



ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Μαρία Π. Αλυσανδράτου

**Η ψυχαγωγία στο Βυζάντιο κατά την περίοδο
των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2019

Μαρία Π. Αλυσανδράτου

**Η ψυχαγωγία στο Βυζάντιο κατά την περίοδο των Κομνηνών και
των Αγγέλων (1081-1204)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Επιβλέπων:

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας

Μαρίνα Λουκάκη

Γεράσιμος Μέριανος

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας

Αντώνιος Παναγιώτου

Θεοδώρα Αντωνοπούλου

Διονύσιος Καλαμάκης

Κωνσταντίνος Παΐδας

Γεράσιμος Μέριανος

Μαρία Λεοντσίνη

ΑΘΗΝΑ 2019

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Πρόγραμμα Χορήγησης Υποτροφιών για Μεταπτυχιακές Σπουδές Δευτέρου Κύκλου Σπουδών» (MIS-5003404), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).



Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



Copyright ©, Μαρία Αλυσανδράτου 2019

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

στη μητέρα μου, στη Μαρία
και στη μνήμη του πατέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
A. ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ	10
1. Σύγχρονη ορολογία	10
2. Η έννοια της ψυχαγωγίας στην ανθρωπολογία	13
3. Θεωρία της επιτέλεσης.....	16
4. Ορισμός παιχνιδιού	18
B. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ ΚΑΙ ΑΓΓΕΛΩΝ	22
Γ. Η ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ.....	30
1. Η έννοια της ψυχαγωγίας στο Βυζάντιο.....	30
2. Γραπτές πηγές για το θέμα της ψυχαγωγίας τον 12ο αι. – Δυσκολίες στην έρευνα.....	36
Δ. ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΠΛΕΟΝ ΔΙΑΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΨΥΧΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ.....	45
1. Ιπποδρομίες.....	45
2. Τζυκάνιο.....	63
3. Κονταρομαχίες.....	68
4. Κυνήγι	80
5. Θρίαμβος	108
6. Θεατρικά δρώμενα - Μίμοι	127
7. Εορτές	143
7.1 Εθνικές	145
7.2 Κοσμικά θεάματα σε θρησκευτικές πανηγύρεις	155
7.3 Οικογενειακές.....	160
8. Κοινωνικές συναθροίσεις - Συμπόσια	172
9. Παιχνίδια ενηλίκων	174

10. Λουτρά.....	184
11. Θέατρο λογίων.....	190
Ε. ΒΙΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ	194
ΣΤ. ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	198
Δημόσια - Ιδιωτική	
Αυτοκράτορας – Αριστοκρατία – Λαός – Εκκλησιαστικοί - Γυναίκες	
Διπλωματία - Πόλεμος και ψυχαγωγία	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	214
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	271

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δοκεῖ δὲ ἡ ἀνάπαισις καὶ ἡ παιδιὰ ἐν τῷ βίῳ εἶναι ἀναγκαῖον

Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1128b

Η ψυχαγωγία, ζωτική ανάγκη του ανθρώπου, σχετίζεται με την υπόστασή του, που δεν είναι μόνο βιολογική αλλά και πνευματική. Στενά δεμένη, λοιπόν, η ψυχαγωγία με τη φύση του ανθρώπου υφίσταται όσο και αυτός. Όλες οι κοινωνίες, από τις πρωτογενείς έως τις πιο εξελιγμένες, επινοούν και καθιερώνουν ευκαιρίες για να ικανοποιείται η ανάγκη του ανθρώπου για διασκέδαση.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα επικρατούσε για το Βυζάντιο η εικόνα ενός ιδιαίτερα αυστηρού κράτους με θεοκεντρικό χαρακτήρα και το όνομά του είχε συνδεθεί κυρίως με τον αυτοκράτορα, τη βασιλική αυλή, τον πατριάρχη και την Εκκλησία. Οι Βυζαντινοί, σύμφωνα με την άποψη αυτή, ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για τη σωτηρία της ψυχής παρά για την αναψυχή. Παρόλα αυτά η πραγματικότητα απέχει από αυτήν την εικόνα καθώς η ανθρώπινη ανάγκη για επικοινωνία και αναψυχή δεν απουσίαζε από την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών.

Η μουσική, ο χορός και οι θεατρικές παραστάσεις ως σύμφυτα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν από τη ζωή των Βυζαντινών. Επιπλέον, ευκαιρία για ψυχαγωγία έδιναν οι επίσημες εορτές, λαϊκές ή θρησκευτικές, οι εκδηλώσεις στον ιππόδρομο, αλλά και οι οικογενειακές εορτές. Όλα αυτά τα ξεχωριστά γεγονότα στη ζωή του ανθρώπου συνθέτουν, μεταξύ άλλων, την ατμόσφαιρα της εποχής και δίνουν το στίγμα του πολιτισμού. Ο Λέων Διάκονος γράφει χαρακτηριστικά για τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης *φιλοθεάμονες γὰρ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων Βυζάντιοι*¹.

Στο σημείο αυτό, ανοίγοντας μια παρένθεση, θα αναφερθούμε εν συντομία στην εύθυμη πλευρά της ζωής των Βυζαντινών². Παρά την αντίδραση της Εκκλησίας, η οποία αποδοκίμαζε

¹ Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 61.10-11.

² Για το βυζαντινό χιούμορ βλ. Garland, *An appreciation of the Byzantine sense of humor*. J. Haldon, *Humour and the everyday in Byzantium*, στο: G. Halsall (επιμ.), *Humour, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Cambridge 2002, 48-71· P. Marciniak, *The Byzantine sense of humour*, στο: G. Tamer (επιμ.), *Humor in der arabischen Kultur*, Berlin - New York, 2009, 127-135· P. Marciniak, *Laughing against all the odds. Humour and Religion in Byzantium*, στο: H. Geybels – W. Van Herck (επιμ.), *Humour and Religion. Challenges and Ambiguities*, London 2011, 141-155· K. Χρυσόγελος, *Κωμική λογοτεχνία και γέλιο τον 12ο αιώνα: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μανασσή*, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 26 (2016) 141-161.

το γέλιο ως κάτι χυδαίο και ασεβές, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η περιπαικτική, σκωπτική διάθεση είχε και αυτή τη θέση της στην καθημερινότητα του Βυζαντινού και, όπως και σε άλλους πολιτισμούς, αντανakλά εν μέρει την αίσθηση που είχαν οι Βυζαντινοί για τον κόσμο τους³. Μορφές εκδήλωσης της συμπεριφοράς αυτής, με σκόπιμο χαρακτήρα ή μη, είτε σε γραπτό είτε σε προφορικό λόγο, είναι οι λεκτικοί αστεϊσμοί, η διακωμώδηση, η γελοιοποίηση και τα λογοτεχνικά είδη προς ευθυμία του αναγνώστη (π.χ. σάτιρα), πτυχές οι οποίες, όπως θα διευκρινίσουμε παρακάτω, δεν θα μάς απασχολήσουν στην παρούσα εργασία.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες ζητήματα που αφορούν στην καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, όπως η ενδυμασία, ο γάμος, η οικία κ.ά.π. προσελκύουν όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των ερευνητών. Παρατηρείται μία νέα προσέγγιση του βυζαντινού ανθρώπου, μέσα από μία καθολικότερη ερμηνευτική θεώρηση, έτσι ώστε να τοποθετείται αυτός όσο γίνεται πλησιέστερα στις πραγματικές του διαστάσεις. Η σύγχρονη έρευνα δεν ενδιαφέρεται μόνο για τα ιστορικά γεγονότα και τον βίο των επωνύμων και δυνατών, αλλά και για τις εμπειρίες των ταπεινών και ανωνύμων. Μάλιστα, η διερεύνηση των επιμέρους χαρακτηριστικών επιτρέπει τη διαμόρφωση μιας αντίληψης σχετικά με τις συνθήκες που προσδιόρισαν στον χρόνο και στον χώρο τον τρόπο ζωής και τη συμπεριφορά του Βυζαντινού, καθώς επίσης, σε ένα γενικότερο πλαίσιο, τις ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις.

Η τάση της νεότερης έρευνας να εξετάσει τον καθημερινό βίο των Βυζαντινών είχε ως αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό της σύγχρονης βιβλιογραφίας με σειρά μελετών. Κατά την αναζήτηση ειδικής βιβλιογραφίας περί του τρόπου ψυχαγωγίας των Βυζαντινών διαπιστώνεται ότι η εξέταση του θέματος υπήρξε κατά κανόνα αποσπασματική και περιπτωσιακή. Είναι αξιοσημείωτο ότι μορφές ψυχαγωγίας αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης από πολύ νωρίς, όπως προκύπτει από τη δημοσίευση των Ε. Σταματιάδη, *Ο Ιππόδρομος της Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1868 και Κ.Ν. Σάθα, *Ιστορικών δοκίμιον περί του θεάτρου και της μουσικής των Βυζαντινών*, Βενετία 1878. Ωστόσο, μελέτες τέτοιου είδους αφιερώνονται σε επιμέρους θέματα και όχι σε σφαιρική έρευνα της ψυχαγωγίας των Βυζαντινών.

Εκτός από τις μεμονωμένες εργασίες με αντικείμενο ένα είδος ψυχαγωγίας, σχετικές εργασίες περιλαμβάνονται επίσης σε ευρύτερου περιεχομένου μελέτες. Το έργο του Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, προσφέρει μία αναμφισβήτητη πλουσιότητα και χρησιμότητα συγκομιδή πληροφοριών που αφορούν στον βυζαντινό πολιτισμό. Ο Κουκουλές αφιερώνει στο πολύτομο έργο του ειδικά κεφάλαια για τη διασκέδαση, όπως στον ιππόδρομο,

³ Kazhdan – Constable, *People and Power*, 62· Garland, *Street-life*, 163-164.

τα παίγνια, τη θήρα, τα λαϊκά θεάματα, τις λαϊκές διασκεδάσεις κ.ά., ωστόσο δεν καταπιάνεται με τον ορισμό της ψυχαγωγίας. Σημειωτέον ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες η ψυχαγωγία των Βυζαντινών σταδιακά άρχισε να εντάσσεται ως ειδική ενότητα σε εγχειρίδια του βυζαντινού πολιτισμού και της καθημερινής ζωής. Συγκεκριμένα στο *Oxford Dictionary of Byzantium*, εκτός από επιμέρους μορφές ψυχαγωγίας, παρατίθεται ειδικό λήμμα *Entertainment* στο οποίο ο συντάκτης του, Α. Καρπόζηλος, αναφέρεται ευρύτερα στη διασκέδαση των Βυζαντινών. Ο Μ. Rautman στο έργο του *Daily Life in the Byzantine Empire* (2006) επεξεργάζεται, σε σύντομες ενότητες, διάφορες μορφές ψυχαγωγίας (ιππόδρομος, θέατρο, παιχνίδια, λαϊκές και οικογενειακές εορτές). Στο *Oxford Handbook of Byzantine Studies* (2008), η C. Roueché, στο άρθρο της *Entertainments, Theatre and Hippodrome* περιγράφει αδρομερώς διάφορα στάδια στην εξέλιξη της ψυχαγωγίας από την αρχαιότητα έως τη μέση περίοδο, αφιερώνοντας μεγάλο μέρος στον ιππόδρομο και το θέατρο. Τέλος, στο *Companion to Byzantium* (2010), ο S. Tougher, *Having Fun in Byzantium*, εστιάζει κατά κύριο λόγο στις αρματοδρομίες και τους μίμους, προσεγγίζοντας τις δύο αυτές μορφές διασκέδασης υπό το πρίσμα του *Μισοπάγωνος* του Ιουλιανού και αφηγήσεων για τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ'.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, είναι εμφανές ότι, μολονότι έχουν δημοσιευθεί αξιόλογες μελέτες με αντικείμενο επιμέρους είδη ψυχαγωγίας (λ.χ. ιππόδρομος, θέατρο), δεν υπάρχει εργασία που να συγκεντρώνει τις αναφορές των πηγών μίας συγκεκριμένης περιόδου και τη βιβλιογραφία, να παρουσιάζει την ψυχαγωγία σε μία ενιαία δομή και, κυρίως, να εντάσσει τις σχετικές δραστηριότητες στο κοινωνικό περιβάλλον της εποχής. Δεν υφίσταται, επίσης, μελέτη που να εξετάζει τον ορισμό της έννοιας της ψυχαγωγίας κατά τη βυζαντινή εποχή.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στους χρόνους των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204), μία εποχή που προσέλκυσε επανειλημμένως το ενδιαφέρον των ερευνητών. Μία πλευρά, η οποία δεν έχει μελετηθεί, είναι ο τρόπος ψυχαγωγίας των Βυζαντινών κατά τον αιώνα αυτόν. Ωστόσο, γεννάται το ερώτημα: για ποιον λόγο επιλέχθηκε η συγκεκριμένη περίοδος;

Καταρχάς, θεωρήθηκε απαραίτητο το χρονικό εύρος της εργασίας να είναι περιορισμένο, διότι πρωταρχικός στόχος είναι η διερεύνηση του τρόπου ψυχαγωγίας των Βυζαντινών σε συνάρτηση με τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που επικρατούσαν σε μία συγκεκριμένη περίοδο. Επιμέρους μορφές ψυχαγωγίας των Βυζαντινών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο έχουν μελετηθεί επαρκώς. Ως εκ τούτου, οδηγηθήκαμε στην επιλογή του 12ου αιώνα καθώς παρουσιάζει, επιπλέον, εξαιρετικό ενδιαφέρον λόγω των σημαντικών πολιτικών και πολιτισμικών εξελίξεων.

Η άνοδος του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού στον θρόνο σήμανε την έναρξη μιας περιόδου σταθερής διακυβέρνησης. Την εποχή αυτή υπήρξαν οι πρώτες ουσιαστικές επαφές μεταξύ του Βυζαντίου και της Δύσης, τόσο με την έλευση των Σταυροφόρων όσο και με την ανάπτυξη του εμπορίου και τα προνόμια που δόθηκαν σε εμπόρους από την Πίζα, τη Γένοβα και τη Βενετία. Στο εσωτερικό επίπεδο σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές δομές, με κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου την ανάδειξη και εδραίωση της αριστοκρατίας ως κυρίαρχης ομάδας, καθώς επίσης τη διαμόρφωση ενός αριστοκρατικού ιδεώδους, το οποίο σχετίζεται εν μέρει με ορισμένες μορφές ψυχαγωγίας.

Η εποχή αυτή επιλέγεται και για έναν ακόμη λόγο. Όσον αφορά στη γραμματεία του 12ου αιώνα, το ανανεωμένο ενδιαφέρον των συγγραφέων για την αρχαία γραμματεία οδήγησε στην αναβίωση λογοτεχνικών ειδών (π.χ. μυθιστόρημα και σάτιρα) και τη μίμηση της αττικής γλώσσας και του ύφους των κλασικών. Επιπλέον, κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου ήταν η αξιοσημείωτη άνθηση της ρητορικής με την πλούσια παραγωγή έμμετρων και πεζών έργων, γραμμένων για ειδικές περιστάσεις. Από τη ρητορική, πολύτιμες πηγές αποτελούν οι *ἐκφράσεις* που συνέθεσαν συγγραφείς του 12ου αι. με θέμα την περιγραφή ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων (κυνήγι, κονταρομαχία, ιπποδρομία). Τέλος, η πολύπτυχη λογοτεχνική παραγωγή του 12ου αιώνα διακρίνεται για τον «ανθρωπιστικό» χαρακτήρα της και την τάση των συγγραφέων να περιγράφουν λεπτομερώς και με ζωντάνια διάφορα γεγονότα.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί η ψυχαγωγία των Βυζαντινών κατά την περίοδο αυτή, να διερευνηθεί πώς την επηρέασαν οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, καθώς και ο τρόπος αναφοράς/περιγραφής σε αυτήν από τους συγγραφείς.

Επομένως, στόχος της παρούσας έρευνας είναι να αποτελέσει μία συνολική μελέτη που θα συνεισφέρει στη διαμόρφωση μίας ολοκληρωμένης άποψης για την ψυχαγωγία της υπό εξέταση περιόδου. Συγκεκριμένα, θα παρουσιασθούν αναλυτικά και συνθετικά ο ορισμός της «ψυχαγωγίας» για την εποχή, οι πλέον διαδεδομένες μορφές ψυχαγωγίας/διασκέδασης, η συμμετοχή της εκάστοτε κοινωνικής ομάδας, καθώς και οι επιδράσεις ξένων λαών. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην παρούσα μελέτη εξετάζονται οι κοσμικές οργανωμένες δραστηριότητες που συνέβαλαν στη διασκέδαση των Βυζαντινών την εν λόγω εποχή. Δεν εξετάζονται γεγονότα αυθόρμητου χαρακτήρα τα οποία προκαλούσαν γέλιο και ευθυμία στους παρευρισκόμενους (π.χ. πτώση από τον ίππο). Δεν εξετάζεται, επίσης, η διασκέδαση των παιδιών, όπως και το ερώτημα κατά πόσον η προσέλευση των Βυζαντινών στις εκκλησίες για την εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων τους αποτελούσε μία μορφή ψυχαγωγίας. Τέλος, δεν περιλαμβάνεται στη μελέτη η εξέταση της γραμματείας ως διασκεδαστική

απασχόληση, δηλαδή το γεγονός κείμενα της περιόδου να έχουν γραφτεί με σκοπό να προσφέρουν διασκέδαση στους αναγνώστες τους.

Η μελέτη και η αξιοποίηση των στοιχείων που θα προκύψουν από τις πηγές θα οδηγήσουν στην απάντηση τριών βασικών ερευνητικών ερωτημάτων:

1) Ποιο είναι το περιεχόμενο της έννοιας «ψυχαγωγία»; Ποιες είναι οι αντιλήψεις των Βυζαντινών;

2) Ποιες ψυχαγωγικές δραστηριότητες καταγράφονται στις βυζαντινές πηγές του 12ου αι. και πώς εντάσσονται οι μαρτυρίες αυτές στα κείμενα;

3) Πώς επηρεάζονται οι ανωτέρω δραστηριότητες από το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον;

Βάσει των ερωτημάτων αυτών, η εργασία διαρθρώνεται σε έξι κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Ονομάτων επίσκεψις» κρίνεται σκόπιμο να γίνουν ορισμένες προκαταρκτικές επισημάνσεις, πριν από τη διεξοδική πραγμάτευση του θέματος. Αρχικά εξετάζεται το περιεχόμενο των σχετικών όρων στην ελληνική γλώσσα (ψυχαγωγία, διασκέδαση, αναψυχή, τέρψη), καθώς και σε ορισμένες ευρωπαϊκές γλώσσες. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι το ζήτημα ορισμού της ψυχαγωγίας έχει γίνει επανειλημμένως αντικείμενο έρευνας από την επιστήμη της ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας. Τα πορίσματα των μελετών αυτών θα εξεταστούν και θα αξιοποιηθούν στη συνέχεια του κεφαλαίου. Συγκεκριμένα προσεγγίζεται η έννοια της ψυχαγωγίας, η θεωρία της επιτέλεσης και, τέλος, ο ορισμός του παιχνιδιού.

Όπως αναφέρθηκε, η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην παρουσίαση του τρόπου ψυχαγωγίας των Βυζαντινών κατά την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφεται αδρομερώς το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής· παρουσίαση η οποία θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των αντιλήψεων για την ψυχαγωγία.

Ακολουθεί το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Η ψυχαγωγία των Βυζαντινών τον 12ο αιώνα. Εισαγωγικές επισημάνσεις», με το οποίο εισάγεται ο αναγνώστης στο κυρίως θέμα της εργασίας. Το κεφάλαιο αυτό διαιρείται σε δύο υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Η έννοια της ψυχαγωγίας στο Βυζάντιο» μελετάται ο τρόπος παρουσίασης της έννοιας της ψυχαγωγίας στη βυζαντινή γραμματεία εν συνόλω. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο με τίτλο «Γραπτές πηγές για το θέμα της ψυχαγωγίας τον 12ο αι. – Δυσκολίες στην έρευνα» εξετάζονται εν συντομία ορισμένα χαρακτηριστικά της γραμματείας της εποχής σε σχέση με την υπό εξέταση θεματική, καθώς και δυσκολίες, τις οποίες αντιμετωπίζει ο μελετητής προκειμένου να εντοπίσει και να αξιολογήσει τις σχετικές μαρτυρίες.

Στο τέταρτο κεφάλαιο μελετώνται «οι πλέον διαδεδομένες ψυχαγωγικές δραστηριότητες του 12ου αιώνα». Υποδιαιρείται σε ένδεκα υποκεφάλαια, τα οποία αφορούν στις ιπποδρομίες, το τζυκάνιο, τις κονταρομαχίες, το κυνήγι, τον θρίαμβο, τις παραστάσεις των μίμων, τις εορτές, τις κοινωνικές συναθροίσεις και τα συμπόσια, τα παιχνίδια, τα λουτρά και το θέατρο λογίων.

Μία πτυχή, η οποία μάς απασχόλησε είναι η σχέση βιαιότητας και διασκέδασης, απόψεις οι οποίες αναπτύσσονται στο πέμπτο κεφάλαιο.

Η διατριβή ολοκληρώνεται με το έκτο κεφάλαιο, το οποίο περιλαμβάνει τα συμπεράσματα σχετικά με τις στάσεις και τις αντιλήψεις των Βυζαντινών του 12ου αιώνα για την ψυχαγωγία. Αρχικά σχολιάζονται εν συντομία ορισμένες αλλαγές που επήλθαν στον τρόπο διασκέδασης από την πρωτοβυζαντινή περίοδο έως τον 12ο αιώνα και συνοψίζονται τα πορίσματα σχετικά με τον τρόπο αναφοράς στην ψυχαγωγία από τους βυζαντινούς συγγραφείς. Ακολουθεί σε επιμέρους ενότητες η εξέταση ορισμένων πτυχών, όπως τα δημόσια θεάματα, η ιδιωτική ψυχαγωγία του αυτοκράτορα, των μελών της αυτοκρατορικής αυλής και της αριστοκρατίας, η ιδιωτική ψυχαγωγία του λαού, η συμμετοχή των γυναικών στην ψυχαγωγία, η στάση της Εκκλησίας και η σχέση διπλωματίας και πολέμου με τη διασκέδαση.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να δοθούν ορισμένες διευκρινίσεις. Καταρχάς, επειδή η έννοια της ψυχαγωγίας δεν είναι στατική, αλλά υπόκειται σε συνεχείς αλλαγές, που οφείλονται στις συντελεσθείσες κατά περιόδους πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις, κρίθηκε αναγκαίο να παρουσιασθεί στην αρχή εκάστοτε υποκεφαλαίου με αντικείμενο τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες του 12ου αι., μία σύντομη, κατά το δυνατόν, ιστορική αναδρομή ώστε ο αναγνώστης να αποκτήσει σφαιρική αντίληψη, πριν εισέλθει στο κυρίως θέμα με τις αναφορές στον τρόπο διεξαγωγής των δραστηριοτήτων τον 12ο αιώνα. Σε ορισμένα είδη ψυχαγωγίας (λ.χ. ιππόδρομος, μίμοι, κυνήγι, θρίαμβος) λόγω των πολλών πληροφοριών, η ιστορική αναδρομή, καθώς και οι γενικές πληροφορίες λαμβάνουν μεγάλη έκταση, οπότε προς διευκόλυνση του αναγνώστη παρατίθενται σχετικοί υπότιτλοι με τις επιμέρους θεματικές.

Επιπρόσθετα, όπως είναι γνωστό, οι αποσπασματικές, σύντομες και ασαφείς πληροφορίες που παρέχουν οι γραπτές πηγές αποτελούν καίριο πρόβλημα για τον μελετητή ζητημάτων του καθημερινού βίου. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι συγγραφείς του 12ου αιώνα δεν είναι πάντοτε διαφωτιστικοί για ζητήματα που αφορούν στον τρόπο ψυχαγωγίας την εποχή τους. Συνεπώς, όσο είναι δυνατόν και για ό,τι σχετίζεται με τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, ανατρέχουμε σε στοιχεία από άλλες περιόδους, ικανά να διαφωτίσουν ή να συμπληρώσουν όψεις των πληροφοριών και των αντιλήψεων που εκφράζουν οι συγγραφείς της υπό εξέταση περιόδου.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η αξιοποίηση αυτών των πληροφοριών γίνεται με κριτική διάθεση, καθώς, όπως αναφέρθηκε, η έννοια της ψυχαγωγίας δεν είναι μια έννοια στατική, αλλά παρουσιάζει συνεχή μεταβολή στις αρχές της.

Τέλος, όσον αφορά στη σύγχρονη βιβλιογραφία, από τις μελέτες και τα άρθρα που αξιοποιήθηκαν για την ευόδωση της παρούσας έρευνας και παρατίθενται στο τέλος της εργασίας γίνεται φανερό η πολυπλοκότητα του αντικειμένου της έρευνας αυτής, καθώς άπτεται πολλών και διαφορετικών θεματικών. Στην αρχή κάθε κεφαλαίου αναφέρονται συγκεντρωτικά, ως παραπομπή, οι σχετικές με το ζήτημα μελέτες.

A. ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ

1. Σύγχρονη ορολογία

Πριν από τη λεπτομερή πραγμάτευση του θέματος, κρίνεται σκόπιμο, να γίνουν ορισμένες προκαταρκτικές επισημάνσεις. Ένα ζήτημα που απαιτεί ιδιαίτερη μνεία είναι αυτό της ορολογίας, καθότι θα μπορούσαν να δημιουργηθούν λανθασμένες εντυπώσεις⁴.

Το ερώτημα που θα μάς απασχολήσει, αρχικά, είναι το περιεχόμενο του όρου *ψυχαγωγία*, ο οποίος παρουσιάζει σημαντική σημασιολογική εξέλιξη. Καταρχάς, πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η αρχαία ελληνική λέξη *ψυχαγωγία* δεν είχε την ίδια σημασία με αυτήν που της αποδίδεται σήμερα: με ετυμολογική προέλευση από τις λέξεις *ψυχή* και *ἄγω*, σήμαινε (σπάνια) την προσπάθεια του μάντη για ανάκληση της ψυχής από τον θάνατο με μαγικά μέσα. Με την πάροδο του χρόνου, η λέξη φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά στο εννοιολογικό περιεχόμενό της και σε γραπτές μαρτυρίες της ίδιας περιόδου να μην αποδίδει αποκλειστικά μία έννοια, αλλά περισσότερες. Συγκεκριμένα, ο όρος *ψυχαγωγία*: α) υποδηλώνει την καθοδήγηση των ψυχών, β) αναφέρεται στην παρηγορία, παραμυθία, γ) κατά τον Πλάτωνα, *ψυχαγωγία* είναι η πειθώ και ως εκ τούτου χαρακτηρίζει τη ρητορική τέχνη, δ) στην ελληνιστική κοινή η λέξη αρχίζει να αποκτά τη σημασία της ψυχικής ευχαρίστησης, αναψυχής, διασκέδασης, ε) ενώ από τη μεσαιωνική περίοδο συνδέθηκε με τη νέα ερμηνευτική μέθοδο κλασικών κειμένων, γνωστή και ως «*ψυχαγωγική μέθοδος*», η οποία συνίσταται στην απόδοση των λέξεων του πρωτότυπου κειμένου με δύο ή περισσότερα συνώνυμα, τα οποία γράφονται μεταξύ των στίχων του κειμένου επάνω από την ερμηνευόμενη λέξη. Οι συνώνυμες λέξεις με τις οποίες αποδίδονταν η κλασική, ονομάστηκαν «*ψυχαγωγία*». Επομένως, αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον για το θέμα μας είναι ότι με τον όρο *ψυχαγωγία* δηλώνεται η ικανοποίηση της ψυχής μέσα από ποικίλες δραστηριότητες. Για την περαιτέρω ανάλυση του όρου, δηλαδή ποιες ασχολίες χαρακτηρίζονται *ψυχαγωγικές* και ποια είναι τα βασικά γνωρίσματά τους, θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο, όπου θα αναπτυχθούν τα πορίσματα των ανθρωπολογικών και κοινωνιολογικών εργασιών.

⁴ Για τη σημασία των όρων στην ελληνική γλώσσα βλ. H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon. With a Revised Supplement*, Oxford 1996· G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961· Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 1969-2012· Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1936-1950· Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2005· *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2009· *Χρηστικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2014.

Το δεύτερο ζήτημα που θα μάς απασχολήσει στην παρούσα εισαγωγή είναι το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου *διασκέδαση*. Η λέξη διασκεδάζω προέρχεται από το αρχαίο *διασκεδάννυμι* και είχε αρχική σημασία «διασκορπίζω», ενώ στην ελληνιστική κοινή σήμαινε «αποδιώχνω, ματαιώνω (κάτι ανεπιθύμητο)». Στη νέα ελληνική γλώσσα ο όρος αποδίδεται ως «περνώ ευχάριστα, ψυχαγωγούμαι»⁵ πρόκειται για σημασιολογικό δάνειο από τη γαλλική λέξη *se divertir*⁵.

Αναφορικά με τη διάκριση μεταξύ των όρων ψυχαγωγία και διασκέδαση εξαιρετικά χρήσιμο είναι το συνοδευτικό σχόλιο του λήμματος «ψυχαγωγία» στο *Λεξικό της νέας ελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη: *Οι δυο λέξεις, που είναι σήμερα σχεδόν συνώνυμες, διαφέρουν στη σημασιολογική τους απόχρωση και κυρίως στην ετυμολογική τους προέλευση. Η λ. «ψυχαγωγία» δήλωσε ~την αγωγή της ψυχής~, την απαιτητική και διδακτική συγχρόνως απόλαυση που χαρίζουν έργα υψηλού στοχασμού (τραγωδία, απαιτητικό θέατρο, ποίηση). Αντιθέτως, το «διασκέδαση» δήλωσε τον διασκορπισμό των μεριμνών, την απομάκρυνση της έγνοιας και των προβλημάτων που απασχολούν τον άνθρωπο. Άρα η διασκέδαση είναι ξέδομα, απαλλαγή από έγνοιες, ενώ η ψυχαγωγία προϋποθέτει ευχαρίστηση από περισσότερο δημιουργική ενασχόληση*⁶.

Οι λέξεις ψυχαγωγία και διασκέδαση σήμερα είναι σχεδόν ταυτόσημες, γεγονός που μαρτυρείται και στην απόδοση που παραδίδουν τα σύγχρονα λεξικά της νέας ελληνικής γλώσσας στα αντίστοιχα λήμματα. Όπως συνάγεται από όσα αναφέρθηκαν, είναι σημαντικό να τονισθεί ότι η λέξη διασκέδαση δεν απαντά στην αρχαία και μεσαιωνική ελληνική γραμματεία με τη σημασία της ψυχαγωγίας· η νοηματοδότησή της αποτελεί εξέλιξη της νεοελληνικής έκφρασης.

Να σημειωθεί, τέλος, ότι εκτός από τους δυο όρους, δηλαδή ψυχαγωγία και διασκέδαση, η εν λόγω δραστηριότητα/κατάσταση δηλώνεται επιπλέον με τις λέξεις αναψυχή και τέρψη. Με τον όρο αναψυχή εννοούμε το ευχάριστο συναίσθημα ψυχοσωματικής ανακούφισης που προσφέρει η ανάπαυση, η χαλάρωση, η ψυχαγωγία. Αντίστοιχα τέρψη είναι α) η έντονη ευχαρίστηση από την ικανοποίηση ανάγκης ή επιθυμίας, β) η ψυχαγωγία, η διασκέδαση⁷.

Ολοκληρώνοντας τη γλωσσική επισκόπηση, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε εν συντομία στην αντίστοιχη ορολογία στην αγγλική, τη γερμανική και τη

⁵ Γ. Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2010.

⁶ Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής*, 1992.

⁷ Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής*, 175, 1755.

γαλλική γλώσσα, καθώς σε αυτές έχει γραφεί σημαντικό μέρος της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας στις ανθρωπιστικές σπουδές⁸.

Στην αγγλική γλώσσα η έννοια της ψυχαγωγίας αποδίδεται πρωτίστως με τις λέξεις entertain - entertainment και amuse - amusement. Το ρήμα entertain απαντά για πρώτη φορά κατά τα τέλη του 15ου αιώνα και σχηματίζεται από την αρχαία γαλλική *entretenir*, που με τη σειρά της ετυμολογείται από το λατινικό *inter* (ανάμεσα) και το *tenere* (κρατάω). Αρχική σημασία της λέξεως είναι «διατηρώ, συνεχίζω», αργότερα πήρε τη σημασία του «διατηρώ/συντηρώ σε μία κατάσταση», καθώς και του «περιποιούμαι, φιλοξενώ, δέχομαι φίλους σε δείπνο». Σήμερα η λέξη entertain αποδίδει α) φιλοξενώ κάποιον, 2) διασκεδάζω/ψυχαγωγώ κάποιον, 3) έχω, διατηρώ, μελετώ (κάποια ιδέα ή συναίσθημα). Η λέξη amuse προέρχεται από την αρχαία γαλλική *amuser*, η οποία ετυμολογικά προέρχεται από το *a-* (δείχνει αιτία) και το *muser* (κοιτάζω ανόητα). Το αγγλικό amuse πρωτοεμφανίστηκε στα τέλη 15ου αιώνα και είχε αρχική σημασία «εξαπατώ, ξεγελώ». Από τον 17ο αιώνα προσλαμβάνει τη σημερινή σημασία, δηλαδή είτε κάνω κάποιον να νιώσει ευχάριστα είτε μέσω ασχολιών τον διασκεδάζω. Ουσιαστικές σημασιολογικές διαφορές μεταξύ των λέξεων entertainment και amusement δεν εντοπίζονται. Και οι δυο μπορούμε να πούμε ότι αποδίδουν εξίσου την έννοια της ψυχαγωγίας/διασκέδασης. Επιπλέον, στο θέμα μας αναφέρονται, κυρίως όμως στην καθομιλουμένη αγγλική, η έκφραση «have fun» καθώς και το «pastime» με το οποίο εννοείται γενικά η απασχόληση για να περνάει η ώρα, η διασκέδαση.

Στη γερμανική γλώσσα ο όρος ψυχαγωγία/διασκέδαση αποδίδεται με το *Unterhaltung* ή το *Vergnügen*. Η λέξη *Unterhaltung* προέρχεται από το ρήμα *unterhalten* το οποίο ετυμολογείται από την πρόθεση *unter* και το ρήμα *halten*. Από τον 17ο έως σήμερα η λέξη έχει τις σημασίες α) συντηρώ, διατηρώ κάτι, β) συζητώ, γ) διασκεδάζω. Αντίστοιχα το ουσιαστικό *Vergnügen* έχει τη σημασία α) της ευχαρίστησης, χαράς, β) της διασκέδασης. Πέραν των δυο αναφερθέντων όρων γίνεται χρήση και του ρήματος *sich amüsieren*.

Τέλος, στη γαλλική γλώσσα υπάρχουν κυρίως οι λέξεις amusement, distraction, divertissement. Το amusement (από τον 15ο αιώνα) προέρχεται από το *amuser*· το δε ρήμα *amuser* (από τον 12ο αιώνα), το οποίο σημαίνει ψυχαγωγώ και απολαμβάνω, ετυμολογείται από το *a+muser*, όπως αναφέρθηκε. Το distraction μαρτυρείται από τον 14ο αιώνα με τη

⁸ Για τους όρους στις αναφερθείσες γλώσσες βλ. E. Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Amsterdam 1971· D. N. Stavropoulos – A. S. Hornby, *Oxford English-Greek Learner's Dictionary*, Oxford 1977· *The New Oxford Dictionary of English*, Oxford 1998· *Duden – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*· J. Grimm – W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch (DWB)*, Leipzig 1854-1961· *Dictionnaire de l'académie française*, Paris ⁹1992-2011.

σημασία της διάσπασης, του διαχωρισμού, και από τον 17ο αιώνα παίρνει τη σημασία της διασκέδασης. Προέρχεται από το λατινικό *distractio*, -onis = διάσπαση, χωρισμός. Η λέξη *divertissement* προέρχεται από το ρήμα *divertir* το οποίο έχει τη σημασία του διασκεδάζω, αποσπώ.

Μέχρι στιγμής επιχειρήθηκε μία σύντομη εισαγωγή στην έννοια της ψυχαγωγίας και της διασκέδασης όπως εκφράζεται στη νέα ελληνική και σε ορισμένες ευρωπαϊκές γλώσσες. Αναφορά στους όρους των εκάστοτε ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων (π.χ. κυνήγι, ιππόδρομος κλπ.), τη χρήση του όρου ψυχαγωγία καθώς και τις λέξεις με τις οποίες περιέγραφαν οι βυζαντινοί συγγραφείς τον τρόπο που διασκεδάζαν, θα γίνει λόγος στα αντίστοιχα κεφάλαια.

2. Η έννοια της ψυχαγωγίας στην ανθρωπολογία

Μολονότι η ψυχαγωγία αναγνωρίζεται ως φυσική ανάγκη του ανθρώπου σχετιζόμενη με την υπόστασή του, που δεν είναι μόνο βιολογική, αλλά και πνευματική, μέχρι σήμερα δεν έχει καθιερωθεί ειδικός επιστημονικός κλάδος για την εξέτασή της. Το ενδιαφέρον για τη μελέτη της άρχισε να αναπτύσσεται κυρίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, με αφετηρία το 1980, όταν ο P. Tannenbaum έφερε το ερώτημα στην επιστημονική κοινότητα ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο. Η προσπάθεια, ωστόσο, εντείνεται τα τελευταία χρόνια και νέες μελέτες έκαναν την εμφάνισή τους στηριζόμενες σε θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις⁹.

Σταθμός υπήρξε η εργασία *Media Entertainment* των L. Bosshart και I. Macconi, στην οποία οι δυο ερευνητές συγκεντρώνουν τη σύγχρονη βιβλιογραφία για το θέμα της ψυχαγωγίας από τις αρχές της δεκαετίας του '80 έως το 1990. Η μελέτη της αναφερθείσας βιβλιογραφίας οδήγησε στη συγγραφή του πρώτου τμήματος του άρθρου· πρόκειται για τέσσερα υποκεφάλαια στα οποία παρατίθενται περιληπτικά οι σκέψεις που είχαν εκφραστεί έως τότε για τα ερωτήματα α) Defining Entertainment, β) Historical Approach, γ) An Anthropological View of Entertainment, δ) Entertainment and Religion.

Το θέμα της ψυχαγωγίας προκάλεσε εκτενείς συζητήσεις, διαφωνίες και αντιπαραθέσεις. Οι συζητήσεις αυτές άφησαν αναπάντητα ουσιαστικά ερωτήματα, όπως το θεμελιώδες ερώτημα που αφορά τον ορισμό της.

⁹ L. Bosshart – I. Macconi, *Media Entertainment*, *Communication Research Trends* 18.3 (1998) 1-48· P. Vorderer, It's all entertainment-sure. But what exactly is entertainment? Communication research, media psychology, and the explanation of entertainment experiences, *Poetics* 29 (2001) 247-261· P. Vorderer, *Entertainment Theory*, στο: J. Bryant – D. Roskos-Ewoldsen – J. Cantor (επιμ.), *Communication and Emotion. Essays in Honor of Dolf Zillmann*, New York 2003, 131-153.

Οι περισσότερες μελέτες, πλέον, αποδέχονται την ψυχαγωγία ως ένα «φαινόμενο πρόσληψης (reception phenomenon)», το οποίο δηλαδή έχει άμεση σχέση με τον τρόπο που προσλαμβάνει ο κάθε άνθρωπος τις συγκεκριμένες καταστάσεις και την αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, απορρίπτοντας την παλαιότερη γνώμη που ήθελε τη διασκέδαση ως χαρακτηριστικό δραστηριοτήτων, όπως η μουσική, το θέατρο κ.ά. Το περιβάλλον που ζει κάποιος επηρεάζει τις επιλογές και τις αντιδράσεις του σε διάφορα ερεθίσματα. Η ψυχαγωγία δεν καθορίζεται από την ασχολία· ερμηνεύεται βάσει της ανθρώπινης σκέψης, των συναισθημάτων και της συμπεριφοράς¹⁰.

Οι Bosshart – Macconi έχουν συστηματοποιήσει έξι διαφορετικές διαστάσεις που συχνά αναφέρονται – και σπάνια εξηγούνται – όταν περιγράφονται ψυχαγωγικές εμπειρίες.

Σύμφωνα με αυτούς ψυχαγωγία σημαίνει¹¹:

- Πνευματική χαλάρωση
- Αλλαγή και ποικιλία
- Διέγερση συναισθημάτων
- Είναι εύθυμη, διασκεδαστική, αστεία
- Ατμόσφαιρα/περιβάλλον (είναι ευχάριστη, χαλαρωτική)
- Επικρατεί το συναίσθημα της χαράς

Η πολυπλοκότητα της ψυχαγωγίας ως ενός ευρύτατου πεδίου χαράς και ευχάριστων εμπειριών του ανθρώπου μπορεί να περιοριστεί με τη βοήθεια της σημασιολογικής διαφοροποίησης. Όπως υποστηρίζει ο Ch. Osgood, κάθε όρος μπορεί να οριστεί σε σημασιολογικό επίπεδο βάσει τριών παραμέτρων:

1. Αν είναι καλό/κακό, θετικό/αρνητικό
2. Αν είναι δυνατό/αδύναμο
3. Αν είναι ενεργητικό/παθητικό, γρήγορο/αργό

Με βάση αυτές τις παραμέτρους και τα κύρια χαρακτηριστικά της, σχετικά με τη ψυχαγωγία:

- Είναι ευχάριστη, καλή, πρόσχαρη
- Μη υποχρεωτική
- Είναι διεγερτική, συγκινησιακή, αυθόρμητη και με ποικιλία

¹⁰ P. Vorderer – F. Steen – E. Chan, Motivation, στο: J. Bryant – P. Vorderer (επιμ), *Psychology of Entertainment*, New Jersey 2006, 3-17.

¹¹ Bosshart – Macconi, 4.

Σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί, η ψυχαγωγία είναι ευχαρίστηση. Με άλλα λόγια αισθάνεται κάποιος ευχάριστα κοιτάζοντας ή να εκτιθέμενος σε κάτι. Η απόλαυση που αισθάνεται ο άνθρωπος εκείνη τη στιγμή μπορεί να χωριστεί σε τέσσερις κατηγορίες:

1. Ευχαρίστηση των αισθήσεων, όπως στις σωματικές ικανότητες ή στην εμπειρία της κινητικής και αισθητήριας δραστηριότητας.
2. Ευχαρίστηση των συναισθημάτων του «εγώ», όπως όταν προκαλείς ή βιώνεις συναισθήματα ή όπως όταν επηρεάζεις και διαμορφώνεις τη συναισθηματική κατάσταση ενός ανθρώπου.
3. Ικανοποίηση του προσωπικού «λεπτού χιούμορ» και γνώσης, όπως στη χρήση νοητικών ή διανοητικών ικανοτήτων ή ικανότητα στο να χρησιμοποιείς το χιούμορ ή πνεύμα κάποιου.
4. Ικανοποίηση των «κοινωνικών» συναισθημάτων, όπως η δυνατότητα να νιώθεις ένα συναίσθημα μαζί με άλλους ή για άλλους, με σκοπό να ταυτιστείς με αυτούς.

Εφόσον τα συναισθήματα αυτά συνήθως συνδέονται με ψυχοσωματικές αντιδράσεις, οι παραπάνω κατηγοριοποιήσεις μπορούν να ενταχθούν σε αντίστοιχες κατηγορίες που σχετίζονται με την ανθρώπινη ύπαρξη. Δηλαδή:

1. Φυσικό σύστημα : ύπαρξη (το να είσαι εκεί)
2. Ψυχολογικό σύστημα: συναισθήματα και γνώση (το να είσαι έτσι)
3. Κοινωνικό σύστημα: κοινωνικοποίηση, συνύπαρξη (το να είσαι με άλλους)

Προφανώς οι ψυχαγωγικές εμπειρίες περιγράφονται ως πρόσχαρες, χαρούμενες. Είναι όμως όλες ευχάριστες; Παραδείγματος χάριν κάποιος βλέπει ή εκτίθεται σε καταστάσεις με φόβο και ανησυχία. Επομένως πρέπει να θεωρήσουμε πρωτίστως την ψυχαγωγία εύθυμη όχι όμως αποκλειστικά¹².

Στην αναζήτηση και επιλογή μορφών ψυχαγωγίας κύριο κίνητρο φαίνεται να είναι η διέγερση των συναισθημάτων. Στόχος είναι ο άνθρωπος να φτάσει ή να διατηρήσει ένα ιδεώδες επίπεδο διέγερσης ή το βέλτιστο επίπεδο δραστηριοποίησης. Σύμφωνα με τους D. Zillmann και B. Jennings η ψυχαγωγία είναι σε θέση να αφυπνίζει αλλά και να ηρεμεί και να γαληνεύει τον άνθρωπο, ενώ διαφορετικά είδη διασκέδασης προσφέρουν στον άνθρωπο ερεθίσματα, έντασης ανάλογης με τις ανάγκες του¹³.

Όπως αναφέρθηκε, το ζήτημα του ορισμού μέχρι σήμερα δεν έχει επιλυθεί, καθώς κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις, οι οποίες μάλιστα με την πάροδο του χρόνου εξελίσσονται βάσει της εμπειρικής προσέγγισης. Το θεωρητικό υπόβαθρο για την

¹² Bosshart – Macconi, 4-5.

¹³ D. Zillmann – B. Jennings, *Exploring the Entertainment Experience*, στο: J. Bryant – D. Zillmann (επιμ.), *Perspectives on Media Effects*, Hillsdale 1986, 303-324.

εξέταση του φαινομένου της ψυχαγωγίας προέρχεται κυρίως από τις επιστήμες της ψυχολογίας και κοινωνιολογίας. Ο P. Vorderer στο άρθρο του *Entertainment Theory* αναλύει αυτές τις απόψεις και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η «θεωρία της ψυχαγωγίας» είναι ο συνδυασμός θεωριών. Συγκεκριμένα, πρόκειται για: Mood-management theory, Selective-exposure theory, Affective-disposition theory, Theory of emotion, Excitation-transfer theory.

Μολονότι δεν διαθέτουμε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό, όλες οι απόπειρες κάνουν λόγο για τρία κοινά στοιχεία: α) διέγερση συναισθημάτων, β) ανακούφιση, χαλάρωση, και γ) απόλαυση. Ωστόσο, η ψυχαγωγία εκτός αυτών των στοιχείων της καθημερινής ζωής, έχει συνδεθεί και με τις ιδέες, τα όνειρα και τις προσδοκίες. Τα όνειρα και οι προσδοκίες λειτουργούν ως τροφή για την πλασματική ψυχαγωγία. Ωστόσο, δεν είναι ανεξάρτητα από την καθημερινή ζωή και τις συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο Ιμμάνουελ Καντ θεωρούσε ότι η φαντασία διεγείρει, προάγει και πραγματοποιεί λανθάνουσες δυνατότητες του ανθρώπου. Με αυτή την έννοια, ψυχαγωγία σημαίνει ότι οι άνθρωποι διασκεδάζουν σε έναν φαντασιακό κόσμο, έναν κόσμο διαφορετικό από τον πραγματικό αλλά και συνδεδεμένο με αυτόν. Μόλις ο άνθρωπος επικεντρωθεί σε αυτόν τον κόσμο και θελήσει να απορροφηθεί από αυτόν, και μόλις υιοθετήσει τους κανόνες που τον διέπουν, τότε το άτομο βιώνει την εμπειρία της ψυχαγωγίας. Αξίζει να αναφερθεί ότι η σκέψη αυτή ενισχύεται και με την ερμηνεία του όρου *entertainment*, ο οποίος όπως αναφέρθηκε, ετυμολογείται από το *inter + tenere* (λατινικό) και κατά λέξη σημαίνει «κρατάω κάτι ενδιάμεσα»¹⁴.

Συμπερασματικά η ψυχαγωγία είναι μια δραστηριότητα που βοηθάει τον άνθρωπο να ξεφύγει, να δραπετεύσει από την καθημερινή ζωή και να βιώσει μια άλλη πραγματικότητα. Σε αυτή την πραγματικότητα πολλές φορές ικανοποιούνται οι επιθυμίες του ή αναπτύσσονται οι δυνατότητές του και κυριαρχούν κατά κόρον ευχάριστες καταστάσεις, χωρίς να αποκλείονται και ορισμένες δυσάρεστες, οι οποίες, όμως, πάντα οδηγούν στην ανακούφιση και ευχαρίστηση.

3. Θεωρία της επιτέλεσης

Όταν κάποιος ερευνά το θέμα της ψυχαγωγίας οφείλει να εξετάσει το φαινόμενο της επιτέλεσης (*performance*). Τις τελευταίες δεκαετίες ο όρος *επιτέλεση* βρίσκεται στο επίκεντρο της επιστημονικής συζήτησης διαφορετικών γνωστικών πεδίων, όπως στην ανθρωπολογία,

¹⁴ Bosshart – Macconi, 5-10.

στις τέχνες και στην κοινωνιο-γλωσσολογία, αλλά και στα πεδία των οικονομικών, της διοίκησης επιχειρήσεων και της τεχνολογίας¹⁵. Το πλήθος των δημοσιεύσεων, με το σύνολο των αναλύσεων και των απόψεων που διατυπώνονται, για τον ερευνητή που καταπιάνεται για πρώτη φορά με το αντικείμενο ενδέχεται να λειτουργήσει ως τροχοπέδη. Η ολοκληρωμένη εξέταση της έννοιας *επιτέλεση* εκτός του ότι θα απαιτούσε μεγάλη έκταση για την ανάπτυξή της, θα ξέφευγε από το πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Έχοντας αυτόν τον περιορισμό υπ' όψιν, θα αναφερθούμε στο παρόν κεφάλαιο μόνο σε ορισμένες πτυχές που αφορούν την κοινωνική και δημόσια συνεισφορά της στην ψυχαγωγία.

Όσον αφορά στο θέμα του ορισμού της έννοιας της *επιτέλεσης*, οι μελετητές τονίζουν πρωταρχικώς την έντονα αμφιλεγόμενη και ουσιώδη αμφισημία της, αναγνωρίζοντάς της ένα ευρύτερο σημασιολογικό πεδίο. Ο κοινωνιολόγος E. Goffman, από τους πρώτους ερευνητές που αναφέρθηκαν στην *επιτέλεση*, δημοσίευσε, το 1959, τη μελέτη *The Presentation of Self in Everyday Life*, εστιάζοντας την προσοχή του στη δομή των κοινωνικών συναντήσεων και στις πρακτικές που υιοθετούν οι μετέχοντες προκειμένου να συμβάλουν στη διατήρησή της. Με όρους θεατρικού δρώμενου, ο Goffman υποστήριξε ότι οι άνθρωποι πάντα επιδίδονταν σε διαδραμάτιση ρόλων, στην κατασκευή και αναπαράσταση πολλαπλών ταυτοτήτων. Στην εισαγωγή του έργου του ο Goffman γράφει: *Μία «παράσταση» ή «δρώμενο» ή «ερμηνεία» [performance] μπορεί να οριστεί ως η όλη δραστηριότητα ενός ορισμένου μετέχοντος σε μία δεδομένη περίσταση, που επηρεάζει με οποιονδήποτε τρόπο οποιουσδήποτε από τους άλλους μετέχοντες. Παίρνοντας έναν συγκεκριμένο μετέχοντα και την παράστασή του ως βασικό σημείο αναφοράς, μπορούμε να αποκαλούμε εκείνους που συνεισφέρουν τις άλλες παραστάσεις «κοινό» ή «ακροατήριο» [audience], «παρατηρητές» [observers] ή «από κοινού μετέχοντες» [co-participants]*¹⁶.

Για τον θεωρητικό του θεάτρου και θεμελιωτή του επιστημονικού κλάδου των Επιτελεστικών Σπουδών (Performance Studies) R. Schechner η *επιτέλεση* είναι ένας περιεκτικός όρος· πρόκειται για έναν τρόπο συμπεριφοράς που μπορεί να χαρακτηρίζει οποιαδήποτε δραστηριότητα που πραγματοποιείται από ένα άτομο ή μια ομάδα χάριν ενός

¹⁵ Για τη θεωρία της επιτέλεσης ενδεικτικά βλ. E. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Edinburgh 1959 (μτφρ. *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Μ. Γκόφρα – Κ. Λιβιεράτος – Δ. Μακρυγιώτη, Αθήνα 2006)· V. Turner, *The Anthropology of Performance*, New York 1988· R. Schechner, *Performance Theory*, New York-London 1994 (μτφρ. *Η θεωρία της επιτέλεσης*, Ν. Κουβαράκου – Μ. Ζωγράφου – Φ. Φιλίππου, Αθήνα 2011)· M. Carlson, *Performance. A Critical Introduction*, New York-London 2004 (μτφρ. *Performance. Μια κριτική εισαγωγή*, Ε. Ράπτου, Αθήνα 2014)· P. Burkert, *The Performative Turn in Recent Cultural History*, στο: A. Öztürkmen – E. Birge Vitz (επιμ.), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, Belgium 2014, 541-555.

¹⁶ Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού*, 71.

άλλου ατόμου ή μίας άλλης ομάδας που είναι εκεί. Η επιτέλεση είναι μια «ιδιότητα» που μπορεί να προκύψει σε οποιαδήποτε κατάσταση και όχι μόνο σε ένα περιχαρακωμένο θεατρικό είδος. Ο Schechner διαβλέπει μια συνέχεια μεταξύ καθημερινής και θεατρικής ζωής. Κάθε γεγονός, δράση ή συμπεριφορά, αναφέρει, μπορεί να θεωρηθεί ως «επιτέλεση» (performance) και όχι μόνο οι παραστατικές τέχνες, επειδή αυτά τα γεγονότα αμβλύνουν τις νόρμες που διαχωρίζουν την τέχνη από την ζωή¹⁷.

Το έντονο ενδιαφέρον για την επιτέλεση αντανακλά μια μετατόπιση από το πολιτισμικό «τί» στο πολιτισμικό «πώς», καθώς δίδεται έμφαση στο συνολικό γεγονός, όπου τελεστές και κοινό αλληλοεπιδρούν, καταργώντας με τον τρόπο αυτό τη διάκριση ανάμεσα σε τελεστές και «παθητικούς» θεατές. Τα υποκείμενα είναι ενεργά εμπλεκόμενα στο κοινωνικό και ιστορικό γίγνεσθαι¹⁸.

Στις βυζαντινές σπουδές η εξέταση και χρήση του όρου *επιτέλεση* εντείνεται διαρκώς τα τελευταία χρόνια¹⁹. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο τελευταίο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο στο Βελιγράδι το 2016 διοργανώθηκαν δυο στρογγυλές τράπεζες με τίτλο «Gesture and Performance in Byzantium» και «Performance and Ritual in Christian Worship». Ο P. Marciniak, στο άρθρο του *The Byzantine Performative Turn*, προσεγγίζει το θέμα της επιτέλεσης στη βυζαντινή κοινωνία. Στηριζόμενος στις απόψεις του Goffman και του Schechner αναγνωρίζει στοιχεία παράστασης-επιτέλεσης σε δραστηριότητες, όπως το θέατρο, ο ιππόδρομος, η δημόσια ανάγνωση ενός λόγου ή μίας επιστολής, η διαπόμπευση, οι επευφημίες του αυτοκράτορα, ο θρίαμβος κ.ά.²⁰

4. Ορισμός παιχνιδιού

Το αυξημένο ενδιαφέρον των σύγχρονων ιστορικών για την ψυχαγωγία δεν περιορίζεται στις γενικές αρχές της, αλλά επεκτείνεται και στις επιμέρους μορφές της, οι οποίες επανειλημμένως έγιναν αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης. Η παρουσίαση των απόψεων για

¹⁷ R. Schechner, *Performance Theory*, New York - London 1994 (μτφρ. *Η θεωρία της επιτέλεσης*, Ν. Κουβαράκου – Μ. Ζωγράφου – Φ. Φιλίππου, Αθήνα 2011).

¹⁸ Carlson, *Performance*, 55.

¹⁹ Ενδεικτικά: E. Bourbouhakis, *Rhetoric and performance*, στο: P. Stephenson (επιμ.), *The Byzantine World*. London - New York 2010, 175-187· I. Βιβιλάκης, *Το κήρυγμα ως performance*, Αθήνα 2013· A. W. White, *Performing orthodox ritual in Byzantium*, Cambridge 2015· K. Delbó, *Performance in den byzantinischen Romanen des 12. Jahrhunderts und das Theatron*, *Graeco-Latina Brunensia* 21/1 (2016) 21-30.

²⁰ P. Marciniak, *The Byzantine Performative Turn*, στο: K. Twardowska – M. Salamon – S. Sprawski – M. Stachura – S. Turlej (επιμ.), *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues*, Krakow 2014, 423-430.

κάθε ψυχαγωγική δραστηριότητα θα ξεπερνούσε τα όρια της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, κρίνεται χρήσιμο να περιγράψουμε αδρομερώς τον προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί για το παιχνίδι, καθώς αποτελεί μία σημαντική συνιστώσα για τη ζωή του ανθρώπου.

Η σημασία του παιχνιδιού, ενός παναθρώπινου φαινομένου, έχει τονισθεί από πολύ νωρίς, όπως μαρτυρούν τα λόγια του Πλάτωνα, όταν προσπάθησε να προσδιορίσει τον σωστό τρόπο ζωής: *δεῖ δὴ τὸν κατ' εἰρήνην βίον ἕκαστον πλεῖστον τε καὶ ἄριστον διεξελεῖν. τίς οὖν ὀρθότης; παίζοντά ἐστιν διαβιωτέον τινὰς δὴ παιδιάς, θύοντα καὶ ἄδοντα καὶ ὀρχούμενον, ὥστε τοὺς μὲν θεοὺς ἴλεως αὐτῷ παρασκευάζειν δυνατὸν εἶναι, τοὺς δ' ἐχθροὺς ἀμύνεσθαι καὶ νικᾶν μαχόμενον*²¹.

Από την κλασική αρχαιότητα έως σήμερα σημαντικοί θεωρητικοί έχουν στρέψει το ενδιαφέρον τους στο περιεχόμενο του όρου *παιχνίδι*. Ωστόσο, το παιχνίδι ως σύνθετο και πολύμορφο φαινόμενο, με ποικίλες πράξεις και εκδηλώσεις, δεν επιτρέπει τη διατύπωση ενός κοινά αποδεκτού ορισμού. Έχει αναπτυχθεί ποικιλία θεωριών, οι οποίες προσεγγίζουν επιμέρους πλευρές του θέματος.

Στην προσπάθεια ορισμού του παιχνιδιού μέχρι σήμερα βασικό έργο αποτελεί η μελέτη του Ολλανδού ιστορικού J. Huizinga με τίτλο *Homo ludens*, η οποία υπήρξε ορόσημο για όλους τους μετέπειτα θεωρητικούς. Ο Huizinga προσεγγίζει το παιχνίδι ιστορικά και πολιτισμικά και υποστηρίζει ότι ο πολιτισμός γεννιέται και εξελίσσεται ως παιχνίδι. Το *παίζει* είναι εξίσου σπουδαίο με το *λογίζεσθαι* και *κατασκευάζειν* και ως εκ τούτου στην ονοματολογία *homo sapiens* και *homo faber* βρίσκει τη θέση του και ο *homo ludens*²².

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζει το παιχνίδι ως πολιτισμικό φαινόμενο, αναλύει τα χαρακτηριστικά του και τονίζει τη σχέση του με την τελετουργία και την εορτή παρατηρώντας κοινά χαρακτηριστικά. Στο τέλος του κεφαλαίου επιχειρεί την πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια ορισμού: *Συνοψίζοντας τα τυπικά χαρακτηριστικά του παιχνιδιού, θα μπορούσαμε να το αποκαλέσουμε μια ελεύθερη δραστηριότητα, η οποία παραμένει απολύτως συνειδητά έξω από τον «συνήθη βίο» ως «μη σοβαρή», αλλά συγχρόνως απορροφά έντονα και απόλυτα τον παίκτη. Είναι μια δραστηριότητα η οποία δεν συνδέεται με κανένα υλικό συμφέρον και από την οποία κανένα κέρδος δεν είναι δυνατό ν' αποκτηθεί. Κινείται μέσα στα δικά της όρια χρόνου και χώρου σύμφωνα με καθορισμένους κανόνες και κατά εύτακτο τρόπο. Προωθεί τον σχηματισμό κοινωνικών ομάδων οι οποίες τείνουν να περιβάλλονται με μυστικότητα και να τονίζουν τη*

²¹ Πλάτων, *Νόμοι Ζ'*, έκδ. J. Burnet, *Platonis opera*, v. 5, Oxford 1907 (ανατ. 1967), 803e.

²² J. Huizinga, *Homo Ludens*, Groningen 1938 (μτφρ. *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, Σ. Ροζάνης – Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 1989), 9.

διαφορά τους από τον κοινό κόσμο με την μεταμφίεση ή με άλλα μέσα²³. Στη συνέχεια παραθέτει έναν σύντομο και περιεκτικό ορισμό και προσθέτει το νέο στοιχείο των συναισθημάτων: το παιχνίδι είναι μια εθελοντική δραστηριότητα ή απασχόληση η οποία πραγματοποιείται μέσα σε κάποια καθορισμένα τοπικά και χρονικά όρια, σύμφωνα με κανόνες ελεύθερα αποδεκτούς αλλά απολύτως δεσμευτικούς, αποτελώντας αυτοσκοπό και συνοδευόμενη από ένα αίσθημα έντασης, χαράς και από τη συνείδηση ότι είναι κάτι «διαφορετικό» από την «συνήθη ζωή»²⁴. Βάσει αυτών κατατάσσει στην έννοια παιχνίδι στα παιδιά, στους ενήλικους και στα ζώα, παιχνίδια που απαιτούν δύναμη και δεξιότητα, επινοητικά, μαντικά, τυχερά, επιδείξεις και παραστάσεις κάθε είδους.

Το δεύτερο ζήτημα που απασχολεί τον Huizinga είναι ο τρόπος που εκφράζεται η έννοια παιχνίδι στη γλώσσα εξετάζοντας την ορολογία σε διάφορες γλώσσες, όπως την ελληνική, τη λατινική, λατινογενείς, γερμανικές, κινεζική κ.ά. Η ελληνική γλώσσα έχει τρεις διαφορετικές λέξεις για το παιχνίδι ευρύτερα: *παιδιά*, *ἄθλημα*, *ἀγών*. Η λέξη *παιδιά* προέρχεται από το *παίζω* και συνδέεται με το παιδί. Η χρήση ωστόσο της λέξης δεν περιορίζεται μόνο στα παιχνίδια των παιδιών. Η λέξη *ἄθλημα* χρωματίζεται ελαφρά από την ιδέα του ασήμαντου, του μηδαμινού. Το δε σύνολο των αθλημάτων και των αγωνισμάτων εκφράζεται με τη λέξη *ἀγών*. Όλες τις λέξεις όμως μοιάζει να συνοδεύει η έννοια της ευθυμίας και της ξεγνοιασιάς. Σε αξιοσημείωτη αντίθεση προς τα ελληνικά, για τη λειτουργία του παιχνιδιού, τα λατινικά έχουν μόνο μία λέξη, το *ludus*, από το *ludere*. Η έννοια του *ludus* καλύπτει τα παιχνίδια των παιδιών, την αναψυχή, τα αθλήματα, τις τελετουργίες, τις θεατρικές παραστάσεις και τα τυχερά παιχνίδια²⁵.

Όπως μαρτυρεί και η γενικότητα του ορισμού του Huizinga, ο ιστορικός αναλύει τα θεμελιώδη γνωρίσματα του παιχνιδιού και τονίζει τη σπουδαιότητα του ρόλου του στην ίδια την ανάπτυξη του πολιτισμού, παραμελεί όμως την περιγραφή και την ταξινόμηση των ίδιων των παιχνιδιών. Το κενό αυτό έρχεται να συμπληρώσει ο κοινωνιολόγος R. Caillois με το βιβλίο του *Les jeux et les hommes*, ο οποίος στηρίζεται αρχικά στις απόψεις του Huizinga, αλλά στη συνέχεια απομακρύνεται από αυτές. Για τον Caillois το παιχνίδι είναι μία ελεύθερη και εθελοντική απασχόληση, πηγή χαράς και διασκέδασης. Μυθοπλαστική, απομονωμένη από την υπόλοιπη ζωή, πραγματώνεται συνήθως μέσα σε συγκεκριμένα όρια χρόνου και χώρου και διέπεται από απόλυτους και αυστηρούς κανόνες που οφείλει κανείς να τους αποδεχτεί. Το παιχνίδι είναι μία αβέβαιη δραστηριότητα καθώς η εξέλιξή του δεν είναι προκαθορισμένη και

²³ Huizinga, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, 28.

²⁴ Huizinga, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, 49.

²⁵ Huizinga, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, 49-73.

δεν δημιουργεί ούτε αγαθά, ούτε πλούτο, ούτε κάποιο είδος νέο στοιχείο. Όπως παρατηρούμε, οι ιδιότητες που αναφέραμε είναι καθαρά τυπολογικές και δεν καθορίζουν το περιεχόμενο των παιχνιδιών²⁶.

Ο Caillois διακρίνει στο αχανές πεδίο του παιχνιδιού δυο αντίθετους πόλους. Στο ένα άκρο κυριαρχεί ο ελεύθερος αυτοσχεδιασμός και η ανέμελη ευεξία που την ονομάζει *paidia* (*paidia*), ενώ στο αντίθετο άκρο, η αναρχική και άστατη φύση πειθαρχείται, επιτάσσεται σε συμβάσεις και την ονομάζει *ludus*. Επιπροσθέτως, προχωρεί την ταξινόμηση των παιχνιδιών σε τέσσερις βασικές κατηγορίες ανάλογα με το αν επικρατεί ο ρόλος του ανταγωνισμού, του τυχαίου, της προσποίησης ή του ιλίγγου. Συγκεκριμένα διακρίνει τις ομάδες:

A. *Agôn* (*Agôn*). Κύριο χαρακτηριστικό είναι ο ανταγωνισμός. Οι αντίπαλοι σε ιδανικές συνθήκες και με ίσες ευκαιρίες αναμετρούνται ώστε να δείξουν την υπεροχή τους σε μία ιδιότητα (ταχύτητα, δύναμη, αντοχή, μνήμη κλπ.).

B. *Alea* = λατινική ονομασία του παιχνιδιού με ζάρια. Ο ιστορικός τη δανείζεται για να χαρακτηρίσει την ομάδα των παιχνιδιών, που σε αντίθεση με την πρώτη ομάδα (*Agôn*), η έκβασή τους δεν εξαρτάται από τον παίκτη αλλά από την τύχη. Ο παίκτης παραμένει παθητικός και δεν αναπτύσσει τις δυνατότητές του.

Γ. *Mimicry*. Κοινό γνώρισμα είναι η μεταφορά σε έναν μυθοπλαστικό κόσμο όπου το υποκείμενο μπορεί να παραποιεί την προσωπικότητά του και να υποκρίνεται πως είναι κάποιος άλλος.

Δ. *Illinx*. Στηρίζεται στην επιδίωξη του ιλίγγου, διαταραχή της σταθερότητας της αντίληψης (λούνα παρκ, σβούρα, τσουλήθρα κ.ά)²⁷.

²⁶ R. Caillois, *Les Jeux et les Hommes*, Paris 1958 (μτφρ. *Τα παιχνίδια και οι άνθρωποι. Η μάσκα και ο ιλιγγος*, Ν. Κούρκουλος, Αθήνα 2001), 48.

²⁷ Caillois, *Τα παιχνίδια και οι άνθρωποι*, 50-85.

Β. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ ΚΑΙ ΑΓΓΕΛΩΝ

Οι πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις που σημειώθηκαν κατά την περίοδο του 12ου αιώνα έχουν εξεταστεί κατά καιρούς επαρκώς από ειδικούς επιστήμονες και συνεπώς η διεξοδική παράθεσή τους δεν θα ήταν απαραίτητη. Ωστόσο, στο κεφάλαιο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αποδοθούν με αδρές γραμμές τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της εποχής για την καλύτερη κατανόηση του ιστορικού και κοινωνικού γίγνεσθαι, μέσα στο οποίο λάμβαναν χώρα οι ψυχαγωγικές δραστηριότητες²⁸.

Η άνοδος της δυναστείας των Κομνηνών υπήρξε μία νέα περίοδος για την αυτοκρατορία, η οποία χαρακτηρίζεται από μία γενική προσπάθεια ανασύνταξης. Εγκαινίασε μία νέα περίοδο πολιτικής σταθερότητας, όπως φαίνεται με την παραμονή τριών αυτοκρατόρων στην εξουσία, Αλέξιος Α΄, Ιωάννης Β΄, Μανουήλ Α΄, για μία περίοδο σχεδόν εκατό ετών. Ύστερα από τη σύντομη βασιλεία του Αλεξίου Β΄ (1180-1183) και του Ανδρονίκου Α΄ (1183-1185), με την άνοδο των Αγγέλων στην εξουσία, κυριάρχησε μία πολιτική παρακμή που εντεινόταν ολοένα και περισσότερο, με αποκορύφωση των Άλων της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους.

Η εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου κατά την περίοδο αυτή σηματοδοτείται από τους αγώνες του εναντίον των Νορμανδών και του Νορμανδικού Δουκάτου της Αντιόχειας, των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία, των Πετζενέγκων, των Ούγγρων, των Σέρβων και των Βούλγαρων στα Βαλκάνια καθώς και από τις ενέργειές του κατά των Σταυροφόρων. Οι Κομνηνοί αυτοκράτορες πέτυχαν στους αγώνες αυτούς πολλές φορές εντυπωσιακά αποτελέσματα, που ανύψωσαν προς στιγμή τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και την κατέστησαν ξανά μία υπολογίσιμη δύναμη.

Η εποχή αυτή έχει συνδεθεί πρωτίστως με το πρωτοφανές και απρόβλεπτο φαινόμενο των Σταυροφοριών. Ο όρος Σταυροφορία αναφέρεται στην πολεμική επιχείρηση δυτικών

²⁸ Για την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων βλ. Chalandon, *Les Comnène*· Runciman, *Σταυροφορίες*· Brand, *Byzantium Confronts the West*· IEE, τ. Θ΄· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, 193-519· M. Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX-XIII Centuries*, Oxford 1984· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*· A. Κόλια-Δερμιτζάκη (επιμ.), *Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της αυτοκρατορίας: οι απόψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους*, Αθήνα 1994· W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, 612-665· A. Kazhdan – S. Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo 1997· Λουγγής, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας, τ. Α΄ (324-1204)*, Αθήνα ²1998, 297-338· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*· J.-C. Cheynet, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Aldershot 2006· N. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, ΕΙΕ, Αθήνα 2008· T A. Simpson (επιμ.), *Byzantium 1180-1204: The Sad Quarter of a Century*, Athens 2015.

δυνάμεων, ύστερα από παρότρυνση της παπικής Εκκλησίας, με σκοπό την απελευθέρωση της Αγίας Γης. Η επιχείρηση αυτή φέρνει σε στενή επαφή τους δύο κόσμους, της Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης, ενώ εντάσσεται στο γενικότερο πλέγμα σχέσεων του Βυζαντίου με τη Δύση, σχέσεων συνεργασίας αλλά και αντιπαράθεσης.

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, ισχυρός εκπρόσωπος της επαρχιακής στρατιωτικής αριστοκρατίας, αναγορεύτηκε αυτοκράτορας στις 4 Απριλίου 1081²⁹. Διέθετε οξυδέρκεια και κατάρτιση στη φιλοσοφία και τη θεολογία, ενώ από νωρίς απέκτησε στρατιωτικές γνώσεις και αναδείχθηκε σε χαρισματικό στρατηγό. Το σημαντικότερο πολιτικό γεγονός κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Αλεξίου είναι η Α΄ Σταυροφορία. Η Α΄ Σταυροφορία υπήρξε η επιτυχέστερη από τις φερώνυμες εκστρατείες που κατά καιρούς ξεκίνησαν από τη Δυτική Ευρώπη. Με την ίδρυση των λατινικών κρατιδίων στην Ανατολή αρχίζει η πολιτική και η οικονομική επέκταση της Δύσεως.

Παρά τις προσπάθειες της κόρης του Αλεξίου, Άννας Κομνηνής, με σύμμαχο τη μητέρα της, να διεκδικήσει τον θρόνο για τον σύζυγό της καίσαρα Νικηφόρο Βρυέννιο, ο Αλέξιος Α΄ όρισε διάδοχο τον γιό του Ιωάννη Β΄ στις 15 Αυγούστου 1118.

Ο Ιωάννης Β΄, ευσεβής προς τον Θεό, πρόσχαρος και απλός, αποσπούσε τον έπαινο των υπηκόων του³⁰. Σε αντίθεση με τον πατέρα του Αλέξιο Α΄, ο οποίος είχε αναζητήσει στήριγμα αποκλειστικά στη στενή οικογένεια, ο Ιωάννης Β΄ τοποθέτησε σε διοικητικές θέσεις πρόσωπα ξένα προς την οικογένεια και την αριστοκρατία. Συνέχισε την εξωτερική πολιτική του πατέρα του, αντιμετώπισε τους εχθρούς της αυτοκρατορίας και επεξέτεινε τα όρια της. Πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του στα πολεμικά μέτωπα και ασχολούνταν συνεχώς με τα στρατιωτικά ζητήματα.

Ο Ιωάννης Β΄ πέθανε στις 8 Απριλίου 1143 ύστερα από τραυματισμό σε κυνήγι αγριόχοιρων στην Κιλικία. Αμέσως μετά στον θρόνο ανήλθε ο τέταρτος υιός του, Μανουήλ Α΄³¹. Ο Μανουήλ εξελίχθηκε σε δογματολόγο και άριστο γνώστη της γεωγραφίας, της τακτικής του πολέμου, των φυσικών επιστημών, της ιατρικής και αστρολογίας. Ακόμη, επιδιδόταν με πάθος στις σωματικές ασκήσεις, ιδιαίτερα στην ιππασία και ήταν υπερήφανος για την ικανότητά του στον χειρισμό της λόγχης και του τόξου.

²⁹ Για τον Αλέξιο Α΄ βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, 87-113· M. Mullett – D. Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996.

³⁰ Για τον Ιωάννη Β΄ βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, 203-228· A. Bucossi – A.R. Suarez, *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, London 2016· A. Παπαγεωργίου, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα 2017.

³¹ Για τον Μανουήλ Α΄ βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, 422-477· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*.

Χαρακτηριστικό φαινόμενο της βασιλείας του Μανουήλ ήταν οι στενές και πολύμορφες σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τη δυτική Ευρώπη και δημιούργησαν στους σύγχρονούς του την εντύπωση ότι διέκειτο ευνοϊκά προς τους Λατίνους και τους προωθούσε σε σημαντικές θέσεις. Ωστόσο, οι μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι οι Λατίνοι υπηρετούσαν στην αυλή του Βυζαντίου μάλλον ως θεολόγοι ή διπλωμάτες παρά ως στρατιωτικοί διοικητές. Σύμφωνα με την Αικ. Χριστοφιλοπούλου «η προτίμηση του Μανουήλ, νέου ακόμη, στρέφεται προς έναν πιο ευχάριστο τρόπο προσωπικής ζωής, με το ιπποτικό πρότυπο, και όχι με βάση κάποιον πολιτικό προσανατολισμό»³². Η εύνοια που απολάμβαναν οι Λατίνοι στην αυλή του Μανουήλ ήταν αιτία για τη δημιουργία δυσaráσκειας από την πλευρά των μορφωμένων Βυζαντινών. Ο Νικήτας Χωνιάτης, ίσως με στοιχεία υπερβολής, κατηγορεί τον αυτοκράτορα ότι τους πρόσφερε μεγάλα χρηματικά ποσά και τους τοποθετούσε σε υψηλά αξιώματα.

Επειδή ήταν απασχολημένος με τα στρατιωτικά ζητήματα, δεν προέβη σε ριζικές καινοτομίες στα εσωτερικά θέματα. Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής συνέχισε το πρόγραμμα του Ιωάννη Β΄, αναλάμβανε όμως συχνά παράτολμες ενέργειες που αποδεικνύονταν σε αρκετές περιπτώσεις επιζήμιες για το Βυζάντιο. Κυριότερα πολιτικά και συγχρόνως στρατιωτικά γεγονότα της εποχής του ήταν η Β΄ Σταυροφορία, η εκστρατεία του στην Ιταλία και η ήττα του βυζαντινού στρατού από τους Τούρκους στη μάχη του Μυριοκεφάλου το 1176.

Τον Σεπτέμβριο του 1180 ανέβηκε στον θρόνο, αμέσως μετά τον θάνατο του πατέρα του, ο Αλέξιος Β΄ σε ηλικία μόλις 11 χρονών³³. Λόγω της νεαρής ηλικίας του αυτοκράτορα, ορίστηκε επίτροπος, και συγκεκριμένα η μητέρα του, δεύτερη σύζυγος του Μανουήλ. Η αδυναμία, ωστόσο, της Μαρίας να αντεπεξέλθει στις ευθύνες, την οδήγησε να προσλάβει ως σύμβουλο τον ανιψιό της πρωτοσέβαστο Αλέξιο, γιό του Ανδρονίκου Κομνηνού. Η μεγάλη εξουσία που απέκτησε ο Αλέξιος προκάλεσε τη δυσaráσκεια και τον φθόνο των λοιπών συγγενών. Ο Ανδρόνικος Α΄, υιός του Ισαακίου Κομνηνού και εξάδελφος του Μανουήλ Α΄, εκμεταλλεύτηκε την ταραγμένη ατμόσφαιρα για να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του και να αναλάβει την εξουσία³⁴. Αρχικά αναγορεύθηκε συμβασιλεύς. Σύντομα όμως η συμπεριφορά του Ανδρονίκου άλλαξε, με συνέπεια πολλά μέλη της οικογένειας Κομνηνών να καταδιωχθούν ή να δολοφονηθούν. Η βασιλομήτωρ καταδικάστηκε σε θάνατο και ο Αλέξιος Β΄ στραγγαλίστηκε (Σεπτέμβριος 1183).

³² Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 155.

³³ Για τον Αλέξιο Β΄ βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Β΄, 454-471.

³⁴ Για τον Ανδρόνικο Α΄ βλ. Jurewicz, *Andronikos I*· Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, 493-638.

Ο Ανδρόνικος Α΄ συνέχισε να κυβερνά μόνος του μέχρι το 1185. Για την καλύτερη οργάνωση της αυτοκρατορίας προέβη σε μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση, τη δικαιοσύνη και τη φορολογία. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του παρουσιάσθηκαν αρκετές στασιαστικές τάσεις από αξιωματούχους του κράτους, τις οποίες ο Ανδρόνικος αντιμετώπισε με διώξεις, καταδίκες και θανατώσεις.

Η απώλεια της Θεσσαλονίκης που πέρασε στην κατοχή των Νορμανδών (24 Αυγούστου 1185) και η σκληρή στάση του Ανδρονίκου έναντι των υπηκόων του προκάλεσε τη λαϊκή αγανάκτηση. Με αφορμή τη δίωξη του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, ο λαός της Κωνσταντινούπολης επαναστάτησε και συνέλαβε τον Ανδρόνικο. Μετά από σειρά βασανιστηρίων έχασε τη ζωή του στις 12 Σεπτεμβρίου 1185.

Κατά τη διάρκεια των ταραχών ο λαός αναγόρευσε αυτοκράτορα τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο επιφέροντας το τέλος της δυναστείας των Κομνηνών στην εξουσία. Ο Ισαάκιος Β΄ παρέμεινε στον θρόνο μέχρι το 1195. Στα εσωτερικά θέματα της αυτοκρατορίας δεν παρουσίασε ιδιαίτερα αξιόλογο έργο. Λάτρης της ευζωίας και των διασκεδάσεων δαπανούσε μεγάλα χρηματικά ποσά για την πολυτέλεια της Αυλής και ανήγειρε λαμπρά κτίσματα, κατάλληλα για την προσωπική αναψυχή του.

Οι Άγγελοι ακολούθησαν την πολιτική των Κομνηνών και εμπιστεύτηκαν τις υψηλές διοικητικές θέσεις στα μέλη της οικογένειας. Στα θέματα της εξωτερικής πολιτικής, μέσω διπλωματικών ενεργειών, ο Ισαάκιος Β΄ προσπάθησε να κερδίσει την εύνοια του σουλτάνου της Αιγύπτου και γενικότερα του μουσουλμανικού κόσμου. Παράλληλα, εκδηλώθηκε εξέγερση των Βουλγάρων και Βλάχων με αρχηγούς τους αδελφούς Πέτρο και Ασάν. Το μεγαλύτερο ζήτημα όμως που είχε να αντιμετωπίσει ο Ισαάκιος Β΄ ήταν η Γ΄ Σταυροφορία.

Τα προβλήματα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, λόγω της άσχημης οικονομικής κατάστασης και των διεκδικήσεων των αντιπάλων, επέτειναν την πολιτική αστάθεια και τη δυσaráσκεια των υπηκόων, με συνέπεια την έκρηξη επανειλημμένων στάσεων για τη διεκδίκηση του θρόνου. Από μια τέτοια στάση ανατράπηκε ο αυτοκράτορας και το 1195 ανήλθε στον θρόνο ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος, μεγαλύτερος αδελφός του Ισαακίου Β΄. Ο Ισαάκιος Β΄ τυφλώθηκε και κλείσθηκε στο μοναστήρι.

Ο Αλέξιος Γ΄ όμως δεν μπόρεσε να ανταπεξέλθει των περιστάσεων. Η οικονομική πολιτική του υπήρξε σπάταλη και φιλοαριστοκρατική, ενώ στα εξωτερικά προβλήματα δεν επέδειξε την ετοιμότητα που απαιτούσαν οι καιροί.

Το 1202 αρχίζουν οι προετοιμασίες για την Δ΄ Σταυροφορία. Ο Αλέξιος Δ΄, υιός του Ισαακίου Β΄, δραπετεύει από τη φυλακή και καταφεύγει στη δυτική Ευρώπη, όπου ζητάει βοήθεια για να ανακτήσει τον θρόνο του πατέρα του. Ο Αλέξιος υποσχέθηκε στους

σταυροφόρους τεράστια χρηματικά ποσά και ανέλαβε την υποχρέωση να τους προσφέρει στρατιωτική βοήθεια για τη συνέχιση των επιχειρήσεων τους εναντίον των μουσουλμάνων. Με τη βοήθεια λοιπόν των σταυροφόρων ο Αλέξιος Δ΄ στέφθηκε αυτοκράτορας την 1η Αυγούστου 1204.

Η αυτοκρατορία βρισκόταν πια σε κατάσταση εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στις δυο νόμιμες αυτοκρατορικές αρχές. Την ταραγμένη αυτή κατάσταση εκμεταλλεύτηκε ο Αλέξιος Ε΄ Δούκας Μούρτζουφλος προκειμένου να καταλάβει την εξουσία. Ο Αλέξιος Ε΄ ήταν και ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας πριν την άλωση και κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οι πολιτικές και ιστορικές ανακατατάξεις κατά τον 12ο αιώνα δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστη την κοινωνία του βυζαντινού κράτους. Κεντρική γραμμή της πολιτικής των Κομνηνών ήταν η δημιουργία μιας ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας στηριζόμενης στην αριστοκρατία.

Τον 12ο αιώνα η σταθερή πολιτική κατάσταση στο εσωτερικό και οι μεγάλες περίοδοι σχετικής ασφάλειας από επιδρομές δημιούργησαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για οικονομική ευμάρεια. Τάσεις της οικονομίας ήταν η ανάπτυξη της γεωργίας και κτηνοτροφίας, η αύξηση του εμπορίου και παράλληλα η ανάπτυξη των πόλεων και των μεγάλων ιδιοκτησιών³⁵.

Η επιθυμία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, όταν ανέλαβε την εξουσία, να αντιμετωπίσει τα σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα, τον οδήγησαν στην προσπάθεια ανόρθωσης των δημοσίων οικονομικών του κράτους και τη μεταρρύθμιση του νομισματικού συστήματος. Αυτή η αναδιοργανωτική πολιτική είχε ευεργετικά αποτελέσματα στην οικονομία της αυτοκρατορίας. Οι μόνιμες αγορές και οι ετήσιες εμποροπανηγύρεις της αυτοκρατορίας προσέλκυαν τόσο ντόπιους εμπόρους όσο και ξένους.

Το εξωτερικό εμπόριο ξαναβρήκε το παλαιότερο ευρύ πεδίο δράσης του και το οικονομικό κέντρο βάρους μετατοπίστηκε σταδιακά από τη Μικρά Ασία στην Ευρώπη. Για την εξέλιξη της οικονομίας του Βυζαντίου ιδιάζουσα σημασία είχε η δραστηριοποίηση Ιταλών εμπόρων,

³⁵ Για την οικονομία και το εμπόριο τον 12ο αιώνα βλ. Α. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Α΄ - Γ΄, Αθήνα 2006, τ. Α΄ 377-494, τ. Β΄ 43-140, τ. Γ΄ 471-560· Γ. Μέρμανος, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2008· Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος – 12ος αι.)*, Αθήνα 2008.

οι οποίοι απέκτησαν σταδιακά πρωταρχική θέση στο εμπόριο της περιοχής. Οι παράγοντες που ευνόησαν την ενίσχυση της παρουσίας των Ιταλών εμπόρων είναι αφ' ενός η γενικότερη οικονομική ανάπτυξη στη δυτική Ευρώπη, κυρίως στην Ιταλία, και αφ' ετέρου τα δασμολογικά και άλλα προνόμια που έλαβαν από τους αυτοκράτορες. Η παρουσία των Ιταλών εμπόρων στις πόλεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η ευνοϊκή στάση των αυτοκρατόρων απέναντι τους προκάλεσε την έντονη αντίδραση του πληθυσμού. Για μεγάλο χρονικό διάστημα οι σχέσεις ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Ιταλούς ήταν εξαιρετικά τεταμένες. Οι γηγενείς έμποροι αισθάνονταν αδικημένοι και η εχθρότητα έναντι των Ιταλών κορυφώθηκε με επίθεση εναντίον τους το 1182, την οποία είχε πιθανότατα ενορχηστρώσει ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός.

Οι εξελίξεις στη γεωργία οδήγησαν τους Βυζαντινούς σε εμφανή αλλαγή στάσης. Ήδη από τον 10ο αιώνα κρατικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι αυξάνουν τις γαίες που είχαν στην κατοχή τους εις βάρος των ελεύθερων αγροτών. Επίσης, παροχή φορολογικών προνομίων στα κτήματα των μεγαλοϊδιοκτητών και των μονών, όπως απαλλαγή εξ ολοκλήρου ή εν μέρει από την καταβολή φόρων στο κράτος και προστασία από την πρόσβαση δημοσιονομικών και δικαστικών αρχών, διευκόλυναν τη δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών που θύμιζαν το φεουδαλικό σύστημα της Δύσης. Η πλειοψηφία των γαιοκτημόνων διέμενε στις πόλεις, είχε μεγάλη αστική περιουσία και αποτελούσε την αριστοκρατία ανάμεσα στον πληθυσμό³⁶.

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της βυζαντινής κοινωνίας στην εποχή των Κομνηνών είναι ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα. Η αλλαγή *περί την τάξιν τῶν πραγμάτων*³⁷ από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και η δημιουργία και απονομή νέων αυλικών τίτλων ανέδειξαν τα μέλη της ευρύτερης βασιλικής οικογένειας σε ιδιαίτερη τάξη, στην οποία δεν είχαν πρόσβαση άλλοι, παρά μόνο οι αυτοκρατορικοί συγγενείς. Το νέο σύστημα αξιωματών στηριζόταν στον τίτλο *σεβαστός*, ο οποίος δόθηκε σε όσους είχαν συγγένεια αίματος ή εξ αγχιστείας με τον αυτοκράτορα και τους τοποθετούσε σε μία τάξη επικεφαλής της ιεραρχίας της αυλής. Επιπλέον, με στόχο την ενίσχυση της κοινωνικής τους θέσης, οι αυτοκράτορες παρείχαν υψηλές οικονομικές δωρεές στα συγγενικά τους πρόσωπα. Η μεταξύ των αυτοκρατορικών μελών ιεραρχία και οι νέοι τίτλοι καθορίζονταν από τον βαθμό συγγενείας με τον αυτοκράτορα³⁸.

³⁶ Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, 98-106.

³⁷ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 96.97.

³⁸ Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, 116-119.

Η άνοδος των Κομνηνών στην εξουσία, δημιούργησε μία νέα και καθαρότερη διάκριση της αριστοκρατίας³⁹. Διακρινόταν σε εκείνους που ήταν επιφανείς διότι ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια με την ευρύτερη έννοια και σε εκείνους των οποίων η θέση εξαρτιόταν από την αυτοκρατορική εύνοια. Η αριστοκρατία, επίσης, χωριζόταν σε δυο ομάδες, ανάλογα με τα καθήκοντα που ασκούσαν, πολιτικά ή στρατιωτικά. Φαίνεται, όμως, ότι σε αντίθεση με τη στρατιωτική διοίκηση (τόσο στα ανώτερα κλιμάκια, όσο και στα τοπικά στρατιωτικά κέντρα), που βρισκόταν στα χέρια των μελών της βασιλικής οικογένειας, δεν ίσχυε το ίδιο στις θέσεις της πολιτικής διοίκησης, όπου δεν εμφανίζονταν μόνο βασιλικοί συγγενείς, αλλά και πρόσωπα με την κατάλληλη παιδεία. Αλλαγή επήλθε και στον διορισμό σε εμπιστευτικά αξιώματα συνδεδεμένα με την προσωπική ζωή του αυτοκράτορα και της αυλής. Ως τον 11ο αιώνα κοντά στον αυτοκράτορα περευρίσκονταν αποκλειστικά ευνούχοι. Από τον 11ο αιώνα και εξής εμφανίστηκαν και μη ευνούχοι, ενώ επί Κομνηνών ο αυτοκράτορας πλαισιώθηκε αποκλειστικά από συγγενείς του.

Τα μέλη της βασιλικής οικογένειας τα ακολουθούν πλούσιοι αστοί με υψηλές θέσεις στο κράτος και την Εκκλησία. Ο ανώτερος κλήρος κατέχει σημαντική θέση στην πολιτική ζωή των πόλεων, παράλληλα με την αριστοκρατία⁴⁰.

Οι βιοτέχνες, οι έμποροι και οι άλλοι επαγγελματίες αποτελούν μία συγκροτημένη κοινωνική ομάδα. Διαπιστώνεται ότι συνεχίζεται η λειτουργία των συντεχνιακών οργανώσεων των επαγγελματιών με ενδιαφέρον σε πολιτικο-κοινωνικές εξελίξεις, χωρίς όμως να συμμετέχουν ενεργά.

Μολονότι οι Κομνηνοί δεν ανέλαβαν πρωτοβουλίες για το θέμα της παιδείας⁴¹, όπως έκαναν οι προκάτοχοι τους, κατά τον 11ο-12ο αιώνα αναπτύχθηκε στην Κωνσταντινούπολη ιδιαίτερη πνευματική κίνηση από μεγάλο αριθμό λογίων που συγγράφει ρητορικούς λόγους. Οι λόγιοι, με υψηλή αρχαιογνωστική παιδεία, σχημάτιζαν έναν περιορισμένο κύκλο, τις περισσότερες φορές γύρω από μέλη της βασιλικής οικογένειας, και μέσω των έργων τους προσπαθούσαν να επισύρουν την προσοχή τους και να αποκτήσουν την εύνοια τους.

Αλλαγές παρατηρούνται και στις παραδοσιακές οικογενειακές δομές. Σε προγενέστερους αιώνες ο αυτοκράτορας αντιμετώπιζε τους συγγενείς του ως αντίζηλους και πιθανούς εχθρούς,

³⁹ Για την αριστοκρατία τον 12ο αιώνα βλ. M. Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX-XIII Centuries*, Oxford 1984· A. Kazhdan – S. Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo 1997· J.-C. Cheynet, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Aldershot 2006.

⁴⁰ Για τις σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους τον 12ο αιώνα βλ. M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge 1995.

⁴¹ Για την παιδεία τον 12ο αιώνα βλ. Η. Νέσσερης, *Η παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12ο αιώνα*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2014, 42-53.

σκέψεις που συχνά οδηγούσαν σε ακρωτηριασμούς ή τυφλώσεις. Τον 12ο αιώνα, όπως ήδη αναφέρθηκε, επικρατούσαν διαφορετικές αντιλήψεις και θεωρούσαν τους απογόνους και τους συγγενείς του αυτοκράτορα κύριο στήριγμα του θρόνου του.

Μία ακόμη έκφραση εξέλιξης των παραδοσιακών ενδοοικογενειακών δομών είναι η ενίσχυση του ρόλου των γυναικών. Οι γυναίκες, κυρίως στην αυτοκρατορική οικογένεια και την ανώτατη τάξη, άρχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο. Πολλές από αυτές, δραστήριες, μορφωμένες και οξυδερκείς, παρουσίαζαν ενδιαφέρον για τα πολιτικά δρώμενα. Ως πιστοί σύντροφοι προστάτευαν τους συζύγους τους από συνωμοσίες, ενώ ορισμένες δεν δίστασαν να τους ακολουθήσουν ακόμα και στις εκστρατείες⁴².

⁴² Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, 163-164

Γ. Η ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ/ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

1. Η έννοια της ψυχαγωγίας στο Βυζάντιο

Οι βυζαντινοί συγγραφείς, όπως συνέβη με πολλά ζητήματα του καθημερινού βίου τους, δεν επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συστηματική ανάλυση αλλά ούτε και επισήμανση του φαινομένου της ψυχαγωγίας. Είναι γεγονός ότι δεν παραδίδεται ειδική πραγματεία με θέμα την ψυχαγωγία, στην οποία να παραθέτουν ορισμό της έννοιας και να εξετάζουν τις αντιλήψεις τους σχετικά με αυτή. Ως εκ τούτου, προκύπτει το σημαντικό ερώτημα «Τί είναι ψυχαγωγία για τους Βυζαντινούς;». Για την εξέταση του εν λόγω ερωτήματος, τέθηκαν δυο βασικά κριτήρια 1) οι ίδιοι οι συγγραφείς να αποδίδουν στη «δραστηριότητα» τον όρο *ψυχαγωγία* με τη σημασία που μάς απασχολεί⁴³, ή/και 2) να παρουσιάζουν ορισμένα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τέτοιου είδους δραστηριότητες, όπως η διέγερση συναισθημάτων, το ευχάριστο συναίσθημα που κυριαρχεί και σε ορισμένες περιπτώσεις η ευκαιρία για κοινωνική συναναστροφή.

Όσον αφορά στο πρώτο κριτήριο, δηλαδή τη μαρτυρία του όρου *ψυχαγωγία* στις γραπτές πηγές, βασική πηγή για την έρευνα υπήρξε ο *Thesaurus Linguae Graecae*, καθώς κρίθηκε απαραίτητο, εκτός από την εξέταση των κειμένων του 12ου αι., να συγκεντρωθούν όσο το δυνατόν περισσότερες αναφορές στο σύνολο της βυζαντινής γραμματείας, προκειμένου να διαμορφωθεί σφαιρική αντίληψη.

Από την εξέταση των χωρίων προκύπτει το συμπέρασμα ότι η πολυσημία της λέξης ψυχαγωγία, στην οποία αναφερθήκαμε εκτενώς σε προηγούμενο κεφάλαιο⁴⁴, εντοπίζεται και στα βυζαντινά κείμενα, καθώς μπορεί να δηλώνει διαφορετικές έννοιες ανάλογα με το είδος του κειμένου και τα συμφραζόμενα, ενώ πολλαπλή χρήση παρατηρείται ακόμα και στον ίδιο συγγραφέα. Ωστόσο, η γενική εικόνα που διαμορφώνεται είναι ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς με το όρο *ψυχαγωγία*, ως επί το πλείστον, αναφέρονται στην παρηγορία, καθώς και στη ψυχική ευχαρίστηση που νιώθει ο άνθρωπος μέσω κάποιας ενασχόλησης ή κατάστασης στην οποία βρίσκεται, όπως π.χ. όταν κάποιος λαμβάνει επιστολή από φίλο, όταν ακούει ψυχοφελή

⁴³ Κατά την εξέταση της σύγχρονης ορολογίας, ήδη επισημάνθηκε ότι η λέξη *διασκέδαση* δεν απαντά στα βυζαντινά κείμενα με τη σημασία της «ψυχαγωγίας», Βλ. σ. 11

⁴⁴ Βλ. σ. 10

διηγήματα, θρησκευτικούς ύμνους ή την Αγία Γραφή κ.ά. Τη μεταβολή αυτή στην ψυχική διάθεση σχολιάζει πολύ εύστοχα ο Γεώργιος Λακαπηνός, λόγιος του 14ου αιώνα, ο οποίος στην ερμηνεία που δίνει για τον όρο *ψυχαγωγεῖν* που παρέθεσε σε επιστολή του ώστε να δείξει τη χαρά που ένιωσε όταν έλαβε επιστολή από τον φίλο του μετά από πολύ καιρό, αναφέρει: *Ψυχαγωγεῖν ἔστιν ὅτε τὸ τὴν ψυχὴν ἐκλείπουσαν καὶ ἐκλελυμένην αὐθὶς τινὰ ἐπανάγειν, ταῦτο συντεῖνον τῷ παραμυθεῖσθαι καὶ τὴν ψυχὴν ἀνακαλεῖσθαι αὐθὶς εἰς εὐθυμίαν*⁴⁵.

Τα βυζαντινά λεξικά, με σύντομες κατά κανόνα αναφορές, αποδίδουν κυρίως το περιεχόμενο της παραμυθίας και τέρψης. Στο εγκυκλοπαιδικό λεξικό *Σούδα* αναφέρεται «*ψυχαγωγεῖ: παραμυθεῖται, τέρπει ἢ ψυχὰς ἀνάγει*». Παρομοίως στο λεξικό του Ησυχίου «*ψυχαγωγεῖ: παραμυθεῖται τὴν ψυχὴν*», στο λεξικό του Φωτίου «*ψυχαγωγεῖ: παραμυθεῖται· τέρπει*», στο λεξικό του Ψευδο-Ζωναρά «*ψυχαγωγεῖ: ἀναψυχεῖ*» κ.ά.

Με την έννοια που μάς απασχολεί στην παρούσα εργασία, ο όρος *ψυχαγωγία* απαντά ελάχιστες φορές στο σύνολο της βυζαντινής γραμματείας και σε πολύ διαφορετικά μεταξύ τους είδη κειμένων. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στα κεφάλαια που ακολουθούν και έχουν ως θέμα την πραγμάτευση ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων του 12ου αι., θα εξετασθούν οι όποιες αναφορές στον σχετικό όρο, προκειμένου να αιτιολογηθεί ο χαρακτηρισμός κάποιας δραστηριότητας ως ψυχαγωγικής. Για τον λόγο αυτό εδώ αρκεί να αναφέρουμε επιγραμματικά ορισμένες ενδεικτικές περιπτώσεις, κατά τις οποίες μαρτυρείται ο όρος καθόλη τη βυζαντινή περίοδο.

Ο Ιωάννης Χρυσόστομος προέτρεπε τους πιστούς να μην επισκέπτονται τα θέατρα, καθώς *οὐ γάρ ἐστι ψυχαγωγία, ἀλλ' ὄλεθρος, καὶ τιμωρία καὶ κόλασις*⁴⁶. Τις απόψεις του Χρυσοστόμου θα επαναλάβει αργότερα ο μαθητής του, ο Νείλος Αγκυρανός, προσθέτοντας τις υποδρομίες⁴⁷. Αυτούσια τα λόγια του Χρυσοστόμου παραδίδει τον 9ο αιώνα και ο Θεόδωρος Στουδίτης⁴⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αναφερθέντες συγγραφείς με τον όρο *ψυχαγωγία* δεν σχολιάζουν αποκλειστικά το θέατρο της εποχής τους, αλλά συλλήβδην τη θεατρική τέχνη, η οποία μέσα στα στενά όριά της είχε κάποια εξέλιξη. Με άλλα λόγια μπορεί ο Χρυσόστομος να γράφει για το θέατρο της πρωτοβυζαντινής περιόδου, δεν σημαίνει όμως πως ο ίδιος χαρακτηρισμός δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στους μίμους του 12ου αιώνα.

⁴⁵ Γεώργιος Λακαπηνός, *Ἐπιστολαί*, 14.4-8.

⁴⁶ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις*, 544.

⁴⁷ Νείλος Αγκυρανός, *Ἐπιστολαί* (επιστ. 290), 344.

⁴⁸ Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα*, 21, 860.

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής αναφέρεται στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης ως *τὸ θέατρον τὸ τῆς ψυχαγωγίας ... ἐν ᾧ πρὸς τέρψιν θεοῦσιν ἀμιλλητῆρες ἵπποι*⁴⁹. Ένα από τα είδη που χαρακτηρίστηκε επανειλημμένως από τους Βυζαντινούς ως ψυχαγωγία είναι το κυνήγι⁵⁰. Ο Ιωάννης Μόσχος γράφει στον επιτάφιο λόγο του για τον Λουκά Νοταρά στην οικία του δούκα άνδρες νεαρής ηλικίας *πεττοῖς πρὸς ψυχαγωγίαν ἐχρῶντο*⁵¹. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης κάνει λόγο για τον περιορισμό που επέβαλε ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος στη Ζωή, εμποδίζοντάς την να κάνει περίπατο, να επισκέπτεται τα λουτρά· γενικά της αφαιρέθηκε κάθε ψυχαγωγία⁵². Τον περίπατο ως μορφή ψυχαγωγίας προτείνει, επίσης, ο Ιωάννης Χρυσόστομος, ο οποίος συμβουλεύει τους πιστούς, αν θέλουν να διασκεδάσουν, να μην επισκέπτονται το θέατρο, αλλά να πάνε για περίπατο στους κήπους, στις όχθες των ποταμών και των λιμνών. Εκεί θα γνωρίσουν τα άλση, θα ακούσουν το τραγούδι του τζίτζικα και θα επισκεφτούν τους ναούς των μαρτύρων⁵³. Ο Ψευδο-Διονύσιος Αλικαρνασσεύς στις οδηγίες του για τη συγγραφή εγκωμιαστικών λόγων με θέμα τις πανηγύρεις αναφέρει ότι *κατεστάθησαν δὲ ὑπὸ πόλεων κοινῇ κοινῷ δόγματι εἰς τέρψιν καὶ ψυχαγωγίαν τῶν παρόντων*⁵⁴. Ο Ιωάννης Κίνναμος σχολιάζοντας τον Μανουήλ Α΄ γράφει ότι σε μια περίοδο ύφεσης των προβλημάτων για την αυτοκρατορία *ψυχαγωγίας ἔνεκα ἐπὶ τι τῶν ἐγγύς Βυζαντίῳ χωρίων ἐξῆλθε*, ωστόσο, ο ιστορικός δεν παραθέτει περισσότερες λεπτομέρειες για τα είδη ψυχαγωγίας που απολάμβανε ο αυτοκράτορας⁵⁵.

Μια εξαιρετικά πολύτιμη πηγή για το θέμα της ψυχαγωγίας αποτελεί το ερμηνευτικό υπόμνημα του νεοπλατωνικού φιλοσόφου του 6ου αιώνα Σιμπλικίου στο *Έγχειρίδιον* του στωικού φιλοσόφου Επικτήτου. Ο Επικτήτος (περ. 50 μ.Χ.-138 μ.Χ.) υπήρξε βασικός εκπρόσωπος του ύστερου Στωικισμού και ήταν επηρεασμένος και εμπνευσμένος από τον

⁴⁹ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, στ. 2241-2245.

⁵⁰ Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, 55.3-4: *ἐνησχολεῖτο τῇ θήρᾳ ψυχαγωγῶν ἑαυτὸν τῇ συνεχεῖ γυμνασίᾳ· Συνέχεια Σκυλίτζη*, 108.2-4: *κυνηγεσίῳ ἑαυτὸν ἐψυχαγωγεί καὶ τῇ ἄλλῃ ἀνέσει· Μιχαήλ Γλυκάς, Βίβλος Χρονική*, 602.21-603.1: *Μετὰ δὲ ταῦτα κυνηγεσίῳ ἐψυχαγωγεῖτο περὶ αὐτὴν τὴν Νεάπολιν· Κωνσταντίνος Μανασσής, Έκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 6.14: *ἀπολαύση ψυχαγωγίας σωφρονικῆς*.

⁵¹ Ιωάννης Μόσχος, *Έπιτάφιος λόγος ἐπὶ τῷ ἐνδοξοτάτῳ καὶ ἐκλαμπροτάτῳ μακαρίτῃ μεγάλῳ δουκὶ κυρῷ Λουκᾷ τῷ Νοταρᾷ, Ιωάννου τοῦ Μόσχου*, 419.

⁵² Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, 392.23-25: *καὶ οὐδὲν μικρὸν ἢ μέγα ἦν, ὃ μὴ μετὰ γνώμης αὐτοῦ διεπράττετο, περιπάτων τε γὰρ ἐκωλύετο καὶ βαλανείων οὐ μετεῖχε, μὴ αὐτοῦ ἐπιτρέψαντος, καὶ ὅλως περιήρητο αὐτῇ πᾶσα ψυχαγωγία*.

⁵³ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ γυναικῶν καὶ κάλλους* (Λόγος ΙΔ΄), 657.

⁵⁴ Ψευδο-Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Τέχνη περὶ τῶν πανηγυρικῶν*, 82.7-9· D. A. Russell – N. G. Wilson (επιμ.), *Menander Rhetor. A Commentary*, Oxford 1981, 362-365.

⁵⁵ Ιωάννης Κίνναμος, *Έπιτομή*, 202.5.

Σωκράτη⁵⁶. Ο ίδιος δεν άφησε κάποιο γραπτό κείμενο, αλλά τις απόψεις του συγκέντρωσε και εξέδωσε ο μαθητής του Αρριανός σε δύο έργα, τις *Διατριβές* και το *Έγχειρίδιον*. Το δεύτερο αποτελεί μια συνοπτική πραγματεία, στην οποία περιέχονται απόψεις του στωικού φιλοσόφου που παρουσιάζονται πιο αναλυτικά στις *Διατριβές*. Η ηθική διδασκαλία του Επίκτητου επανειλημμένως προσέλκυσε το ενδιαφέρον των βυζαντινών λογίων και σχολιάστηκε εκτενώς⁵⁷. Βασικός σχολιαστής του *Έγχειριδίου* υπήρξε ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Σιμπλίκιος (6ο αι.), ο οποίος διατύπωσε και τις δικές του νεοπλατωνικές θέσεις.

Κατά τον Επίκτητο η αρετή επιτυγχάνεται με τον σωστό χειρισμό των πραγμάτων τα οποία εξαρτώνται από τον άνθρωπο (*τὰ ἐφ' ἡμῖν*, συχνά τα ταυτίζει με την *προαίρεση*), ενώ όσα δεν εξαρτώνται από αυτόν (*τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν*) είναι αδιάφορα. Ο άνθρωπος οφείλει να διακρίνει εκείνα, τα οποία υπόκεινται στη βούλησή του, διότι αν επιθυμήσει πράγματα που δεν έχει τη δυνατότητα να τα αποκτήσει, θα δυστυχήσει. Ο φιλόσοφος συμβουλεύει πώς πρέπει να σκέφτεται ο άνθρωπος. Συγκεκριμένα αναφέρει: *Ἐφ' ἐκάστου τῶν ψυχαγωγούντων ἢ χρείαν παρέχοντων ἢ στεργομένων μέμνησο ἐπιλέγειν, ὁποῖόν ἐστιν, ἀπὸ τῶν σμικροτάτων ἀρξάμενος· ἂν χύτραν στέργῃς, ὅτι «χύτραν στέργω».* Κατεαγείσης γὰρ αὐτῆς οὐ ταραχθήσῃ· ἂν παιδίον σαυτοῦ καταφιλήῃς ἢ γυναῖκα, ὅτι ἄνθρωπον καταφιλεῖς· ἀποθανόντος γὰρ οὐ ταραχθήσῃ⁵⁸.

Ο Σιμπλίκιος, όπως αναφέρθηκε, συνέθεσε εκτενές ερμηνευτικό υπόμνημα στο *Έγχειρίδιον*. Για την φράση *ἐφ' ἐκάστου τῶν ψυχαγωγούντων ἢ χρείαν παρεχόντων ἢ στεργομένων*, ο βυζαντινός φιλόσοφος παραθέτει εκτενή σχολιασμό, μεταξύ των οποίων, αναφέρεται στην έννοια της ψυχαγωγίας και παραδίδει, για πρώτη φορά, σχετικά παραδείγματα. Σύμφωνα λοιπόν με τον Σιμπλίκιο, κάθε άνθρωπος μπορεί να επιλέξει διαφορετικά είδη ψυχαγωγίας. Άλλοι διασκεδάζουν με τις τραγωδίες και τις κωμωδίες, τους αθλητικούς ή ιππικούς αγώνες, τους ορχηστές, θαυματοποιούς ή μίμους. Άλλοι πάλι ευχαριστιούνται με τη θέαση είτε στοιχείων της φύσης, όπως ζώα, λιβάδια και άλση, είτε «τεχνικών» και καλλιτεχνικών δημιουργημάτων. Τέλος, ορισμένοι ψυχαγωγούνται με τις μελωδικές φωνές, τους ήχους των μουσικών οργάνων, καθώς και με τις ιστορίες και τις μυθικές

⁵⁶ Για τον Επίκτητο ενδεικτικά βλ. A. A. Long, *Epictetus. A Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford-New York 2002 (ανατ. 2007)· T. Scaltsa – A.S. Mason (επιμ.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford-New York, 2007· G. Boter, *The Encheiridion of Epictetus and its Three Christian Adaptations*, Leiden 1999· B.J. Earl, *The Role Theory of Epictetus*, Chicago 2007· D. Gordon – D. Suits, *Epictetus: His continuing influence and contemporary relevance*, New York 2014· Σ. Τριαντάρη, *Επίκτητος, Έγχειρίδιον. Η τέχνη του βίου: ο φιλοσοφημένος βίος του πολιτικού*, Θεσσαλονίκη 2015.

⁵⁷ Για την απήχηση της φιλοσοφίας του Επίκτητου στους Πατέρες της Εκκλησίας και τους βυζαντινούς συγγραφείς, καθώς και στον σχολιασμό των έργων του επί Βυζαντίου βλ. Τριαντάρη, *Επίκτητος, Έγχειρίδιον*, 123-198.

⁵⁸ Επίκτητος, *Έγχειρίδιον*, 486.

διηγήσεις⁵⁹. Το κείμενο του Σιμπλικίου, αποτελεί μεν σημαντική πηγή για την έννοια της ψυχαγωγίας, προκαλεί, ωστόσο, πολλά ερωτήματα, όπως τον προβληματισμό αν οι σκέψεις του απηχούν αντιλήψεις της εποχής, δηλαδή της βυζαντινής, ή της αρχαιότητας. Ένα ακόμη ερώτημα που γεννάται είναι κατά πόσον η θέαση ενός ωραίου τοπίου ή ενός έργου τέχνης αποτελεί μορφή ψυχαγωγίας για τους Βυζαντινούς, όπως υποδηλώνει ο Σιμπλίκιος. Είναι αλήθεια ότι οι Βυζαντινοί επέδειξαν την ίδια εκτίμηση με τους αρχαίους Έλληνες για τη θέα, ιδιαίτερα τη θέα προς τη θάλασσα. Ο Ιουλιανός Ασκαλωνίτης στη συλλογή του περί οικοδομικών και πολεοδομικών διατάξεων τόνισε ότι η θέα προς τη θάλασσα πρέπει να προστατεύεται σε οποιαδήποτε περίπτωση και ανεξάρτητα αν είναι ευθεία ή πλάγια: *ἰκανὴ γὰρ ἢ ἀπὸ τούτων ψυχαγωγία τοῖς ὁρῶσιν*⁶⁰. Όσον αφορά στον όρο ψυχαγωγία για τη θέα της θάλασσας χαρακτηριστικό είναι επίσης το χωρίο που αναφέρεται στο περιστατικό με τον Θεόφιλο και την καύση του πλοίου της Θεοδώρας⁶¹. Η θέαση της θάλασσας είναι είδος ψυχαγωγίας ή αποτελεί απλά μία απόλαυση, μία ψυχική ευχαρίστηση; Ένα ερώτημα το οποίο δεν μπορεί να απαντηθεί επί της παρούσης καθότι χρήζει περαιτέρω έρευνα με μία συνολική μελέτη των βυζαντινών κειμένων.

Η δεύτερη παράμετρος, η οποία λήφθηκε υπόψιν για να θεωρηθεί μία δραστηριότητα ψυχαγωγία, είναι τα συναισθήματα που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων, περισσότερο δε η χαρά που νιώθει κάποιος. Στις βυζαντινές πηγές γίνονται μνείες σε τέτοιου είδους συναισθήματα, ωστόσο, σε περιορισμένο βαθμό. Η πλειοψηφία των αναφορών σε συναισθήματα εντοπίζεται στις *ἐκφράσεις* κυνηγιού του 12ου αιώνα, οι οποίες εντάσσονται απόλυτα στο λογοτεχνικό κλίμα της εποχής, με κύρια χαρακτηριστικά την ευρύτατη χρήση της ρητορικής και τον εξομολογητικό – εγωκεντρικό χαρακτήρα. Θεατές και κυνηγοί, κατά τη διάρκεια της θήρευσης, βίωναν χαρά, τέρψη, ηδονή, αλλά και φόβο σε ορισμένες περιπτώσεις. Επιπρόσθετα, οι συγγραφείς στις αφηγήσεις σχετικά με οικογενειακές

⁵⁹ Σιμπλίκιος, *Ἐξήγησις εἰς τὸ τοῦ Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον*, 235.16-236.26· C. Brittain – T. Brennan, *Simplicius: On Epictetus Handbook 1-26*, London 2002, 65-66: *Ψυχαγωγοῦνται δὲ ἄλλοι ἄλλοις, οἱ μὲν τραγωδίαις καὶ κωμωδίαις, οἱ δὲ ἀγῶσιν ἀθλητικοῖς ἢ ἵπτικοῖς ἢ τοῖς τοιούτοις, οἱ δὲ ὀρχησταῖς καὶ θαυματοποιοῖς ἢ μίμοις γελοίων, καὶ οἱ μὲν θεάμασι τερπνοῖς, ἢ φυσικοῖς, ὥς οἱ τῶν ταύων ἢ ὀρνέων τὰ κάλλη τεθηπότες, ἢ λειμῶνας καὶ ἄλση καὶ τὰ τοιαῦτα, ἢ τεχνικοῖς, ὥς οἱ περὶ γραφᾶς καὶ ἀνδριάντας καὶ οἰκοδομᾶς καὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν τὰ κάλλη ἐσπουδακότες, οἱ δὲ τοῖς ἐν ἀκοῇ καλοῖς ἐκδεδομένοι, ὥς οἱ τὰς καλὰς φωνὰς καὶ τῶν μουσικῶν ὀργάνων τοὺς ἤχους ἀσπαζόμενοι, καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ ταῖς ἱστορίαις καὶ τοῖς μυθικοῖς διηγήμασιν ὥς ἡδέσι χαίροντες· ψυχαγωγεῖ γὰρ καὶ ταῦτα ἡμᾶς, διὸ καὶ ἐκ παίδων φιλόμυθοι τυγχάνομεν ἅπαντες.*

⁶⁰ Ιουλιανός Ασκαλωνίτης, § 52.3.

⁶¹ Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 51.46-49: *Καὶ ποτε δὲ ψυχαγωγίας χάριν προκύπτων ἀπὸ τῶν πρὸς θάλασσαν τοῦ παλατίου τειχῶν ἐθεάσατο ναὺν τινα μυριοφόρον ἐξ οὐρίων πλέουσαν ἀναπεπταμένοις δὴ τοῖς ἰστίοις, μεγέθει τε ἀνυπέρβλητον καὶ ἀπαράμιλλον κάλλει. / Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, στ. 4790-4794: *ἐνταῦθα γοῦν ὁ βασιλεὺς ἐστὼς καὶ τῇ θαλάσῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπαφίει (γαλήνῃ γὰρ ἐγέλα) καὶ ταῖς ἐκεῖθεν χάρισι ψυχαγωγῶν τὰς ὄψεις πλοῖον ὁρᾷ κατάφορτον τῇ χέρσῳ πλησιάζον. ἐπέπνει μὲν ὁ ζέφυρος πνοαῖς ἀπαλοπνόοις...**

εορτές προέβαλαν έντονα τα ευχάριστα συναισθήματα που ένιωθαν, ιδιαίτερα σε κείμενα ρητορικού χαρακτήρα που αφορούσαν γεγονότα της αυτοκρατορικής οικογένειας.

Η ευχαρίστηση που νιώθει ο άνθρωπος από μία κατάσταση που βιώνει εκδηλώνεται συχνά με γέλιο⁶². Σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρίες το γέλιο ερμηνεύεται: α) ως αίσθημα υπεροχής του ατόμου που γελά, ή β) ως αντίδραση στη διατάραξη της ροής της πραγματικότητας, ή γ) ως αποτέλεσμα εκτόνωσης μιας συσσωρευμένης έντασης⁶³. Μία πολύ ενδιαφέρουσα ερμηνεία του γέλιου από τη σκοπιά της βιολογίας και της ιατρικής παραδίδει ο μοναχός Μελέτιος⁶⁴ (9ος αι.) στο έργο του *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*⁶⁵.

Όσον αφορά στη διασκέδαση, από τα βυζαντινά κείμενα δεν απουσιάζουν οι αναφορές σε γέλιο που προκάλεσαν διάφορα συμβάντα κατά τη διάρκεια των ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων (π.χ. το αστείο του μίμου Χαλιβούρη σε συμπόσιο του Ισαακίου Β΄ ή η πτώση του γέροντα κυνηγού κατά τη διάρκεια κυνηγιού, η οποία είχε ως συνέπεια να φύγει το καπέλο από το κεφάλι του και να αποκαλυφθεί η φαλάκρα του).

Συνοψίζοντας αυτή τη σύντομη επισκόπηση διαπιστώνεται ότι το περιεχόμενο του όρου ψυχαγωγία είναι εξαιρετικά ευρύ, ενώ οι πληροφορίες είναι αποσπασματικές και συγκεχυμένες. Ως εκ τούτου δεν είναι εύκολο να διατυπωθεί ακριβής ορισμός. Είναι πολύ σημαντικό να έχουμε υπόψιν ότι ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο καθένας τη διασκέδασή του ποικίλλει. Έχει άμεση σχέση με τις πεποιθήσεις, τις ασχολίες, τις αξίες, το πνευματικό επίπεδο, αλλά και το κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό περιβάλλον στο οποίο ζει. Η

⁶² Για το γέλιο στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο βλ. Μ. Γιόση – Α. Μελίστα, *Έξαίσιτοι γέλωτες. Το γέλιο στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, Αθήνα 2017· Μ. Alexiou – D. Cairns (επιμ.), *Greek Laughter and Tears. Antiquity and After*, Edinburgh 2017.

⁶³ Δ. Πολυχρονάκης, *Πιερότοι ποιητές στην εποχή της παρακμής. Το γέλιο ως επιθανάτιος ρόγχος*, Αθήνα 2015, 10-72.

⁶⁴ Για το έργο του Μελετίου βλ. Κ. Χοτζεμπέκογλου, *Το ιατρικό έργο του Μελετίου Μοναχού Περί της του ανθρώπου κατασκευής. Με κριτική έκδοση του κεφαλαίου Περί στοιχείων*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2019.

⁶⁵ Μελέτιος μοναχός, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, 44.11-29: Ἡ δὲ χαρὰ οἷον σκίρτημα τί ἐστὶ τῆς ψυχῆς ἐπαλλομένης ἐν τοῖς κατὰ γνώμην αὐτῆς ἀπαντῶσιν· ὥς γὰρ ἐν τῇ θλίψει μύουσιν αἱ λεπταὶ καὶ ἄδηλοι τῶν πόρων διαπνοαί, καὶ ἀτμὸς ἀνιῶν σκοτοῖ τὸν ἐγκέφαλον, καὶ ἡ ψυχὴ συστέλλεται καὶ κατηφιᾷ· οὕτως ἐν τῇ χαρᾷ διαχέονται πῶς καὶ διαλύονται οἱ τοῦ σώματος πόροι· καὶ πλέον τοῦ συνήθους εὐρυνόμενων αὐτῶν εἰσέλκεται πνεῦμα ἐπὶ τὸ βάθος θερμόν· ἐκεῖσε δὲ πάλιν θερμαινόμενον ἐπὶ πλεῖον, οὐκ ἔτι στέγει τὰ σπλάγχνα τὸ πλῆθος τοῦ πνεύματος, καὶ τὸ θερμὸν αὐτοῦ. ὅθεν εὐκολίαν τινὰ τῇ διεξόδῳ τοῦ πνεύματος μηχανωμένη ἡ φύσις, οὐκ ἔτι ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον ἀναπέμπει ἀτμούς, ἀλλ' εὐρύνει τὸν πόρον τοῦ στόματος, καὶ τὸ τοιοῦτον πνεῦμα συνεζωθεῖ διὰ πινὸς κλόνου βρασμώδους τοῦ ἥπατος καὶ κινήσεως· ὄνομα δὲ τῷ γενομένῳ γέλως ἐστίν· οὕτως γὰρ καὶ αὐτὸν ὀρίζονται· βρασμώδη κίνησιν τῶν περὶ τὸ πρόσωπον μυῶν, ἥτοι τοῦ μυώδους πλατύσματος ἐκ τῶν ἔνδοθεν σπλάγχων τοῦ κινουμένου πνεύματος ὠθουμένου· παρὰ τὸ γελῶ γέλως ἐκλήθη· τὸ δὲ γελῶ παρὰ τὸ ἔλθῃ, ὃ σημαίνει τὴν θερμασίαν· οἱ γὰρ θερμοὶ πολλὰ γελῶσιν.

διαφοροποίηση στην επιλογή του τρόπου διασκέδασης γίνεται περισσότερο εμφανής μέσα από το σχόλιο του Μιχαήλ Ψελλού για τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο οποίος κατακρίνει τον ιλαρό χαρακτήρα του λέγοντας ότι ήθελε να ψυχαγωγείται ακατάπαυστα. Δεν διασκέδαζε όμως με τη μελωδία οργάνων ούτε με ρυθμικά τραγούδια ούτε με χορούς και με παντομίμες ούτε με τίποτε άλλο παρόμοιο. Αντιθέτως, διασκέδαζε αν κάποιος είχε εκ φύσεως γλωσσοδέτη και δεν μπορούσε να μιλήσει σωστά ή αν κάποιος φλυαρούσε⁶⁶.

Για την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου είναι απαραίτητο να εξεταστούν οι γραπτές μαρτυρίες ανά εποχή λαμβάνοντας υπόψιν όλες τις παραμέτρους, δηλαδή ποιος παραδίδει την πληροφορία και σε τι είδους κείμενο, ποια είναι τα αναφερόμενα πρόσωπα και ποιο είναι το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής. Όπως αναφέρθηκε, μία τέτοιου είδους προσέγγιση αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, η οποία εστιάζει στην εποχή των Κομνηνών και Αγγέλων.

2. Γραπτές πηγές για το θέμα της ψυχαγωγίας/διασκέδασης τον 12ο αι. – Δυσκολίες στην έρευνα

Οι πληροφορίες για την ψυχαγωγία των Βυζαντινών, όπως έχει ήδη επισημανθεί, παραδίδονται διάσπαρτες σε διάφορα είδη κειμένων. Για τον λόγο αυτό, από ιστορικής απόψεως, η προσέγγιση του θέματος αποδεικνύεται ιδιαίτερα δύσκολο και πολύπλοκο εγχείρημα.

Το σοβαρότερο πρόβλημα που ανακύπτει είναι, αναμφισβήτητα, η αποσπασματικότητα, γενικότητα και ασάφεια των γραπτών πηγών. Συχνά ο συγγραφέας κάνει λακωνικές νύξεις σε μορφές ψυχαγωγίας, με αφορμή την εξιστόρηση κάποιου γεγονότος, χωρίς να προβαίνει σε περαιτέρω περιγραφή, με συνέπεια ο ερευνητής να μην είναι σε θέση να σχηματίσει ολοκληρωμένη εικόνα ή ακόμη να οδηγείται σε λανθασμένα συμπεράσματα. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι η έλλειψη ενδιαφέροντος των βυζαντινών συγγραφέων για την περιγραφή του τρόπου ψυχαγωγίας, οφείλεται, εν μέρει στο γεγονός ότι απευθυνόταν σε ένα κοινό το οποίο γνώριζε τα γεγονότα και τους θεσμούς, δεν ήταν αναγκαίο να δαπανήσει χρόνο περιγράφοντας πράγματα ήδη γνωστά.

Μία ακόμη δυσκολία την οποία καλείται να ξεπεράσει ο μελετητής είναι η ορολογία. Στις πηγές παρατηρείται σύγχυση στη χρήση των σχετικών όρων η οποία οφείλεται στην

⁶⁶ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, VI, 138, σ. 169.

πολυσημία που παρουσιάζουν ορισμένες λέξεις. Επιπλέον, οι συγγραφείς, λόγω της ενασχόλησης με την αρχαία γραμματεία και τις ευρύτερες εγκυκλοπαιδικές γνώσεις, χρησιμοποιούν, συχνά, αρχαίους όρους για να περιγράψουν φαινόμενα της εποχής τους.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η αξιοπιστία κάθε καταγεγραμμένου στοιχείου στα κείμενα της βυζαντινής γραμματείας για την ψυχαγωγία σχετίζεται με τον χαρακτήρα του έργου και τις προθέσεις του συγγραφέα. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι αναφορές στην ενασχόληση του Αλεξίου Β΄ με το κυνήγι. Σύμφωνα με τη σύμβαση που ακολουθούν όλα τα κείμενα του είδους, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης στον λόγο που εκφώνησε με αφορμή την άφιξη της Αγνής της Γαλλίας προκειμένου να παντρευτεί τον Αλέξιο Β΄, όφειλε να εγκωμιάσει τον μελλοντικό αυτοκράτορα. Ο Ευστάθιος για να επαινέσει τον μελλοντικό αυτοκράτορα τόνισε τις ικανότητές του στο κυνήγι και στον χειρισμό των όπλων⁶⁷. Αντιθέτως, ο Νικήτας Χωνιάτης, ασκώντας κριτική εναντίον του Αλεξίου Β΄ για αδιαφορία στην άσκηση των καθηκόντων, επέκρινε το αυξημένο ενδιαφέρον που επιδείκνυε για το κυνήγι και τις ιπποδρομίες⁶⁸.

Από όσα αναφέρθηκαν είναι σαφές ότι η αξιοποίηση των αναφορών θα πρέπει να γίνεται με τη διασταύρωση σχετικών ή παρόμοιων πληροφοριών σε διαφορετικής φύσεως κείμενα.

Η ολοκληρωμένη εξέταση της λογοτεχνικής παραγωγής της υπό εξέταση εποχής θα απαιτούσε μεγάλη έκταση για την ανάπτυξή της και θα ξέφευγε από το πλαίσιο αυτής της μελέτης⁶⁹. Ωστόσο, για την καλύτερη και σαφέστερη παρουσίαση του θέματος της ψυχαγωγίας κρίθηκε σκόπιμο να επισημανθούν ορισμένα βασικά γνωρίσματα των γραπτών πηγών του 12ου αιώνα.

Εκείνο που χαρακτηρίζει έντονα τη λογοτεχνική παραγωγή της Κομνηνείας περιόδου είναι η νέα στάση απέναντι στην κλασική κληρονομιά, η οποία εκφράζεται με: α) την αναβίωση λογοτεχνικών ειδών, των οποίων η καλλιέργεια γνώρισε από την αρχαιότητα περιόδους παύσης (σάτιρα, μυθιστορία), β) τον έντονο *αττικισμό*, δηλαδή μίμηση της γλώσσας και του ύφους των κλασικών συγγραφέων.

⁶⁷ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἐοικὼς ἐπιβατηρίῳ ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγκίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν*, 257.52-59.

⁶⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 223.9-14.

⁶⁹ Για τη λογοτεχνία του 12ου αιώνα βλ. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σποράδην· H. Hunger, *Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung*, Wien 1968· I. Nilsson, *Raconter Byzance: la littérature au XIIe siècle*, Paris 2014· Nilsson, *Kommenian literature*· A. Βασύλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Η αναγέννησις των γραμμάτων κατὰ τον IB΄ αἰῶνα εἰς το Βυζάντιον καὶ ο Όμηρος*, Αθήνα 1971-1972· Κ. Μανάφης, *Γραμματολογικά καὶ κείμενα συγγραφέων IB΄ αἰῶνος*, Αθήνα 1976· Beck, *Δημόδης λογοτεχνία*, 171-183.

Από τον 11ο και ιδιαίτερα τον 12ο αιώνα παρουσιάζεται, επίσης, ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός μελετητών και σχολιαστών των αρχαίων συγγραφέων, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται απλώς για τη συγκέντρωση και διάδοση των κλασικών κειμένων, αλλά αφομοιώνουν και κατανοούν την κλασική παράδοση. Οι βυζαντινοί συγγραφείς στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τον κλασικό κόσμο, δεν διστάζουν να αντλούν στοιχεία από τα ήθη και έθιμα των ανθρώπων της εποχής του, όπως διαπιστώνεται και στο ζήτημα της ψυχαγωγίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η σχέση των κειμένων με την αρχαία γραμματεία και η λόγια γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα ενίοτε στέκονται εμπόδιο για την κατανόηση όσων στοιχείων σχετίζονται με το πρόσωπο του συγγραφέα, την εποχή του και το περιβάλλον του. Γι' αυτόν τον λόγο, συχνά απαιτείται μια προσεκτικότερη ανάγνωση προκειμένου ο μελετητής να μπορέσει να εντοπίσει, να συγκεντρώσει και να αξιοποιήσει τις πληροφορίες σχετικά με την ψυχαγωγία.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα της γραμματείας της εποχής είναι το ενδιαφέρον που επιδεικνύουν οι συγγραφείς για τη σύγχρονη ζωή την οποία καταγράφουν με έναν άγνωστο έως τότε ρεαλισμό.

Επιπλέον, τον 12ο αιώνα εμφανίζεται ένα νέος είδος λογοτεχνίας σε δημόδη γλώσσα. Κύριοι εκπρόσωποι ήταν ο Πτωχοπρόδρομος, ο ανώνυμος συγγραφέας του παραινετικού ποιήματος Σπανέας και ο Μιχαήλ Γλυκάς με *Στίχους οὓς ἔγραψεν καθ' ὃν κατεσχέθη καιρὸν*⁷⁰. Ο συναισθηματικός κόσμος, οι καθημερινές φροντίδες και υποθέσεις των απλών ανθρώπων αποτελούν ορισμένα θέματα σχολιασμού στα δημόδη αυτά ποιήματα.

Η ιστοριογραφία της περιόδου του 11ου και 12ου αιώνα, αν και μειωμένη σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες, δεν διαφοροποιείται ριζικά από την παλαιότερη παραγωγή⁷¹. Οι συγγραφείς δεν εντάσσονται σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό σχήμα. Η οπτική από την οποία έβλεπαν και ερμήνευαν τα γεγονότα καθοριζόταν κυρίως από την σχέση τους με την εξουσία.

⁷⁰ Beck, *Δημόδης λογοτεχνία*, 171-183.

⁷¹ Για την ιστοριογραφία του 12ου αι. βλ. R. Macrides, *History-Writing in the Twelfth Century*, στο: P. Magdalino (επιμ.), *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, London 1992, 120-139· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', 217-281· T. Gouma-Peterson, *Anna Komnene and her Times*, New York, 2000· Απ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Γ', Αθήνα 2009, 357-788· A. Simpson – St. Efthymiadis (επιμ.), *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*, Geneva 2009· A. Simpson, *Nicetas Choniates: A Historiographical Study*, Oxford 2013· Στ. Λαμπάκης, *Η ιστοριογραφία της εποχής των Κομνηνών και των Παλαιολόγων*, στο: Τ. Λουγγής – Ε. Kislinger (επιμ.), *Βυζάντιο, Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Α', Αθήνα 2014, 369-389· Δελέογλου, *Ιωάννης Κίνναμος*· L. Neville, *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian*, Oxford 2016· T. Urbainczyk, *Writing about Byzantium: The History of Niketas Choniates*, London - New York 2018· L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018, 169-225.

Καινοτομία αποτελούσε το προσωπικό στοιχείο στην εξιστόρηση, το οποίο όμως δεν χαρακτήριζε όλους τους συγγραφείς.

Συγκεκριμένα, από τον 12ο αιώνα, παραδίδεται το έργο της Άννας Κομνηνής, *Αλεξιάς*, στο οποίο η ιστορικός περιλαμβάνει όλα τα αξιοσημείωτα γεγονότα που συνέβησαν κατά την περίοδο της βασιλείας του πατέρα της. Όπως σημειώνει η ίδια στο προοίμιο, η *Αλεξιάδα* αποτελεί συνέχεια του ανολοκλήρωτου ιστορικού έργου του άνδρα της Νικηφόρου Βρυέννιου, *Ύλη Ιστορίας*, ο οποίος αφηγείται την περίοδο από το 1070 έως το 1079. Ακολουθεί ο Ιωάννης Κίνναμος (*Επιτομή*), ο οποίος αναπτύσσει διεξοδικά τα γεγονότα από το 1118 έως το 1176, το έργο του οποίου συμπληρώνει ο Νικήτας Χωνιάτης (*Χρονική διήγησις*) με την αφήγησή του για την περίοδο από το 1118 έως το 1206. Την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185 διηγείται ο μητροπολίτης και λόγιος Ευστάθιος Θεσσαλονίκης.

Το λογοτεχνικό είδος της χρονογραφίας εκπροσωπούν στην υπό εξέταση περίοδο τρία έργα τα οποία εξιστορούν γεγονότα από κτίσεως κόσμου: α) Ο Ιωάννης Ζωναράς με την *Επιτομή Ιστοριών* αφηγείται έως τον θάνατο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1118), β) η έμμετρη *Σύνοψις χρονική* του Κωνσταντίνου Μανασσή φτάνει μέχρι τον Νικηφόρο Βοτανειάτη, και γ) η *Βίβλος χρονική* του Μιχαήλ Γλυκά έως το 1118.

Το γεγονός ότι ιστορικά έργα της περιόδου, όπως η *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής⁷² και η *Χρονική διήγησις* του Νικήτα Χωνιάτη⁷³, έγιναν αντικείμενο γλωσσικής επεξεργασίας, «μετάφρασης» ήδη τον 13ο και 14ο αιώνα, δείχνει πόσο τα έργα αυτά, λόγω του περίτεχνου ύφους και της γλώσσας τους ήταν δυσνόητα για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, όπως επίσης ότι το περιεχόμενό τους προσέλκυσε το ενδιαφέρον και άλλων αναγνωστών έξω από τους κύκλους της καλλιεργημένης ελίτ.

Όσον αφορά στην αξιοπιστία των πληροφοριών που παραδίδουν οι ιστορικοί του 12ου αιώνα είναι σημαντικό πως έλαβαν ενεργό μέρος στον πολιτικό βίο της εποχής και λόγω της κοινωνικής θέσης ή τους αξιώματος παρακολούθησαν από κοντά τα γεγονότα τα οποία περιγράφουν, καθιστώντας τους ως επί το πλείστον πολύτιμους μάρτυρες. Η Άννα Κομνηνή και ο Νικηφόρος Βρυέννιος ζούσαν στο παλάτι, ο Ιωάννης Κίνναμος και ο Νικήτας Χωνιάτης ως βασιλικοί γραμματείς αφενός ακολουθούσαν τον αυτοκράτορα σε εκστρατείες αφετέρου είχαν πρόσβαση σε αρχειακό υλικό και διέθεταν επαφές με υψηλά ισταμένους αξιωματούχους για την πληρέστερη ενημέρωσή τους. Ο Νικήτας Χωνιάτης, εκτός από βασιλικός γραμματεύς,

⁷² H. Hunger, *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII. Ein Beitrag zur Erschliessung der byzantinischen Umgangssprache*, Wien 1981.

⁷³ Τ. Ντέηβις, *Η μετάφραση της Χρονικής Διηγήσεως του Νικήτα Χωνιάτη*, Διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2004.

απέκτησε και άλλα αξιώματα στην κρατική διοίκηση. Ο Ζωναράς και ο Γλυκάς υπηρέτησαν επίσης στην κρατική υπαλληλία.

Ωστόσο, μία παράμετρο την οποία πρέπει να έχει υπόψιν του ο μελετητής είναι οι προθέσεις των συγγραφέων, καθώς σε ορισμένα σημεία δύναται να υπερβάλλουν στις διηγήσεις τους, με συνέπεια ο αναγνώστης να γίνεται δύσπιστος ως προς την αντικειμενικότητα των περιγραφών. Η Άννα Κομνηνή γράφει την ιστορία του πατέρα της, με στόχο κυρίως να τον εκθειάσει. Στην ιστορία του Κίνναμου, το πρόσωπο, το οποίο κατεξοχήν αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού είναι ο Μανουήλ Α΄, προβάλλοντας περισσότερο τις στρατιωτικές αρετές του αυτοκράτορα. Ο Νικήτας Χωνιάτης, όταν οι παράγοντες για τους οποίους έγραφε δεν βρίσκονταν πλέον στην εξουσία, τούς αντιμετώπισε με αυστηρότητα και κριτική διάθεση, ορισμένες φορές σε υπερβολικό βαθμό. Ο Ζωναράς εξιστόρησε τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ περιληπτικά αλλά με κριτική διάθεση. Τέλος, ο Μανασσής και ο Γλυκάς προτίμησαν να αντιπαρέλθουν την πρόσφατη ιστορία.

Οι πληροφορίες για την ψυχαγωγία δεν είναι ιδιαίτερες πλούσιες, διότι η διήγηση των συγγραφέων επικεντρώνεται κυρίως στην ιστορία των συμβάντων, των θεσμών, της διπλωματίας, του πολέμου κ.ο.κ. Η διασκέδαση γίνεται άξια μνείας, όταν συνδεθεί με εξαιρετικά γεγονότα ή ο συγγραφέας θελήσει να προβάλει τον χαρακτήρα του αναφερόμενου προσώπου που σχετίζεται με την ψυχαγωγική δραστηριότητα.

Ο 12ος αιώνας θεωρείται από τους σύγχρονους μελετητές η «χρυσή εποχή» της βυζαντινής ρητορικής, καθώς συγκριτικά με άλλες περιόδους διαθέτει μεγάλο αριθμό ρητορικών συγγραφέων και πλούσια παραγωγή δημηγοριών⁷⁴. Οι λόγιοι της εποχής έθεταν τη λογοτεχνική τους δεξιότητα στην υπηρεσία των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και της αριστοκρατίας, γράφοντας λόγους και ποιήματα για εξαιρετικές περιστάσεις, όπως γεννήσεις, γάμους, θανάτους, στρατιωτικές νίκες, υποδοχές ξένων κ.ά. Τα έργα αυτά επιβεβαιώνουν, αποκαθιστούν και συμπληρώνουν τα περιγραφικά κείμενα, ενώ ορισμένα γράφτηκαν από αυτόπτες μάρτυρες και σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα μετά από τα γεγονότα που περιγράφουν και συνεπώς αποτελούν αξιόπιστη πηγή πληροφοριών. Ωστόσο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι πρόκειται για κείμενα που γράφτηκαν για συγκεκριμένο σκοπό και από εκπροσώπους της ανώτερης, κοινωνικά και πνευματικά, τάξης. Τίθεται επομένως το ερώτημα αν αποδίδουν με ακριβή τρόπο την πραγματικότητα. Είναι αληθές ότι διέπονται από τις

⁷⁴ Μ. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι και σκυλευτές νεκρών. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 14 (2001), 143.

συνήθεις ρητορικές συμβάσεις, παρά ταύτα, δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι δεν παρέχουν αληθινές ιστορικές πληροφορίες αναφορικά με τον τρόπο ψυχαγωγίας⁷⁵.

Από την κατηγορία της ρητορικής πολύτιμες πηγές για το θέμα της ψυχαγωγίας αποτελούν οι *Ἐκφράσεις*⁷⁶. Σύμφωνα με τον Ερμογόνη *ἔκφρασις ἐστὶ λόγος περιηγηματικός, ὥς φασιν, ἐναργὴς καὶ ὑπ' ὅσιν ἄγων τὸ δηλούμενον* και διακρίνεται σε πέντε τύπους (πρόσωπα, πράγματα-πράξεις, καιροί, τόποι, χρόνοι). Η *ἐκφραση* αρχικά ανήκε στα προγυμνάσματα (συνυπήρχε μάλιστα και σε άλλα προγυμνάσματα, όπως μύθος, διήγημα, κοινός τόπος, εγκώμιο) και με το πέρασμα του χρόνου είτε εξελίχθηκε σε αυτόνομη μελέτη είτε άρχισε να ενσωματώνεται σε μεγαλύτερα κείμενα (ιστοριογραφικά, μυθιστορήματα)⁷⁷.

Από τις αυτόνομες *Ἐκφράσεις* που συνέθεσαν συγγραφείς του 12ο αιώνα ορισμένες έχουν ως θέμα την περιγραφή ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων:

Κωνσταντίνος Μανασσής *Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*⁷⁸ και *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*⁷⁹

Κωνσταντίνος Παντέχνης, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου περδίκων καὶ λαγωῶν*⁸⁰

Βασίλειος Πεδιαδίτης, *Ἐκφρασις ἀλώσεως ἀκανθίδων*⁸¹

Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης *Ἐκφρασις ἵπποδρομίας*⁸²

Αωνύμου *Ἐκφρασις ζυλοκονταρίων*⁸³

Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις ἀνθρώπου μικροῦ*⁸⁴

⁷⁵ Για τη σχέση των ρητορικών λόγων με την πραγματικότητα βλ. G. T. Dennis, *Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality*, στο: H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington 1997, 131-140· H. Maguire, *The realities of ekphrasis*, *Byzantinoslavica* 69 (2011) 7-19.

⁷⁶ Για τις βυζαντινές *Ἐκφράσεις* βλ. A. Hohlweg, *Ekphrasis, Real-lexikon zur byzantinischen Kunst* 2 (1971) 33-75· H. Maguire, *The Classical Tradition in the Byzantine Ekphrasis*, στο: M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 94-102· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', 191-193, 263-286.

⁷⁷ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', 191, 263.

⁷⁸ Έκδ. K. Horna, *Analekten zur byzantinischen Literatur, Progr. Sophiengymn.*, Wien 1905, 3-35.

⁷⁹ Έκδ. E. Kurtz, *Ešče dva neizdannyh proizvedenija Konstantina Manassi (Δύο ανέκδοτα έργα του Κωνσταντίνου Μανασσή)*, *Vizantijskij Vremennik* 12 (1906) 69-88· Θ. Νημάς, *Η «Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων» του Κωνσταντίνου Μανασσή*, Θεσσαλονίκη 1984.

⁸⁰ Έκδ. E. Miller, *Description d'une chasse à l'once par un écrivain byzantine du XIIe siècle de notre ère*, *Ann. Assoc. Ét. Gr.* 6 (1872) 28-52.

⁸¹ Έκδ. Απ. Καρπόζηλος, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), 284-298.

⁸² Έκδ. K. Horna, *Eine unedierte Rede des Konstantinos Manasses*, *Wiener Studien* 28 (1906) 171-204.

⁸³ Έκδ. P. Schreiner, *Ritterspiele in Byzanz*, *JÖB* 46 (1996) 227-242.

⁸⁴ Έκδ. Ch. Messis – I. Nilsson, *Constantin Manassès, la description d'un petit homme*, *JÖB* 65 (2015) 169-194.

Τον 12ο αιώνα αναβίωσε ένα γραμματειακό είδος που είχε αμεληθεί από την εποχή της ύστερης αρχαιότητας: η ερωτική μυθιστορία⁸⁵. Μυθιστορίες τον 12ο αιώνα έγραψαν:

α) Ο Κωνσταντίνος Μανασσής, *Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν*, σε πολιτικό στίχο, σώζεται μόνο σε αποσπάσματα.

β) Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, *Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα*, γραμμένο σε βυζαντινούς δωδεκασύλλαβους, έχει ως πρότυπο τις μυθιστορίες του Αχιλλέα Τάτιου και του Ηλιόδωρου.

γ) Ο Νικήτας Ευγενιανός, *Τὰ κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα*, σε βυζαντινούς δωδεκασύλλαβους, έχει ως πρότυπο τη μυθιστορία του Θεοδώρου Προδρόμου.

δ) Ο Ευστάθιος Μακρομβολίτης, *Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν*, σε πεζό λόγο, έχει ως πρότυπο τον Αχιλλέα Τάτιο.

Περιεχόμενο όλων των μυθιστορημάτων αποτελεί μία ερωτική ιστορία, κατά την οποία οι πρωταγωνιστές αποχωρίζονται βίαια ο ένας από τον άλλον και ύστερα από πολλές περιπέτειες στο τέλος ξανασμίγουν με θαυμαστό τρόπο. Είχαν ως πρότυπο κάποιο από τα αρχαία μυθιστορήματα του 2ου-4ου μ.Χ. αιώνα και παρουσιάζουν κοινά σημεία ως προς τη γλώσσα και το περιεχόμενο. Η πλοκή του έργου παρουσιάζεται σε ένα φανταστικό κόσμο, ο οποίος ομοιάζει περισσότερο στην αρχαία ειδωλολατρική παρά τη βυζαντινή εποχή (π.χ. αναφέρονται μόνο οι αρχαίοι Θεοί). Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν εμπόδισε τους βυζαντινούς συγγραφείς να ενσωματώσουν στο έργο τους ορισμένα λιγότερο ή περισσότερο ευδιάκριτα χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στη δική τους εποχή.

Αναφορικά με το θέμα της ψυχαγωγίας, είναι ευνόητο ότι οι πληροφορίες που παραδίδονται είναι αναγκαίο να συνδυαστούν με αντίστοιχες από άλλα λογοτεχνικά είδη ώστε να αποκλειστεί η πιθανότητα να αποτελούν προϊόν λογοτεχνικής μυθοπλασίας.

Στον τομέα της νομοθεσίας, κατά τον 12ο αιώνα, τα *Βασιλικά* παρέμειναν η βασική νομική πηγή, η οποία έτυχε μάλιστα, ειδικής μελέτης και σχολιασμού από τους νομικούς της εποχής: *Ecloga Basilicorum librorum I-X*⁸⁶. Η συλλογή καταρτίστηκε επί Ιωάννη Β' (πιθανότατα το 1142) και περιλαμβάνει σχολιασμένη επιλογή των δέκα πρώτων βιβλίων των *Βασιλικών*⁸⁷.

⁸⁵ Για τα μυθιστορήματα του 12ου αιώνα βλ. Beaton, *Ερωτική μυθιστορία*: P. Agapitos – D. Reinsch (επιμ.), *Der Roman im Byzanz der Komnenezeit Referate des internationalen Symposium an der Freien Universität Berlin, 3. Bis 6. April 1998*, Frankfurt am Main 2000· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', 533-555· Roilos, *Amphoteroglossia*· F. Meunier, *Le roman byzantine du XIIIe siècle: à la découverte d'un nouveau monde?* Paris 2007· J. B. Burton, *Byzantine Readers*, στο: T. Whitmarsh (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Novel*, Cambridge 2008, 272-281· Rosenqvist, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 165-169· Jeffreys, *Four Byzantine Novels*.

⁸⁶ Έκδ. L. Burgmann, *Ecloga Basilicorum*, Frankfurt am Main 1988.

⁸⁷ Τρωιάνος, *Πηγές βυζαντινού δικαίου*, 278-279.

Εκτενή σχολιασμό των Βασιλικών παραθέτει και ο Θεόδωρος Βαλσαμών στο ερμηνευτικό έργο του στους εκκλησιαστικούς κανόνες⁸⁸.

Αναμφίβολα, η κύρια συμβολή του 12ου αιώνα στη νομική γραμματεία ήταν το κανονικό δίκαιο. Τρεις σπουδαίοι κανονολόγοι, ο Ιωάννης Ζωναράς, ο Αλέξιος Αριστηνός και ο Θεόδωρος Βαλσαμών διέπρεψαν στο τομέα της ερμηνευτικής φιλολογίας παραδίδοντας εκτενή έργα στον σχολιασμό των Κανόνων των Αποστόλων, των οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των Πατέρων⁸⁹.

Ο Ιωάννης Ζωναράς έζησε στα τέλη του 11ου αιώνα έως τα μέσα του 12ου και κατέλαβε ανώτατες θέσεις στην κρατική ιεραρχία. Το ερμηνευτικό έργο του ολοκληρώθηκε μετά το 1159 και ήταν μεγαλύτερο σε έκταση από εκείνο του Αριστηνού, μικρότερο όμως από του Βαλσαμόνα. Ο Ζωναράς δεν αναφέρεται συχνά στις πηγές του κοσμικού δικαίου και παραθέτει χωρία μόνο των *Βασιλικών*.

Ο Αλέξιος Αριστηνός, σύγχρονος του Ζωναρά, σταδιοδρόμησε στον εκκλησιαστικό χώρο. Συνέθεσε το έργο του ύστερα από προτροπή του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄, γύρω στα 1130. Η ερμηνεία του Αριστηνού είναι η πιο σύντομη σε σύγκριση με τα έργα των Ζωναρά και Βαλσαμόνα και στηρίχθηκε στη *Σύνοψιν κανόνων* (επιτομή κανόνων που αποδίδεται σε λόγιο και νομικό του 10ου αιώνα⁹⁰) και όχι στο αυθεντικό κείμενο. Σπάνια παραπέμπει ή παραθέτει χωρία από πηγές του κοσμικού δικαίου.

Ο Θεόδωρος Βαλσαμών υπήρξε μία από τις σημαντικότερες εκκλησιαστικές προσωπικότητες του 12ου αιώνα. Το συγγραφικό του έργο, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει: α) ερμηνευτικό υπόμνημα στον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*⁹¹, β) εκτενή σχολιασμό στους κανόνες (Αποστόλων, συνόδων και Πατέρων), γ) σύνταξη διαφόρων συνοδικών αποφάσεων από την

⁸⁸ Τρωιάνος, *Πηγές βυζαντινού δικαίου*, 284.

⁸⁹ Για τον σχολιασμό των ιερών κανόνων τον 12ο αιώνα βλ. Α. Χριστοφιλόπουλος, 'Η σχέσις τῶν κανόνων πρὸς τοὺς νόμους καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 69-73· Ε. Παπαγιάννη – Σ. Τρωιάνος, Διατάξεις τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας εἰς τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον τῶν Ἀριστηνοῦ, Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος, *ΕΕΒΣ* 45 (1981/82) 204-210· R. Browning, Theodore Balsamon's Commentary on the Canons of the Council in Trullo as a Source on Everyday Life in Twelfth-Century Byzantium, στο: Χ. Αγγελίδη (επιμ.) *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ/ΕΙΕ (15-17 Σεπτεμβρίου 1988)*, Αθήνα 1989, 421-427· R. Macrides, Nomos and Kanon on Paper and in Court, στο: R. Morris (επιμ.), *Church and People in Byzantium*, Birmingham 1990, 61-85· Ο. Λαμπρίδης, Πῶς εἰσάγουν εἰς τὰ κείμενά των οἱ ἐξηγηταὶ τῶν κανόνων τὰς εἰδήσεις διὰ τὸν σύγχρονόν των κόσμον, στο: Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, Αθήνα 1991, 211-227· B. Stolte, Civil Law in Canon Law: A Note on the Method of Interpreting the Canons in the Twelfth Century, στο: Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, Αθήνα 1991, 543-554· Τρωιάνος, *Πηγές βυζαντινού δικαίου*, 353-362.

⁹⁰ Τρωιάνος, *Πηγές βυζαντινού δικαίου*, 333-335.

⁹¹ Τρωιάνος, *Πηγές βυζαντινού δικαίου*, 327-330· Μ. Πέτροβιτς, *Ὁ Νομοκάνων εἰς 14 τίτλους καὶ οἱ βυζαντινοὶ σχολιασταί*, Αθήνα 1970, 43-53.

εποχή που ήταν χαρτοφύλαξ και τον σχολιασμό απαντήσεων που δόθηκαν σε ερωτήματα μοναχών επί πατριάρχη Νικολάου Γ'.

Η μέθοδος που ακολουθεί ο Βαλσαμών στην ερμηνεία των κανόνων είναι: α) απόδοση του κειμένου σε παράφραση, β) εξήγηση δυσνόητων εννοιών, γ) αναφορά σε παρόμοιους νόμους ή εκκλησιαστικούς κανόνες. Ο Βαλσαμών ολοκλήρωσε την πρώτη μορφή του έργου πριν από τον θάνατο του Μανουήλ Α'. Ωστόσο, συνέχισε την επεξεργασία του με τις προσθήκες να παραδίδονται, όπως φαίνεται από την χειρόγραφη παράδοση είτε στο περιθώριο του κειμένου είτε ενσωματωμένες μέσα σε αυτό.

Στο ερμηνευτικό έργο του απαντά πλήθος από αναφορές στο κοσμικό δίκαιο με τη μορφή απλής μνείας ή περίληψης ή αυτούσιας καταχώρισης. Συγκεκριμένα γίνονται παραπομπές σε *Ιουστινιάνειες Νεαρές*, στα *Βασιλικά*⁹², σε *Νεαρές* αυτοκρατόρων από τον Ηράκλειο έως και τον Ισαάκιο Β' και πατριαρχικές πράξεις.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το πλούσιο ερμηνευτικό έργο των αναφερθέντων κανονολόγων αποτελεί πολύτιμη πηγή για την καθημερινή ζωή του 12ου αιώνα, όπως επίσης ειδικότερα για τον τρόπο ψυχαγωγίας τους, καθότι οι συγγραφείς συχνά εισάγουν στο κείμενο ειδήσεις για την εποχή τους.

⁹² Για τη μέθοδο προσέγγισης των Βασιλικών από τον Βαλσαμόνα βλ. B. Stolte, *Balsamon and the Basilica, Subseciva Groningana* 3 (1989) 115-25.

Δ. ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΠΛΕΟΝ ΔΙΑΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΨΥΧΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ

1. Ιπποδρομίες

Ο βυζαντινός ιππόδρομος⁹³, κέντρο ψυχαγωγίας, πολιτικών γεγονότων και άσκησης αυτοκρατορικής προπαγάνδας, διατήρησε τη χρήση του ως χώρος θεάματος, χωρίς σχεδόν διακοπή⁹⁴, μέχρι το 1204⁹⁵. Ο Ιωάννης Ζωναράς, σε ερμηνεία του ΙΕ΄ κανόνα της εν Κερθραγένη Συνόδου, παρατηρεί *ἐν ταῖς μεγίσταις πόλεσι θέατρα ἦν, καὶ ἵπποι ἐτρέφοντο*⁹⁶. Ακολουθώντας λοιπόν επί το πλείστον τη ρωμαϊκή ιπποδρομική παράδοση, κάθε πόλη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, της οποίας οι κάτοικοι αγαπούσαν τις ιπποδρομίες, διασώζει κτίσμα του ιπποδρόμου⁹⁷. Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν ο Μέγας Ιππόδρομος⁹⁸, ο ιππόδρομος του Αγίου Μάμαντος⁹⁹, ο Ξυλόκερκος¹⁰⁰ και ο ιππόδρομος παρά του Αμαστριανού φόρου¹⁰¹. Μέχρι τα τέλη του 7ου αιώνα σταδιακά σταμάτησε η λειτουργία του στις επαρχιακές

⁹³ Για τον βυζαντινό ιππόδρομο ενδεικτικά βλ. Dagron, *L'hippodrome*. B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010· G. Vespignani, *ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ. Il circo di Costantinopoli nuova Roma dalla realtà alla storiografia*, Spoleto 2010· Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου*. Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ΄, 7-80· Mango, *Daily Life*. Cameron, *Circus Factions*. Heucke, *Circus und Hippodrom als politischer Raum*. C. Mango – A. Kazhdan – A. Cutler, *Hippodrome*, *ODB*, τ. Α΄, 934-936· M. McCormick – A. Kazhdan, *Chariot Races*, *ODB*, τ. Α΄, 412· M. McCormick – A. Cutler, *Charioteers*, *ODB*, τ. Α΄, 411· Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*. Guiland, *Étude sur l' Hippodrome de Byzance*. Schrodtt, *Sports of the Byzantine Empire*. T. Wolińska, *Constantinopolitan charioteers and their supporters*, *Studia Ceranea* 1 (2011) 127-142· Saradi, *The Byzantine City in the 6th c.*, 295-306· Παπακυριακού, *Τα δημόσια θέαματα*, 90-148, 166-178, 360-394· W. Müller – Wiener, *Bildlexicon zur Topographie Istanbul. Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977 (στις σελ. 64-71 περιλαμβάνεται όλη η σχετική βιβλιογραφία για τον ιππόδρομο έως τότε).

⁹⁴ Ο Θεοφάνης (*Χρονογραφία*, 186.1-2) αναφέρει ότι μετά τα γεγονότα της Στάσης του Νίκα, οι αρματοδρομίες διακόπηκαν, χωρίς να δηλώνει το ακριβές χρονικό διάστημα: *καὶ ἐγένετο φόβος μέγας, καὶ ἡσύχασεν ἡ πόλις καὶ οὐκ ἤχθη ἱππικὸν ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον*.

⁹⁵ Dagron, *L'hippodrome*, 25-28.

⁹⁶ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ΄, 332.

⁹⁷ Σύμφωνα με γραπτές και αρχαιολογικές πηγές, ιππόδρομοι υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη, την Αντιόχεια, την Αλεξάνδρεια, το Δυρράχιο, τη Νικομήδεια, την Απάμεια, τη Νεάπολη, τη Χαλκηδόνα, την Έδεσσα κ.ά.

⁹⁸ Janin, *Constantinople*, 183-194.

⁹⁹ Janin, *Constantinople*, 195-196. Κατασκευάστηκε από τον Λέοντα Α΄. Στον ιππόδρομο του Αγίου Μάμαντος θα αγωνιστούν μεταγενέστερα ως ηνίοχοι οι αυτοκράτορες Θεόφιλος και Μιχαήλ Γ΄.

¹⁰⁰ Janin, *Constantinople*, 195. Ιδρύθηκε από τον Κωνσταντίνο Α΄ στα προάστια της Κωνσταντινούπολης και πήρε την ονομασία του από το υλικό κατασκευής.

¹⁰¹ Σύμφωνα με τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, ιππόδρομος ανεγέρθηκε στο Αμαστριανό φόρο από τον Θεοδόσιο Α΄. Τον ιππόδρομο κατέλυσε πιθανότατα η Ειρήνη η Αθηναία για να κτίσει τα παλάτια του Ελευθερίου (*Πάτρια*, 269.13-17). Ο Berger θεωρεί λίκαν αμφίβολη την ύπαρξη ιπποδρόμου στο Αμαστριανό φόρο (A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos*, Berlin 1988, 590).

πόλεις και παρέμεινε σε χρήση μόνο ο Μεγάλος Ιππόδρομος της Κωνσταντινούπολης έως την κατάληψη της πρωτεύουσας από τους Λατίνους¹⁰².

Ο ιππόδρομος υπήρξε ο καθρέφτης της μεσαιωνικής κοινωνίας, αφού πέραν των ιππικών αγώνων, στο χώρο του διεξαγόταν το σύνολο των πολιτικών και κοινωνικών εκδηλώσεων της αυτοκρατορίας¹⁰³. Σε αυτόν τελούνταν θεάματα προς τέρψιν των παρευρισκομένων, αναγορεύσεις αυτοκρατόρων, υποδοχές επίσημων προσώπων, θρίαμβοι νικητών στρατηγών. Από όλα τα θεάματα, συνδέθηκε, περισσότερο με την αυτοκρατορική ιδεολογία, καθώς οι αυτοκράτορες τον χρησιμοποιούσαν ως ευκαιρία άσκησης πολιτικής προπαγάνδας για την αύξηση της δημοτικότητάς τους. Αξιοποίησαν, ακόμη, τους συμβολισμούς του ιπποδρόμου και των θεαμάτων του¹⁰⁴. Τέλος, ο ιππόδρομος ήταν ο χώρος όπου ο λαός ελεύθερα μπορούσε να επευφημήσει τον αυτοκράτορα, αλλά και να διατυπώσει παράπονα ή να ζητήσει παροχές μέσω των δήμων¹⁰⁵.

Οι ιπποδρομίες αποδίδονται στα βυζαντινά κείμενα κυρίως με τις λέξεις *θεώρια*, *ίππικόν*, *ίπποδρομία*, καθώς και τις φράσεις *ίππων άμίλλαις*, *ίππικων άγώνων*. Το κτήριο του ιπποδρόμου δηλώνεται με τις λέξεις *ίππόδρομος*, *ίπποδρόμιον*, *θέατρον*, *ίπηλάτον θέατρον*, *θέατρον ίππικοῦ*.

Ιστορική αναδρομή

Οι ιππικοί αγώνες εξελίχθηκαν σε ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο θέαμα της πρώιμης περιόδου, γεγονός που ίσως οφείλεται στην παρακμή άλλων μορφών ψυχαγωγίας, όπως οι αθλητικοί αγώνες στα γυμνάσια και οι μονομαχίες.

Οι ιπποδρομίες χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: α) όσες προβλέπονταν από το πρωτόκολλο σε καθορισμένες ημερομηνίες και β) όσες τελούνταν σε έκτακτες περιπτώσεις (ευτυχή γεγονότα στην αυτοκρατορική οικογένεια, νίκη εναντίον εχθρών, δεξίωση ενός ξένου άρχοντα ή πρεσβείας). Αναλυτικό κατάλογο με τις καθορισμένες ημέρες ιππικών αγώνων παρατίθεται στην *Έκθεσιν περί βασιλείου τάξεως*, το λεγόμενο *ίππικόν τοῦ καταλόγου*¹⁰⁶. Οι τακτικές αρματοδρομίες ήταν: α) το *χρυσόν ίπποδρόμιον* που διεξαγόταν την εβδομάδα της Διακαινησίμου και πήρε το όνομά του ίσως επειδή οι νικητές στέφονταν με χρυσά στεφάνια,

¹⁰² Mango, *Daily Life*, 344-345.

¹⁰³ Για τον ιππόδρομο ως πολιτικό χώρο βλ. Heucke, *Circus und Hippodrom als politischer Raum*. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*, 393-397.

¹⁰⁴ Για τους συμβολισμούς του ιπποδρόμου βλ. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*, 378-393.

¹⁰⁵ Rautman, *Daily Life*, 110.

¹⁰⁶ *Έκθεσις περί βασιλείου τάξεως*, 310.10: *Όσα δεῖ παραφυλάττειν, ίππικοῦ άγομένου τοῦ καταλόγου ...*

β) το γενέθλιον ἵππικόν, γινόταν κάθε χρόνο κατά την επέτειο της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης, πιθανώς στις 12 ή 13 Μαΐου, ονομαζόταν και λαχανικόν, επειδή μετά τη λήξη του αγώνα διανέμονταν λάχανα, γλυκίσματα και άλλα τρόφιμα στους θεατές, και γ) το μακελλαρικόν ή Λουπέρκαλ¹⁰⁷, την εβδομάδα των αποκριών, κατά το οποίο μοιραζόταν στον λαό κρέας¹⁰⁸.

Ο Μαλάλας αναφέρει τη διεξαγωγή ιπποδρομιών στην Αντιόχεια κατά την ημέρα του ηλίου, δηλαδή την Κυριακή, συνήθεια που επικρατούσε στα ρωμαϊκά χρόνια και όπως φαίνεται διατηρήθηκε στη βυζαντινή περίοδο¹⁰⁹. Ωστόσο, υπήρχαν διαμαρτυρίες προς τούτο και έγινε προσπάθεια να απαγορευθούν. Στον ΞΑ΄ κανόνα της εν Καρθαγένη Συνόδου (418) παρακαλείται ο αυτοκράτορας να εμποδίσει την τέλεση των δημόσιων θεαμάτων (θεωρίων) την Κυριακή και τις λοιπές εορτάσιμες ημέρες του Χριστιανισμού ώστε οι πιστοί να προσέρχονται απερίσπαστοι στους ναούς¹¹⁰. Ο Θεοδόσιος Β΄, πιθανώς, αποδέχτηκε το αίτημα της Εκκλησίας, καθώς εξέδωσε αυτοκρατορικό διάταγμα, το 425, σύμφωνα με το οποίο απαγορεύτηκαν οι ιπποδρομίες σε όλες τις μεγάλες χριστιανικές εορτές, όπως τα Χριστούγεννα, τα Θεοφάνεια, το Πάσχα και την Πεντηκοστή¹¹¹. Με τον ΞΣΤ΄ κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου απαγορεύτηκαν οι ιπποδρομίες την εβδομάδα της Διακαινησίμου. Η απαγόρευση για τη διοργάνωση ιπποδρομιών την Κυριακή δεν τηρείτο, όπως προκύπτει από μαρτυρία του Μιχαήλ Γλυκά ότι ο Λέων ΣΤ΄ εξέδωσε Νεαρά, με την οποία: *ἐκέλευσε τὰς κυριακὰς ἀπράκτους εἶναι καὶ μήτε ἵππικὸν τελεῖσθαι μήτε μουσικὰ ἤχεῖν ὄργανα, ἀλλὰ πάντας τοῖς θείοις ἐνασχολεῖσθαι ναοῖς*¹¹².

Το πρόγραμμα των αρματοδρομιών μοιραζόταν σε δυο ημέρες. Η πρώτη ήταν η ημέρα προετοιμασίας και η δεύτερη εκείνη των αγώνων. Για τη διεξαγωγή των αγώνων αρχικά έπρεπε να δοθεί η τελική έγκριση του αυτοκράτορα μετά από αίτηση των αντιπροσώπων των δήμων. Στη συνέχεια οι δήμοι κρεμούσαν ένα ύφασμα, το βῆλον ή βηλάριον, από τις

¹⁰⁷ Graf, *Roman Festivals in the Greek East*, 163-183 (κεφ. The Lupercalia from Augustus to Constantine Porphyrogenetos). Τα Λουπερκάλια ήταν ρωμαϊκή εορτή που τελούνταν κάθε χρόνο στις 15 Φεβρουαρίου προς τιμήν του Λούπερκους, θεού της γονιμότητας στη ρωμαϊκή μυθολογία. Με την πάροδο του χρόνου έχασαν τον αρχικό θρησκευτικό τους χαρακτήρα και διατηρήθηκαν ως λαϊκή διασκέδαση.

¹⁰⁸ Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ΄, 30· Dagron, *L'hippodrome*, 123-126.

¹⁰⁹ Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 216.28-30: *ὡσαύτως ἀφορίσας καὶ εἰς λόγον ἵπποδρομίου ἀμέμπτως, ἐπιτελουμένου κατὰ τὴν Ἡλίου ἡμέραν, τουτεστί κατὰ κυριακὴν.*

¹¹⁰ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ΄, 466-467: *κάκεῖνο ἔτι μὴν δεῖ αἰτῆσαι, ἵνα τὰ θεώρια τῶν θεατρικῶν παιγνίων, ἐν τῇ Κυριακῇ, καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς φαιδραῖς τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως ἡμέραις κωλύωνται· μάλιστα, ὅτι ἐν τῇ ὀγδοᾷ τοῦ ἁγίου Πάσχα, οἱ ὄχλοι μᾶλλον εἰς ἵπποδρόμιον, ἢ περ εἰς τὴν ἐκκλησίαν συνέρχονται, ὀφείλιν μετενεχθῆναι τὰς ὀρισμένας αὐτῶν ἡμέρας, ὅτε ἀπαντήσῃ, καὶ μὴ ὀφείλιν τινὰ τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὰ θεώρια ταῦτα ἀναγκάζεσθαι.*

¹¹¹ *Cod. Th.* 15.5.5. Το 392 είχε προηγηθεί διάταγμα για την απαγόρευση μόνο την Κυριακή *Cod. Th.* 2.8.20.

¹¹² Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος χρονική*, 489.19-490.1.

ιππαφέςεις, προκηρύσσοντας στον λαό ότι οι αγώνες θα γίνουν την επόμενη ημέρα¹¹³. Παραμονή των αγώνων γινόταν και η τελική ρύθμιση της σειράς των αρματοδρομιών. Οι επίσημοι κριτές και οι ηνίοχοι έρχονταν στις ιππαφέςεις σε ένα ειδικό χώρο για την κλήρωση, το *ὀρνατόριον*¹¹⁴. Η ημέρα των αγώνων χωριζόταν σε δυο μέρη, το πρωινό και το απογευματινό. Ο αριθμός των κουρσών (*βαῖα*), που διοργανώνονταν την ημέρα εκείνη, διέφερε ανά εποχή. Έως τον 6ο αιώνα, πιθανώς, διεξάγονταν ημερησίως 24 αγώνες, ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις ανερχόταν στους 46 ή ακόμη και 50. Έως τον δέκατο αιώνα ο αριθμός είχε μειωθεί σε τέσσερις το πρωί και τέσσερις το απόγευμα¹¹⁵. Κάθε κούρσα, για να ολοκληρωθεί, έπρεπε να συμπληρώσει επτά στροφές, τα *σπάτια*. Σε κάθε κούρσα έπαιρναν μέρος τέσσερα άρματα. Η ημέρα έκλεινε με εορτές και χορούς στους δρόμους της πόλης¹¹⁶.

Όταν ολοκληρωνόταν το πρωινό πρόγραμμα, ακολουθούσε ένα μεγάλο διάλειμμα. Ο αυτοκράτορας αποχωρούσε στο ανάκτορο του καθίσματος, όπου γευμάτιζε με άρχοντες ή πρεσβευτές, ξεκουραζόταν και ανέμενε να ξεκινήσουν οι απογευματινές ιπποδρομίες¹¹⁷. Το διάλειμμα περιελάμβανε σειρά παραστάσεων ψυχαγωγικού χαρακτήρα¹¹⁸. Το πρόγραμμα προέβλεπε ακροβατικές κινήσεις¹¹⁹, ταχυδακτυλουργίες, εμφάνιση εξωτικών ζώων¹²⁰, χορευτικά νούμερα, επίδειξη πάλης¹²¹, παντομίμα¹²². Οι παραστάσεις δίνονταν στο στάμα ή Π μπροστά από το αυτοκρατορικό κάθισμα και λειτουργούσαν ως ένα μέσο για να ηρεμήσουν οι θεατές.

Πληροφορίες για συνηθισμένες σκηνές στον υπόδρομο παρατίθενται στους λόγους του Ιωάννη Χρυσοστόμου. Μεταξύ άλλων διαβάζουμε: *Ἦδη δέ ποτε εἶδον ἐγὼ διὰ τοῦ ἵπποδρόμου βαδίζων πολλοὺς ἐν τῷ αὐτῷ ἀνθρώπους ἄλλον ἄλλο τι πράττοντας, τὸν μὲν αὐλοῦντα, τὸν δὲ*

¹¹³ Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία* 396.57-59: καὶ πρωίας γενομένης, τοῦ βασιλέως κελεύσαντος ἀχθῆναι ἵπποδρόμιον, καὶ κρεμασθέντος τοῦ ἐξ ἔθους βήλου, ὑφῆσαν πάλιν οἱ αὐτοὶ δημόται ἐν τῇ ἀναβάθρᾳ τοῦ ἵππικοῦ.

¹¹⁴ *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 352.6-9: «Περὶ τοῦ αὐτοῦ ἵπποδρομίον, πῶς δεῖ κυλίειν». Πρὸ τοῦ ἵππικοῦ γίνεται ἡ πομπὴ τῶν ἵππων, καὶ τῷ πρωὶ τίθεται ἡ ὄρνα εἰς τὸν καμπτὸν τοῦ Βενέτου, καὶ κατέρχονται οἱ τῶν δύο μερῶν ἡνίοχοι ἅμα τῶν κομβινογράφων, ...

¹¹⁵ Cameron, *Porphyrus*, 256.

¹¹⁶ Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου*, 51-54.

¹¹⁷ *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 308.1 κ. εξ.· 367.1 κ. εξ.

¹¹⁸ Για θεατρικά δρώμενα στον υπόδρομο βλ. Guiland, *Étude sur l' Hippodrome de Byzance*, 292-302.

¹¹⁹ *Συνέχεια Θεοφάνη*, 115.9-13· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 68.49-69.57, 251.87-92· Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 119.55-120.81.

¹²⁰ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 226.33-227.2: Τούτῳ τῷ ἔτει μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἡγ' ἀχθέντος ἵππικοῦ πρεσβευτῆς Ἰνδῶν ἦλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει φέρων ἐλέφαντα· καὶ εἰσῆλθεν ἐν τῷ ἵπποδρομίῳ.

¹²¹ *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 338.16-17: ... εἰς τὸ Π, ὅπου οἱ παλαιστρίται παλαίουσιν...

¹²² *Πάτρια*, 223.14-224.3: Ποιήσαντες δὲ οἱ παιγνιῶται καράβιον μικρὸν μετὰ ἀρμένου καὶ θέντες αὐτὸ ἐπάνω ἀμάξης μετὰ τροχῶν, γινομένου ἵππικοῦ λαχανικοῦ ἔστησαν ἔμπροσθεν τοῦ βασιλικοῦ στάμαντος φωνοῦντες εἰς τῷ ἐτέρῳ· ἔχανε κατάπτε αὐτό'.

ὄρχούμενον, τὸν δὲ θαῦμα ἀποδιδόμενον, τὸν δὲ ποίημα ἀναγινώσκοντα, τὸν δὲ ἄδοντα, τὸν δὲ ἱστορίαν τινὰ ἢ μῦθον διηγούμενον¹²³.

Αγωνοθέτες αρχικά ήταν οι ὑπατοί, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση, και αργότερα οι ίδιοι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες. Η επιτυχής και απρόσκοπτη διεξαγωγή των αγώνων εξασφαλιζόταν από πλήθος προσώπων, όπως οι *κήρυκες* για τις αναγγελίες, οι *κούρσωρες* που ήταν επιφορτισμένοι με την τήρηση της τάξης, και πολλοί άλλοι¹²⁴.

Θεατές ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης, φύλου και ηλικίας παρακολουθούσαν τους ιππικούς αγώνες. Ο αυτοκράτορας εμφανιζόταν φορώντας την επίσημη στολή και παρακολουθούσε τους αγώνες με τη συνοδεία αρχόντων και αξιωματούχων¹²⁵. Οι κινήσεις του αυτοκράτορα και της αυτοκράτειρας καθορίζονταν από αυστηρό πρωτόκολλο.

Οι ηνίοχοι, μολονότι κατατάσσονταν ήδη από το ρωμαϊκό δίκαιο στην κατηγορία των «ἀτιμῶν» και «ανυπόληπτων» προσώπων, απολάμβαναν δημοφιλία και κοινωνική καταξίωση από το κοινό¹²⁶. Ο πιο διάσημος ηνίοχος ήταν ο Πορφύριος (αρχές 6ου αι.). Πλήθος επιγραμμάτων στην *Παλατινή Ανθολογία* εξαίρουν την ανδρεία και επιδεξιότητά του, ενώ επτά αγάλματα με τη μορφή του κοσμούσαν την Κωνσταντινούπολη¹²⁷.

Η συντήρηση των ίππων και αρμάτων από ιδιώτες απαιτούσε μεγάλα χρηματικά ποσά. Γι' αυτό τον λόγο, με την πάροδο του χρόνου τη συντήρησή τους αναλάμβαναν οι δήμοι¹²⁸. Οι δήμοι ξεκίνησαν ως λαϊκές ομάδες με αθλητικό χαρακτήρα για να εξελιχθούν έως την άνοδο του Ηρακλείου στον θρόνο σε σημαντική πολιτική δύναμη. Αρχικά σκοπός τους ήταν να φροντίζουν τους ιππικούς ή άλλους συναφείς αγώνες στον ιππόδρομο σε διάφορες πόλεις¹²⁹.

¹²³ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ ἀναχωρήσεως*, 261.21-26.

¹²⁴ Dagron, *L'hippodrome*, 109-112.

¹²⁵ Dagron, *L'hippodrome*, 135-143.

¹²⁶ Mango, *Daily Life*, 347-348· M. McCormick – A. Cutler, Charioteers, *ODB*, τ. Α', 411· T. Wolińska, Constantinopolitan charioteers and their supporters, *Studia Ceranea* 1 (2011) 127–142.

Ο Θεοδοσιανός κώδικας (*Cod. Th.* 15.7.12) τους χαρακτηρίζει «inhonestae personae» και αργότερα στα Βασιλικά (54.37) «πρόσωπα άσεμνα». Σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες του Αποστόλου Παύλου, όποιος δεν εγκατέλειπε το επάγγελμα του ηνίοχου, αποβαλλόταν από τη χριστιανική κοινωνία: στ' *Ηνίοχος, ἢ μονομάχος, ἢ σταδιοδρόμος, ἢ λουδεμιστής, ἢ λουδεπάκτης, ἥτοι παιγνίων ἄρχων, ἢ Ὀλυμπικός, ἢ χοραύλης, ἢ κιθαριστής, ἢ ὀρχιστής, ἢ κάπηλος, ἢ πανσάσθωσαν, ἢ ἀποβαλλέσθωσαν* (Σύνταγμα κανόνων, τ. Δ', 400).

¹²⁷ Cameron, *Porphyrius*, 209-10.

¹²⁸ Για του δήμους και τη σχέση τους με τον ιππόδρομο και το θέατρο βλ. Cameron, *Circus Factions*, 193-229· C. Roueché, The factions and entertainment, στο: B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydani: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 50-64.

¹²⁹ Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1204. Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα 2004, 39.

Από τον 6ο αιώνα ο αυτοκράτορας μαζί με τους δήμους και ιδιώτες ανέλαβαν τη χρηματοδότηση των αρματοδρομιών. Ο Προκόπιος στην *Απόκρυφη Ιστορία* δηλώνει κατηγορηματικά ότι οι αρματοδρόμοι αμείβονταν από δημόσιους πόρους¹³⁰.

Η Εκκλησία, με εκπροσώπους τους μεγάλους Πατέρες, τάχθηκε εναντίον των θεαμάτων του ιπποδρόμου και των θεάτρων. Οι επιφυλάξεις των Πατέρων αφορούσαν κυρίως στην αρνητική επίδραση που μπορεί να έχει η μαζικότητα του πλήθους και τις απρόβλεπτες αντιδράσεις των θεατών του αγώνα. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος χαρακτηρίζει τις ιπποδρομίες: *πομπή δὲ διαβόλου πᾶν εἶδος ἁμαρτίας ἐστί, θέατρα παρανομίας, ἵπποδρομιαί, συνέδρια γέλωτος καὶ αἰσχρολογίας γέμοντα*¹³¹.

Αντιδράσεις, βέβαια, για το θέαμα του ιπποδρόμου υπήρξαν εκτός από την πλευρά της Εκκλησίας και από μερίδα αυτοκρατόρων¹³². Ωστόσο, οι απαγορεύσεις που κατά καιρούς επιβλήθηκαν με αυτοκρατορικά διατάγματα, αφορούσαν συνήθως σε μορφές ψυχαγωγίας συνδεδεμένες με την εθνική θρησκεία, καθώς και με διάφορα αιματηρά θεάματα, θηριομαχίες και μονομαχίες, όπως ήταν γνωστές από την αρχαία Ρώμη. Πρώτος λοιπόν ο Κωνσταντίνος Α΄ απαγόρευσε τα αιματηρά θεάματα και τις μονομαχίες το 325¹³³.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο ο ιππόδρομος έχασε σταδιακά την παλιά του αίγλη. Από τον έβδομο έως τον δωδέκατο αιώνα, ελάχιστοι (δυο-τρεις) ηνίοχοι είναι γνωστοί με το όνομά τους¹³⁴. Ο χαρακτήρας των ιπποδρομιών άλλαξε, αποκτώντας τελετουργικό καθαρά χαρακτήρα.

Εξελίχθηκε, ακόμη, από δημόσια μορφή ψυχαγωγίας σε ιδιωτικό θέαμα και άθλημα των αυτοκρατόρων, εκτός μερικών περιπτώσεων, που ο λαός επιτρεπόταν να παρακολουθήσει¹³⁵. Το γεγονός ότι θεωρούνταν ύβρις να χαρακτηριστεί κάποιος ηνίοχος, δεν εμπόδισε αυτοκράτορες να λάβουν μέρος σε αρματοδρομίες. Οι βυζαντινοί συγγραφείς κάνουν λόγο για τον χαρακτηριστικό ενθουσιασμό του Μιχαήλ Γ΄ για τις ιπποδρομίες και τη συμμετοχή του

¹³⁰ Προκόπιος, *Απόκρυφη Ιστορία*, κεφ. 26, 159.8-14.

¹³¹ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι κατήχησις ἐσχάτη*, ἐκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, *Varia Graeca sacra*. St. Petersburg 1909 (ανατ. 1975), 72.27-29.

¹³² Ο Ιουλιανός στο έργο του *Μισοπώγων* αναφέρει ως μία από τις αιτίες της μη δημοτικότητάς του στην πόλη της Αντιόχειας, τη στάση του απέναντι στην ψυχαγωγία. Αρκετές φορές στο κείμενο αναφέρεται στην έλλειψη ενθουσιασμού, αν όχι και αντιπάθεια στις αρματοδρομίες και τις θεατρικές παραστάσεις. Δηλώνει ότι είχε επισκεφθεί το θέατρο μόνο τρεις με τέσσερις φορές, ως νέος, ύστερα από πίεση συγγενών του. Παρευρισκόταν στις αρματοδρομίες μόνο σε θρησκευτικές εορτές και για έξι αρματοδρομίες, όχι ολόκληρη την ημέρα. Αντιπαραβάλλει τη συμπεριφορά του με τη συμπεριφορά των συγγενών του, οι οποίοι παρακολουθούσαν αρματοδρομίες όλη την ημέρα. Πρβλ. Π. Αθανασιάδη, *Ιουλιανός: μία βιογραφία*, Αθήνα 2001· Tougher, *Having Fun in Byzantium*, 136-138.

¹³³ Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία* I, σ. 8.6: *παρὰ δὲ Ρωμαίοις τότε πρῶτον ἢ τῶν μονομάχων ἐκωλύθη θέα*.

¹³⁴ Mango, *A History of the Hippodrome of Constantinople*, 41.

¹³⁵ Mango, *Daily Life*, 352.

αυτοκράτορα σε αγώνες στο παλάτι του Αγίου Μαμάντος¹³⁶. Ακόμη, σε ρόλο ηνιόχου εμφανίζεται ο Θεόφιλος¹³⁷.

Τέλος, σύμφωνα με τις πηγές, νέα δρώμενα στον ιππόδρομο κάνουν την εμφάνισή τους κατά τον 9ο-10ο αιώνα, και συγκεκριμένα επιδείξεις ιππικών ικανοτήτων και σκηνοθετημένες μάχες. Επί Θεοφίλου, Αγαρηνός αιχμάλωτος επιδείκνυε τις ικανότητές του στην ιππασία κρατώντας στα χέρια του δυο δόρατα¹³⁸, στα χρόνια του Ρωμανού Β΄ κάποιος υπασπιστής, ονόματι Φιλώραιος, όρθιος πάνω στη σέλλα ενός ταχύτατου ίππου, κρατώντας με τα χέρια το σπαθί, έτρεχε στον Εύριπο του ιπποδρόμου κυκλικά¹³⁹, και αργότερα, επί Νικηφόρου Β΄ Φωκά, διεξήχθη στον ιππόδρομο μάχη μεταξύ των στρατιωτών του με σκοπό την εκπαίδευσή τους¹⁴⁰.

Ο Ιππόδρομος Κωνσταντινουπόλεως ως οικοδόμημα¹⁴¹

Πληροφορίες σχετικές με την περιγραφή του ιπποδρόμου ως οικοδομήματος αντλούμε κυρίως από την *Ἐκθεσιν περὶ βασιλείου τάξεως και τα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*. Τα δυο αυτά έργα αναφέρονται στον Μεγάλο Ιππόδρομο της Κωνσταντινουπόλεως. Χωρίς αμφιβολία με την πάροδο του χρόνου ο Ιππόδρομος της Κωνσταντινουπόλεως δεν υπέστη σημαντικές αλλαγές στην αρχιτεκτονική δομή, αλλά στον χαρακτήρα των αγώνων¹⁴².

Ιδρυτής του Μεγάλου Ιπποδρόμου ήταν ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Σεπτίμιος Σεβήρος (196-211 μ.Χ). Ο Σεβήρος επιθυμούσε να κτίσει τον Ιππόδρομο κατά απομίμηση του ρωμαϊκού Circus Maximus, δεν μπόρεσε όμως να ολοκληρώσει το έργο¹⁴³. Ο Κωνσταντίνος Α΄ ολοκλήρωσε την κατασκευή του Ιπποδρόμου με την προσθήκη των βαθμίδων, των

¹³⁶ *Συνέχεια Θεοφάνη* 184.17-197.8· *Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού* 4.28-31· Γενέσιος, *Βασιλείαι*, 72.47-73.66· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* 108.78-92. Βλ. μικρογραφία χειρογράφου Ιωάννη Σκυλίτζη, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 77v. Πρβλ. Tougher, *Having Fun in Byzantium*, 140-141.

¹³⁷ *Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού*, 798.24-799.4: *ἰππικὸν ποιήσας καὶ τὸ πρῶτον βαῖον παίζας, ἄρματι λευκῷ μὲν ἐποχηςάμενος, χρώματι δὲ τῷ βενέτῳ ἀμφιασάμενος, καὶ νικήσας ἐστεφανώθη, τῶν δῆμων ἐπιβοώντων «καλῶς ἦλθες, ἀσύγκριτε φακτονάρη».*

¹³⁸ *Συνέχεια Θεοφάνη*, 114.22-116.8· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* 68.49-69.58. Βλ. μικρογραφία χειρογράφου Ιωάννη Σκυλίτζη, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 55r.

¹³⁹ Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 251.87-92· Βλ. μικρογραφία χειρογράφου Ιωάννη Σκυλίτζη, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 141r.

¹⁴⁰ Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, 63.13-24· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 275-276. Βλ. μικρογραφία χειρογράφου Ιωάννη Σκυλίτζη, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 154v.

¹⁴¹ Για τον Μεγάλο Ιππόδρομο ως οικοδόμημα βλ. Janin, *Constantinople*, 183-194· Guillard, *Topographie*, 165-210, 371-595· Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου*, 38-50· Bardill, *Architecture and Archaeology of the Hippodrome*· Παπακυριακού, *Τα δημόσια θεάματα*, 362-385.

¹⁴² Mango, *A History of the Hippodrome of Constantinople*, 39.

¹⁴³ *Πάτρια*, 136.21-137.8.

περιπάτων, της σφενδόνης, των καμπτήρων και του αυτοκρατορικού καθίσματος¹⁴⁴. Ο Κωνσταντίνος Α΄, πρώτος, μετέφερε αγάλματα από διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας για τη διακόσμηση του Ιπποδρόμου, και συμπλήρωσαν άλλοι αυτοκράτορες έως τον 6ο αι. Εκτός από τα αρχαία μνημεία που μεταφέρθηκαν, για τον διάκοσμο του Ιπποδρόμου, φιλοτεχνήθηκαν ειδικά έργα τέχνης. Τα αγάλματα είχαν τοποθετηθεί σε διάφορα σημεία του Ιπποδρόμου, τα περισσότερα, ωστόσο, ευρίσκονταν στη σπίνα¹⁴⁵. Το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής των έργων τέχνης καταστράφηκε, το 1204, στη διάρκεια της άλωσης της Πόλης, όπως μαρτυρεί ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος συνέταξε ειδικό σύγγραμμα με περιγραφή των αγαλμάτων της Κωνσταντινούπολης που κατέστρεψαν οι Σταυροφόροι, γνωστό με τον συμβατικό τίτλο *De signis*¹⁴⁶. Σε αγάλματα του Ιπποδρόμου αναφέρεται, επίσης, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης σε λόγο που συνέθεσε με θέμα τα γεύματα τα οποία πρόσφερε ο Μανουήλ Α΄ στον Ιππόδρομο για τον λαό της Κωνσταντινούπολης με αφορμή τον εορτασμό των αρραβώνων του υιού του Αλεξίου Β΄ με την Αγνή της Γαλλίας, στις 2 Μαρτίου 1180¹⁴⁷. Ο Ευστάθιος τονίζει ότι το συμπόσιο που παραθέτει ο Μανουήλ αξίζει να αναπαρασταθεί από τους καλλιτέχνες και όχι η Σκύλλα, ο Ηρακλής, η Αθηνά και οι ηνίοχοι, τα αγάλματα των οποίων κοσμούσαν τον Ιππόδρομο¹⁴⁸.

Στο πέραςμα του χρόνου, το κτήριο του Ιπποδρόμου υπέστη ζημιές ή δέχθηκε επεμβάσεις, επακόλουθες είτε φυσικών καταστροφών είτε κοινωνικών αναταραχών είτε πρωτοβουλιών αυτοκρατόρων. Πολλά ζητήματα σχετικά με τις διαστάσεις ή την ακριβή διάταξη του Ιπποδρόμου παραμένουν άλυτα. Οι πραγματικές διαστάσεις και η χωρητικότητα είναι δύσκολο να οριστούν με ακρίβεια. Μέχρι σήμερα οι εκτιμήσεις των μελετητών διαφέρουν. Υπολογίζεται ότι είχε περίπου 429 μέτρα μήκος και 119 μέτρα πλάτος. Η χωρητικότητά του ανερχόταν από 30.000 έως 80.000 θεατές¹⁴⁹.

¹⁴⁴ Πάτρια, 145.14-23.

¹⁴⁵ Για τον διάκοσμο του Ιπποδρόμου βλ. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας* 371-374· S. G. Bassett, *The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople*, *DOP* 45 (1991) 87-96· Dagron, *L'hippodrome*, 94-107· J. Bardill, *The monuments and decoration of the Hippodrome in Constantinople*, στο: B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrom/Atmeydani, A stage for Istanbul's History*, Istanbul 2010, 149-184, όπου ο μελετητής παραθέτει κατάλογο των αγαλμάτων, σ. 179-182.

¹⁴⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 649-655. A. Cutler, *The De Signis of Nicetas Choniates. A Reappraisal*, *American Journal of Archaeology*, 72/2 (1968), 113-118.

¹⁴⁷ Για τον αρραβώνα του Αλεξίου Β΄ και τον λόγο του Ευσταθίου βλ. περισσότερα σ. 168-170

¹⁴⁸ Ευστάθιος, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν*, 177.

¹⁴⁹ Για τις διαστάσεις, κατά προσέγγιση, βλ. Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου*, 41-43· Bardill, *Architecture and Archaeology of the Hippodrome*, 99-102· Παπακυριακού, *Τα δημόσια θεάματα*, 375-376, όπου παραθέτει πίνακα με τις απόψεις των μελετητών.

Ο βυζαντινός Ιππόδρομος ως οικοδόμημα δεν διέφερε από τον ρωμαϊκό. Ήταν σε σχήμα πετάλου (σταδίου), με τις πύλες του προς τα βορειοανατολικά και το κυρτό άκρο του (σφενδόνη) προς τα νοτιοδυτικά. Στην κεντρική είσοδο του Ιπποδρόμου υπήρχε μια θολωτή πύλη από την οποία εισέρχονταν οι επίσημες πομπές, π.χ. στην περίπτωση του θριάμβου. Την πύλη πλαισίωναν, έξι στα αριστερά και έξι στα δεξιά, θολωτές, δίφυλλες, θύρες, πίσω από τις οποίες στέκονταν οι ηνίοχοι και ανέμεναν το σημείο εκκίνησης¹⁵⁰. Οι ιππαφέσεις αυτές ονομάζονταν *θύραι, μάγγανα, κάγκελλα, άφετηρία, άψίδες, βαλβίδες, ύσπλιγες*¹⁵¹. Άνοιγαν ταυτόχρονα με έναν εξωτερικό μηχανισμό και παρέμεναν κλειστές σ' όλη τη διάρκεια του αγώνα. Πάνω από την κεντρική πύλη υψωνόταν πύργος, ο οποίος έφερε στην κορυφή του το επίχρυσο τέθριππο του Λυσίππου. Το έργο τέχνης μετέφερε ο Θεοδόσιος Β' από τη Χίο για τη διακόσμηση του Ιπποδρόμου¹⁵². Πάνω από τις ιππαφέσεις υπήρχαν ακόμη βοηθητικοί χώροι για τους διοργανωτές (αποδυτήρια, θεωρείο, ειδικός χώρος όπου γίνονταν η κλήρωση των θέσεων, παρεκκλήσι της Θεοτόκου).

Ο αγωνιστικός χώρος, ο οποίος αναφέρεται στους βυζαντινούς συγγραφείς ως *πέλμα, στάδιον* ή *δίαυλος*, χωριζόταν από τη Σπίνα ή Εύριπο¹⁵³, όπως θα ονομαστεί αργότερα, σε δυο στίβους (*διαύλους*), με μία ελαφρά κλίση προς τις κερκίδες.

Η Σπίνα στον βυζαντινό Ιππόδρομο δεν είχε τη μορφή ενός υψηλού τείχους όπως στον ρωμαϊκό. Πρόκειται για ένα χαμηλό τείχος ή ένα ξύλινο χώρισμα, κυλινδρικού σχήματος, και οριοθετούσε μία ή πολλές δεξαμενές νερού. Διακοσμείτο δε, όπως αναφέρθηκε, με πλήθος αγαλμάτων, στηλών και οβελίσκων (του Μεγάλου Θεοδοσίου και του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου). Τα όρια της Σπίνας αποτελούνταν από τον καμπτό των Βενετών, προς βορρά, προς την Αγία Σοφία και τον καμπτό των Πρασίνων προς τον νότο, προς την πλευρά της Σφενδόνης.

¹⁵⁰ Αναλυτική περιγραφή της διαδικασίας κληρώσεως των θυρών παραδίδεται στο κεφάλαιο *Περί της ὄρνας, πῶς δεῖ κυλίειν* στην *Ἐκθεσιν περὶ τῆς βασιλείου τάξεως*, 312-320.

¹⁵¹ Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ', 16.

¹⁵² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 119.58-62: *ἐπὶ τὸν κατὰ τὸ θέατρον πύργον ἀναλάμενος, οὗ κάτωθεν μὲν αἱ τῶν ἐπὶ σταδίου θεόντων ἀφετηρία εἰς ἀψίδας παραλλήλους κεχίνασιν, ἄνωθεν δ' ἵπποι χαλκήλατοι πεπήγασι πίσυρες χρυσῷ ἡληλιμμένοι, τοὺς αὐχένας ἡπόγυροι, ἀντιβλέποντες ἀλλήλοις...* Και *Πάτρια*, 190.3-5: *Οἱ δὲ τέσσαρες κεχρυσωμένοι ἵπποι οἱ ὕπερθεν τῶν καγκέλλων ὀρόμενοι ἐκ τῆς Χίου ἤκασιν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ.*

¹⁵³ Τον 6ο αιώνα ο Ιωάννης Λυδός στο έργο του *Περί ἐκατέρων τῶν μηνῶν* (1,12) μνημονεύει *ὅτι εὐρίπος ὠνομάσθη μέσον τοῦ ἵπποδρόμου κρηπὶς, ἐκ τοῦ θαλαττίου ἴσως Εὐρίπου καὶ τῆς ἐπτάκις αὐτοῦ διαυλοδρομίας· οὕτω γὰρ ἐπ' ἐκείνου φασι συμβαίνειν*. Στους ρωμαϊκούς ιπποδρόμους αρχικά με τον όρο «εύριπο» αναφέρονται στην τάφρο που υπήρχε κατά μήκος της αρένας ανάμεσα στον αγωνιστικό χώρο και στις θέσεις των θεατών. Ήταν γεμάτο νερό όπου κολυμπούσαν θαλάσσια θηρία, όπως ιπποπόταμοι ή τελούνταν ναυμαχίες προς τέρψιν των θεατών. Η τάφρος εμποδίζει τους θεατές να εισέρχονται στην αρένα για να βοηθήσουν τους αγωνιζόμενους, αλλά και για λόγους ασφαλείας στα θεατροκυνήγια. Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ', 20.

Οι θέσεις των θεατών (ἀναβάθρα, βαθμίδες, ἰκρία, σκάλια), υπερυψωμένες σε σχέση με την ἀρένα, χωρίζονταν ἀπ' αὐτή με τάφρο, παρόμοια με ἐκείνη του ρωμαϊκοῦ ἵπποδρόμου, και με κιγκλίδωμα. Στη συνέχεια, πιθανῶς να υπήρχε διάδρομος, μεταξύ του κιγκλιδώματος και των θέσεων, στον οποίο στέκονταν διοργανωτές των θεαμάτων ἢ παρουσίαζαν παραστάσεις μίμοι, χορευτές, ακροβάτες. Υπήρχαν περίπου 30-40 σειρές καθισμάτων κατὰ μήκος του Ἰπποδρόμου ἐκτός ἀπὸ τον χώρο των ἱππαφέσεων. Ἡ τελευταία σειρά των ἐδωλίων, μεγαλύτερη στο πλάτος, χρησιμοποιούνταν ὡς μεγάλος διάδρομος, γνωστός ὡς *Περίπατος*, ο οποίος ἦταν κιονοστήρικτη στοά, κλασικῆς μορφῆς, στολισμένη με ἔργα τέχνης¹⁵⁴.

Ἡ θέση των ἐδωλίων ἦταν ἀμφιθεατρική για να μὴν παρακωλύεται ἡ θέα των θεατῶν¹⁵⁵. Στην πρώτη σειρά των ἐδωλίων κάθονταν οἱ κράχτες, στη δεύτερη τὰ μέλη των δήμων και στην τρίτη οἱ δήμαρχοι και οἱ δημοκρατικοί¹⁵⁶. Οἱ πάνω σειρές, ὅπως και ο ὑπόλοιπος χώρος, καταλαμβάνονταν ἀπὸ τον λαό. Κάτω ἀπὸ τὰ βάθρα υπήρχαν ἀποδυτήρια, στάβλοι, ἀποθήκες και διαμερίσματα του προσωπικοῦ.

Οι θέσεις των δήμων ἦταν καθορισμένες. Στη δυτικὴ πλευρὰ του ἵπποδρόμου, τὰ μεταξύ των δήμων ἐδώλια ονομάζονται τὸ μέσον ἢ τὸ μεσοδήμιον¹⁵⁷. Στην ἀνατολικὴ πλευρὰ ο διαχωρισμός των δήμων γινόταν ἀπὸ τὸ αυτοκρατορικό κάθισμα.

Για τὴν ἀκριβὴ θέση του αυτοκρατορικοῦ Καθίσματος ἔχουν προταθεῖ διάφοροι χώροι. Ἡ επικρατέστερη εἶναι στο νοτιοἀνατολικό τμήμα του Ἰπποδρόμου, κοντὰ στη χορδὴ της σφενδόνης ἀπέναντι ἀπὸ τὴ γραμμὴ τερματισμοῦ των ἀρμάτων. Τὸ Κάθισμα κτίστηκε κατ' ἀπομίμηση του καθίσματος της Ρώμης ἀπὸ τον Κωνσταντῖνο Α' και προορίζονταν για να παρακολουθοῦν ὁ αυτοκράτορας, μαζί με τὴν αυτοκρατορική οἰκογένεια και ἀξιωματοῦχους, τους ἱππικούς ἀγῶνες¹⁵⁸. Στηριζόμενο σε εἴκοσι τέσσερις μαρμάρινους κίονες, δὲν ἐπικοινωνοῦσε με τὴν ἀρένα, παρὰ μόνο δια μικροῦ δρομίσκου, του *μονοπάτου*¹⁵⁹. Ἐκτός ἀπὸ

¹⁵⁴ Πάτρια, 207.7-9: *Περὶ τοῦ Περιπάτου. Ἐν τῷ Περιπάτῳ ἔφιπποι σῆλαι γένος Γρατιανοῦ ἅπαν και Θεοδοσίου και Οὐαλεντιανοῦ...*

¹⁵⁵ Κανόνες Πενθέκτης, 34.21-22 (κανὼν ΚΔ'): *Μὴ ἐξέστω τινὶ τῶν ἐν ἱερατικῷ καταλεγόμενων τάγματι ἢ μοναχῶν ἐν ἵπποδρομίαις ἀνιέναι, ἢ θυμελικῶν παιγνίων ἀνέχεσθαι. Χρυσόστομος, PG 56, 113β: οὐχ ὁρᾷ τοὺς ἡνιόχους, οἱ τῆς πόλεως ἀπάσης ἄνω καθημένης ἐν ταῖς τῶν ἵππων ἀμίλλαις, ἅπαν τοῦ σταδίου παρατρέχοντες τὸ μέρος...*

¹⁵⁶ Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως, 305.3-9: *οἱ δὲ δημοκράται και οἱ δήμαρχοι ἀνῆλθον ἐν ταῖς ἐξ ἔθους καθέδραις ὅπισθεν τῶν δήμων, ἐκδεχόμενοι τὴν ἀνατολὴν τοῦ δεσπότη, ὅπως ἀνέλθωσιν ἕκαστος ἐν τῷ αὐτοῦ δήμῳ, ἅπαντες οἱ ἵπποι τῶν ἀρμάτων ἀνῆλθον, ὁ στρατὸς μετὰ τῶν φλαμούλων ἴσταται ἐν ταῖς τάξεσιν αὐτῶν, ὁ κοινὸς λαὸς ἀνῆλθον και ἐκπληρώθησαν τὰ βάθρα.*

¹⁵⁷ Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως, 307.5-6: *πρῶτον μὲν μέσον, δεύτερον τὸν τοῦ Βενέτου δῆμον, τρίτον τοῦ Πρασίνου και 316.23-24: πρῶτον μὲν μέσον, ἡγουν τὸ μεσοδήμιν, ἔπειτα τὸν τοῦ Βενέτου δῆμον.*

¹⁵⁸ Ἰωάννης Μαλάλας, Χρονογραφία: 245.75-76: *κτίσας ἐν αὐτῷ και κάθισμα θεωρίου βασιλικῷ καθ' ὁμοιότητα τοῦ ἐν Ρώμῃ ὄντος.*

¹⁵⁹ Θεοφάνης, Χρονογραφία, 185.20-21: *ὁ δὲ υἱὸς Μοῦνδου διὰ τῆς σφενδόνης, ἄλλοι δὲ διὰ τοῦ μονοπάτου τοῦ καθίσματος εἰς τὸ πέλμα...*

τον εξώστη, απ' όπου μπορούσε ο αυτοκράτορας και τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας να παρακολουθούν τα δρώμενα¹⁶⁰, πίσω από το Κάθισμα υπήρχε διώροφο παλάτι, το οποίο περιείχε αίθουσες υποδοχής και συμποσίων, γραφεία αξιωματούχων και άλλους βοηθητικούς χώρους για την παραμονή του αυτοκράτορα και της συνοδείας του. Ο αυτοκράτορας παρέμενε εκεί μέχρι να γίνουν όλες οι ετοιμασίες ή μετά το τέλος των πρωινών ιπποδρομιών γευμάτιζε. Υπήρχαν διαμερίσματα όπου άλλαζε ή αναπαυόταν. Ο αυτοκράτορας ανερχόταν στο Κάθισμα μέσω μιας ελικοειδούς κλίμακας, του *κοχλία*¹⁶¹. Ο χώρος κάτω από τον εξώστη έως το επίπεδο του πέλματος προοριζόταν για τους αξιωματούχους.

Μπροστά από το Κάθισμα υπήρχε το *στάμα*, χώρος σε σχήμα Π που ενωνόταν με σκάλες με το κάθισμα. Στο *στάμα* γίνονταν οι διάφορες παραστάσεις (επευφημούσαν τον αυτοκράτορα¹⁶², αγώνες πάλης¹⁶³, παντομίμες) ή στέκονταν οι αθλητές για να χαιρετίσουν τον αυτοκράτορα και να γίνει η απονομή των βραβείων¹⁶⁴. Για τη μορφή του στάματος έχουν προταθεί δύο απόψεις: είτε ήταν μία ανοιχτή κιονοστήρικτη στοά είτε ήταν ένας χώρος συμβολικά οριοθετημένος στο έδαφος¹⁶⁵.

Στο νότιο μέρος του Ιπποδρόμου βρίσκεται η Σφενδόνη, χώρος ημισφαιρικός με κερκίδες. Σύμφωνα με τα *Πάτρια* κτίστηκε από τον Κωνσταντίνο Α' ¹⁶⁶. Αρχίζει από την αρένα, συνέχιζε με μια σειρά από κερκίδες και τελείωνε στον Περίπατο. Όσον αφορά τους εσωτερικούς καμαροσκέπαστους χώρους της Σφενδόνης έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως υπήρχαν καταστήματα, καφενεία και αποθήκες¹⁶⁷. Για την τέλεση αθλητικών ή θεατρικών δρώμενων στο συγκεκριμένο τμήμα του ιπποδρόμου δεν παραδίδονται σχετικές πληροφορίες. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι στη Σφενδόνη γίνονταν εκτελέσεις κατάδικων έως τον 7ο αιώνα.

Εκτός από την κεντρική πύλη που χρησίμευε για τις επίσημες θριαμβικές πομπές, στο βόρειο τμήμα του ιπποδρόμου υπήρχαν, πιθανώς, δυο πύλες εισόδου, στο δυτικό (*πρωτόθυρον*)

¹⁶⁰ Μορφή του κεντρικού τμήματος του Καθίσματος απεικονίζεται στη βάση του οβελίσκου του Θεοδοσίου.

¹⁶¹ *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 364.17-21: *καὶ τῇ ἐξῆς ἐξέρχεται ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τοῦ παλατίου, δηριγευόμενος ὑπὸ τῶν ἐξ ἔθους, καὶ διέρχεται διὰ τε τοῦ αὐγουστέως καὶ τοῦ μυστικοῦ κοχλιοῦ, καὶ ἀνέρχεται ἐν τῷ παλατίῳ τοῦ καθίσματος, ἥγουν εἰς τὰ παρακυπτικά, ἐκδεχόμενος, μέχρις ἂν συμφθάσωσιν ἅπαντες.*

¹⁶² *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 368.6-7: *καὶ ὅτε ἔλθωσιν εἰς τὸ Π ἔμπροσθεν τῶν βασιλέων, ἴστανται, καὶ λέγουσι οἱ κράται...*

¹⁶³ *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 338.15-18: *ἐὰν δὲ λάχῃ ἐπὶ τὴν βασιλικὴν τάβλαν πεσεῖν αὐτόν, οὐκ ἔχει ἐξουσίαν εἰς τὸ Π, ὅπου οἱ παλαιστρίται παλαίουσιν, ἔμπροσθεν τοῦ καθίσματος ἐπικόψαι, ...*

¹⁶⁴ *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 345.10-17: *ἐλθόντες δὲ οἱ ἡνίοχοι μετὰ τῶν δημοτῶν τοῦ μέρους ἐν τῷ στάματι, ἴστανται ἐκεῖσε ἐπιδίφριοι, καὶ ἀκτολογοῦσι μετ' εὐφημίας οἱ τοῦ μέρους τῷ βασιλεῖ, καὶ μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς εὐφημίας ἀποστέλλει αὐτοῖς τοῖς νικηταῖς ἡνιόχοις ὁ βασιλεὺς στεφάνους διὰ τοῦ ἀκτουαρίου καὶ τοῦ δευτέρου, καὶ κατελθόντες στέφουσι τοὺς ἡνιόχους, καὶ ἀνέρχονται πάλιν ἐν τῷ καθίσματι.*

¹⁶⁵ Παπακυριακού, *Τα δημόσια θεάματα*, 384.

¹⁶⁶ *Πάτρια*, 145.14 -23.

¹⁶⁷ Παπακυριακού, *Τα δημόσια θεάματα*, 383.

και το ανατολικό άκρο. Στη δυτική πλευρά του ιπποδρόμου υπήρχε η πύλη του Αντιόχου, καθώς και η Νεκρά πύλη, η οποία ονομάστηκε έτσι από τα θύματα της Στάσης του Νίκα και ευρισκόταν απέναντι από το αυτοκρατορικό Κάθισμα¹⁶⁸. Δύο πύλες υπήρχαν ακόμη στην ανατολική πλευρά, μία βορειοανατολικά και μία με την ονομασία *Καρέα πύλη* ή *μονόπορτος*, η οποία ήταν κάτω από το Κάθισμα, απέναντι από τη Νεκρά πύλη. Για την ύπαρξη πύλης στη Σφενδόνη δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες, δεν είναι όμως απίθανο¹⁶⁹.

Ιπποδρομίες τον 12ο αιώνα

Όπως αναφέρθηκε, οι αγώνες του Ιπποδρόμου διατηρήθηκαν στο Βυζάντιο μέχρι την κατάληψη της πόλεως από τους Σταυροφόρους και δεν έπαψαν ποτέ να ενθουσιάζουν τους κατοίκους της πρωτεύουσας και να προκαλούν τον θαυμασμό των ξένων περιηγητών.

Ο ραββίνος Βενιαμίν της Τουδέλης, θαμπωμένος από τον τρόπο ψυχαγωγίας στην Κωνσταντινούπολη, τονίζει ότι τέτοιου είδους διασκέδαση δεν συναντάται πουθενά στον κόσμο. Σε επίσκεψή του στην πόλη παρευρέθηκε σε ιπποδρομικούς αγώνες την ημέρα των Χριστουγέννων. Σύμφωνα με τον Βενιαμίν, ο Μανουήλ Α΄ συνήθιζε να διοργανώνει κάθε χρόνο την ημέρα των Χριστουγέννων ιππικούς αγώνες και άλλα θεάματα προς τέρψιν του λαού. Άνθρωποι όλων των εθνοτήτων συνέρρεαν στην πρωτεύουσα και μετέφεραν μαζί τους άγρια ζώα. Παράλληλα με τις ιπποδρομίες οργανώνονταν θεάματα ταχυδακτυλουργίας και μάχης μεταξύ άγριων ζώων¹⁷⁰.

Ο Ιππόδρομος εξακολουθούσε κατά τον 12ο αιώνα να είναι ο δημοφιλέστερος τρόπος ψυχαγωγίας, σημείο συνάντησης του αυτοκράτορα, των αξιωματούχων και του απλού λαού. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής, όπως αναφέρθηκε, χαρακτηρίζει τον Ιππόδρομο της Κωνσταντινουπόλεως ως *θέατρον τῆς ψυχαγωγίας*¹⁷¹.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των συγγραφέων το πρόγραμμα του Ιπποδρόμου περιλάμβανε ιππικούς αγώνες, ακροβατικές επιδείξεις και μάχες άγριων ζώων. Εκτός των καθορισμένων ιππικών αγώνων κατά τη διάρκεια του έτους, όπως την ημέρα των Χριστουγέννων, ο Ιππόδρομος λειτουργούσε με αφορμή ευχάριστων γεγονότων στην αυτοκρατορία

¹⁶⁸ Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, 133.52-53: *εὐθὺς ἐπὶ τὸ ἵπποδρόμον διὰ τῆς εἰσόδου, ἥ Νεκρά καλεῖται, εἰσβάλλει.*

¹⁶⁹ Bardill, *Architecture and Archaeology of the Hippodrome*, 115.

¹⁷⁰ Βενιαμίν ἐκ Τουδέλης, 12-13

¹⁷¹ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, στ. 2241-2245.

(στρατιωτική νίκη) και στην αυτοκρατορική οικογένεια (γέννηση, γάμος). Σε τέτοιου είδους εορτασμούς θα γίνει αναλυτικά λόγος στα αντίστοιχα κεφάλαια¹⁷².

Εκτός από τις αναφερθείσες εορτές, έκτακτα, ακόμη, γεγονότα αποτελούσαν αφορμή για διασκέδαση και ψυχαγωγία. Ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος μαζί με τη συνοδεία του, κατά την επιστροφή τους από την εκστρατεία εναντίον του επαναστάτη Μιχαήλ, υιού του σεβαστοκράτορα Ιωάννη, έπεσαν σε θαλασσοταραχή. Μετά την ασφαλή άφιξή τους στην Κωνσταντινούπολη, διοργανώθηκαν ιπποδρομίες προκειμένου να εορτάσουν¹⁷³.

Η Εκκλησία, όπως αναφέρθηκε, από την αρχή, εξέφρασε επιφυλάξεις όσον αφορά στην αρνητική επίδραση που μπορεί να έχει η μαζικότητα του πλήθους και τις απρόβλεπτες αντιδράσεις των θεατών αγώνα. Ωστόσο, παρ' όλες τις αντιδράσεις και απαγορεύσεις της Εκκλησίας, πολλά θεάματα, κυρίως οι ιπποδρομίες, όχι μόνο δεν σταμάτησαν αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις παρακολουθούνταν και από κληρικούς. Στην προσπάθειά της να περιορίσει το φαινόμενο θέσπισε ειδικούς κανόνες. Με τον ΚΔ' κανόνα στην Πενθέκτη Σύνοδο απαγόρευσε: *Μὴ ἐξέστω τινὶ τῶν ἐν ἱερατικῷ καταλεγομένων τάγματι ἢ μοναχῷ ἐν ἱπποδρομίαις ἀνιέναι ἢ θυμελικῶν παιγνίων ἀνέχεσθαι... Εἰ δέ τις ἐπὶ τούτῳ ἄλῳ, ἢ παυσάσθῳ, ἢ καθαιρείσθῳ*¹⁷⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτενής ερμηνεία του ΚΔ' κανόνα από τον Θεόδωρο Βαλσαμόνα. Ο κανονολόγος εκθέτει την επιχειρηματολογία εκείνων που θεωρούν ότι ο κανόνας δεν απαγορεύει τις ιπποδρομίες της εποχής του, αλλά της πρωτοβυζαντινής περιόδου, κατά την οποία τη διοργάνωση των αγώνων είχαν αναλάβει οι δήμοι, ενώ πολλά *στασιώδη* και *ἄτοπα* γίνονταν κατά την διάρκεια των αγώνων¹⁷⁵. Σχολιάζει ότι οι ιπποδρομίες τον 12ο αιώνα γίνονταν με ευθύνη του αυτοκράτορα, αλλαγή η οποία απέτρεπε κάθε είδους παρεκτροπή από τον λαό: *Σήμερον δὲ τῶν ἱπποδρομιῶν τελουμένων κατὰ παρουσίαν βασιλικήν, δίχα τοιούτου ἀποτροπαίου τινός, κακόν τι γίνεσθαι οὐχ ὑποπτεύεται*¹⁷⁶. Ο Βαλσαμόν, ακόμη, διακρίνει τις ιπποδρομίες και τα θεάματα σε δυο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν όλα τα

¹⁷² Για τον θρίαμβο βλ. σ. 108-127 Για τις οικογενειακές εορτές βλ. σ. 160-171

¹⁷³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 530.48-51: *ἐνθα τοῦ ἱλίγγου ἀνεθέντες καὶ τὴν ἄλμην ἀποπύσαντες καὶ λήθης βυθῷ παραδόντες τὰ χαλεπὰ τοῦ κινδύνου καὶ φοβερὰ ἐς τὸ μέγα διαπεραιοῦνται παλάτιον, ἀμίλλας τελέσοντες ἵππων καὶ θεάτροις τὸν δῆμον δεξιωσόμενοι.*

¹⁷⁴ *Κανόνες Πενθέκτης*, 34.21-22 (κανὼν ΚΔ')

¹⁷⁵ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 357-358: *Ὁ γὰρ κανὼν οὗτος, φασί, τὰς ποτὲ γινόμενας ἱπποδρομίας ἀπαγορεύει, οὐ μὴν τὰς σήμερον τελουμένας κατ' ἐπιτροπὴν καὶ παρουσίαν βασιλικήν. Τότε μὲν γάρ, τῶν δήμων κατεξουσιαζόντων ἐν ταῖς ἱπποδρομίαις, καὶ ποιούντων ταύτας ὅτε καὶ ὅπως ἡβούλοντο, ἐκ δαπανημάτων οἰκείων, ὡς καὶ ἐχόντων οἴκους, καὶ ἵππους, καὶ ἱπῶνας, τοὺς καὶ μέχρι καὶ νῦν περισιωζομένους, καὶ προσόδους χάριν τῶν ἱπποδρομιῶν, καὶ τοῦ βασιλέως προσκαλουμένου, καὶ εἰς τοῦτο μὴ ἐξουσιάζοντος, πολλὰ στασιώδη καὶ ἄτοπα συνέπιπτον γίνεσθαι κατὰ τὸν τῆς ἱπποδρομίας καιρόν.*

¹⁷⁶ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 358.

αποτρόπαια θεάματα, απαγορευμένα σε κληρικούς και λαϊκούς, και στη δεύτερη κατηγορία τα τελούμενα κατά τον 12ο αιώνα, τα οποία μπορούσαν ελεύθερα όλοι να παρακολουθήσουν· επρόκειτο για θεάματα τα οποία διοργάνωνε ο αυτοκράτορας¹⁷⁷. Στο τέλος του σχολίου δηλώνει ότι ο ίδιος δεν ασπάζεται την άποψη αυτή¹⁷⁸.

Μέρος του τελετουργικού του ιπποδρόμου αποτελούσαν οι ευφημίες προς τον αυτοκράτορα εκ μέρους των δήμων¹⁷⁹. Οι ευφημίες άρχιζαν πριν την έξοδο του αυτοκράτορα στο θεωρείο, οπότε οι δήμοι με τις ακτολογίες τον προέτρεπαν να αποκαλυφθεί. Με την εμφάνιση του αυτοκράτορα στο Κάθισμα ξεκινούσε η ευφημία των δήμων αντιφωνικά, δηλαδή εναλλαγή μεταξύ των κρατών και των μελών των δήμων. Το περιεχόμενο των ακτολόγιων ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την αυτοκρατορική ιδέα και τη γενικότερη πολιτική ιδεολογία και περιείχε μηνύματα τα οποία διοχετεύονταν στα ευρέα στρώματα του λαού. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος συνέθεσε άκτα τα οποία εκφώνησαν οι δήμοι σε ιπποδρομίες τις οποίες διοργάνωσε ο Ιωάννης Β΄, πιθανώς αρχές του 1139, για να εορτάσει τις επιτυχίες του στην εκστρατεία στην Κιλικία. Στα λόγια του Προδρόμου κυριαρχεί η σύγκριση του αυτοκράτορα με τον ήλιο, σύμβολο της επίγειας εξουσίας· μοτίβο το οποίο εμφανίζεται επανειλημμένως στη βυζαντινή λογοτεχνία.

*Ἀνάτειλον, φανότατε Ῥωμαίων αὐτοκράτορ
ἀνάτειλον τοῖς δούλοις σου, λάμπων τοῖς σοῖς οἰκέταις
καὶ φαίδρυνον τὸ θέατρον τῇ σῇ φωτοχυσίᾳ*¹⁸⁰,

*καὶ νῦν σοι τὸν τετράδιφρον ἀγῶνα συσκευάζει
τέρψιν ἐκ τέρψεως διδούς, χαρὰν ἐκ χαρωνύμου*¹⁸¹.

¹⁷⁷ Σύνταγμα κανόνων, τ. Β΄, 358-359: Διὰ γοῦν τοῦτο ὀφείλουσι τὰ τῆς ἵπποδρομίας καὶ τὰ τῶν θεωριῶν, καὶ τὰ τῶν κυνηγιῶν εἰς δύο διαιρεῖσθαι, ὡς εἴρηται· εἰς τὰ πάντη ἀποτρόπαια, εἰς ἃ μὴ μόνον κληρικοί, ἀλλ’ οὐδὲ λαϊκοὶ παραχωροῦνται ἀπέρχεσθαι, τῷ φόβῳ τοῦ ἀφορισμοῦ· καὶ εἰς τὰ ἐπιτετραμμένα, τὰ καὶ σήμερον ἐνεργοῦντα, εἰς ἃ οὐ μόνον λαϊκοί, ἀλλὰ καὶ κληρικοὶ ἀπροκριματίστως ἀπελεύσονται.

¹⁷⁸ Σύνταγμα κανόνων, τ. Β΄, 360: Οἱ πλείους δέ, καὶ μᾶλλον οἱ εὐλαβέστεροι, οἷς συντίθεμαι καὶ αὐτός, οὐκ ἡρέσθησαν ἐπὶ τούτοις, εἰπόντες, ὀφείλιν τοὺς κανόνας πρὸς τὸ ψυχωφελέστερον ἐρμηνεύεσθαι, οὐ μὴν πρὸς τὸ ἐκκεχυμένον καὶ ἀδιάφορον.

¹⁷⁹ Για τις ευφημίες και την παρουσία μουσικών οργάνων στον ιππόδρομο βλ. Μαλιάρας, *Βυζαντινά μουσικά όργανα*, 329-336.

¹⁸⁰ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XII: Τῷ μεγαλονίκῳ πορφυρογεννήτῳ καὶ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ ἀθλοθετοῦντι τῇ πολιτείᾳ τὰ ἱππικά· τοῖς δήμοις), 261.1-3.

¹⁸¹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *ό.π.*, 262.38-39.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ιπποδρομίες επί Ιωάννη Β΄, μνημονεύει επίσης σε ποίημα που συνέθεσε πριν την έναρξη των αγώνων του αυτοκράτορα κατά των Περσών: *ἀγῶνα τέθηκας καλὸν τετραδιφρηλασίῳ, / δημοχαρὴ πανήγυριν τῆς ὅλης πολιτείας*¹⁸².

Μια ενδιαφέρουσα περιγραφή αρματοδρομίας στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης τον 12ο αιώνα, παραδίδει ο λογοθέτης του δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης¹⁸³. Η *ἔκφρασις* παραδίδεται με τη μορφή ποιήματος σε δωδεκασυλλάβους, από το οποίο σώζονται 105 στίχοι. Στο προοίμιο του ποιήματος ο συγγραφέας δηλώνει ότι την 1η Φεβρουαρίου 1168, επί αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, διεξήχθησαν ιππικοί αγώνες στην Κωνσταντινούπολη¹⁸⁴. Σύμφωνα με τους μελετητές, ο Αγιοθεοδωρίτης περιγράφει τὸ *μακελλαρικὸν ἵπποδρόμιον*, τὸ λεγόμενον *Λουπέρκαλ*, καθώς το συγκεκριμένο έτος το Πάσχα εορτάστηκε 31 Μαρτίου, επομένως η 1η Φεβρουαρίου συνέπιπτε στην εβδομάδα των αποκριών, κατά την οποία διοργανώνονταν οι συγκεκριμένοι ιππικοί αγώνες¹⁸⁵. Το κείμενο του Αγιοθεοδωρίτη φέρει ομοιότητες με το μερικώς σωζόμενο ποίημα του Χριστόφορου Μυτιληναίου με τίτλο (*Πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἀγρῷ ἀπόντας φίλους, ἵπποδρομίας ἀγομένης ἀπολειφθέντας καὶ ἀξιώσαντας (μανθάνειν τὰ) περὶ αὐτῆς*)¹⁸⁶. Τα δύο ποιήματα αποτελούν, έως τώρα, τις μοναδικές σωζόμενες βυζαντινές *ἔκφρασις* με θέμα την περιγραφή ιππικών αγώνων. Όπως δηλώνουν οι συγγραφείς, σκοπός τους είναι να μεταφέρουν στους αναγνώστες, οι οποίοι ήταν επαρχιώτες και δεν ήταν παρόντες στο θέαμα των ιπποδρομιών, ζωντανή την εικόνα των αγώνων. Και στα δύο κείμενα δεν δίδονται επαρκείς πληροφορίες για την ταυτότητα των αποδεκτών των ποιημάτων¹⁸⁷. Ο Αγιοθεοδωρίτης περιγράφει παραστατικά την κλήρωση των

¹⁸² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XVI: *Τῷ μεγαλονίκῳ πορφυρογεννήτῳ καὶ αὐτοκράτορι κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ κατὰ Περσῶν ἐξερχομένῳ τὸ δέκατον*), 281.148-282.149.

¹⁸³ Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, *Ἐκφρασις ἵπποδρομίας*, ἐκδ. Κ. Horna, *Eine unedierte Rede des Konstantinos Manasses*, *Wiener Studien* 28 (1906) 171-204.

¹⁸⁴ Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, *Ἐκφρασις ἵπποδρομίας*, 194.1-7:

*Πρώτης τρεχούσης ἰνδικτιῶνος χρόνου,
πρώτης μεσοῦσης χειμερινῆς ἡμέρας
Φεβρουαρίου μηνὸς ὕδατορρόου
εἰκοστοπέμπτῳ τῆς βασιλείας χρόνῳ
αὐτοκρατοῦντος Μανουήλ βασιλέως,
κομνηνοφουῶς πορφυρανθοῦς δεσπότης,
ἵππων ἀγὼν ἴστατο λαμπρὸς ἐν πόλει.*

¹⁸⁵ Mango, *Daily Life*, 347· Marciniak – Warcaba, *Racing with rhetoric*, 98.

¹⁸⁶ Ἐκδ. Μ. D. Groote, *Christophori Mytilenaii Versuum uariorum Collectio Cryptensis*, Turnhout 2012, (ποίημα 90), 83-87. Για αγγλική μτφρ. του ποιήματος βλ. Α. Μ. Talbot, *The Lure of the Hippodrome in the Middle Byzantine Era*, στο: Β. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 67-68. Για σύγκριση των δυο ποιημάτων βλ. Marciniak – Warcaba, *Racing with rhetoric*.

¹⁸⁷ Για την πρόταση του Ρ. Marciniak ότι αποδέκτης του ποιήματος του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη είναι ο Κωνσταντῖνος Μανασσής βλ. Marciniak – Warcaba, *Racing with rhetoric*, 110-112.

θέσεων των αρματηλατών, την εκκίνηση και τον πρώτο γύρο των τεσσάρων δίππων αρμάτων. Οι οδηγοί των αρμάτων εκπροσωπούσαν τις τέσσερις παλαιές παρατάξεις του ιπποδρόμου (γαλάζιοι, πράσινοι, λευκοί, κόκκινοι).

Σε ιστοριογραφικά έργα της εποχής, συχνή είναι η μνεία παρακολούθησης των θεαμάτων του Ιπποδρόμου εκ μέρους των αυτοκρατόρων. Χαρακτηριστικά, η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι έξι μήνες πριν τον θάνατο του Αλεξίου Α΄ κατά τη διάρκεια μιας ιπποδρομίας το ρεύμα από έναν ισχυρό άνεμο προξένησε ρευματικά στον ώμο του αυτοκράτορα¹⁸⁸. Σύμφωνα με τον C. Mango, εφόσον ο Αλέξιος Α΄ πέθανε στις 15 Αυγούστου 1118, οι ιπποδρομίες διεξήχθησαν τον Φεβρουάριο, δηλαδή επρόκειτο για το *μακελλαρικόν ιπποδρόμιον*¹⁸⁹.

Ο Αλέξιος Β΄, νεαρός στην ηλικία, κατηγορήθηκε ότι αδιαφορούσε για τα καθήκοντά του. Ζούσε έκλυτη ζωή, απολαμβάνοντας με τους συνομηλίκους του κυνήγια και ιππικούς αγώνες¹⁹⁰.

Ο Ανδρόνικος Α΄ επιρρεπής στις απολαύσεις, σε κάθε ευκαιρία εμφανίζεται να διασκεδάζει με την παρακολούθηση ιππικών αγώνων. Το 1184, μετά την αποκατάσταση της ειρήνης στην Ανατολή, επέστρεψε στο παλάτι για τον εορτασμό των Χριστουγέννων. Παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη μέχρι τον ερχομό της άνοιξης, όπου παρακολουθούσε ιπποδρομίες και άλλα θεάματα¹⁹¹.

Ο Νικήτας Χωνιάτης, πριν εξιστορήσει το τέλος του Ανδρόνικου Α΄, αναφέρεται στο εξής παράδοξο γεγονός. Ο Ανδρόνικος κατά τη διάρκεια ιπποδρομιών έδειξε στον εξάδελφό του και αυτοκράτορα, Μανουήλ Α΄ ένα σημείο ανάμεσα σε κίονες (το μέρος που θα χάσει τη ζωή του αργότερα) και προμήνυσε ότι κάποτε κάποιος αυτοκράτορας θα θανατωθεί σε αυτό το μέρος¹⁹².

Σε άλλο σημείο, ο Χωνιάτης περιγράφει ατύχημα στον Ιππόδρομο κατά τη διάρκεια διεξαγωγής ιππικών αγώνων. Μετά την καταστολή της επανάστασης στην Προύσα, το καλοκαίρι του 1184, και τις σκληρές τιμωρίες που επέβαλε, ο Ανδρόνικος Α΄ επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου διασκεδάσε με ιπποδρομίες. Την ώρα των αγώνων τμήμα του

¹⁸⁸ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 494.36-38: *ἰπποδρομίας γὰρ γενομένης, ἐξ αἰτίας ἀνέμου τῆνικαὶτα πνεύσαντος σφοδροῦ, ἀναρροιβδῆσαν οἶον τὸ ρεῦμα καὶ τῶν ἄκρων ὑποχωρήσαν θάτερον τῶν ὤμων κατειλήφει.*

¹⁸⁹ Mango, *Daily Life*, 347.

¹⁹⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 223.9-14, 227.20-25.

¹⁹¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 280.40-42: *Καὶ ἀμίλλαις ἵππων καὶ θεωρείοις προσσχόν, ἔαρος ὑποφαίνοντος τὸ στρατιωτικὸν ἅπαν συνήθροισεν, ὅσον τε ἐσπέριον καὶ τοῦ ἔφου ὀπόσον οὐκ ἀφηνίασε.*

¹⁹² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 352.78-82: *Καίτοι λόγος διαρρέων καὶ ἐς ἡμᾶς ἵκετο ὡς ἵππων ἀγομένης ἀμίλλης, ἐκτείνας τὴν χεῖρα Ἀνδρόνικος δακτύλῳ ὑπέδειξε τῷ ἐξαδέλφῳ καὶ βασιλεῖ Μανουήλ τοὺς κίονας, ὧν μέσον αὐτὸς ἀνηρτήθη, εἰπὼν ὡς ἐκεῖσε μέλλει ποτὲ βασιλεὺς ἀπαιωρηθῆναι Ρωμαίων κακῶς παθὼν ὑπὸ τῆς πολιτείας πληρώματος.*

βασιλικού καθίσματος υποχώρησε προκαλώντας τον θάνατο έξι ατόμων. Ο αυτοκράτορας τρομοκρατημένος θέλησε να αποχωρήσει· οι σύμβουλοί του όμως τον έπεισαν να παραμείνει μέχρι το τέλος των γυμνικών και ιππικών αγώνων. Μετά την αποχώρησή του, συνεχίστηκε το πρόγραμμα με ακροβατικές επιδείξεις και μάχες άγριων ζώων¹⁹³.

Ο Ισαάκιος Β΄, τον Δεκέμβριο του 1187, αποφάσισε να κινηθεί για μία ακόμη φορά εναντίον των Βλάχων προελαύνοντας προς τη Ζαγόρα. Ωστόσο, ο βαρύς χειμώνας εμπόδιζε τα στρατεύματα να περάσουν μέσα από την Τριάδιτσα. Ο Ισαάκιος έδωσε εντολή να στρατοπεδεύσει ο στρατός στην περιοχή μέχρι το πέρας του χειμώνα, ενώ ο ίδιος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και απόλαυσε *ἵππων ἀμίλλαις καὶ θεωρείοις*¹⁹⁴.

Είναι γνωστό ότι, στο πλαίσιο των διπλωματικών σχέσεων που ανέπτυξε το Βυζάντιο για την αντιμετώπιση των εχθρών, επανειλημμένως, χρησιμοποίησε τα θεάματα του ιπποδρόμου με σκοπό να εντυπωσιάσει τους ξένους απεσταλμένους. Βασικό στοιχείο αποτελούσε η επίδειξη πλούτου και στρατιωτικής υπεροχής της αυτοκρατορίας¹⁹⁵. Την ίδια τακτική ακολούθησαν, επίσης, οι αυτοκράτορες του 12ου αιώνα.

Ο Αλέξιος Α΄, το 1087, επισυνάπτει ειρήνη με τον εμίρη της Νίκαιας Απελχασήμ και τον προσκαλεί στην Κωνσταντινούπολη για να λάβει τα συμφωνηθέντα χρήματα και να γευθεί όλων των ειδών τις απολαύσεις. Κατά την παραμονή του σουλτάνου στην Πόλη, ο αυτοκράτορας επιδίωκε να τον καθυστερήσει για να ολοκληρωθεί το οικοδομικό έργο στο λιμάνι Κιβωτός (Civetot) στη Βιθυνία¹⁹⁶, χωρίς να το αντιληφθεί ο Απελχασήμ. Ο αυτοκράτορας επιφύλαξε εντυπωσιακή φιλοξενία στον εμίρη, οργανώνοντας ιππικούς αγώνες προς τιμήν του και κυνηγετικές εξορμήσεις. Επιπλέον τού πρόσφερε χρήματα ώστε να επισκεφτεί τα λουτρά¹⁹⁷.

Το 1162 ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός στήριζε τις ελπίδες του για επίλυση των υποθέσεων στην Ανατολή στην αδυναμία του σουλτάνου για τα χρήματα και τα θεάματα¹⁹⁸. Ο σουλτάνος

¹⁹³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 289.90-290.11.

¹⁹⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 398.40-42.

¹⁹⁵ S. Giatsis, Ο Μεγάλος Ιππόδρομος της Κωνσταντινούπολης ως χώρος της Βυζαντινής Διπλωματίας, *Nikephoros* 3 (1990) 209-223.

¹⁹⁶ E. Faral, Kibotos-Civetot, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 84/2 (1940) 112-130.

¹⁹⁷ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 192.59-66.

¹⁹⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 118.34-37: *οὐκ ἐλπίζει γὰρ μόνον χρηστοτέραις ὑπεσπείνετο Μανουήλ, ὥς εἶ τα κατὰ τὴν ἑω διάθοιτο διὰ τῆς τοῦ σουλτάν παρουσίας καὶ τοῦ κεχαρισμένου τῆς ξενίας δυναμένου γοητεῦσαι φιλοχρήματον βάρβαρον, ἀλλὰ καὶ δόξαν αὐτῷ τῆς βασιλείας τὸ συμβάν ᾔετο.*

του Ικονίου, Κιλίτζ Αρσλάν Β΄, επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη προκειμένου να ανανεώσει τη συνθήκη που είχε, ήδη από το 1158, συννομολογήσει¹⁹⁹.

Ο Αρσλάν παρέμεινε αρκετό χρονικό διάστημα και απολάμβανε τη μεγάλη ζωή στην Κωνσταντινούπολη, προσκεκλημένος σε βασιλικά γεύματα, υποδρομίες και πρωτότυπα θεάματα στα οποία, μεταξύ των άλλων, λάμβανε χώρα επίδειξη υγρού πυρός, και κατέληξε να υπογράψει συμφωνία με τον αυτοκράτορα: *ὁ δὲ βασιλεὺς ἐς τὰ κατὰ νότον τῆς πόλεως ἀνάκτορα καταχθεὶς μεγαλοπρεπέσι τε ἐδέξιοῦτο δείπνοις αὐτὸν καὶ διὰ φιλοφροσύνης ἤγεν ἀπάσης. εἶτα καὶ ἵππων αὐτὸν ἔθελξεν ἀμίλλαις, ὕγρῳ τε πυρὶ κατὰ τὸ ἔθος λέμβους τινὰς ἐνέπιμπρα καὶ ἀκάτους, καὶ ὅλως τῶν τῆς ἵπποδρομίας ἐγέμιζε τὸν ἄνδρα θεαμάτων, ἐξ ὧν μάλιστα μεγέθη πόλεων φιλεῖ δείκνυσθαι. ὁ δὲ ἐφ' ἱκανὸν ἐν Βυζαντίῳ διατρίψας τὰ προλαβόντα τε δευτέροις ὅρκοις πιστωσάμενος ἐπὶ τὴν ἑαυτοῦ ἦλθεν*²⁰⁰.

Ὅπως αναφέρθηκε, ανάμεσα στη διεξαγωγή των υποδρομιών, παραστάσεις ψυχαγωγικού χαρακτήρα δίνονταν μπροστά στο αυτοκρατορικό κάθισμα. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του σουλτάνου, στο διάλειμμα, Αγαρηνός θαυματοποιός επρόκειτο να παρουσιάσει το ακροβατικό πρόγραμμά του²⁰¹. Ο ακροβάτης στεκόταν στον πύργο έναντι των θεατών και ανήγγειλε ότι θα πετάξει κατά μήκος του σταδίου²⁰². Όλοι οι θεατές έστρεψαν την προσοχή τους στον ακροβάτη, ο οποίος ήταν ντυμένος με έναν μακρύ άσπρο χιτώνα, και τον ενθάρρυναν να ολοκληρώσει την παράστασή του²⁰³. Ο αυτοκράτορας και ο σουλτάνος, φοβούμενοι για το αποτέλεσμα, προσπαθούσαν να πείσουν τον ακροβάτη να εγκαταλείψει την προσπάθειά του. Ο ακροβάτης αρχικά προσποιήθηκε πολλές φορές ότι αρχίζει το θέαμά του για να εγείρει την αγωνία των θεατών και σε μία στιγμή με ευνοϊκό άνεμο άπλωσε τα χέρια του σαν να επρόκειτο να πετάξει. Το αποτέλεσμα, όμως, ήταν να βρει τραγικό θάνατο κατά την πρόσκρουσή του στο έδαφος²⁰⁴.

¹⁹⁹ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 142-143· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 139· C.M. Brand, Kilic Arslan II, *ODB*, τ. Β΄, 1128-1129.

²⁰⁰ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 207.9-16.

²⁰¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 119.56-120.81. Πρβλ. *Βυζαντινή μετάφραση της Χρονικής Διηγήσεως του Νικήτα Χωνιάτη*, 75-77.

²⁰² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 119.56-63: *ὅτε καὶ τις ἀνὴρ τῆς Ἀγαρ ἀπόγονος, ὡς ἐδόκει τὰ μὲν πρῶτα, θαυματοποιός, ὡς δ' ὕστερον ἔδειξε, ταλάντατος ἀνθρώπων καὶ αὐτοέντης ἀντικρυς, ἐπὶ τὸν κατὰ τὸ θέατρον πύργον ἀναλάμενος, οὗ κάτωθεν μὲν αἱ τῶν ἐπὶ σταδίου θεόντων ἀφετηρίαι εἰς ἀπῆλθας παραλλήλους κεχήνασιν, ἄνωθεν δ' ἵπποι χαλκήλατοι πεπήγασι πίσυρες χρυσῷ ἠλημιμένοι, τοὺς ἀυχένας ὑπόγυροι, ἀντιβλέποντες ἀλλήλοις καὶ δρόμον καμπτήρος πνέοντες, διαπτήναι τὸ στάδιον ἐπηγγέλλετο.*

²⁰³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 119.67-120.70: *πᾶς οὖν ἐπέστραπτο ἐπ' αὐτὸν ὀφθαλμὸς καὶ ἐμειδία τὸ θέατρον· καὶ πυκνὰ ἐκραύγαζον οἱ θεώμενοι „πέτασον“ καὶ „ἕως τίνος Σαρακηνὲ τὰς ψυχὰς ἡμῶν αἶρεις ταλαντεύων ἐκ τοῦ πύργου τὸν ἄνεμον;“*

²⁰⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 120.79-81: *τέλος δὲ καταπεσὼν διέρρηξε τὴν ψυχὴν, γαστροκνημίδας καὶ χεῖρας καὶ ὅσα τοῦ σώματος ὁστώδη διαθρυβεῖς.*

Επί Μανουήλ Α΄ (Μάρτιο 1168), επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη ο Αμαλάριχος Α΄, ηγεμόνας των Ιεροσολύμων στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος επεδίωκε να εξασφαλίσει βοήθεια από τον αυτοκράτορα για την αντιμετώπιση της απειλής από την Αίγυπτο. Κατά τη διάρκεια των συνομιλιών, ο Μανουήλ διοργάνωσε θεατρικές παραστάσεις με μουσική, χορωδία νεαρών κοριτσιών και παντομίμα προς τέρψιν των καλεσμένων του. Επιπλέον, υποδομές ψυχαγωγούσαν τον λαό²⁰⁵.

2. Τζυκάνιο

Στην κατηγορία των έφιππων αγωνισμάτων εντάσσεται το αγωνιστικό παιχνίδι του «τζυκανίου», παρόμοιο με το σημερινό έφιππο πόλο²⁰⁶. Παρά το γεγονός ότι διαθέτουμε μικρό αριθμό μαρτυριών για το τζυκάνιο, αυτό αποτελεί ένα από τα πιο λεπτομερώς περιγραφόμενα βυζαντινά αγωνίσματα²⁰⁷.

Η ονομασία *τζυκάνιον* προέρχεται από την περσική λέξη *chaugan*²⁰⁸. Στα βυζαντινά κείμενα όμως αναφέρεται ως επί το πλείστον ως *σφαιρισμός*. Άλλοι όροι που δήλωναν το αγώνισμα ήταν το *σφαίρωμα*, *σφαίρα*, *γυμνάσιον*, ενώ η ενασχόληση ονομαζόταν *τζυκανίζειν*, *τζουκανίζειν*, *σφαιρίζειν*. Το τζυκάνιο, πιθανώς, εισήλθε στο Βυζάντιο από την Περσία επί Θεοδοσίου Β΄, ο οποίος κατασκεύασε ειδικό στάδιο στο χώρο των ανακτόρων, γνωστό ως *τζυκανιστήριον*²⁰⁹. Ο H. Laffaye, στη μελέτη του για την εξέλιξη του σύγχρονου έφιππου πόλο, τονίζει ότι δεν είναι γνωστό με βεβαιότητα πότε και πού εμφανίστηκε το αγώνισμα. Κατά την άποψή του, το μόνο βέβαιο είναι ότι άρχισε ως ένα απλό ευρέως διαδεδομένο αγώνισμα που

²⁰⁵ Γουλιέλμος της Τύρου, τ. Β΄, 381-382.

²⁰⁶ Για την εξέλιξη του έφιππου πόλο βλ. ενδεικτικά P. Grace, *Polo*, London 1991· H.E. Chehabi – A. Guttman, *From Iran to All of Asia: The Origin and Diffusion of Polo*, *The International Journal of the History of Sport* 19 (2002) 384-400· Laffaye, *The evolution of Polo*. Η λέξη πόλο προέρχεται από το ουσιαστικό *poulou* που δηλώνει είδος δέντρου, από τη ρίζα του οποίου κατασκευάζονται οι σφαίρες του αθλήματος.

²⁰⁷ Για το *τζυκάνιον* στο Βυζάντιο βλ. N. Bergamo, *Tzykanion, il gioco imperiale a Bisanzio*, *Studi sull'Oriente Cristiano* 17 (2013) 241–258· A. Pagliaro, *Un giuoco persiano alla corte di Bisanzio*, *Studi Bizantini e Neoellenici* 5 (1939) 521-524· Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ΄, 139-142· Azzara, *Tzukanion. Un gioco equestre con la palla alla corte di Bisanzio*, *Ludica. Annali di storia e civiltà del gioco* 2 (1996) 20-26· Λυμπερόπουλος, *Το βυζαντινό τζυκάνιο*· Giatsis, *Sport in Byzantium*· Κανελλόπουλος, *Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης*, 160-161· M. Canepa, *Polo*, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, 1206· Bryer, *Byzantine Games*· Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου*, 171-186· C Λάζος, *Παίζοντας στο χρόνο*, 655-658· D. R. Reinsch, *Die Bedeutung einiger Fachausdrücke des byzantinischen Polospiels und des Ringkampfes*, στο: L.M. Hoffmann – A. Monchizadeh (επιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Mainz 2005, 633-638.

²⁰⁸ Λυμπερόπουλος, *Το βυζαντινό τζυκάνιο*, 6.

²⁰⁹ *Πάτρια*, 225.

παιζόταν από τις νομαδικές φυλές της κεντρικής Ασίας. Στη συνέχεια διαδόθηκε τόσο προς τα δυτικά (Βυζάντιο) όσο και προς τα ανατολικά (Κίνα)²¹⁰. Μέσω των Σταυροφοριών το αγώνισμα έγινε γνωστό στη Δύση και μάλιστα πρώτα στη Γαλλία με την ονομασία *chicane*²¹¹.

Το τζυκάνιο περιλαμβάνει όλα τα κύρια χαρακτηριστικά ενός αγωνιστικού παιχνιδιού. Πρόκειται δηλαδή για μία ελεύθερη δραστηριότητα, χωρίς υλικό όφελος, στα δικά της όρια χρόνου και χώρου, διέπεται από κανόνες και απαιτεί την παρουσία ομάδας ανθρώπων. Κύριος στόχος της είναι η ευχαρίστηση των συμμετεχόντων, αθλητών, αλλά και των θεατών. Οι βυζαντινοί συγγραφείς δεν κάνουν λόγο στο συναίσθημα που προκαλεί η θέαση του αγώνα, με μοναδική εξαίρεση τον Γεώργιο Παχυμέρη, ο οποίος αναφερόμενος στην ενασχόληση του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ μαζί με μέλη της αριστοκρατίας γράφει: *κοντοῖς καὶ σφαίραις τοῖς ἄρχουσι συνιπάζετό τε καὶ συνέπαιζε, καὶ τρυφὴ ἦν τοῖς βλέπουσι τὰ πραττόμενα*²¹². Από τα συμφραζόμενα των μαρτυριών προκύπτει πως πρόκειται για μία ευχάριστη δραστηριότητα που λάμβανε χώρα στον ελεύθερο χρόνο των παρευρισκομένων και συνέβαλε στην κοινωνικοποίηση και διασκέδασή τους.

Η αναγκαία χρήση ίππου για τη διεξαγωγή του παιχνιδιού αποκλείει τους οικονομικά ασθενέστερους πολίτες²¹³. Το τζυκάνιο, καίτοι δεν αναφέρεται ρητά στα κείμενα ότι αποκλείεται, δεν προορίζεται για τη διασκέδαση του απλού λαού. Η διεξαγωγή του στους χώρους της αυτοκρατορικής αυλής και της αριστοκρατίας πιστοποιείται και από τα σχόλια των ίδιων των βυζαντινών συγγραφέων. Ο Ιωάννης Κίνναμος διακόπτει την αφήγησή του για να περιγράψει *ἐπὶ τι σωφρονικὸν καθίει γυμνάσιον ἑαυτὸν εἰθισμένον ὃν βασιλεῦσι καὶ παισὶ βασιλέων ἀνέκαθεν*²¹⁴. Οι πηγές κάνουν λόγο για παρουσία του αυτοκράτορα και των συγγενών του, μελών της αυλής, αξιωματούχων, στρατηγών, και γενικά προσώπων που ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική ομάδα.

²¹⁰ Laffaye, *The evolution of Polo*, 5-6.

²¹¹ Bryer, *Byzantine Games*, 459.

²¹² Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, 147.20-21.

²¹³ Για το τζυκάνιο οι Βυζαντινοί διέθεταν ειδικά εκγυμνασμένα ἄλογα, για τα οποία έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως φαίνεται και από περιστατικό που περιγράφει ο Μιχαήλ Ψελλός μεταξύ του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ και ενός ευνούχου. Ο ευνούχος, όταν αντιλήφθηκε την κλοπή ενός αλόγου του για το τζυκάνιο, έτρεξε στον αυτοκράτορα να παραπονεθεί, ξυπνώντας τον ακόμη και μέσα στη νύχτα. Ο Κωνσταντίνος Θ΄ ανταποκρίθηκε και αντικατέστησε το ἄλογο με ένα εξίσου καλό από τους αυτοκρατορικούς στάβλους. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, VI 142-143, σ. 170-171. Για τον ἵππο στο Βυζάντιο βλ. T. G. Kolias, *The Horse in the Byzantine World*, στο: S. Lazaris (επιμ.), *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales*, Turnhout 2012, 87-99.

²¹⁴ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 263.15-17.

Επομένως, πρόκειται για ένα ιδιαίτερα αγαπητό αγώνισμα στον αυτοκρατορικό κύκλο και την αριστοκρατία, το οποίο γρήγορα απέκτησε μεγάλη θεαματικότητα²¹⁵. Από τις περιγραφές που έχουν παραδοθεί προκύπτει ότι οι Βυζαντινοί είχαν αναπτύξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτό. Άριστη φυσική κατάσταση, ευελιξία, ταχύτητα, ακρίβεια κινήσεων και καλή ισορροπία επί του ίππου ήταν ορισμένες από τις ικανότητες που απαιτούνταν²¹⁶.

Όπως αναφέρθηκε, το τζυκάνιο διεξαγόταν σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο, η έκταση του οποίου δεν μπορεί να καθοριστεί επακριβώς²¹⁷. Πρώτη αναφορά σε κατασκευή τζυκανιστηρίου περιλαμβάνεται στα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, όπου γίνεται λόγος για τη διαμόρφωση του χώρου από τον Θεοδοσίο Β'²¹⁸. Το Τζυκανιστήριο στην Κωνσταντινούπολη βρισκόταν στον χώρο του παλατίου κοντά στη θάλασσα και κοντά στην εκκλησία του Αγίου Λαζάρου²¹⁹. Ο Μιχαήλ Γ' προέβη σε βελτιωτικές παρεμβάσεις, όπως σε διαπλάτυνση του αγωνιστικού χώρου και σε κατασκευή πολυτελών στάβλου για τα άλογα, διακοσμημένου με μάρμαρα. Αργότερα, ο Βασίλειος Α' θέλησε να οικοδομήσει στον χώρο του Τζυκανιστηρίου τη Νέα Εκκλησία, οπότε το μετέφερε σε ευρύτερο χώρο ανατολικά της εκκλησίας και το ένωσε με τις ανακτορικές εγκαταστάσεις μέσω στοών (αναφέρεται ως *Νέον Τζυκανιστήριο* για να διακριθεί από το μέχρι τότε υπάρχον)²²⁰. Τέλος, γνωρίζουμε ότι επί Κωνσταντίνου Ι' Δούκα επεκτάθηκε ο αγωνιστικός χώρος ακόμα περισσότερο²²¹. Εκτός της Κωνσταντινουπόλεως, γίνεται λόγος για τζυκανιστήρια που είχαν ανεγερθεί σε άλλες περιοχές, όπως στην Έφεσο²²²,

²¹⁵ Η τεράστια αποδοχή που είχε στην καθημερινή ζωή της βυζαντινής αυλής γίνεται εμφανής και από το γεγονός ότι αναφέρεται στο *Όνειροκριτικόν* του Αχμέτ. Ο συγγραφέας δίνει ερμηνεία σε όνειρο με θέμα αγώνα τζυκανίου. Αχμέτ, *Όνειροκριτικόν*, 112.20-113.4.

²¹⁶ Κανελλόπουλος, *Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης*, 160-161.

²¹⁷ Για το μέγεθος του σταδίου διαθέτουμε έμμεση αναφορά στο έργο του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, 58.26-27. Στην περιγραφή του στην κάθοδο των Ρως ο συγγραφέας αναφέρει ότι έφταναν στον πρώτο καταρράκτη του Δάναπρι ποταμού, τον Εσσουπή, ο οποίος είχε πλάτος όσο ένα τζυκανιστήριο. Η έκταση του, με επιφύλαξη, υπολογίζεται περίπου στα 70 μέτρα. Jenkins, *Commentary*, 43-44.

²¹⁸ Η έλλειψη μαρτυριών από συγγραφείς, σύγχρονους του Θεοδοσίου Β', που θα επιβεβαίωναν την ανέγερση του κτηρίου από εκείνον καθώς και η απουσία σχετικών αναφορών σε αγώνες στα κείμενα από τον 5ο έως τον 8ο αιώνα, αλλά και το γεγονός ότι το κείμενο των *Πατρίων* συντάχθηκε τον 10ο αι, εποχή δηλαδή που ο αναφερόμενος χώρος είχε μετατραπεί ήδη σε Τζυκανιστήριο, οδήγησε τον Σ. Γιάτση να εκφράσει αμφιβολίες για τη γνησιότητα της πληροφορίας. Σύμφωνα με τον Γιάτση ενδέχεται ο Θεοδοσίος Β' να προόριζε το κτήριο για την εκγύμναση των ίππων και ο συγγραφέας των *Πατρίων* να οδηγήθηκε σε αναχρονισμό, Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου*, 172.

²¹⁹ Janin, *Constantinople*, 118-119· A. Kazhdan, *Tzykanisterion*, *ODB*, τ. Γ', 2137.

²²⁰ *Βίος Βασιλείου*, 278-282.

²²¹ *Πάτρια*, 225.

²²² Για το τζυκανιστήριο της Εφέσου έχουμε έμμεση μαρτυρία από τον Θεοφάνη όταν αναφέρεται στη δίωξη των μοναχών του θέματος από τον στρατηγό Θρακησίων Μιχαήλ Λαχανοδράκοντα, ο οποίος τους συγκέντρωσε στο τζυκανιστήριο της πόλης· βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 445.5-9.

τη Σπάρτη²²³ και την Τραπεζούντα²²⁴, γεγονός που επιβεβαιώνει τη διάδοση του αγωνίσματος σε ευρεία ακτίνα, καθώς και ότι οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις στην επαρχία μιμούνταν τη ζωή της πρωτεύουσας.

Τον 12ο αιώνα το τζυκάνιο παραμένει το ίδιο δημοφιλές μεταξύ των μελών της αυλής και της αριστοκρατίας, όπως δείχνουν οι συχνές αναφορές στη γραμματεία της εποχής, και μάλιστα, λεπτομερής και πλούσια περιγραφή του τρόπου διεξαγωγής του αντλείται αποκλειστικά από κείμενα της περιόδου. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι συγγραφείς που παραδίδουν τις πληροφορίες είτε ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια (Άννα Κομνηνή) είτε ήταν στενά συνδεδεμένοι με την αυλή και την αριστοκρατία (π.χ ο μεν Ιωάννης Κίνναμος ήταν *βασιλικός γραμματικός*²²⁵, ο δε Νικηφόρος Χρυσοβέργης διετέλεσε *μαΐτωρ των ρητόρων*²²⁶). Επομένως γνώριζαν επαρκώς την καθημερινή ζωή αυτής της κοινωνικής ομάδας και οι μαρτυρίες τους είναι αξιόπιστες.

Ο Ιωάννης Κίνναμος, ως αυτόπτης μάρτυρας, παραδίδει την ακριβέστερη περιγραφή ενός αγώνα τζυκανίου, με αφορμή τη συμμετοχή του Μανουήλ Α΄, τον χειμώνα του 1166-7. Στο τζυκάνιο συμμετείχαν δυο ομάδες έφιππων παικτών, αγνώστου αριθμού. Οι παίκτες κρατούσαν ισομεγέθεις ξύλινες ράβδους, που κατέληγαν σε κυρτή και πλατιά επιφάνεια, η οποία έφερε πλέγμα από δερμάτινους ιμάντες. Οι παίκτες, που έπρεπε να είναι εξαιρετικά ευέλικτοι, προσπαθούσαν με τις ράβδους να κτυπήσουν δερμάτινη σφαίρα μεγέθους μήλου και να την στείλουν στην αντίπαλη εστία προκειμένου να πετύχουν τέρμα²²⁷. Ανάλογη περιγραφή, συντομότερη, για τον τρόπο διεξαγωγής του αθλήματος εντοπίζουμε σε εκφώνηση εγκωμίου του Νικηφόρου Χρυσοβέργη, κατά τον εορτασμό των Θεοφανίων στο παλάτι των Βλαχερνών, προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Δ΄ Άγγελο. Ο λόγιος επιβεβαιώνει ακόμη μία φορά με τη φράση *ἔστι καὶ ἄλλο τι παρὰ τοῖς τῶν αὐτοκρατόρων γυμναστικοῖς* ότι πρόκειται για παιχνίδι της αυτοκρατορικής αυλής²²⁸.

Οι αναφορές στο τζυκάνιο συχνά συνδέονται με την προσπάθεια του συγγραφέα να επαινέσει το αναφερόμενο πρόσωπο. Η Άννα Κομνηνή εγκωμιάζει την ικανότητα του Νικηφόρου, υιού του Ρωμανού Αργυρού, στον *σφαιρισμό*, την *ιππασία* και τον *χειρισμό* του

²²³ *Βίος Νίκωνος Μετανοείτε*, κεφ. 39, σ. 134, 136

²²⁴ Ο Μιχαήλ Πανάρετος μνημονεύει τον θάνατο του Ιωάννη Α΄ Αξούχου της Τραπεζούντας, ο οποίος το 1238 συμμετείχε σε αγώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου έχασε την ισορροπία του πάνω στον ίππο, έπεσε και τραυματίστηκε θανάσιμα (Μιχαήλ Πανάρετος, *Χρονικόν*, 38.6-7).

²²⁵ Δελέογλου, *Ιωάννης Κίνναμος*, 16.

²²⁶ Αναγνώστου, *Νικηφόρος Χρυσοβέργης*, 28-32.

²²⁷ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 263.14-264.24.

²²⁸ Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Λόγος εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον*, 376.253-259. Για τον τρόπο διεξαγωγής βλ. ακόμη Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, *Κοσμική Δήλωση Δ΄*, 50.16-51.2.

τόξου και του δόρατος, ικανότητες οι οποίες προκαλούσαν τον θαυμασμό των συγχρόνων του²²⁹. Επαινεί ακόμη τον πατέρα της, Αλέξιο Α΄ ο οποίος, όταν ήταν νέος, η σφαίριση και το κυνήγι έρχονταν σε δεύτερη και τρίτη μοίρα²³⁰.

Πρόκειται για ένα αγώνισμα ιδιαίτερα επικίνδυνο (*όλισθηρὰ πάντη καὶ κινδυνώδης*), καθότι πολλές φορές, κατά την εξέλιξή του, οι ίπποι γλιστρούσαν και οι αναβάτες τους είτε συγκρούονταν μεταξύ τους είτε έπεφταν στο έδαφος, με κίνδυνο να τραυματιστούν ή ακόμη και να χάσουν τη ζωή τους²³¹. Η Άννα Κομνηνή διηγείται το ιστορικό της ποδαλγίας²³² του Αλεξίου Α΄ που άρχισε από ένα περιστατικό έφιππου σφαιρισμού με τον στρατηγό (συνηλικιώτη και σύντροφο του αυτοκράτορα) Τατίκιο²³³, ο οποίος παρασυρόμενος από τον ίππο, συγκρούστηκε με τον αυτοκράτορα²³⁴. Ο αυτοκράτορας τραυματίστηκε στο πόδι λόγω του βάρους που έπεσε πάνω του, δεν έδειξε όμως τον πόνο του. Αφού θεραπεύτηκε, μετά από μικρό χρονικό διάστημα, επανήλθε στις υποχρεώσεις του.

Ο Μανουήλ Α΄ κατά τη διάρκεια αγώνα έπεσε από το άλογο, γεγονός που προκάλεσε τον τραυματισμό του. Παρά τους οξείς πόνους λόγω της πτώσης, ο αυτοκράτορας σηκώθηκε για να συνεχίσει, αλλά εξαντλήθηκε και λιποθύμησε²³⁵.

Τέλος, η ασχολία του αυτοκράτορα με το εν λόγω αγώνισμα, υπήρξε για ακόμη μια φορά πρόσφορη ευκαιρία για απόπειρα δολοφονίας του. Το 1094, Αρμένιος άνδρας, υποκρινόμενος

²²⁹ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 272.50-54.

²³⁰ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 453.5-6. Ανάλογες προσπάθειες εγκωμιασμού των ικανοτήτων των παικτών από συγγραφείς έχουμε και σε άλλες περιόδους. Π.χ. ο Γενέσιος (*Βασιλείαι* Δ΄, 89.72-80· 89.92-90.2) εξαίρει τις σωματικές ικανότητες του Βασιλείου Α΄ και τις επιδόσεις του στη σφαίρα. Στον Λέοντα Διάκονο (*Ιστορία*, 96.16-97.17) και τον Ιωάννη Σκυλίτζη (*Σύνοψις Ιστοριών*, 312.26-313.41) διαβάζουμε για τις αρετές του Ιωάννη Τζιμισκή στο άλμα, τη σφαίρα, την τοξοβολία και την ιππασία. Στη *Συνέχεια Θεοφάνη* (472.14-21) επαινούνται οι νίκες που είχε πετύχει ο Ρωμανός Β΄.

²³¹ Οι δυο νόμοι που σώζονται στη *Σύνοψιν Βασιλικών* (570-571) και αναφέρονται σε θανατηφόρα ατυχήματα κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού, μαρτυρούν ότι το τζυγκάνιο αποτελούσε επικίνδυνη δραστηριότητα όχι μόνο για τους αθλητές αλλά και για ανθρώπους που βρίσκονταν πλησίον. Συγκεκριμένα ο πρώτος νόμος μιλάει για ατύχημα που προκλήθηκε, όταν η σφαίρα εκτοξεύθηκε πέρα από το τέρμα και πέτυχε το χέρι κουρέα, που διέθετε προφανώς υπαίθριο κουρείο κοντά στο γήπεδο, με αποτέλεσμα να τραυματιστεί θανάσιμα αυτός που κουρευόταν, ενώ ο δεύτερος νόμος μιλάει για δούλο που στεκόταν κοντά και έχασε τη ζωή του χωρίς να δίνει περισσότερες πληροφορίες. Και στις δυο περιπτώσεις δεν επιρρίπτονταν ευθύνες, καθώς επρόκειτο για ατυχήματα. Αναφορές σε θάνατο αθλητών έχουμε και σε ιστορικά κείμενα, όπως τη μνεία για τον αξιωματούχο Ιωάννη Λαζάνη που έχασε τη ζωή του το 913-914 σε αγώνα τζυγκανίου στο Έβδομον (*Συνέχεια Θεοφάνη*, 379.1-2).

²³² Λασκαράτος, *Νοσήματα*, 421· Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και ατυχήματα*, 211-212.

²³³ Για τον Τατίκιο βλ. Skoulatos, *Les personnages*, 287-292· C.M. Brand, Tatikios, *ODB*, τ. Γ΄, 2014.

²³⁴ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 439.65-67: *έσφαίριζέ ποτε γυμναζόμενος συσφαιρίζοντα καὶ τὸν Τατίκιον ἔχων, περὶ οὗ πολλάκις διείλεγμαί. ὃς καὶ ὑπὸ τοῦ ἵππου παρασυρεῖς ἐμπίπτει τῷ βασιλεῖ*. Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α΄, 103.

²³⁵ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 264.11-24· Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και ατυχήματα*, 212.

τον ικέτη και με ξίφος κρυμμένο στα ρούχα του, πλησίασε τον Αλέξιο Α΄ κατά τη διάρκεια παιχνιδιού τζυκανίου στον Ιππόδρομο του Μεγάλου Παλατιού²³⁶.

3. Κονταρομαχίες

Η παράδοση της μονομαχίας και γενικά της επίδειξης ηρωισμού σε ατομική μάχη ήταν ευρέως διαδεδομένη στην πολεμική ιστορία του Βυζαντίου και αποτέλεσε διαχρονικό φαινόμενο²³⁷. Εκτός από τις στρατιωτικού τύπου μονομαχίες, οι οποίες διεξάγονταν μεταξύ δυο πολεμιστών είτε ως προοίμιο μιας γενικής σύγκρουσης είτε κατά τη διάρκεια της μάχης ως ένα από τα επεισόδιά της, στα βυζαντινά κείμενα περιγράφονται και αναμετρήσεις που λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο αθλητικών δρώμενων ή αγώνων επίδειξης ικανοτήτων. Στις αναμετρήσεις αυτές δεν υπήρχε απώλεια ανθρώπινης ζωής και, όπως θα φανεί στη συνέχεια, κύριος στόχος τους ήταν η ψυχαγωγία των συμμετεχόντων. Μία μορφή τέτοιου είδους θεάματος ήταν και το αγώνισμα του *διαδορατισμού* (κονταρομαχία ή κονταροκτύπημα), που αποτελεί το θέμα του παρόντος υποκεφαλαίου²³⁸.

Ο όρος κονταρομαχία αναφέρεται σε σύγκρουση κατά την οποία θωρακισμένοι έφιπποι, οπλισμένοι με μακριά και βαριά κοντάρια επεδίωκαν να ανατρέψουν τους αντιπάλους τους από τον ίππο. Υπήρχαν δύο είδη κονταρομαχίας: α) η *τζόστρα*, *γιόστρα*, *τζούστρα*, και β) ο *τορνεμές*. Η μεταξύ τους διαφορά συνίστατο στο γεγονός ότι η *τζόστρα* ήταν μονομαχία μεταξύ δυο έφιππων ανδρών, ενώ ο *τορνεμές* ήταν εκ του συστάδην σύγκρουση δυο έφιππων ομάδων. Σημειωτέον ότι οι όροι *τζόστρα* και *τορνεμές* είναι εξελληνισμένες μορφές των αρχαίων γαλλικών *joste* και *tourneimen*²³⁹ αντίστοιχα, που αποδίδουν τη σημασία του διαδορατισμού και εμφανίζονται σε βυζαντινά κείμενα του 13ου αι. και εξής. Κατά τον 12ο αι. αποδίδεται

²³⁶ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 273.7-274.12.

²³⁷ Για τη μονομαχία στο Βυζάντιο βλ. Θ. Αλεξόπουλος, *Η προσωπική μονομαχία στον βυζαντινό κόσμο (11ος-15ος αι.)*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2016.

²³⁸ Για τις κονταρομαχίες στο Βυζάντιο βλ. Σ. Λάμπρος, "Εκφρασις τῶν ξυλοκονταρίων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, *Νέος Ελληνομνήμων* 5 (1908) 3-18· Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τ. Γ΄, 144-147 (κεφ. τζόστρα καὶ τορνεμές)· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, 176-177· P. Schreiner, Turnier (D. Byzanz), *LexMA*, τ. Η΄, 1118· Β. Πούχγερ, Η "Γκιόστρα" στην ελληνική παράδοση, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994) 107-163· Schreiner, *Ritterspiele*· W. Puchner, Zum Ritterspiel in griechischer Tradition, *BZ* 91 (1998) 435-470· Γιάτσης, *Ιστορία της άθλησης*, 164-165· C. M. Mazzucchi, War and Games in Byzantium, στο: T.J. Cornell – T.B. Allen (επιμ.), *War and Games*, Rochester 2002, 73-89· Maguire– Jones, *A Description of the Jousts*· Giatsis, *Sport in Byzantium* (για κονταρομ. 31-32)· Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*, 51-60· Κανελλόπουλος, *Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης*, 161-163· Αλεξόπουλος, *Η προσωπική μονομαχία*, 245-262.

²³⁹ A. Karpozilos – A. Culter, Sports, *ODB*, τ. Γ΄, 1939-1940.

κυρίως με τις φράσεις *ἀσίδηρος δορατισμός* ή *γυμνάσιον ἀσίδηρον* καθώς και απλώς με τις λέξεις *παιδιά* ή *παίγνιον*.

Στη βυζαντινή γραμματεία, εν αντιθέσει προς τη δυτική μεσαιωνική, οι μαρτυρίες για τη διεξαγωγή κονταρομαχιών είναι ελάχιστες και αμφιλεγόμενες, ενώ δεν διασώζονται σχετικές παραστάσεις²⁴⁰. Η εικόνα παραμένει κάπως ασαφής και σε καμία περίπτωση δεν συγκρίνεται με την έκταση που είχε λάβει το αγώνισμα στον δυτικό Μεσαίωνα²⁴¹. Εδώ, βεβαίως, πρέπει να σημειωθεί ότι η έλλειψη πληροφοριών δεν οφείλεται κατ' ανάγκη στο γεγονός ότι οι κονταρομαχίες στο Βυζάντιο ήταν σπάνιες. Θα μπορούσε ακόμη να αποδοθεί και στην έλλειψη ενδιαφέροντος των βυζαντινών συγγραφέων για την καταγραφή ανάλογων περιστατικών.

Η προέλευση της κονταρομαχίας

Το θέμα των βυζαντινών κονταρομαχιών έχει γίνει κατά καιρούς αντικείμενο συζήτησης στη βιβλιογραφία, ενώ για το ζήτημα της εμφάνισης και προέλευσής τους στο Βυζάντιο έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Η πλειοψηφία των μελετητών έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι κονταρομαχίες εισήχθησαν στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα υπό την επίδραση της Δύσης²⁴².

²⁴⁰ Με εξαίρεση μία απεικόνιση μονομαχίας με δόρατα στο χειρόγραφο του ιστορικού έργου του Ιωάννη Σκυλίτζη, *Matritensis gr. Vitr.* 26-2. Μικρογραφία fol. 55v. Απεικονίζεται η αναμέτρηση του Θεοδώρου Κρατερού με Αγαρηνό αιχμάλωτο στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης επί Θεοφίλου.

²⁴¹ Για τις κονταρομαχίες στον Δυτικό Μεσαίωνα ενδεικτικά βλ. M. Kenn, *Chivalry*, New Haven-London 1984 (κεφ. *The Rise of the Tournament*)· J. Fleckenstein, *Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einer vergleichenden Formen und Verhaltensgeschichte des Rittertums*, Göttingen 1985· R. Barber – J. R. V. Barker, *Tournaments: Jousts, Chivalry, and Pageants in the Middle Ages*, Woodbridge 1989· F. Cardini, *Turnier, LexMA*, τ. Η', 1113-1118· D. Balestracci, *La festa in armi: giostre, tornei e giochi del Medioevo*, Roma 2003· Ph. Contamine – A. Ranft – T. Zotz, *Joust in the Middle Ages*, στο: T. Cornell, *War and Games* (επιμ.), Woodbridge 2003, 91-100.

Οι κονταρομαχίες στη Δύση είχαν κάνει την εμφάνισή τους ήδη κατά τον 9ο αιώνα, εξελίχθηκαν, ωστόσο, σε οργανωμένο άθλημα και γνώρισαν μεγαλύτερη αποδοχή, τον 11ο αιώνα, όταν πλέον είχε διαμορφωθεί ο θεσμός των ιπποτών.

²⁴² Διαφορετική άποψη εξέφρασε ο Κωνσταντίνος Σάθας, ο οποίος υποστήριξε ότι «ἐν τοῖς Ἀντιοχικοῖς Ὀλυμπίοις ἐτελοῦντο ἵππικοὶ ἀγῶνες ἀπαράλλακτοι πρὸς τὴν giostra καὶ τὸ torneamentum τῶν Λατίνων (βλ. Ἰωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 217-218)· καταργηθέντων τῶν Ὀλυμπίων ἐπὶ Ἰουστίνου, πιθανῶς παρέμειναν οἱ ἐν λόγῳ ἀγῶνες, οἵτινες ἐπὶ τέλους ἀπαρχαιωθέντες παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς διετηρήθησαν παρὰ τοῖς Γάλλοις, εἰ καὶ οὗτοι παραδίδουσιν ὅτι μόλις τὸ 1066 ἐφευρέθησαν ὑπὸ τοῦ Γοδοφρέδου Prulliac (Duc. Giostra, Torneamentum). Οἱ βυζαντινοὶ ἐπὶ τῶν Σταυροφοριῶν ἀναδιδραχθέντες αὐτοὺς ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 108.53-110.91.) εὐλόγως ἀναγνωρίζουσιν αὐτοὺς ὡς ἀπομίμησιν τῶν Ὀλυμπιακῶν (Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, 482.7-8). Σάθας, *Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου*, σ. κβ'.

Στη συνέχεια, ο Φαίδων Κουκουλές διατύπωσε μεν την πρόταση για την εισαγωγή τους τον 12ο αιώνα, έθεσε όμως ερώτημα σχετικά με το Ιουστινιάνειο παίγνιο, ονόματι *Κυῖντανός κόνταξ*. Στον σχολιασμό του *Νομοκάνονα* του Φωτίου γίνεται σύντομη αναφορά στο παιχνίδι: *Γίνωσκε δὲ ὅτι μονόβολον λέγεται ὁ δρόμος, κοντομονόβολον, τὸ πῆδημα, κυντανός κόνταξ χωρὶς τῆς πόρπης ὁ ἀκοντισμός ἄνευ περόνης, ἥτοι σιδήρου, ἀπὸ Κυῖντου τινός οὕτω κληθεῖς...* (*Σύνταγμα κανόνων*, τ. Α1, 329). Παραμένει, όμως, αόριστο ποια μορφή αγωνίσματος εννοούσε ο

Η πρώτη καταγεγραμμένη μαρτυρία είναι η περιγραφή του Νικήτα Χωνιάτη αγώνα που διοργανώθηκε το 1159 στην Αντιόχεια, μετά τη θριαμβευτική είσοδο του Μανουήλ Α΄ στην πόλη²⁴³. Πρόκειται, βέβαια, για τη χρονικώς πρώτη αναφορά, όπως προκύπτει από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, καθώς από το κείμενο του Χωνιάτη δίνεται η εντύπωση ότι οι συμμετέχοντες ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένοι με τους κανόνες του παιχνιδιού, καθότι μάλιστα υποστηρίζει ότι οι Βυζαντινοί υπερείχαν των Λατίνων. Και αν ακόμη θεωρήσουμε ότι η περιγραφή του Χωνιάτη είναι υπερβολική ή και ανακριβής, το γεγονός και μόνο ότι ο συγγραφέας κάνει μία τέτοιου περιεχομένου αναφορά, δηλώνει ότι αυτή δεν θα εθεωρείτο αναξιόπιστη από τους αποδέκτες του έργου του. Επομένως, δεν πρέπει να ήταν η πρώτη φορά που συμμετείχαν σε τέτοιου είδους αγώνες· άλλωστε αποκλείεται ο Μανουήλ που συμμετείχε στον αγώνα να έθετε σε κίνδυνο τη φήμη του με μία ενδεχόμενη αποτυχία. Επιπλέον, δεν έχει εξεταστεί ακόμη ενδελεχώς το ποίημα του Μαγγανείου Προδρόμου με τίτλο *Εἰς τὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα* (δηλ. στον Μανουήλ) *ἐν παιδιᾷ εὐφυῶς δορατίζοντα καὶ γενναίως μετὰ σημαίας ὑπερβολικῆς*, το οποίο, σύμφωνα με τους εκδότες, χρονολογείται στο 1153 ή λίγο αργότερα. Η αναφορά αυτή οδηγεί στη σκέψη ότι αγώνες κονταρομαχίας διεξάγονταν ήδη πριν από το 1159²⁴⁴.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι μόνοι βυζαντινοί συγγραφείς που αναφέρονται στην προέλευση των κονταρομαχιών είναι ο Ιωάννης Καντακουζηνός και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, οι οποίοι θεωρούσαν ότι το εν λόγω άθλημα ήλκε την προέλευση από τους Λατίνους και μεταφυτεύτηκε στη βυζαντινή αυλή τον 13ο αι. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι και τα δύο χωρία ομιλούν για διεξαγωγή κονταρομαχιών επί Ανδρονίκου Γ΄²⁴⁵, ενός αυτοκράτορα γνωστού για τη φιλοδυτική στάση του, καθώς επίσης και ότι εκείνη την εποχή

Ιουστινιανός. Ο Κουκουλές θεώρησε το εν λόγω άθλημα ως πρόγονο της κονταρομαχίας, το οποίο έγινε γνωστό στη Δυτική Ευρώπη ώστε να επιστρέψει ως αντιδάνειο τον 12ο αιώνα. Η έλλειψη αποδεικτικών στοιχείων εκ μέρους του μελετητή εμπόδισε την αποδοχή της άποψής του. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Γ΄, 147.

Τέλος, σύμφωνα με τον Τ. Κόλια «Such events in Byzantium are attributed to Western influence, via the crusaders who marched to the East and conquered lands there. However, although such influence can be traced to the crusaders, the beginning of such practices may be found in the military exercises organized since the Late Roman and Early Byzantine periods», Kolias, *Horse*, 92.

²⁴³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 108.53-110.91. Schreiner, *Ritterspiele*, 228-229· Kyriakidis, *Warfare*, 53· Αλεξόπουλος, *Η προσωπική μονομαχία*, 245.

²⁴⁴ Από το ποίημα έχουν εκδοθεί οι στίχοι 1-94 από τον Ε. Miller, στο *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Grecs*, II, σσ. 193-94. Αναμένεται η έκδοση του ποιητικού έργου του Μαγγανείου από τους Ε. και Μ. Jeffreys.

²⁴⁵ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, 266-267.

οι κονταρομαχίες είχαν μεγάλη διάδοση στην περιοχή της Σαβοΐας, από όπου καταγόταν η σύζυγος του Ανδρονίκου Γ', Άννα²⁴⁶.

Η πρώτη αναφορά σε αγώνα κονταρομαχιών κατά την εποχή εκείνη γίνεται επ' αφορμή του γάμου του Ανδρονίκου Γ' με την Άννα, κόρη του κόμη Αμεδαίου Ε' της Σαβοΐας, το 1326. Η νύφη κατέφθασε στην Κωνσταντινούπολη με τη συνοδεία της, η οποία παρέμεινε στην πρωτεύουσα και μετά την ολοκλήρωση των εορτασμών του γάμου. Οι άνδρες που την συνόδευαν, ανδρείοι, όπως τονίζει ο Καντακουζηνός, δίδαξαν το άθλημα στους Βυζαντινούς: *κυνηγεσίων καὶ γὰρ συμμετεῖχον τῷ βασιλεῖ, καὶ τὴν λεγομένην τζουστρίαν καὶ τὰ τερνεμένα αὐτοὶ πρῶτοι ἐδίδαξαν Ρωμαίους οὐπω πρότερον περὶ τῶν τοιούτων εἰδότας οὐδέν*²⁴⁷.

Τη δεύτερη μαρτυρία για τη σχέση των Λατίνων με την κονταρομαχία, παραδίδει ο Νικηφόρος Γρηγοράς. Το 1341, με πρωτοβουλία του Ανδρονίκου Γ' για τον εορτασμό της γέννησης του υιού του, Ιωάννη Ε', οργανώθηκαν *ἀγῶνες δύο, μίμησίν τινα τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀποσώζοντας, οὓς καὶ πρότερον μὲν πολλάκις ἐτέλει, νῦν δὲ φιλοτιμότερον*²⁴⁸. Αναφερόμενος στους Ολυμπιακούς αγώνες, ο Γρηγοράς εννοεί πιθανώς το αθλητικό πνεύμα που τους χαρακτήριζε και όχι τα επιμέρους είδη²⁴⁹. Σύμφωνα με τον Γρηγορά *τοῖς Λατίνοις πάλαι ἐπινενόηνται γυμνασίας ἔνεκα σώματος, ὁπότε σχολὴν ἄγχιον τῶν πολεμικῶν*²⁵⁰. Ο συγγραφέας συνεχίζει με τη διάκριση των κονταρομαχιών σε *ντζούστρα* και *τορνεμέ* και παραθέτει λεπτομερή περιγραφή του τρόπου διεξαγωγής τους²⁵¹.

Αναμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των Σταυροφοριών οι Βυζαντινοί ήλθαν σε επαφή με τον δυτικό κόσμο περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο. Πέραν των Λατίνων που ήταν εγκατεστημένοι στην πρωτεύουσα, υπήρξε ευκαιρία να γνωριστεί και

²⁴⁶ Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*, 54. Για την Άννα της Σαβοΐας βλ. P. Melichar, *Empresses of Late Byzantium. Foreign Brides, Mediators and Pious Women*, Switzerland 2019, 171-208.

²⁴⁷ Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 205.13-16.

²⁴⁸ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, X, 482.7-8.

²⁴⁹ Για τη σύνδεση των κονταρομαχιών με τους Ολυμπιακούς αγώνες στον Γρηγορά βλ. W. Decker, Eine Reminiszenz an die Olympischen Spiele im Byzanz des 14. Jahrhunderts, *Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum* 21 (2008) 7-13.

Αναφορά στους Ολυμπιακούς αγώνες κάνει ακόμα ο Νικηφόρος Γρηγοράς:

α) Επιστολή 53, στ. 5-6: *ὥσπερ τοὺς ἀμλλητηρίους τῶν ἵππων ἐν διαφόροις πεδίοις ἐλαύνοντες οἱ δρόμων Ὀλυμπικῶν ἀθληταί...* Εδώ ο Γρηγοράς παρομοιάζει τους επιστημονικούς του αντιπάλους με αθλητές των Ολυμπιακών αγώνων που δοκίμαζαν τα άλογα «κούρσας» σε διάφορους δρόμους. Ακριβώς με το ίδιο νόημα και τα ίδια λόγια αναφέρεται και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.447.16-18. β) Επιστολή 72, στ. 48-50: *καὶ διάυλός σοι καθίσταται πάντας ὑπερβαίνων διαύλους Ὀλυμπικοὺς ἢ τῶν ὁμοίων σοι πρὸς ἀρετὴν ἀγαθῶν ἀνδρῶν αἰθεροδρόμος σεμνότης...* Παρομοιάζει τον αγώνα κατάκτησης της αρετής ως το σπουδαιότερο αγώνισμα, που ξεπερνά και τους αγώνες δρόμου των Ολυμπιακών αγώνων. Για τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. Α. Σκλαβενίτη, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, Αθήνα 2019.

²⁵⁰ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, X, 482.8-11.

²⁵¹ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, X, 482.10 - 483.20.

ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας ευρύτερα με τους συμμετέχοντες στα δυτικά στρατεύματα, με αποτέλεσμα την έντονη πολιτισμική αλληλεπίδραση σε πολλούς τομείς της καθημερινής ζωής²⁵².

Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός θεωρείται ότι εκτιμούσε και θαύμαζε το δυτικό ιπποτικό πρότυπο, όπως είχε διαμορφωθεί ήδη στην εποχή του²⁵³. Ένωθε έλξη για την ανδρεία που επιδείκνυαν οι δυτικοί ιππότες και προσπαθούσε να τους ξεπεράσει. Ο Ιωάννης Κίνναμος, μεταξύ άλλων, τονίζει ότι στην αρχή της βασιλείας του, ο Μανουήλ προέβη σε ριζική μεταρρύθμιση του οπλισμού των βυζαντινών ιππέων, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα²⁵⁴. Επομένως, στον βυζαντινό στρατό συγκαταλεγόταν πλέον, εκτός από τον ελαφρά οπλισμένο ιππέα, ο βαρέως, παρόμοιος με τον ιππότη, ο οποίος έφερε «εναγκαλισμένο» δόρυ²⁵⁵. Η αξιοπιστία της πληροφορίας του Κιννάμου αμφισβητείται από τον Τ. Γ. Κόλια στο έργο του για τα βυζαντινά όπλα, όπου επισημαίνει ότι ανέκαθεν στις τάξεις του βυζαντινού στρατού μάχονταν βαρείς οπλισμένοι ιππείς και ότι ως εκ τούτου ο ιστορικός ίσως να είχε υπ' όψιν του περισσότερο τις καινοτομίες που μπορεί να εισήγαγε ο Μανουήλ στις κονταρομαχίες και όχι σε γενικές μεταρρυθμίσεις²⁵⁶. Ακόμη και αν τα λόγια του Κιννάμου δεν αντικατοπτρίζουν επ' ακριβώς την πραγματικότητα, η μνεία της σχέσης του βυζαντινού αυτοκράτορα με τον δυτικό πολιτισμό, μαρτυρεί για ακόμη μία φορά τη συμπάθειά του προς αυτόν. Ο Μανουήλ, εκτός από το ενδιαφέρον του για τα πολεμικά πράγματα των Δυτικών, ελκυόταν και από τα ήθη τους και είχε στραφεί σε έναν πιο ευχάριστο τρόπο προσωπικής ζωής, σύμφωνα με την αντίληψη

²⁵² Πρβλ. Τ. Γ. Κολίας, *Wechselseitige Einflüsse und Begegnungen zwischen Orient und Okzident im Bereich des Kriegswesens*, στο: *Kommunikation zwischen Orient und Okzident. Alltag und Sachkultur, Krems 6-9 Oktober 1992*, Vienna 1994, 251-270.

²⁵³ Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α΄, 447, 450-452· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, 361, 377-378, 387, 400· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, 119· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 163, 189, 349, 362· Kazhdan, *Latins and Franks in Byzantine Perception*, 95, 99-100· Nilsson, *Komnenian Literature*, 125.

²⁵⁴ Ιωάννης Κίνναμος, *Έπιτομή*, 125.2-16: βασιλεῖ Μανουήλ ἄρτι τὴν βασιλείαν παραλαβόντι ἐπιμελὲς ἐγένετο μάλιστα ὅπως ἂν Ῥωμαῖοι ἐπὶ τὸ βέλτιον τοῦ λοιποῦ τὴν ὄπλιν μεταβάλοιεν. ὅθεν καὶ ἀσπίσι κυκλωτέρεσι φράγνυσθαι εἰθισμένον αὐτοῖς πρότερον φαρετροφορεῖν τε τὰ πλεῖστα καὶ τόξοις τὰς μάχας διαφέρειν, ὃ δὲ ταύτας μὲν ποδήρεις προβελῆσθαι αὐτοὺς ἐδιδάξατο, δόρατα δὲ κραδαίνειν μακρὰ καὶ ἵπποσύνῃ δεξιότατα χρῆσθαι ἡσκήσατο. τὰς γὰρ ἐκ τῶν πολέμων ἀνέσεις πολέμων αὐτὸς ποιεῖσθαι θέλων παρασκευάς, ἵππεύεσθαι εἰώθει τὰ πολλὰ σχῆμά τε πολέμου πεποιημένους παρατάξεις τινὰς ἀντιμετώπους ἀλλήλαις ἴστα. οὕτω τε δόρασιν ἐπελαύνοντες αὐτοξύλοις κίνησιν ἐγυμνάζοντο τὴν ἐν τοῖς ὅπλοις. τοίνυν καὶ ἐν βραχεῖ Ῥωμαῖος ἀνὴρ τὴν Γερμανῶν καὶ Ἰταλῶν ὑπερῆρεν αἰχμῇ. οὐ μὴν οὐδὲ αὐτὸς βασιλεὺς τῶν ἀγώνων τούτων ἀπῆν, ἀλλ' ἐν τοῖς πρώτοις ἐτάττετο δόρυ κραδαίνων μήκει καὶ μεγέθει οὐδενὶ ζυμβλητόν.

²⁵⁵ Ο Τ. Γ. Κόλιας είχε επισημάνει στα *Waffen* (σ. 207) ότι η διατύπωση για τους Βυζαντινούς «εναγκαλιζέσθαι» το δόρυ ήδη από τον 11ο αιώνα, μαρτυρεί (μάλλον) τη χρήση του δόρατος με τον τρόπο που το έκαναν οι Δυτικοί ιππότες. Στα ζητήματα αυτά έχει αναφερθεί και στο άρθρο του «Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών», *Δωδώνη* 18 (1989) 17-41.

²⁵⁶ Κολίας, *Waffen*, 114-117, 208-210.

που είχε αναπτυχθεί στη Δύση²⁵⁷. Έτσι, η αυλή του Μανουήλ αποτελούσε πόλο έλξης για πολλούς Δυτικούς, οι οποίοι κατείχαν θέσεις ακόμα και στις τάξεις της βυζαντινής διοίκησης και όπως τον κατηγορεί ο Νικήτας Χωνιάτης δαπανούσε χρήματα γι' αυτούς²⁵⁸. Η συμπεριφορά του απέναντι στους Λατίνους ξένους προκάλεσε τη γενική κατακραυγή²⁵⁹.

Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με τη λεπτομερή περιγραφή του Νικήτα Χωνιάτη του αγώνα κονταρομαχίας του 1159, όπως αναφέρθηκε, οδήγησαν τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι ο διαδορατισμός ήταν ένα έθιμο ξενικής προέλευσης, το οποίο εισήλθε στο Βυζάντιο από τη Δύση κατά την εποχή του Μανουήλ Α'. Παρόλα αυτά είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η αναμέτρηση επί ίππου με χρήση δόρατος είτε ως ψυχαγωγικό θέαμα είτε ως στρατιωτική εκπαίδευση δεν ήταν άγνωστη στο Βυζάντιο καθώς ήδη κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο απαντούν σχετικά περιστατικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αναμέτρηση του πρωτοσπαθαρίου Θεοδώρου Κρατερού με Άραβα αιχμάλωτο στον Ιππόδρομο επί Θεοφίλου²⁶⁰. Όσον αφορά στην προέλευση των κονταρομαχιών, είναι απαραίτητο να εξεταστεί επίσης η σχέση τους με τις πολεμικές ασκήσεις, για τις οποίες γίνεται λόγος σε στρατιωτικά εγχειρίδια και ιστοριογραφικές πηγές, όπως προκύπτει από την περιγραφή του τρόπου συγκρότησης του σώματος των Αθανάτων στο ιστορικό έργο του Νικηφόρου Βρυεννίου²⁶¹.

²⁵⁷ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τ. Γ', 155.

²⁵⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 382.

²⁵⁹ Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, 374-375.

²⁶⁰ Ο αυτοκράτορας, γοητευμένος από τους επαίνους που άκουσε για τις ικανότητες ενός Άραβα αιχμαλώτου πολεμιστή, ο οποίος συμμετείχε στη θριαμβική πομπή στον ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, το 831, διέταξε να επιδείξει ο αιχμάλωτος την ικανότητά του να υπερεί με φέροντας δυο δόρατα. Ο ευνούχος Θεόδωρος Κρατερός ειρωνεύτηκε τον Άραβα και δήλωσε ότι με τη βοήθεια του Θεού θα μπορούσε να τον νικήσει. Ο Θεόφιλος οργίστηκε και διέταξε να διεξαχθεί μονομαχία του ευνούχου με τον Άραβα. *Ἀναβὰς οὖν εὐθὺς τὸν ἵππον ὁ Θεόδωρος καὶ δόρυ λαβὼν συνεπλέκετο τῷ Σαρακηνῷ, καὶ ἐν οὐ μακρῷ τῷ χρόνῳ τοῦ ἵππου αὐτὸν κατεκρήμνισεν.* Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 68.49-69.82. Στην αναμέτρηση αυτή αναφέρονται επίσης η *Συνέχεια Θεοφάνη*, 164-166 και ο Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, III, 369-371. Ο S. Tougher (*Having Fun in Byzantium*, 142) θεωρεί τη συγκεκριμένη αναμέτρηση ως τον χρονικά πρώτο αγώνα κονταρομαχίας επί Βυζαντίου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ακόμη, μία έμμεση αναφορά σε παιχνίδι με κονταροκτύπημα, η οποία γίνεται με αφορμή την εξήγηση που παραθέτουν οι ιστοριογράφοι για την αποχή του Νικηφόρου Β' Φωκά από την κρεωφαγία. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, ο αυτοκράτορας νήστευε το κρέας από τότε που ο υιός του Βάρδας φονεύθηκε κατά λάθος από τον εξάδελφό του Πλεύστη, όταν, υπεύοντας και αστεϊζόμενος κτυπήθηκε με το δόρυ: *ἰππαζόμενος ἐν τῷ πεδίῳ καὶ τῷ οἰκείῳ προσπαίζων ἀνεπιῶ τῷ Πλεύσῃ, μετὰ δόρατος βληθεὶς ἀκουσίως τέθνηκε* (Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 260.76-78)· για το ίδιο περιστατικό βλ. Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, 40.23-41.7· Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, III, 499.3-7.

²⁶¹ Σύμφωνα με τον ιστοριογράφο, επί Μιχαήλ Ζ', ο στρατηγός Κωνσταντίνος Καππαδόκης, αφού εκπαίδευσε τους στρατιώτες στην ιππασία και στον σωστό χειρισμό των όπλων, φρόντισε για τη ψυχολογική προετοιμασία τους. Τότε οργάνωσε ασκήσεις στις οποίες, αφού αφαίρεσε τις αιχμές των δοράτων και αφού χώρισε τους στρατιώτες σε ίλες, διέταξε έφιπποι να κινηθούν εναντίον του αντιπάλου τους με σφοδρότητα και να επιδιώξουν

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι κάποια μορφή του αγωνίσματος του διαδορατισμού προϋπήρχε των αμιγώς δυτικότροπων κονταρομαχιών. Ωστόσο, ελλείψει μαρτυριών, δεν μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτή η συχνότητα, η έκταση αλλά και η μορφή που είχε λάβει το αγώνισμα. Τίθεται επομένως το ερώτημα σε ποιο βαθμό επηρεάστηκαν οι Βυζαντινοί από την δυτικού τύπου κονταρομαχία. Μία νέα μελέτη, η οποία θα εξετάζει σφαιρικά την δραστηριότητα στο σύνολο της και θα προβαίνει σε παραλληλισμό τόσο στις βυζαντινές όσο και στις δυτικές πηγές, είναι αναγκαία.

Οι κονταρομαχίες τον 12ο αιώνα ως διασκέδαση

Οι κονταρομαχίες, όπως αναφέρθηκε, αποτελούσαν εξαιρετική μέθοδο άσκησης, ατομικής και συλλογικής, των πολεμιστών πριν από την πραγματική μάχη. Προσέφεραν άσκηση στην ιππασία με πλήρη οπλισμό, ενώ η «φανταστική» μάχη αντικατόπτριζε αρκετά ρεαλιστικά μια πολεμική σύγκρουση. Στη βυζαντινή γραμματεία του 12ου αιώνα δεν απουσιάζουν οι αναφορές στον «ἀναίμακτον πόλεμον», όπως τον χαρακτηρίζουν, ως στρατιωτική εκπαίδευση. Χαρακτηριστικά, ο Νικηφόρος Χρυσοβέργης σε εγκωμιαστικό λόγο που εκφώνησε στα ανάκτορα των Βλαχερνών στις 6 Ιανουαρίου του 1204, επαινούσε τη συμμετοχή του αυτοκράτορα Αλεξίου Δ' Αγγέλου σε *γυμνάσια με ἀσίδηρα ξύλα*. Σύμφωνα με τον λόγιο, ο Αλέξιος Δ' προτιμούσε να γυμνάζεται παρά να ζει με μαλθακότητα μέσα στο παλάτι: *Ὅποια δέ σοι τᾶλλα γυμνάσια, οἷον χειρίσασθαι μελίαν ἰθυτενῇ - οὐ τὴν ξιφῆρη λέγω τωτέως ταυτηνὶ καὶ πολεμιστήριον, ἢ ταῖς ἐκ τοῦ ὕφους παρηρητημέναις πλοκαμίσι συχναῖς ἐπὶ πολλὰς σχισμὰς μεριτεύεται, ἀλλὰ τὴν ἐξ εὐξέστου ξύλου ἐν γυμνασίοις ἀσίδηρον- καὶ διαθλῆσαι τὸν ἀναίμακτον*

με το δόρυ την ανατροπή του. Όσους διακρίθηκαν στα γυμνάσια τούς ενέταξε στο συγκροτηθέν τότε τάγμα των Αθανάτων. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ύλη Ἱστορίας* 265.21-267.11. Kolias, *Horse*, 92.

Η οργάνωση πλασματικών μαχών ως στρατιωτική εκπαίδευση δεν ήταν άγνωστη και στην εποχή του Νικηφόρου Β' Φωκά. Το 967, κατά τη διάρκεια ιππικών αγώνων στον Ιππόδρομο, ο Νικηφόρος οργάνωσε αναπαράσταση μάχης με γυμνά ξίφη στον Ιππόδρομο κατά τη διάρκεια ιππικών αγώνων, η οποία όμως προκάλεσε πανικό στους απειροπόλεμους κατοίκους της βασιλεύουσας, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν πολλοί και να προκληθεί μίσος εναντίον του. Ο Λέων Διάκονος δηλώνει ως αιτία την άσκηση των στρατιωτών στον πόλεμο, ενώ ο Ιωάννης Σκυλίτζης σχολιάζει *ξίφη γυμνά λαβόντας τινὰς προσέταξεν ὡς ἐν προσχήματι πολεμίων παῖζαι, εἰς ἐστίασιν τάχα τῶν θεατῶν*. Εδώ βέβαια γίνεται λόγος για αναμέτρηση με ξίφη και όχι με δόρατα: *αὐτὸς δὲ παρὰ τὸ θέατρον ἀναβὰς, ἱππικὸν ἀγῶνα καθῆστο τελῶν. καὶ δῆτα τοῖς περὶ αὐτὸν στρατιώταις ἐκέλευε, καταβάντας ἐπὶ τὸ στάδιον καὶ εἰς ἀντιπάλους ἀποκριθέντας φάλαγγας σπασαμένους τὰ ξίφη, κατὰ παιδιὰν ἐπαλλήλοις χωρεῖν, καὶ ταύτη γυμνάσασθαι πρὸς τὸν πόλεμον. Βυζάντιοι δέ, πολεμικῶν ἔργων ἀγνώτες τυγχάνοντες, τὴν τῶν ξιφῶν καταπλαγέντες αὐγὴν, καὶ τὴν ὁμοσε τῶν στρατιωτῶν ὁρμὴν καὶ τὸν πάταγον ὑποδείσαντες, ἐκδειματωθέντες δὲ τῇ καινῇ τοῦ θεάματος, εἰς φυγὴν ἐτράποντο καὶ πρὸς τὰς σφῶν οἰκίας ἀπέτρεχον. ἐκ δὲ τοῦ ὠθισμοῦ καὶ τῆς ἀτάκτου φορᾶς οὐκ ὀλίγος φόνος συμβέβηκε, πλείστων συμπατηθέντων καὶ ἀποπνιγέντων οἰκτρῶς. τοῦτο τὸ δρᾶμα μίσους ἀφορμὴ τις γέγονε Βυζαντίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα (Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, 63.13-64.1. Βλ. και Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 275-276, καθώς και Matritensis gr. Vitr. 26-2. μικρογραφία fol. 154v).*

πόλεμον τότε σε τις δι' ἄμφω τεθαύμακε, τὴν ἀνδρικὴν φημι συντονίαν καὶ τὴν πρὸς τὰς γυμνασίας σπουδὴν²⁶². Είναι εμφανές ότι ο Χρυσοβέργης, εξαίροντας τις πολεμικές ικανότητες του, απέβλεπε στην ανάδειξη του προτύπου του ηρωικού στρατιώτη-αυτοκράτορα.

Η μαρτυρία του Χρυσοβέργη δεν προσφέρει στοιχεία για το άθλημα των κονταρομαχιών ως μορφή διασκέδασης, οι αφηγηματικές πηγές, όμως, που έχουν ως σημείο αναφοράς τον Μανουήλ Α΄ παρέχουν ικανοποιητικό υλικό.

Το 1159, ο Λατίνος ηγεμόνας της Αντιόχειας, Ρεγινάλδος του Châtillon, αναγνωρίζοντας τη μειονεκτική θέση στην οποία βρισκόταν, παρουσιάστηκε στον Μανουήλ Α΄ και δήλωσε υποταγή. Ακολούθησε η επίσκεψη του Βαλδουίνου Γ΄ της Ιερουσαλήμ, ο οποίος έσπευσε να ζητήσει την προστασία του. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας με διπλωματικά μέσα είχε κατορθώσει να εδραιώσει την κυριαρχία του στα λατινικά κρατίδια της Ανατολής. Ως επισφράγισμα της επιτυχίας του αποφάσισε την τέλεση μεγαλοπρεπούς θριάμβου στην πόλη της Αντιόχειας. Την Κυριακή του Πάσχα, 12 Απριλίου 1159, ο Μανουήλ συνοδεία των Λατίνων ηγεμόνων εισήλθε επίσημα στην πόλη²⁶³. Για την τελετή του θριάμβου θα γίνει λεπτομερής ανάλυση στο αντίστοιχο κεφάλαιο.²⁶⁴

Οι εορτασμοί συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια της ολιγοήμερης παραμονής του αυτοκράτορα στην πόλη. Κονταρομαχίες, επίσκεψη στα λουτρά, εξόρμηση κυνηγιού και άφθονα δώρα προς τους ευγενείς συμπλήρωναν τη χαρμόσυνη ατμόσφαιρα.

Για τη διεξαγωγή του αγώνα κονταρομαχίας κάνει λόγο μόνο ο Νικήτας Χωνιάτης²⁶⁵. Σύμφωνα με την περιγραφή του ιστορικού, οι δυο ομάδες παρατάχθηκαν η μία απέναντι στην άλλη για να συγκρουστούν δι' ἄσιδῆρων δορατισμών. Όταν έφτασε η ώρα του αγώνα, ο αυτοκράτορας επέλεξε τους ικανότερους πολεμιστές, ανάμεσά τους και μέλη της οικογένειάς του. Ο ίδιος ο Μανουήλ, αρχικά συμμετείχε ως διαιτητής του αγώνα, στη συνέχεια όμως, παρά τον κίνδυνο που διέτρεχε να τραυματιστεί σοβαρά ή και θανάσιμα, δεν δίστασε να λάβει μέρος σε αυτόν. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, πλησίασε τον χώρο διεξαγωγής του αγώνα με το συνηθισμένο του χαμόγελο να ομορφαίνει το πρόσωπό του, κρατώντας το κοντάρι του. Φορούσε μανδύα στερεωμένο στον δεξί ώμο του, κατά τρόπο ώστε το χέρι να κινείται ελεύθερο· το ἄλογό του, στολισμένο με χρυσά φάλαρα, ανταγωνιζόταν σε λαμπρότητα τον αναβάτη του. Ο αυτοκράτορας διέταξε όλους τους συντρόφους του να ντυθούν με επίσημες

²⁶² Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον*, 375.235-241.

²⁶³ Για την επίσκεψη και τους εορτασμούς του Μανουήλ Α΄ στην Αντιόχεια: Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 186.17-188.2· Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* 108.41-110.91· Γουλιέλμος της Τύρου τ. Β΄, 279-280· βλ. επίσης Runciman, *Σταυροφορίες*, τ. Β΄, 353-354· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 138· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 201.

²⁶⁴ Βλ. σ. 125

²⁶⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 108.53-110.91.

ενδυμασίες. Στη συνέχεια, ο πρίγκιπας Ρεγινάλδος συνάντησε στο μέσο του πεδίου διεξαγωγής της σύγκρουσης τον Μανουήλ, επάνω σε λευκό ίππο, με λαμπρή στολή, συνοδευόμενος από ιππότες. Κατά τον αγώνα που ακολούθησε οι συγκρούσεις υπήρξαν ιδιαίτερα σκληρές. Στην αναίμακτη αυτή μάχη (ή μάχη αίματος άγευστος) οι αγωνιζόμενοι είτε επεδίωκαν με το δόρυ να πλήξουν τον αντίπαλο είτε προσπαθούσαν να αποφύγουν την ορμητική επίθεση του αντιπάλου τους. Το θέαμα θύμιζε συνάντηση του Άρη με την Αφροδίτη ή της Ενυούς και των Χαρίτων, γράφει ο Χωνιάτης. Ο αγώνας, εκτός από μέσο ψυχαγωγίας, αποτελούσε και ευκαιρία επίδειξης ανδραγαθίας, με τους Λατίνους να μην μπορούν να αποδεχτούν την υπεροχή των Βυζαντινών.

Όπως αναφέρθηκε, ο Μαγγάνειος Πρόδρομος συνέθεσε, το 1153/1154, εγκωμιαστικό ποίημα με τίτλο *Εἰς τὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα (Μανουήλ Α΄) ἐν παιδιᾷ εὐφυῶς δορατίζοντα καὶ γενναίως μετὰ σημαίας ὑπερβολικῆς*. Ο Μαγγάνειος εξαίρει τις επιδόσεις του αυτοκράτορα στο παιχνίδι τονίζοντας ότι οι «Κέλτοι», παρόλο που φημίζονταν για τις ικανότητές του πρὸς τὸ συστρέφειν τὸ δόρυ, μπροστά στον αυτοκράτορα τρέπονταν σε φυγή σαν λαγοί²⁶⁶.

Το ενδιαφέρον του Μανουήλ Α΄ για το αγώνισμα της κονταρομαχίας συνδέεται με ένα ακόμα βυζαντινό κείμενο της εποχής²⁶⁷. Πρόκειται για την ανώνυμη *Ἐκφρασιν τῶν ξυλοκονταρίων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως*, την οποία εξέδωσε για πρώτη φορά ο Σπυρίδων Λάμπρος το 1908²⁶⁸. Η περιγραφή αναφέρεται σε εικονογραφημένη (ή μωσαϊκό) παράσταση με θέμα τη συμμετοχή ενός έφιππου βυζαντινού αυτοκράτορα, συνοδεία άλλων ιππέων, σε αγώνα κονταρομαχίας.

Η *ἐκφρασις* χωρίζεται σε τρία άνισα μέρη: 1. Αναφορά στον (ἀναίμακτον) αγώνα και το πεδίο όπου επρόκειτο να διεξαχθεί, καθώς επίσης και περιγραφή των ίππων, 2. Περιγραφή των ιππέων, της περιβολής τους και του οπλισμού που έφεραν, 3. Είναι το λεπτομερέστερο τμήμα

²⁶⁶ Μαγγάνειος Πρόδρομος, 193-194: *Ἐγὼ καθιππαζόμενον ὄρων σε, μονοκράτορ, / Τὸ δόρυ παίζοντα, δοκῶ Βελλεροφόντην ἄλλον, / / Ἄν εἰς Κελτὸν τὸ δόρυ σου καὶ τοὺς ταρσοὺς κινήσης, / Ἐκπλήττομαι τὴν κίνησιν καὶ τὸ καμπύλον τούτων, / Καὶ συσφαδάζω μετὰ σοῦ καὶ θέλω συνιππεύειν. / Εὐθέν τοι μὴ δυνάμενος πραγματικῶς συμπαίξω, / Τῷ καλάμῳ μοι κοντῷ κουφότερον συμπαίξω, / Κᾶν ἐκ φελλοῦ τὸ δόρυ [μου] καὶ χελωνόπους ἵππος, / Καὶ πρὸς ἐκεῖνον ἀφυῆς ἐγὼ καὶ πρὸς τὸ δόρυ. / Ἄριστοι πάντων οἱ Κέλτοι πρὸς τὸ συστρέφειν δόρυ / Καὶ τῶν λοιπῶν κουφότεροι πρὸς τὴν ἵππασίαν, / Ἀλλὰ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ πρὸς τοσοῦτον σκύμνον / Λαγοὶ δοκοῦσιν οἱ Κέλτοι καὶ τὴν φυγὴν ζητοῦσι, / Καὶ στρέφουσι τὰ νῶτα σοὶ καὶ νύττουσι τοὺς ἵππους.*

²⁶⁷ Για την Ἐκφραση ξυλοκονταρίων βλ. Σ. Λάμπρος, *Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταρίων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως*, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 5 (1908) 3-18· Schreiner, *Ritterspiele*· Maguire – Jones, *A Description of the Jousts*.

²⁶⁸ Ο Λάμπρος εσφαλμένα υποστήριξε ότι η *ἐκφραση* δεν περιγράφει σκηνή αγώνα κονταρομαχίας, αλλά στρατιωτικές ασκήσεις του βυζαντινού ιππικού, άποψη την οποία υιοθέτησε και ο H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, 284. Ο Schreiner στη νέα έκδοση του κειμένου και εν συνέχεια οι Maguire και Jones στην ανάλυση του περιεχομένου του υποστήριξαν ότι η *ἐκφραση* αποδίδει την περιγραφή ενός εικαστικού έργου τέχνης με θέμα αγώνα κονταρομαχίας.

του κειμένου, το οποίο με τη σειρά του διαιρείται σε τέσσερα μέρη: α. Στο επίκεντρο βρίσκεται ο αυτοκράτορας, η μορφή του απεικονίζεται με κάθε λεπτομέρεια, ενώ ξεχωρίζει από το στράτευμα, β. Αναλυτική περιγραφή του σωματότυπου του Μανουήλ, σύμφωνα με τις συμβάσεις συγγραφής του λογοτεχνικού είδους της *έκφρασεως*, όπως αυτές παρουσιάζονται από τον ρήτορα Αφθόνιο, δηλαδή περιγραφή από την κεφαλή έως τα πόδια, γ. Περιγραφή της περιβολής του αυτοκράτορα, η οποία, σύμφωνα με τους Maguire και Jones, ομοιάζε με εκείνη των δυτικών ηγεμόνων²⁶⁹, και της ασπίδας που έφερε, δ. Αναφορά σε σημαία που κρατούσε ο αυτοκράτορας και τη δεξιοτεχνία του στη χρήση των όπλων.

Κύρια πηγή από την οποία αντλεί ο συγγραφέας είναι ένα άγνωστο κείμενο με τίτλο *Ἐκφρασις των θηρευτῶν* από τις *Εἰκόνες* του Φιλόστρατου στην οποία περιγράφονται πέντε ιππείς: ένας νέος που συνοδεύεται από τέσσερις συντρόφους του. Το μεγαλύτερο μέρος της περιγραφής του αυτοκράτορα στηρίζεται στο άσμα του Σολομώντα. Γενικά διαπιστώνεται επίδραση από την *Ιλιάδα* και την *Καινή Διαθήκη*²⁷⁰.

Μολονότι ο συγγραφέας δεν κατονομάζει τον αυτοκράτορα, το περιεχόμενο και η γλώσσα του κειμένου αντιπαραβαλλόμενη με άλλα έργα της εποχής, μαρτυρεί ότι κύριος πρωταγωνιστής ήταν ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός. Στοιχεία που υποδεικνύουν τον Μανουήλ ως τον αυτοκράτορα της *έκφρασης* είναι: 1. Έπαινος των πολεμικών ικανοτήτων του αυτοκράτορα. Παρόμοιες αναφορές απαντούν και σε άλλα κείμενα της ίδιας περιόδου για τον Μανουήλ. 2. Η περιγραφή του αυτοκράτορα να κρατεί μεγάλου μεγέθους σημαία²⁷¹. Παρόμοια αναφορά εντοπίζεται στο ποίημα του Μαγγανείου Προδρόμου²⁷² καθώς και στο έργο του Ιωάννη Κιννάμου²⁷³. 3. Στην *έκφραση* επαινείται ο επιδέξιος χειρισμός των όπλων από τον αυτοκράτορα, ο οποίος ήταν σε θέση να εναλλάσσει την ασπίδα μεταξύ των δύο χεριών²⁷⁴. Μνεία στη χρήση οπλισμού και με τα δύο χέρια κάνει και ο Κίνναμος για τον Μανουήλ²⁷⁵, 4. Η επιλογή του λεξιλογίου, των μεταφορών και των συγκρίσεων για την

²⁶⁹ Maguire – Jones, *A Description of the Jousts*, 126-136.

²⁷⁰ Maguire – Jones, *A Description of the Jousts*, 109-110.

²⁷¹ *Ἐκφρασις ξυλοκονταρίων*, 237.IIIId: ὁ δ' ὑπὲρ πάντα τὰ πάντα κράτιστος βασιλεὺς ἰππάζεται, φέρων ἐπαμβόειον σάκος, ἰστίον σημαίαν, λαῖφος πέπλον ὅλον στρατοῦ καὶ ἀντιμετωπούμενος τῷ βορρᾷ θρασυνομένῳ καὶ ἀντιπνέοντι.

²⁷² *Εἰς τὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα ἐν παιδιᾷ εὐφυνῶς δορατίζοντα καὶ γενναίως μετὰ σημαίας ὑπερβολικῆς.*

²⁷³ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 125.16-18: πρὸς γὰρ τοῖς εἰρημένοις καὶ ὑπερφυῆς τι χρῆμα ἐξήπτο σημαίας, ἣν ἄτε μέρεσι διηρημένην ὁκτὼ ὁκτώποδα καλεῖν ἔθος ἐστίν. Πρβλ. T.G. Kolias, *Feldzeichen, LexMA*, τ. Δ', 338· G. T. Dennis, *Byzantine Battle Flags, ByzF* 8 (1982) 51-59.

²⁷⁴ *Ἐκφρασις ξυλοκονταρίων*, 237.IIIId: ὡς ἄγαμαί σου τὸ τῆς ἐτέρας εὐάγων, ὅπως ἐν ὀλίγῳ τῷ πόρπακι τὸ θαῦμα, τὴν ἀσπίδα τὴν ἐπαμβόειον ἥδ' ἐπὶ δεξιᾷ, ἥδ' ἐπ' ἀριστερᾷ ἡρέμα πως καὶ ἀτρεμοῦσα πανευφυνῶς μετατίθῃσιν, ἀφιστᾶσα τοῦ στέρνου καὶ σὲ τὸν ὅλον ἥρωα περιγράφουσα.

²⁷⁵ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 110.3-4: ἥρωσι γὰρ ἀτεχνῶς ἐφύκει, ἄτε τῷ ξένῳ τῆς ἰππασίας καὶ τῆς ἀμφιδεξίου περὶ τὰ ὅπλα κινήσεως πολλῶ διενεγκῶν.

περιγραφή της εξωτερικής εμφάνισης του αυτοκράτορα είναι όμοια με εκείνη των πανηγυρικών λόγων των αφιερωμένων στους Κομνηνούς αυτοκράτορες, ιδιαίτερα στον Μανουήλ· λ.χ. είναι συχνή η χρήση της λέξης «καινός»²⁷⁶, 5. Συχνές παρομοιώσεις του αυτοκράτορα με τον ήλιο, χαρακτηριστικό που εντοπίζεται στην κομνήνεια εγκωμιαστική γραμματεία²⁷⁷.

Κλείνοντας την εξέταση της *έκφρασης* θα πρέπει να γίνει λόγος για τη σύνδεσή της με το κείμενο του Νικήτα Χωνιάτη. Όπως αναφέρθηκε, θέμα της *έκφρασης* ήταν ένας αγώνας κονταρομαχίας. Πρόκειται για τον ίδιο αγώνα με αυτόν που περιγράφει ο Χωνιάτης; Οι H. Maguire και L. Jones, συγκρίνοντας τα δυο κείμενα, εντοπίζουν πολλές ομοιότητες που μπορούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι αναφέρονται στο ίδιο γεγονός. Κοινά σημεία είναι: ο αγώνας διεξήχθη σε ανοικτό πεδίο, ο αυτοκράτορας έλαβε μέρος προσωπικά στον αγώνα και μάλιστα υπερείχε των συναθλητών του νικώντας δυο αντιπάλους, ο αγώνας χαρακτηρίζεται ως *ἀναίμακτος - μάχη αἵματος ἄγευστος*, και, τέλος, ο τρόπος παρουσίασης των γεγονότων και των συμμετεχόντων είναι παρόμοιος (π.χ. κοινή αναφορά στον Άρη και τις Χάριτες), όπως και η γλώσσα²⁷⁸.

Οι κονταρομαχίες ως διασκέδαση - Συμπεράσματα

Όπως συνάγεται από τα παραδείγματα που σχολιάστηκαν, το αγώνισμα των κονταρομαχιών, εκτός από τη σχέση του με τη στρατιωτική εκπαίδευση, πρωτίστως αποτελούσε άριστη ευκαιρία για την αναψυχή και διασκέδαση όσων συμμετείχαν ή παρακολουθούσαν το θέαμα. Οι Βυζαντινοί φαίνεται να διοργανώνουν αγώνες για να εορτάσουν κυρίως χαρμόσινα γεγονότα· στο κείμενο του Χωνιάτη πρόκειται για τον εορτασμό της πολιτικής-στρατιωτικής επιτυχίας του Μανουήλ, σε εκείνο του Καντακουζηνού για βασιλικό γάμο, ενώ στον Γρηγορά για τη γέννηση του διαδόχου. Ακόμη στην περίπτωση της *έκφρασεως ξυλοκονταρίων* όλες οι ενδείξεις δείχνουν ότι πρόκειται για εορταστικό γεγονός²⁷⁹. Τους νικητές του αγώνα *στεφάνους ἀνέχουσι καὶ στεφανοῦσι τοὺς ἥρωας*²⁸⁰. Η εξάρτυση του αυτοκράτορα στην *έκφραση* δεν θύμιζε την καθημερινή ενδυμασία των

²⁷⁶ *Ἐκφρασὶς ξυλοκονταρίων*, 236.IIIb: *καινοὶ τὸ βλέμμα, καινοὶ τὴν κρᾶσιν, καινοὶ τὴν χροίαν*, ...

²⁷⁷ *Ἐκφρασὶς ξυλοκονταρίων*, 235.IIIa: *καὶ ἥλιος ὁ βασιλεὺς ἐν αὐτοῖς, φωτίζων ὡς ἥλιος, ὡς ἥλιος σελαγῶν καὶ ἀκτινοβολῶν ὑπὲρ ἥλιον*.... Για τη σύγκριση του αυτοκράτορα με τον ήλιο βλ. Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 660.

²⁷⁸ Maguire – Jones, *A Description of the Jousts*, 117.

²⁷⁹ Schreiner, *Ritterspiele*, 231.

²⁸⁰ *Ἐκφρασὶς ξυλοκονταρίων*, 235.I.

πολεμικών ασκήσεων, αλλά την μεγαλοπρεπή που περιγράφεται στον Χωνιάτη. Το ίδιο συμβαίνει και με τους ιππείς που τον πλαισίωναν, οι οποίοι έφεραν επιχρυσωμένο εξοπλισμό.

Η κονταρομαχία αποτελούσε ένα είδος αγωνίσματος που συνδεόταν συνήθως με τον αυτοκράτορα και τα μέλη της αριστοκρατίας, με σχεδόν αποκλειστικό σκοπό την ψυχαγωγία τους και την επίδειξη των ικανοτήτων τους. Ο Μανουήλ στην Αντιόχεια *ἐξάγει καταλόγων τοὺς περὶ τὸ κραδαίνειν δόρατα εὐφρεῖς καὶ ὅσοι πρὸς αὐτὸν τὸ γένος ἀνέφερον*²⁸¹, ενώ τον Ρεγινάλδο *συνεξίασι δὲ καὶ οἱ ἄμφ' αὐτὸν ἰππόται, πάντες ἀρεῖκοι τὴν ἰσχύν, εὐμήκεις τὰ σώματα*²⁸². Στην έκφραση: *οἱ δὲ σεσοβημένοι μὲν εἰσι τὰ πολλὰ καὶ ἐπ' ἀγερωχοῦσιν ἵπποις μετέωροι φέρονται*²⁸³.

Από τις αφηγήσεις των συγγραφέων εμφανίζεται ως διαδικασία που ήταν συνδεδεμένη με συγκεκριμένο τελετουργικό. Ο Χωνιάτης έμμεσα κάνει λόγο για την παρουσία Αντιοχέων που θαύμαζαν τα κατορθώματα του Μανουήλ, χωρίς να διευκρινίζει σε ποιά κοινωνικά στρώματα ανήκαν· ήταν μέλη της αριστοκρατίας, ίσως και του κλήρου ή απλός λαός²⁸⁴; Στα κείμενα του 12ου αι., δεν απαντά κάποια αναφορά στα συναισθήματα που διεγείρονταν εκείνη την ώρα. Μνεία της χαράς που προκαλούσε το αγώνισμα κάνει ο Γεώργιος Παχυμέρης: *Ἐκεῖνος τοῖνον, μεθὸ καὶ δημηγορήσειε, κοντοῖς καὶ σφαίραις τοῖς ἄρχουσι συνιππάζετο τε καὶ συνέπαιζε, καὶ τρυφὴ ἦν τοῖς βλέπουσι τὰ πραττόμενα*²⁸⁵, καθώς και στα μεταγενέστερα δυτικής επίδρασης, Χρονικό του Μωρέως: *κ' ἐφάγασιν κ' ἐχάρησαν, κ' ἐξυλοκονταρίσαν· / χοροὺς, παιγνίδια ἔποικαν, ἀριφνισμόν οὐκ εἶχαν*²⁸⁶ και *Χαρὰν μεγάλην ἔποικαν οἱ νέοι καβαλλάροι, / τζοῦστρες, κοντάρια ἐτάκισαν, χαρὲς μεγάλες εἶχαν*²⁸⁷ και *Χρονικόν του Λεοντίου Μαχαιρά: ὁ ῥήγας δὲν ἔδειξεν φανὸν ἀπὸ τοῦτον, ὅτι δὲν τὸ ἔδειχεν, καὶ ἔθελε νὰ ποίση τζοῦστες καὶ χαρὲς μεγάλες*²⁸⁸.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, σε αντίθεση με την Εκκλησία της Δύσεως που καταδίκασε το αγώνισμα των κονταρομαχιών σε σημείο ώστε να απαγορεύσει την ταφή όσων έχαναν τη ζωή τους σε αυτό²⁸⁹, δεν φαίνεται να παίρνει θέση. Η έλλειψη θετικής ή αρνητικής στάσης οφείλεται πιθανώς στο γεγονός ότι οι κονταρομαχίες στο Βυζάντιο δεν γνώρισαν ιδιαίτερα μεγάλη διάδοση και για τον λόγο αυτό δεν μνημονεύονται συχνά στις

²⁸¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 108.56-58.

²⁸² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 109.70-71.

²⁸³ *Ἐκφρασις ξυλοκονταρίων*, 235.Ι.

²⁸⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 110.92-94: *Πλήσας οὖν ἐπ' ἀνδρεία τοὺς Ἀντιοχεῖς θαύματος, ὅψεσι παρειληφότες ἅπερ ἀκοαῖς ἐνηχοῦντο πρότερον, ἔγνω παλινφιδίαν ἔσαι πρὸς τὴν Κωνσταντίνου τραπόμενος.*

²⁸⁵ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, 147.20-21.

²⁸⁶ *Χρονικό του Μωρέως* στ. 2409-2410.

²⁸⁷ *Χρονικό του Μωρέως* στ. 3368-3369.

²⁸⁸ Λεοντίου Μαχαιρά, *Χρονικόν*, 333.

²⁸⁹ Kenn, *Chivaryl*, 84, 94-95· Zoltz, *Joust in the Middle Ages*, 93.

πηγές. Η μόνη περίπτωση, για την οποία γνωρίζουμε ότι υπήρξε αντίδραση από τους γηραιότερους, ήταν εκείνη στη συμμετοχή του Ανδρονίκου Γ΄ σε κονταρομαχία, η οποία όμως οφειλόταν στην ανησυχία ότι ο αυτοκράτορας θα μπορούσε να τραυματιστεί θανάσιμα, καθώς και στο ότι ήταν ανάρμοστο να επιτίθενται υπήκοοι στον βασιλέα.²⁹⁰

4. Κυνήγι

Το κυνήγι αποτελεί αγαπημένη ασχολία του ανθρώπου από την αρχαιότητα έως σήμερα και ασκείται ελεύθερα από όλους, χωρίς εξαίρεση, και ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντιλήψεις που διαμορφώνονται για το κυνήγι ως ενασχόληση των επικών ηρώων ήδη από την ομηρική εποχή²⁹¹. Από τις αναφορές αυτές γίνεται σαφές ότι θεωρούνταν κάθε άλλο παρά μία απλή δραστηριότητα που εξασφάλιζε τροφή. Ο Ιούλιος Πολυδεύκης (τέλη 2ου αι. μ.Χ.) συνοψίζει στην εισαγωγή του κεφαλαίου «Περί θήρας» τα θετικά στοιχεία του κυνηγιού (ψυχική και σωματική ευεξία)²⁹².

Παρόμοιες αντιλήψεις αποτυπώνονται και σε κείμενα της βυζαντινής γραμματείας. Τον 12ο αιώνα, ο λόγιος Κωνσταντίνος Μανασσής, στο προοίμιο της περιγραφής του κυνηγιού γερανών, παραθέτει εκτενές εγκώμιο στις ευεργετικές επιδράσεις του: *Ἰππηλάσια δὲ ἄρα καὶ κυνηγέσια καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα τοῖς ἀνθρώποις ἐπινενόηται, οὐ πρὸς γυμνάσια μόνον καὶ πρὸς ἐπίρρωσιν σωμάτων συμβάλλεται, ἀλλὰ καὶ ταῖς καρδίαις τέρψιν ἐνστάζει καὶ ταῖς αἰσθήσεσι γάργαλον· καλὰ μὲν γὰρ καὶ ὅτι τοὺς ἀνθρώπους ἀνόσους ποιοῦσι, πᾶν τὸ νοσηματικὸν ἀποκρίνοντα καὶ πρὸς τὸ ἔμβιον συναιρόμενα*²⁹³.

Επομένως, το κυνήγι είναι καλό για το σώμα, τον νου και την ψυχή. Ωστόσο, πέραν όλων αυτών αποτελεί από την αρχαιότητα έως και σήμερα ευχάριστη ευκαιρία για τη διασκέδαση

²⁹⁰ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, Χ, 482.18-23: *κλήρω γούν καὶ ὁ βασιλεὺς τὴν τοιαύτην λαγχάνει μονομαχίαν, ὥστε καὶ παρὰ μικρὸν ἦλθε πολλάκις πληγῆναι καιρίαν. διὸ καὶ παραινούμενος ὑπὸ τῶν γηραιότερων ἀπέχεσθαι τῶν τοιούτων ἔργων· ἀνοίκειον γὰρ εἶναι πάντῃ βασιλεῖ πρὸς τῶν δούλων παῖεσθαι, καὶ ταῦθ' οὕτως ἀνυποστόλως, ᾧ καὶ κίνδυνος ἔπεται.*

²⁹¹ Αρχαιολογικά ευρήματα και παραστάσεις μαρτυρούν την ύπαρξη της δραστηριότητας της θήρας ήδη από την προϊστορική εποχή. Ωστόσο, οι πρώτες αναφορές σε γραπτές πηγές απαντούν στα Ομηρικά έπη. G. Sachs, *Die Jagd im antiken Griechenland*, Hamburg 2012, 11.

²⁹² Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, 239: *ἐπεὶ δὲ κυνηγεσίων σοι προσήκει μέλειν, ὅτι τούπιτήδευμα ἡρωικὸν καὶ βασιλικόν, καὶ πρὸς εὐσωματίαν ἅμα καὶ πρὸς εὐνοχίαν ἀσκεῖ, καὶ ἔστιν εἰρηνικῆς τε καρτερίας ἅμα καὶ πολεμικῆς τόλμης μελέτημα, πρὸς ἀνδρείαν φέρον, ῥωμαλέον τε εἶναι γυμνάζει, καὶ ποδῶκυν, καὶ ἵππικόν, καὶ ἀγχίνουν, καὶ φιλεργόν, εἰ μέλλει καθαίρειν καὶ τὰ ἀνθιστάμενα ἀλκῇ, καὶ τὰ ὑποφεύγοντα τάχει, καὶ τὰ ἀποσπῶντα ἀφ' ἵππου καὶ τὰ συνετὰ σοφία, καὶ τὰ λανθάνοντα ὑπονοίᾳ, καὶ τὰ κρυπτόμενα χρόνῳ, καὶ νύκτωρ προσαγρυπνῶν, καὶ μεθ' ἡμέραν ἐπιπονῶν, ἀνάγκη τι καὶ περὶ θήρας ὑπειπεῖν....*

²⁹³ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἑκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 79.1-5.

του ανθρώπου. Το θέμα του κυνηγιού ως μέσου ψυχαγωγίας, τόσο του αυτοκράτορα και των αριστοκρατών όσο και του απλού λαού, μέχρι σήμερα δεν έχει αναδειχθεί όσο θα έπρεπε από την έρευνα. Στις επόμενες σελίδες έμφαση θα δοθεί στην εξέταση αυτής της πτυχής του κυνηγιού.

Προτού όμως περάσουμε στην εξέταση της βυζαντινής περιόδου, κρίνεται σκόπιμο να γίνει μία σύντομη αναφορά στην αρχαία γραμματεία, καθώς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και από την οποία συχνά αντλούν οι βυζαντινοί λόγιοι της εποχής.

Οι αρχαίοι συγγραφείς, εκτός από μεμονωμένες αναφορές σε κείμενά τους, εξέφρασαν την αγάπη τους για το κυνήγι επιπρόσθετα με τη σύνταξη ειδικών κυνηγετικών συγγραμμάτων²⁹⁴. Το αρχαιότερο που γνωρίζουμε είναι ο *Κυνηγετικός* του Ξενοφώντος²⁹⁵. Το έργο του Ξενοφώντα αποτέλεσε κύρια πηγή μεταγενέστερων ομώνυμων έργων, όπως το ποίημα *Cynegeticon* του Grattius (63 π.Χ. – 14 μ.Χ.)²⁹⁶ και το έργο του Αρριανού με τίτλο *Κυνηγετικών* (το 147/8 μ.Χ.), το οποίο, όπως ο ίδιος δηλώνει, συνέγραψε με σκοπό τη συμπλήρωση του έργου του Ξενοφώντος²⁹⁷. Το 215-217 μ.Χ., ο Ψευδο-Οππιανός²⁹⁸ συνέγραψε τα *Κυνηγετικά*, έργο που αποτελεί πολύτιμη πηγή λόγω της λεπτομερούς περιγραφής από τον συγγραφέα των τρόπων θήρευσης, καθώς και της απεικόνισης μέσω των μικρογραφιών που συνοδεύουν το κείμενο σε χειρόγραφο του 11ου αι.²⁹⁹. Ένα ακόμη ποίημα με θέμα τη θήρα είναι τα *Cynegetica*

²⁹⁴ Για το κυνήγι στην αρχαιότητα βλ. ενδεικτικά RE, λήμμα «Jagd», v. IX,1· D. Bingham Hull, *Hounds and Hunting in Ancient Greece*, Chicago - London 1964· J. K. Anderson, *Hunting in the Ancient World*, Berkeley 1985· J. Barringer, *The Hunt in Ancient Greece*, Baltimore 2001· J. Trinquier (εκδ.), *Chasses antiques: Pratiques et représentations dans le monde gréco-romain (IIIe siècle av. - IVe siècle ap. J. -C.)*, actes du colloque international de Rennes (Université Rennes II, 20. - 21.09.2007), Rennes 2009· G. Sachs, *Die Jagd im antiken Griechenland*, Hamburg 2012· Mackinnon, *Hunting*.

²⁹⁵ Έκδ. E. C. Marchant. *Xenophon. Scripta Minora* [Loeb Classical Library 183], Cambridge 1925 (ανατυπ. 1968), 366-457. Ο Ξενοφών αρχίζει την πραγματεία του με αναφορά στη θεία προέλευση του κυνηγιού. Στη συνέχεια εκτίθενται πληροφορίες για τα πρόσωπα που λαμβάνουν μέρος (ηλικία, σωματική διάπλαση), τα κυνηγετικά εφόδια και τα κυνηγετικά σκυλιά. Στο κύριο μέρος αφιερώνει μεγάλα τμήματα στο κυνήγι του λαγού, του ελαφιού και του αγριόχοιρου, ενώ συνοπτικά κάνει λόγο για το κυνήγι άγριων θηρίων. R. Doty, *Xenophon on Hunting*, New York 2001.

²⁹⁶ Έκδ. S. J. Green, *Grattius: hunting an Augustan poet*, Oxford 2018. Αναφέρεται στη μυθολογική προέλευση του κυνηγιού, τον εξοπλισμό, την ενδυμασία του κυνηγού και τα βοηθητικά ζώα, όπως σκυλιά και άλογα.

²⁹⁷ Έκδ. A. Phillips - M. Willcock, *Xenophon and Arrian on Hunting with Hounds*, Liverpool 1999, 90-127. Ο Αρριανός ασχολείται κατά βάση με τις καινοτομίες που επήλθαν στον τρόπο κυνηγιού. Συγκεκριμένα για την εισαγωγή των κελτικών καταδιωκτικών κυνηγόσκυλων και των σκυθικών ή λιβυκών ίππων. Δίνει πληροφορίες για την εκτροφή και περιποίηση των ζώων αυτών και προχωρεί στην περιγραφή κυνηγιού λαγού, ελαφιού αλλά και άγριων ημιόνων.

²⁹⁸ Έκδ. M. Papathomopoulos, *Oppianus Apameensis Cynegetica. Eutecnius Sophistes Paraphrasis Metro Soluta, Monachii-Lipsiae* 2003. Στη βιβλιογραφία δηλώνεται ο συγγραφέας ως Ψευδο-Οππιανός από την Απάμεια για να διαχωριστεί από τον Οππιανό από την Κώρυκο Κιλικίας που συνέθεσε πραγματεία με τίτλο *Άλιευτικά* (176-181 μ.Χ.). Για τους δυο Οππιανούς βλ. A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (ελλην. μτφρ. Α. Τσοπάνακης), Θεσσαλονίκη ⁵1983, 1113· P. Agapitos – R.S. Nelson, *Oppian, ODB*, τ. Γ', 1527-1528.

²⁹⁹ I. Spatharakis, *The Illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus graecus Z 139*, Leiden 2004.

του Nemesianus, γραμμένο το 283/4 μ.Χ., το οποίο είναι ημιτελές³⁰⁰. Τον 2ο αι. μ.Χ. χρονολογείται το ειδικό πόνημα για το κυνήγι πτηνών *Ίξευτικά* του Διονυσίου³⁰¹. Το έργο του Διονυσίου, γνωστό μέσω της ανώνυμης *Παραφράσεως τῶν τοῦ Διονυσίου Ίξευτικῶν* (4ος ή 5ος αι.), δεν σώζεται στην αρχική του μορφή³⁰². Τέλος, αν και δεν αποτελεί ξεχωριστή πραγματεία, παραδίδει, ωστόσο, πλούσιο υλικό στο αντίστοιχο κεφάλαιο περί θήρας το *Όνομαστικόν* του Ιουλίου Πολυδεύκου (τέλη 2ου αι. μ.Χ.)³⁰³. Σε κάθε περίπτωση, από τα αναφερθέντα κείμενα, αντλούνται σημαντικές πληροφορίες τόσο για την καθ' αυτή ενασχόληση με το κυνήγι όσο και για τα οφέλη που μπορούσε κανείς να αποκομίσει μέσα από αυτό. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, ο τρόπος διεξαγωγής της δραστηριότητας, αλλά και οι αντιλήψεις γύρω από αυτήν, κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες διαφορές από αυτές των προκατόχων τους.

Το κυνήγι ως προσφιλής ενασχόληση κατά την αρχαιότητα, που λειτουργούσε ως πρότυπο μέχρι και τον 12ο αιώνα, τονίστηκε από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο οποίος στον σχολιασμό του στην *Οδύσσεια* γράφει: *Ὅτι δὲ τοῖς παλαιοῖς περισπούδαστον ἦν τὸ κυνηγετεῖν, αἱ παλαιαὶ πράξεις δηλοῦσιν. ἐν αἷς μυρία πρόσωπα λαμπρὰ περιάδονται, χαίροντα τῇ θηρατικῇ τέχνῃ καὶ εὐδοκιμοῦντα περὶ αὐτήν. ὅτι μηδὲ ἔστιν εἰκαῖον ἔργον αὕτη, ἀλλὰ γυμνάσιον πολεμικόν, δίχα γε τοῦ καὶ βίον προσπορίζειν ἐνιαχοῦ ὅλοις ἔθνεσιν*³⁰⁴.

Οι Βυζαντινοί επέδειξαν την ίδια ευμενὴ στάση των αρχαίων προγόνων τους προς το κυνήγι, αντίληψη που πιστοποιείται από τις συχνές μνείες σε γραπτές πηγές και την απεικόνιση αντίστοιχων σκηνών σε αντικείμενα³⁰⁵. Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο,

³⁰⁰ Έκδ. R. Jakobi, *Nemesianus, Cynegetica*, Berlin-Boston 2014. Αναφέρεται στις προεργασίες του κυνηγιού, τα βοηθητικά σκυλιά και τα άλογα. Δεν σώζεται το τμήμα που αφορά στον τρόπο διεξαγωγής.

³⁰¹ Εσφαλμένα ένας αντιγραφέας απέδωσε το έργο στον Οππιανό. Σύμφωνα όμως με τον πρόλογο και τον επίλογο της *Παράφρασης* ποιητής είναι κάποιος Διονύσιος που δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια ποιος είναι. Ορισμένοι ερευνητές στηριζόμενοι σε αμφισβητούμενη μαρτυρία θεώρησαν ότι πρόκειται για τον Διονύσιο τον Περιηγητή, ενώ πιθανότερο είναι ο Διονύσιος Φιλαδελφεύς για τον οποίο δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία. Παπαθωμόπουλος, *Ανωνύμου Παράφρασις*, IX-X.

³⁰² Έκδ. Μ. Παπαθωμόπουλος, *Ανωνύμου Παράφρασις εἰς τὰ Διονυσίου Ίξευτικά*, Ιωάννινα 1976· έκδ. Α. Garzya, *Dionysii ixeuticon seu de aucupio libri tres: in epitomen metro solutam redacti*, Lipsiae, 1963· Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Γ', 78-79. Ο παλαιότερος κώδικας που περιέχει το κείμενο της *Παράφρασης των Ίξευτικῶν* είναι ο γνωστός κώδικας του Διοσκουρίδη (6ο αι.), στον οποίον το κείμενο συνοδεύουν μικρογραφίες που έχουν χαρακτηριστεί ως η πιο πρώιμη επιστημονική συλλογή απεικονίσεων πτηνών. L. Brubaker, *The Vienna Dioskorides and Anicia Juliana*, στο: A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn (επιμ.), *Byzantine Garden Culture*, Washington D.C. 2002, 189-214.

³⁰³ Έκδ. G. Dindorfius, *Iulii Pollucis, Onomasticon*, Lipsiae 1826 (για τη θήρα βλ. βιβλίο Ε').

³⁰⁴ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Β', 212.27-30. Βλ. ακόμη τ. Β', 207.39-46 και *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. Β', 801.15-16. Αναφορά στη σχέση των αρχαίων με τη θήρα κάνει και ο Θεόδωρος Γάζης στο *Κυνὸς ἐγκώμιον*, PG 161, στ. 985-998.

³⁰⁵ Η θηρευτική τέχνη στο Βυζάντιο, αν και σημαντικό ζήτημα, δεν έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών, με εξαίρεση ένα μικρό αριθμό εξειδικευμένων άρθρων. Η πρώτη ενδελεχής μελέτη για το κυνήγι

παρόμοιες πραγματείες με συστηματικές καταγραφές κυνηγιού, δεν είναι γνωστές πριν από τον 12ο αι., οπότε έχουμε τις *Ἐκφράσεις κυνηγεσίων*, κείμενα στα οποία θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω. Εξαίρεση αποτελεί η μικρής έκτασης *Ἐκφρασις θήρας* του Λιβανίου (4ος αι.), η οποία όμως χρησίμευε ως σχολική άσκηση ενσωματωμένη στο ευρύτερο έργο του *Προγυμνάσματα*³⁰⁶. Πρόκειται για την περιγραφή κυνηγιού με σκύλους.

Οι βυζαντινοί συγγραφείς του 12ου αιώνα γνώριζαν το περιεχόμενο των έργων της αρχαίας γραμματείας με θέμα τη θηρευτική τέχνη, όπως υποδεικνύεται από το δάνειο φράσεων ή την υιοθέτηση απόψεων σε κείμενά τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη φράση «τερπωλή πλέον ἔπεται ἥεπερ ἰδρώς» από τα *Ἀλιευτικά* του Οππιανού από την Κώρυκο Κιλικίας (2ος αι. μ.Χ.) η οποία μαρτυρείται στην *ἔκφρασιν κυνηγιού* του Βασίλειου Πεδιαδίτη³⁰⁷ καθώς και στο *ἐγκώμιο κυνός* του Νικηφόρου Βασιλάκη³⁰⁸. Για τον Κωνσταντίνο Μανασσή και τον Ιωάννη Τζέτζη είναι εμφανές ότι γνωρίζουν το έργο του Οππιανού, καθώς, ο μεν Μανασσής με ποίημά του σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο (52 στίχοι) εξιστορεί εν συντομία τη ζωή του Οππιανού³⁰⁹, ο δε Τζέτζης σύνθεσε υπόμνημα στα *Ἀλιευτικά*³¹⁰. Από τις μνείες του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης στον αρχαίο συγγραφέα είναι φανερό ότι γνώριζε το έργο του, ωστόσο, παραμένει αναπάντητο το ερώτημα από την έρευνα, αν συνέθεσε επίσης υπόμνημα στα

προέρχεται από τον Φαίδωνα Κουκουλέ στο πολύτομο έργο του *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Ε', Αθήνα 1952, 387-423. Αρκετά χρόνια αργότερα, το θέμα του κυνηγιού σύμφωνα με την κοινωνική θέση θα απασχολήσει την Évelyne Patlagean στο άρθρο της *De la chasse et du souverain*, *DOP* 46 (1992) 257-263. Τέλος, η πιο πρόσφατη μελέτη, όσον αφορά το αυτοκρατορικό και το λαϊκό κυνήγι, καθώς και την οικονομική διάστασή του, είναι εκείνη του Αναστασίου Σινάκου, *Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος – 12ος αι.)*. Εκτός από τις αναφερθείσες εργασίες, πληροφορίες για το κυνήγι εντοπίζονται ακόμη σε πονήματα γενικότερου περιεχομένου (π.χ. σχετικά με τα ζώα, το περιβάλλον, τα βυζαντινά πάρκα, τη στρατιωτική εκπαίδευση).

³⁰⁶ Έκδ. R. Foerster, *Libanii opera*, v. VIII, Leipzig 1915, 487-489. Για τα Προγυμνάσματα του Λιβανίου βλ. ακόμη C. Gibson, *Libanius's Progymnasmata. Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*, Michigan 2008· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', 192. Στην πραγματεία του Λιβανίου εμπεριέχονται ως σχολικές ασκήσεις 30 *Εκφράσεις* με διάφορα θέματα (πεζομαχία, ναυμαχία, αγώνας δρόμου, εορτές, συμπόσιο στην ύπαιθρο, άνοιξη, κήπος, παγόνι, κορίτσι κ.ά.). Η υπ' αριθμόν 10 φέρει τον τίτλο *Θήρας*. Η πατρότητα των εκφράσεων 8-30 αμφισβητείται από τους Foerster, Richard και Karl Münscher, Libanios, λήμμα στο *RE* 12:2485–2551.

³⁰⁷ Βασίλειος Πεδιαδίτης, *Ἐκφρασις ἀλώσεως ἀκανθίδων*, 296.4-5.

³⁰⁸ Νικηφόρος Βασιλάκης, *Ἐγκώμιον κυνός*, 134.31.

³⁰⁹ Έκδόσεις: A. Westermann, *Bioγράφοι. Vitarum scriptores graeci minores*, Lipsiae 1845, 67-88 και A. Colonna, *De Oppiani vita antiquissima*, *Bolletino del Comitato per la preparazione de l' edizione nazionale dei Classici Greci e Latini* 12 (1964) 33-40.

³¹⁰ A. Colonna, *Il comment di Giovanni Tzetzes agli 'Halieutica' di Oppiano*, στο: *Lanx satura N. Terzaghi oblata*, Genova 1963, 101-104· F. Fajen, *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen zu den Halieutika des Oppian*, Meisenheim am Glan 1969· F. Napolitano, *Esegesi bizantina degli 'Halieutica' di Oppiano*, *Rend. Accad. archeol. llet belle arti di Napoli* 48 (1973) 237-254.

Αλιευτικά³¹¹. Τέλος, στον Ξενοφώντα και το έργο του για το κυνήγι, έμμεση μνεία κάνουν ο Μιχαήλ Ῥήτωρ³¹² και ο Μιχαήλ Χωνιάτης³¹³.

Πηγές

Στις διεργασίες της πνευματικής παραγωγής του 12ου αιώνα αναδείχθηκε, ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μίμησης της αρχαιότητας, η τάση της αυτοτελούς σύνθεσης *Ἐκφράσεων*. Για το κυνήγι από την περίοδο αυτή παραδίδονται τέσσερεις *Ἐκφράσεις*.

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής επιδεικνύει ιδιαίτερη προτίμηση στην περιγραφή κυνηγετικών θεμάτων, όπως προκύπτει από τις δυο *Ἐκφράσεις* που σώζονται με τον τίτλο α) *Ἐκφρασὶς ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*³¹⁴ και β) *Ἐκφρασὶς κυνηγεσίου γεράνων*³¹⁵. Και στα δυο κείμενα ο συγγραφέας με εξαιρετική παραστατικότητα και ακρίβεια περιγράφει κυνηγετικές εξορμήσεις στις οποίες συμμετείχε ο ίδιος. Στην πρώτη περίπτωση μαθαίνουμε για κυνήγι πτηνών με κράχτες και ιξόβεργες, ενώ στο δεύτερο κείμενο γίνεται αναφορά σε αυτοκρατορικό κυνήγι γερανών με γεράκια επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού³¹⁶. Στις *εκφράσεις* του 12ου αι. συγκαταλέγεται και η *Ἐκφρασὶς κυνηγεσίου περδίκων καὶ λαγωῶν* του Κωνσταντίνου Παντέχνη, μητροπολίτη Φιλιππούπολης³¹⁷.

Τέλος, θα πρέπει να προσθέσουμε την *Ἐκφρασὶν ἀλώσεως ἀκανθίδων* του Βασιλείου Πεδιαδίτη. Σύμφωνα με τον Α. Καρπόζηλο, εκδότη του κειμένου, «πρόκειται για μια επιστολή φιλολογικού χαρακτήρα, στην οποία ο συγγραφέας, με αφορμή την αποστολή κυνηγετικών δώρων προς τον αποδέκτη, περιγράφει τρόπους κυνηγιού πτηνών με δίκτυα και ιξόβεργες. Η χρονολόγηση της επιστολής τοποθετείται στις αρχές 13ου αι. και είναι επηρεασμένη από τις *Ἐκφράσεις Κυνηγεσίου* του Κωνσταντίνου Μανασσή»³¹⁸.

³¹¹ A. R. Dyck, Did Eustathius Compose a Commentary on Oppian's Halieutica?, *Classical Philology* 77 (1982) 153-54· P. Agapitos – R. Nelson, Oppian, *ODB*, τ. Γ', 1527-1528.

³¹² Μιχαήλ Ῥήτωρ, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν, ὅτε ἦν πρωτέκδικος*, 152.

³¹³ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί* (επιστ. 134), 221.

³¹⁴ Ἐκδ. K. Horna, Analekten zur byzantinischen Literatur, *Progr. Sophiengymn.*, Wien 1905, 3-35.

³¹⁵ Ἐκδ. E. Kurtz, Ešče dva neizdannyh proizvedenija Konstantina Manassi (Δύο ανέκδοτα έργα του Κωνσταντίνου Μανασσή), *Vizantijskij Vremennik* 12 (1906) 69-88· Θ. Νημάς, *Η «Ἐκφρασὶς κυνηγεσίου γεράνων» του Κωνσταντίνου Μανασσή*, Θεσσαλονίκη 1984.

³¹⁶ Σύμφωνα με τους Messis και Nilsson, η *ἐκφραση* του Μανασσή για το κυνήγι με γεράκι αποκτά αλληγορική σημασία, καθώς το γεράκι που καθυποτάσσει τους γερανούς, συμβολίζει τον ίδιο τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄, ο οποίος εξουδετερώνει τους εχθρούς του. Messis – Nilsson, *Constantin Manassès*, 172.

³¹⁷ Ἐκδ. E. Miller, Description d'une chasse à l'once par un écrivain byzantine du XIIe siècle de notre ère, *Ann. Assoc. Ét. Gr.* 6 (1872) 28-52. Για αναφορές στην ἐκφραση του Παντέχνη βλ. N. Nicholas, A Conundrum of Cats: Pards and their Relatives in Byzantium, *GRBS* 40 (1999) 253-98.

³¹⁸ Ἐκδ. Απ. Καρπόζηλος, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), 284-298.

Οι λόγοι αυτής της περιόδου δεν περιορίζονται μόνο στις *Εκφράσεις* αλλά συνθέτουν μονωδίες και εγκώμια ζώων. Ο Νικηφόρος Βασιλάκης σε νεαρή ηλικία συνέθεσε εγκώμιο σκύλου το οποίο χρησίμευε ως σχολική άσκηση. Ο συγγραφέας θέλοντας να επαινέσει τις καλές ιδιότητες του σκύλου δίνει την περιγραφή κυνηγιού³¹⁹. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής εκφράζει τον θρήνο του για τον χαμό καρδερίνας που του κρατούσε συντροφιά με το μαγευτικό τραγούδι της, ενώ ο Μιχαήλ Ιταλικός έγραψε μονωδία για την απώλεια πέρδικας³²⁰. Τέλος, πλούσιο υλικό για το κυνήγι αντλούμε από ιστοριογραφικά, ρητορικά και επιστολογραφικά κείμενα.

Η πλειονότητα των πληροφοριών που διαθέτουμε για το κυνήγι, αφορά κυρίως στον αυτοκράτορα, και τα μέλη της ανώτερης κοινωνικής ομάδας που τον πλαισίωναν. Για τον απλό λαό έχουμε ελάχιστες και σύντομες αναφορές, κυρίως από μυθιστορήματα της εποχής και κείμενα δημώδους λογοτεχνίας.

Γενικές πληροφορίες για το κυνήγι

Πριν προχωρήσουμε στην ανάπτυξη των απόψεων που είχαν οι Βυζαντινοί για το κυνήγι, είναι σκόπιμη η παροχή ορισμένων γενικών πληροφοριών.

Το κυνήγι αποδίδεται στις βυζαντινές πηγές με τους όρους: *κυνήγιον ή κυνηγέσιον, θήρα ή θηρευτική τέχνη, ἄγρα ή ἀγρευτική μέθοδος*· ειδικά για την αιχμαλώτιση πτηνών με ιξόν γίνεται χρήση του ρήματος *ιξέω*.

Από τη μελέτη των χωρίων συμπεραίνουμε ότι οι Βυζαντινοί επιδίδονταν είτε σε κυνήγι μεγάλων θηραμάτων, όπως ήταν τα ελάφια, τα ζαρκάδια, οι άρκτοι και οι αγριόχοιροι, είτε σε κυνήγι μικρότερων ζώων, όπως τα πτηνά³²¹ και οι λαγοί. Ως βοηθητικά ζώα χρησίμευαν τα

³¹⁹ Έκδ. Α. Pignani, *Progimnasmi e Monodie*, Napoli 1983, 133-138· J. Beneker – C. Gibson, *The Rhetorical Exercises of Nikephoros Basilakes. Progymnasmata from Twelfth-Century Byzantium* [Dumbarton Oaks Medieval Library], Harvard-Cambridge-London 2016, 130-141. *Εγκώμιο κυνός* συνέγραψε και ο Θεόδωρος Γάζης τον 15ο αι., *PG* 161, στ. 985-998.

³²⁰ Έκδ. K. Horna, *Einige unedierte Stücke des Manasses und Italikos*, στο: *Jahresbericht des k. k. Sophiengymnasiums in Wien 1901/1902*, Βιέννη 1902, 3-26. P. A. Agapitos, Michael Italikos: Klage auf den Tod seines Rebhuhns, *BZ* 82 (1989) 59-68. Για τη συντροφιά που χάριζαν διάφορα κατοικίδια ζώα και τη συμβολή τους στην ψυχαγωγία βλ. Λεοντσίνη, *Πτηνά*, 310 κ.ε.· Μαυρομάτη, *Φύση και άνθρωπος*, 240-250· L. Calder, *Cruelty and sentimentality: Greek attitudes to animals, 600-300 BC*, Oxford 2011 (για την αρχαιότητα).

³²¹ Για τα πτηνά βλ. Μ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, Αναφορές των βυζαντινών πηγών στα πτηνά και στα εξ αυτών προερχόμενα προϊόντα, *ΕΕΦΣΠΑ* 39 (2008) 281-303· Λεοντσίνη, *Πτηνά*.

γεράκια³²², οι σκύλοι³²³, οι ίπποι³²⁴, οι λεοπαρδάλεις και πουλιά κράχτες (π.χ. σπίνος). Το πόσο δημοφιλές ήταν το γεράκι για τους Βυζαντινούς μαρτυρεί η σύνθεση δυο ειδικών πραγματειών γι' αυτό από τον Δημήτριο Πεπαγωμένο, τον 13ο αιώνα, με τίτλο *Περὶ τῆς τῶν ἱεράκων ἀνατροφῆς τε καὶ θεραπείας καὶ Ὀρνεοσόφιον*³²⁵. Το έργο του Πεπαγωμένου συμπληρώνει το *Κυνοσόφιον* αφιερωμένο στον σκύλο³²⁶. Ο συμβολικός χαρακτήρας που προσλαμβάνουν τέτοιου είδους αρπακτικά πτηνά είναι εμφανής στα *Ονειροκριτικά* της μέσης περιόδου στα οποία αποτελούσαν οiwνό καλοτυχίας και ευημερίας³²⁷.

Απαραίτητα μέσα που οι κυνηγοί έφεραν μαζί τους, ανάλογα με το είδος κυνηγιού, ήταν δίκτυα³²⁸, άγκιστρα, δερμάτινα επιμανίκια για τα γεράκια³²⁹, ιξόβεργες, κλουβιά, σπάγγο και κερατοβούκινα. Τέλος, μέρος του οπλισμού των θηρευτών αποτελούσε η λόγχη (το πιο διαδεδομένο)³³⁰, το τόξο, η φαρέτρα με βέλη, η μάχαιρα ή το ξιφίδιον, το βαρδούκιον, το ρόπαλο³³¹. Η θηρευτική δραστηριότητα λάμβανε χώρα καθ' όλη τη διάρκεια του έτους·

³²² Εξαιρετικής ποιότητας γεράκια θεωρούνταν τα προερχόμενα από την Ιβηρία του Καυκάσου. Για την προέλευση, την εκπαίδευση και τα χαρακτηριστικά των γερακιών από την Ιβηρία που κρατούσε ο αυτοκράτορας στο κυνήγι γερανών βλ. Κωνσταντίνος Μανασσής, *Έκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 82.109-83.154.

³²³ Για τον ρόλο του σκύλου στο κυνήγι βλ. Νικηφόρος Βασιλάκης, *Έγκώμιον κυνός και Πεπαγωμένος, Κυνοσόφιον*. Για τον σκύλο βλ. A. Rhoby, *Hunde in Byzanz*, στο: J. Drauschke – E. Kislinger – K. Kührtreiber – T. Kührtreiber – G. Scharrer-Liska – T. Vida (εκδ.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Mainz 2018, 807-820.

³²⁴ Για τον ίππο βλ. T. G. Kolias, *The Horse in the Byzantine World*, στο: St. Lazaris (επιμ.), *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées internationales d' étude (Strasbourg, 6-7 novembre 2009)*, Turnhout 2012, 87-97· C. Willekes, *The Horse in the Ancient World. From Buccephalus to the Hippodrome*, London - New York 2016· A. Hyland, *Equus: The Horse in the Roman World*, London 1990.

³²⁵ Έκδ. R. Hercher, *Claudii Aeliani Varia Historia, Epistulae, Fragmenta*, Lipsiae 1866, 335-584. Ο Δημήτριος Πεπαγωμένος, γιατρός, με εντολή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' έγραψε το *Ιερακοσόφιον*. Τα εισαγωγικά κεφάλαια του κειμένου αναφέρονται στο κυνήγι γερακιών, ακολουθεί πλήθος συνταγών για κάθε ασθένεια των κυνηγετικών γερακιών και κλείνει με τρία κεφάλαια γύρω από την εκγύμναση του γερακιού για το κυνήγι της πέρδικας, του φασιανού και της πάπιας. Το *Όρνεοσόφιον* περιέχει συλλογή συνταγών. Από τον τίτλο και το περιεχόμενο του κειμένου υποδεικνύεται ότι αναφέρεται στα κυνηγετικά γεράκια. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Γ', 82-83.

³²⁶ Έκδ. R. Hercher, *Claudii Aeliani Varia Historia, Epistulae, Fragmenta*, Lipsiae 1866, 587-599. Σχετίζεται με το *Ιερακοσόφιον*. Τα πρώτα κεφάλαια πραγματεύονται την εκτροφή και επιλογή σκύλων, ακολουθεί το μεγαλύτερο μέρος που είναι αφιερωμένο σε συνταγές για διάφορες ασθένειες, καθώς και ατυχήματα που συνέβαιναν στα κυνηγετικά σκυλιά. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Γ', 83.

³²⁷ Σινάκος, *Κυνήγι*, 76-77.

³²⁸ Τη χρήση των δικτύων πιστοποιεί και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης που τα ονομάζει *λίνα* ή *λινάρια*, από το υλικό κατασκευής τους (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. Β', 131.12). Στο ίδιο έργο απαντούν και με την ονομασία *νεφέλαι* (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Β', 283.22). Για τη θήρα στο έργο του Ευσταθίου βλ. Κουκουλές, *Λαογραφικά Ευσταθίου*, τ. Α', 325-338.

³²⁹ Στην *Έκφρασιν κυνηγεσίου γεράνων* (82.109-115), ο Κωνσταντίνος Μανασσής αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας έφερε και στα δύο χέρια δερμάτινα καλύμματα για τα δάκτυλα και τον καρπό ώστε να προφυλάσσεται από τα νύχια των γερακιών.

³³⁰ Ap. Karpozilos – J. W. Nesbitt – A. Culter, *Hunting, ODB*, τ. Β', 958.

³³¹ Για τα βυζαντινά όπλα και τη χρήση τους στο κυνήγι βλ. Kolias, *Waffen*, σποράδην.

ωστόσο, πιο παραγωγική φαίνεται η περίοδος από το φθινόπωρο έως την άνοιξη³³². Όσον αφορά στην επιλογή της χρονικής στιγμής έχουμε μαρτυρίες για κυνήγι τόσο κατά τη διάρκεια της ημέρας (π.χ. ο Μανασσής μιλάει για θήρα που λαμβάνει χώρα κατά τις πρώτες ώρες, την αυγή) αλλά και τη νύκτα (π.χ. ο Κίνναμος γράφει για νυκτερινά κυνήγια του Μανουήλ Α΄ και Ανδρονίκου Α΄)³³³.

Συγκεκριμένα, για το αυτοκρατορικό κυνήγι φαίνεται ότι υπήρχε ένα είδος πρωτοκόλλου. Προπορευόταν ο *πρωτοστράτορας*, ακολουθούσε ο αυτοκράτορας στο μέσο της πομπής έφιππος³³⁴ και πίσω του ακολουθούσαν άνδρες ευγενικής καταγωγής ή μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας³³⁵. Για την προστασία του αυτοκράτορα συμμετείχαν και μέλη της προσωπικής φρουράς του³³⁶. Την κυνηγετική ομάδα συμπλήρωναν βοηθοί με συγκεκριμένους ρόλους (*σκοπεύς, παγανευταί, ιερακάριοι, δορυφόροι* κ.ά.). Η Άννα Κομνηνή κάνει λόγο για κάποιον ονόματι Κωνσταντίνο, ο οποίος ακολουθούσε το στράτευμα στις επιχειρήσεις κατά των Σκυθών και ήταν εντεταλμένος να φροντίζει τα βασιλικά γεράκια³³⁷. Τον 13ο αιώνα στο έργο *De Officiis* του Ψευδο-Κωδινού γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στα αξιώματα του *πρωτοκυνηγού*³³⁸ και του *πρωτοϊερακαρίου*³³⁹. Τέλος, ο Ιωάννης Κίνναμος, κάνοντας λόγο για ενέδρα μουσουλμάνων ληστών εναντίον του βυζαντινού στρατού, αναφέρεται σε εμπροσθοφυλακή του κυνηγετικού αγήματος του Μανουήλ Α΄ *προήεσαν τοίνυν αὐτοῦ ἄνδρες, οἷς ἔργον κοίτας θηρῶν ἀνιχνεύειν, οὐ πλείους τῶν ἑξ*³⁴⁰.

Η διαφοροποίηση αυτοκρατορικού και λαϊκού κυνηγιού ορίζεται από την επιλογή των θηραμάτων και τον τρόπο θήρας. Η θήρευση μεγάλων ζώων απαιτεί την οργάνωση πολυμελών

³³² Ενδεικτικά: Ο Ιωάννης Κίνναμος αναφέρει ότι το κρύο και το πυκνό χιόνι καθιστά την περίοδο του χειμώνα πρόσφορη για θήρα· εποχή κατά την οποία αρχίζει και ο Μανουήλ Α΄ τα κυνήγια του (*Επιτομή*, 266.13-21). Ο Κωνσταντίνος Μανασσής στην *ἔκφρασιν κυνηγεσίου γεράνων* δηλώνει ότι συμμετείχε σε αυτοκρατορικό κυνήγι προς το τέλος του φθινοπώρου (81.77). Ο Νικόλαος Καλλικλῆς σε επιγράμματά του για τους μήνες αναφέρει στον μήνα Οκτώβριο κυνήγι πτηνών, καθώς και στον μήνα Δεκέμβριο κυνήγι λαγού (127-128). Ο Μανουήλ Φιλῆς, σε *Στίχους εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας*, στον μήνα Οκτώβριο αναφέρει ότι «καταπιάνεται με το κυνήγι / και με γεράκια, σκυλιά και γρήγορα βέλη / σκοτώνει πουλιά, λαγούς κι ελάφια».

³³³ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 127.9-15, 129.1-5.

³³⁴ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 81.85-86.

³³⁵ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 82.107-108.

³³⁶ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 82.100-107.

³³⁷ Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 227.51-52.

³³⁸ Ψευδο-Κωδινός, 182.28-183.10: *Ὁ πρωτοκυνηγὸς ἔχει μὲν τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην, ὅτι τοῦ βασιλέως τὸν ἵππον ἀναβαίνοντος οὐδεὶς ἕτερος τὴν σκάλαν κατέχει εἰ μὴ μόνος οὗτος, εἰ παρὼν εὐρίσκεται· ἄρχει δὲ καὶ τῶν κυνηγῶν τῶν λεγομένων σκυλλομάγων. Εἰ δὲ ποτε κυνηγετῶντος τοῦ βασιλέως αἰμαχθῆναι συμβῇ τι τῶν ἱματίων αὐτοῦ, λαμβάνει τοῦτο κατ' ἐνέργειαν ὁ πρωτοκυνηγός.*

³³⁹ Ψευδο-Κωδινός, 184.10-13: *Ὁ πρωτοϊερακάριος ἄρχει τῶν φερόντων ὄρνεα κυνηγῶν, φέρει δὲ καὶ χειρόρτιον ἐπὶ ζώνης, ὡς προεῖρηται.*

³⁴⁰ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 189.4-6.

και πολυδάπανων κινητοποιήσεων, καθώς και τη χρήση ίππου. Ως εκ τούτου, οι οικονομικά ισχυρότεροι μπορούσαν να κυνηγήσουν όλων των ειδών τα θηράματα, ενώ οι ασθενέστεροι περιορίζονταν σε κυνήγι πτηνών, λαγού κ.ά.³⁴¹.

Ως τοποθεσία διεξαγωγής της συγκεκριμένης δραστηριότητας δεν επιλεγόταν μόνο η ύπαιθρος, αλλά και περιφραγμένοι χώροι, τα λεγόμενα βασιλικά πάρκα. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η ύπαρξη βασιλικών πάρκων δεν αποτελεί καινοτομία της βυζαντινής εποχής, δεδομένου ότι ήδη από την αρχαιότητα γίνονται αναφορές σε οροθετημένους κήπους με σκοπό τη διεξαγωγή θήρας, τους οποίους μάλιστα αποκαλούσαν «παραδείσους»³⁴². Μαρτυρίες δείχνουν την ύπαρξη κυνηγετικών πάρκων και στη μεσαιωνική Δύση, καθώς και σε ανατολικούς λαούς³⁴³.

Προφανώς είναι περιοχές προστατευμένες με ζώα, τις οποίες μπορούσε να επισκεφθεί ο αυτοκράτορας και η αριστοκρατία να κυνηγήσει. Τα πάρκα αυτά συχνά βρίσκονταν κοντά σε κατοικίες, γεγονός που διευκόλυνε την παρακολούθηση του κυνηγιού από θεατές. Εκεί ο χώρος ήταν περιορισμένος με μικρές αποστάσεις, με αποτέλεσμα η θήρα να είναι πιο προβλέψιμη. Το πιο συνηθισμένο είδος κυνηγιού ήταν αυτό με τη χρήση γερακίων³⁴⁴.

Τέτοιου είδους πάρκο είναι το λεγόμενο *Φιλοπάτιον*³⁴⁵, το οποίο μαρτυρείται για πρώτη φορά τον 9ο αιώνα, όταν ο μελλοντικός αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ πρόβαλε τις κυνηγετικές

³⁴¹ Σινάκος, *Κυνήγι*, 78.

³⁴² *RE*, λήμμα «Jagd», v. IX· Anderson, *Hunting*, 58-61. Ο Ξενοφών στην *Κύρου Παιδεία* (I. iv.5,11) μαρτυρεί την ύπαρξη «παραδείσων» στην Ανατολή. Επρόκειτο για βασιλικούς κήπους, πλησίον των ανακτόρων, στους οποίους εκτρέφονταν άγρια θηρία προορισμένα για το κυνήγι του Πέρση βασιλιά.

³⁴³ Ενδεικτικά βλ. K. Hauck, Tiergärten im Pfalzgebiet, στο: *Deutsche Königspfalzen: Beiträge zur ihrer historischen und archäologischen Erforschung*, v. I, Göttingen 1963, 30-74· S. Redford, Just Landscape in Medieval Anatolia, *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes* 20.4 (2000) 313-324.

³⁴⁴ Ševčenko, *Wild Animals*, 69-71. Ο Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, απεσταλμένος του Γερμανού βασιλέα Όθωνα Α΄, πραγματοποίησε τη δεύτερη επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη, το 968. Σε γέυμα που παρέθεσε ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ Φωκάς προς τιμήν του, ρώτησε τον Λιουτπράνδο αν έχουν στην χώρα του *περιβόλια*, δηλαδή περιοχές όπου μπορούσαν να κυνηγήσουν μόνο ο βασιλεύς και οι αριστοκράτες, και τον προσκάλεσε να επισκεφτούν το δικό του (δεν αναφέρεται η τοποθεσία). Ο Λιουτπράνδος περιγράφει με ιδιαίτερα σκωπτικό χαρακτήρα τις εντυπώσεις του από το βυζαντινό πάρκο και τα ζώα που είδε. *Liudprand of Cremona, Relatio de legatione Constantinopolitana*, έκδ. B. Scott, London 1993, 37-38· Δ. Δεληολάνης, *Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη του Νικηφόρου Φωκά*, Αθήνα 1997, 47-49. Για τον Λιουτπράνδο βλ. J. Koder – T. Weber, *Liutprand von Cremona in Konstantinopel: Untersuchungen zum griechischen Sprachschatz und zu realienkundlichen Aussagen in seinen Werken*, Wien 1980· P. Squatriti, *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, Washington, D.C. 2007.

³⁴⁵ Για το *Φιλοπάτιον* βλ. Maguire, *Philopation*· Runciman, *The Country and Suburban Palaces of the Emperors*, 223-224· Maguire, *Imperial Gardens and Rhetoric*, 184-186, 191· Littlewood, *Gardens of the Palace*, 37-38· Maguire, *Gardens and Parks*, 252-254· Ševčenko, *Wild Animals*, 73· Külzer, *Ostthrakien*, 587-588· Janin, *Constantinople*, 143-145.

ικανότητές του σκοτώνοντας ένα λύκο³⁴⁶. Θα πρέπει να τονισθεί ότι υπήρχαν δυο τοποθεσίες με την ονομασία *Φιλοπάτιον*· η πρώτη βρισκόταν στο εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης και ταυτίζεται με το παλάτι των Μαγγάνων³⁴⁷, ενώ η δεύτερη, γνωστή και ως *ἔξω Φιλοπάτιον*, εκτός τειχών. Το *ἔξω Φιλοπάτιον*, εκτός από περιοχή η οποία ένωνε την Κωνσταντινούπολη με τον υπόλοιπο κόσμο και στην οποία γινόταν η υποδοχή των ξένων πριν εισέλθουν στην Πόλη, παρέμεινε ως χώρος του αυτοκρατορικού κυνηγιού μέχρι και την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους. Έως σήμερα δεν έχει εξακριβωθεί η ακριβής τοποθεσία· δεν υπάρχει, ωστόσο, αμφιβολία ότι βρισκόταν κοντά στα τείχη. Ο R. Janin τοποθετεί την περιοχή νότια, στον ποταμό Λύκο³⁴⁸, ενώ ο H. Maguire θεωρεί ότι, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κειμένων, ήταν στο βόρειο τμήμα των τειχών, κοντά στην ακτή του Χρυσού Κέρατος, απέναντι από το παλάτι των Βλαχερνών³⁴⁹.

Ο Ιωάννης Κίνναμος επαινεί τη φυσική ωραιότητα του προαστείου και δηλώνει ότι ονομάστηκε έτσι είτε λόγω της ξεκούρασης που παρέχει στους πολίτες της βυζαντινής πρωτεύουσας είτε λόγω της πυκνής του βλάστησης³⁵⁰. Στην ονομασία αναφέρεται και ο Νικόλαος Μεσαρίτης στην *Ἐκφρασιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων*, ο οποίος, χωρίς να την κατονομάζει (*πρὸ τῶν τειχῶν ἄνετον ἡπειρον*), ερμηνεύει *ἐκ τοῦ προσφιλῶς πατεῖσθαι προσωνομιμένην*³⁵¹.

³⁴⁶ *Βίος Βασιλείου*, 54.1-2: *Μετὰ δὲ ταῦτα κυνηγεσίου καταγελθέντος εἰς τὸ λεγόμενον Φιλοπάτιον, ...* Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 125.59-126.68 (βλ. μικρογραφία στον Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 86r). Οι ιστορικοί αναφέρονται, επίσης, σε κυνήγι του Βασιλείου Α΄ στο Φιλοπάτιον, κατά τη διάρκεια του οποίου τραυματίστηκε θανάσιμα ο Ιακωβίτζης, ένας από τους δολοφόνους του Μιχαήλ Γ΄ (*Συνέχεια Γεωργίου Μοναχοῦ*, 839· Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία*, 260· Ψευδο-Συμεών, 687).

³⁴⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 255.29-30: *εἰς δὲ τὰς ἐν τῷ Φιλοπατίῳ βασιλικὰς μετασκηνησαμένων οἰκοδομὰς, αἱ τοῦ Μαγγάνη ἐλέγοντο*. Janin, *Constantinople*, 143· D. Heher, Das “Philopation” im Magnanenviertel – ein topographisches Phantom, στο: J. Drauschke – E. Kislinger – K. Kührtreiber – T. Kührtreiber – G. Scharrer-Liska – T. Vida (επιμ.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Mainz 2018, 701-710.

³⁴⁸ Janin, *Constantinople*, 143-145.

³⁴⁹ Maguire, *Philopation*, 71-72. Ο Νικήτας Χωνιάτης στην αφήγησή του για τη βασιλεία του Ισαακίου Β΄ δηλώνει ότι η πεδιάδα του Φιλοπατίου ήταν ορατή από τον παλάτι των Βλαχερνών: *παράθυρον ἐν τοῖς βασιλείοις τῶν Βλαχερνῶν, δι’ ἧς ὁρατὰ ἦν τὰ ἱππήλατα πεδία τὰ ἔξωθεν τῶν ἐπάλξεων ἐν τοῖς Φιλοπατίοις καθυπτιάζοντα* (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 404.9-11).

³⁵⁰ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 74.19-75.3: *ἐν δὲ τῷ καταντικρὺ τειχέων βασιλικῷ γεγονὼς ἐνδαιτήματι, ὃ Φιλοπάτιον ὀνομάζουσιν οὐκ οἶδα εἴτε τὴν φύλιν αἰνιττόμενοι διατριβὴν (ἄνεσιν γάρ τινα παρέχεται καὶ φροντίδων ἀπαλλαγὴν τοῖς ἐκ τῶν ἀστικῶν ταράχων ἐνθάδε ἀπαλασσομένοις) εἴτε καὶ τὴν φύλλοις κομῶσαν πόαν τε δαφυλὴ ἀνιείσαν (ἀμφιλαφὴς γὰρ ὁ χώρος καὶ ἐπίχλοον ἀπανταχῇ φέρει τὸ πρόσωπον) ἐντεῦθεν τῷ περιβόλῳ προσεῖχε τοῦ ἄστεος*. Το σχόλιο του Κίνναμου εντάσσεται στην αφήγησή του σχετικά με την άφιξη του Κορράδου Γ΄ στην Κωνσταντινούπολη, το 1147, και την παραμονή του στην περιοχή του Φιλοπατίου από όπου μπορούσε να βλέπει την πόλη. Δελέογλου, *Ιωάννης Κίνναμος*, 101, 283, 383, 436-437.

³⁵¹ Νικόλαος Μεσαρίτης, *Ἐκφρασις ἐκκλησίας ἁγίων Ἀποστόλων*, 898 (κεφ. V).

Ο Όδων του Ντέιγ δίνει λεπτομερή περιγραφή της περιοχής με αφορμή την επίσκεψή του, το 1147, συνοδεύοντας τον Λουδοβίκο Ζ'³⁵². Πρόκειται για πεδιάδα με πυκνή βλάστηση, κανάλια, λίμνες και σπηλιές που μπορούσαν να καταφύγουν τα ζώα. Ο Λατίνος ιστορικός αναφέρεται ακόμη σε αυτοκρατορικά κτίσματα, στα οποία κατέφυγε ο βασιλεύς την άνοιξη. Ο Ιωάννης Ζωναράς τονίζει την προτίμηση του Αλεξίου Α΄ στην περιοχή, ο οποίος παρέμενε εκεί τον περισσότερο καιρό. Είχε ορίσει μάλιστα συγκεκριμένες ημερομηνίες κατά τις οποίες όσοι επιθυμούσαν, αιτούνταν ακροάσεως από τον αυτοκράτορα. Για την όλη διαδικασία στηνόταν στην τοποθεσία θρόνος με θέα *πεδιάδα πλατεϊαν*³⁵³. Περισσότερες πληροφορίες για ακροαματική διαδικασία που λάμβανε χώρα στο *Φιλοπάτιον*, παραδίδει ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος δίνει την εικόνα του Αλεξίου Γ΄, σε ειδική αίθουσα στο αυτοκρατορικό οίκημα, καθισμένου σε χρυσή κλίνη να υποδέχεται όσους πρόστρεχαν σε αυτόν³⁵⁴.

Εκτός από τα μόνιμα κτήρια, στα κείμενα γίνεται λόγος και για προσωρινά καταλύματα με τη μορφή σκηνών. Οι σκηνές αυτές είτε είχαν πρόχειρο χαρακτήρα με σκοπό τη διαμονή για μικρό χρονικό διάστημα είτε αποτελούσαν πιο σταθερά οικήματα στα οποία διέμεναν αξιωματούχοι, ακόμα και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας³⁵⁵. Μνεία σε βασιλικές σκηνές στο *Φιλοπάτιον* απαντάται στον Νικόλαο Μεσαρίτη κατά τον σχολιασμό του στην εικόνα του συγκεντρωμένου στρατεύματος από τον Αλέξιο Γ΄, προκειμένου να γίνουν οι απαραίτητες προετοιμασίες για τη διεξαγωγή εκστρατείας, πιθανώς τον Ιούνιο του 1200³⁵⁶. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κατά ρωμαϊκή συνήθεια, ο αυτοκράτορας πριν εκστρατεύσει εναντίον των εχθρών της αυτοκρατορίας, συγκέντρωνε το στράτευμά του σε τοποθεσία έναντι των ανακτόρων, όπου είχαν τοποθετηθεί και οι βασιλικές σκηνές. Στον χώρο αυτό λοιπόν οι στρατιώτες αναπαύονταν ενώ περίμεναν την εκκίνηση της εκστρατείας. Στο διάστημα αυτό μία από τις δραστηριότητές τους ήταν το κυνήγι. Μία ανάλογη σκηνή, λοιπόν, μπορούσε να δει κάποιος και από τις επάλλξεις και τα πυργιά του ναού. Ο Μεσαρίτης αναφέρεται στον τόπο του *Φιλοπατίου* που διακρινόταν από τον ναό και στον οποίο διεζάγονταν κυνήγι αρκούδας, λαγού ή ελαφιού³⁵⁷.

³⁵² *De profectione Ludovici VII in orientem*, έκδ. V. G. Berry, New York, 1965, 48. Για την παραμονή του Λουδοβίκου σε καταλύματα στο *Φιλοπάτιον* προάστιο βλ. επίσης Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 83.3-6.

³⁵³ Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, 753.1-12.

³⁵⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 457.2-5.

³⁵⁵ Maguire, *Philopation*, 77.

³⁵⁶ M. Angold, *Nicholas Mesarites: His Life and Works*, Liverpool 2017, 78.

³⁵⁷ Νικόλαος Μεσαρίτης, *Ἐκφρασις ἐκκλησίας ἁγίων Ἀποστόλων*, 898 (κεφ. V). Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Μεσαρίτης ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς περιγραφῆς τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων εἶχε ὡς πρότυπο τὸν *Ἀντιοχικὸν* τοῦ ρήτορα Λιβανίου. Για τὴν επιρροή τῆς ἀρχαίας γραμματείας στὸ ἔργο τοῦ Μεσαρίτη βλ. Η. Γιαρένης, Προσλήψεις τῆς ἀρχαιότητος στὸ ἔργο τοῦ Νικολάου

Ένα ακόμη κυνηγετικό πάρκο που αναφέρουν οι γραπτές πηγές είναι οι *Ἀρεταί*³⁵⁸, το οποίο σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή βρίσκεται κοντά στην πόλη³⁵⁹. Η ιστορικός περιγράφει την τοποθεσία ειδυλλιακή, με καλό κλίμα. Το μέρος υψωνόταν πάνω από την πεδιάδα, δίνοντας την εντύπωση ενός λόφου. Είχε θέα προς τη θάλασσα και την κυρίως χώρα, και διέθετε άφθονο πόσιμο νερό. Κατά την εποχή της δεν υπήρχε βλάστηση, σαν κάποιος να είχε αποψιλώσει τον λόφο. Κατά την Άννα, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Δ΄ Διογένης είχε αναγείρει στην τοποθεσία λαμπρά βασιλικά οικήματα για χάρη σύντομης αναψυχής³⁶⁰. Η πληροφορία αυτή δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς όπως υποδεικνύεται από επίγραμμα του Χριστόφορου Μυτιληναίου, λογίου του πρώτου μισού του ενδεκάτου αιώνα, αφιερωμένο σε άγαλμα που κοσμούσε το παλάτι των *Ἀρετῶν*, το οίκημα προϋπήρχε του Ρωμανού³⁶¹. Επομένως είτε η Άννα Κομνηνή έσφαλε είτε ο Ρωμανός ανακαίνισε το οικοδόμημα που ήδη υπήρχε. Στην περιγραφή των *Ἀρετῶν*, αν και δεν γίνεται σαφής αναφορά, αποδίδουν οι μελετητές εκφραστικό ποίημα του Ιωάννη Γεωμέτρη (δεύτερο μισό 10ου αι.)³⁶². Ο κήπος που περιγράφει ο Γεωμέτρης περιείχε δέντρα, πηγές, ζώα και αγάλματα.

Για την ύπαρξη περιφραγμένου χώρου πληροφορούμεθα και από τον Νικήτα Χωνιάτη. Ο ιστορικός επικρίνει την ολιγωρία του Αλέξιου Γ΄ για την προετοιμασία του στρατού ώστε να αντιμετωπιστεί ενδεχόμενη απειλή από τα λατινικά στρατεύματα, παρά τις προτροπές των συμβούλων του. Αντιθέτως, ο Αλέξιος ενδιαφερόταν για το κτίσιμο λουτρών, την εκχέρσωση βουνών ώστε να καλλιεργήσει αμπέλια και να αναπληρώσει φαράγγια. Σε τέτοιου είδους δραστηριότητες αφιέρωνε τον χρόνο του. Τη φύλαξη των φυτεμένων αυτών χώρων ώστε να μην υλοτομήσουν όσοι ήθελαν να κατασκευάσουν πλοία, είχαν αναλάβει ευνούχοι. Ο Χωνιάτης σχολιάζει ότι οι εκτάσεις αυτές προορίζονταν για αυτοκρατορικά κυνήγια και έμοιαζαν με παράδεισο: *οἱ δὲ τῶν περιφύτων ὁρῶν φύλακες ἐκτομίαι, ἃ τοῖς βασιλεῦσιν ἀνεῖται πρὸς κυνηγέσια, καθάπερ ἱερῶν ἄλσεων, εἰπεῖν δὲ καὶ θεοφυτεύτων παραδείσων*³⁶³.

Μεσαρίτη, στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (επιμ.), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο Βυζάντιο κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους*, Αθήνα 2014, 79-106.

³⁵⁸ Για τις *Ἀρεταί* βλ. H. Maguire, A Description of the Aretai Palace and Its Garden, *Journal of Garden History* 10 (1990) 206-215· Maguire, *Imperial Gardens and Rhetoric*, 186· Maguire, *Gardens and Parks*, 254-258.

³⁵⁹ Για την τοποθεσία βλ. Janin, *Constantinople*, 138· Külzer, *Ostthrakien*, 262-263.

³⁶⁰ Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 77.74-84.

³⁶¹ Χριστόφορος Μυτιληναίος, *Εἰς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἡρακλέως, τὸν ἱστάμενον ἐν τῷ παλατίῳ τῶν Ἀρετῶν*, ἐκδ. E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios*, Leipzig 1903, 99, αρ. 193.

³⁶² Ἐκδ. J. A. Cramer, *Anecdota graeca e codd. Manuscriptis bibliothecae regiae parisiensis*, Oxford 1841 (ανατ. Hildesheim 1967) 4:276-278. Για τον Ιωάννη Γεωμέτρη βλ. M. Lauxtermann, *The Byzantine Epigram in the Ninth and Tenth Centuries*, Amsterdam 1994· M. Lauxtermann, John Geometres-Poet and Scholar, *Byzantion* 68 (1998) 356-380.

³⁶³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 540.37-40

Κυνήγι ως ψυχαγωγία

Όπως συνάγεται από τα κείμενα, για τους Βυζαντινούς το κυνήγι αποτελούσε προσφιλή ψυχαγωγία, θέαμα που πρόσφερε ευχαρίστηση και έντονες συγκινήσεις. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί η χρήση του ρήματος *ψυχαγωγῶ* σε σχετικές μαρτυρίες από τους ιστορικούς συγγραφείς. Χαρακτηριστικά είναι τα αποσπάσματα για την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε λίγο πριν από την παραίτηση του Ισαακίου Α΄ Κομνηνού και την αντίδραση του αυτοκράτορα³⁶⁴. Ο Ισαάκιος Α΄, επιδέξιος κυνηγός, αρρώστησε στο κυνήγι, εξουθενωμένος δε από την αρρώστια και υπό την πίεση του Μιχαήλ Ψελλού παραιτήθηκε αφήνοντας στον θρόνο τον Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα: *ἀνελάμβανεν ὁμως τῆς ἀθυμίας ἑαυτὸν καὶ περὶ τὸν κατὰ πρόσωπον τῆς βασιλίδος προεκκείμενον πορθμὸν ἀνιὼν ἐνησχολεῖτο τῇ θήρᾳ ψυχαγωγῶν ἑαυτὸν τῇ συνεχεῖ γυμνασίᾳ*³⁶⁵ / *κυνηγεσίοις ἑαυτὸν ἐψυχαγῶγει καὶ τῇ ἄλλῃ ἀνέσει*³⁶⁶ / *Μετὰ δὲ ταῦτα κυνηγεσίοις ἐψυχαγωγεῖτο περὶ αὐτὴν τὴν Νεάπολιν*³⁶⁷.

Η Έκφραση κυνηγιού σπίνων και ακανθίδων του Κωνσταντίνου Μανασσή αρχίζει με την τυχαία συνάντηση που είχε ο λόγιος με φίλο του κατά την επίσκεψή του σε λουτρό. Σύμφωνα με τον Μανασσή, καθώς την περίοδο εκείνη υπήρχε έλλειψη θερμών λουτρών στην Κωνσταντινούπολη, αποφάσισε να επισκεφτεί την απέναντι πλευρά της Προποντίδας. Εκείνη η περιοχή είχε πολλές ομορφιές· θύμιζε κήπο, με πλούσια δέντρα, πλήθος πηγών με γάργαρο νερό και τη θάλασσα ήρεμα να αγκαλιάζει την ακρογιαλιά. Ήταν *πανήγυρις ὀφθαλμῶν, ἐορτὴ τῶν αἰσθήσεων*³⁶⁸. Μόλις αποβιβάστηκε στην ακτή ο Μανασσής και ανηφόρισε προς τα λουτρά, συνάντησε κάποιον φίλο του, πιθανώς αριστοκρατικής καταγωγής, ο οποίος του πρόσφερε φιλοξενία. Ο ανώνυμος αυτός φίλος κάλεσε τον Μανασσή σε κυνηγετική εξόρμηση και για να τον δελεάσει, μάλιστα, χαρακτήρισε τη θήρα *γλύκιον θέαμα*³⁶⁹ και τον συμβούλευσε πως αν παραμείνει την επόμενη μέρα *ἀπολαύση ψυχαγωγίας σωφρονικῆς*³⁷⁰. Για τον λόγιο, όπως δηλώνει στην αρχή αλλά και στο τέλος της περιγραφής του, ήταν μια ωραία διασκέδαση, τέρψη που δεν τον κούρασε και, ύστερα από παράκληση του οικοδεσπότη, θέλησε να αποτυπώσει λογοτεχνικά αυτή την ευχάριστη εμπειρία: *ἦν ἀληθῶς χάριεν καὶ ἡδονὴν μου τῇ*

³⁶⁴ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τ. Β2, 231· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία βυζαντινῆς κράτους*, τ. Β΄, 555-556.

³⁶⁵ Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, 55.1-4.

³⁶⁶ *Συνέχεια Σκυλίτζη*, 108.2-4.

³⁶⁷ Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, 602.21-603.1.

³⁶⁸ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Έκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 6.6.

³⁶⁹ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Έκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 6.13.

³⁷⁰ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Έκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 6.14.

ψυχῇ ἐνεστάλαξεν. / ἐμοὶ δὲ ἀσπαστὸν ἐδόκει τὸ χρήμα ταύτης τῆς ἄγρας καὶ ἐπιτρεπὲς ὁμοῦ καὶ οὐκ ἔγκοπον³⁷¹. Ευχάριστη και συγχρόνως όχι κοπιαστική θα χαρακτηρίσει ο Μανασσής τη θηρευτική δραστηριότητα και στη δεύτερη *ἐκφραση* που συνέγραψε με θέμα το κυνήγι των γεράνων· στο συγκεκριμένο κυνήγι έλαβε μέρος και θέλησε να γράψει για όσα είδε με σκοπό να αναζωπυρώσει την ανάμνηση του πράγματος για τον εαυτό του και να παραδώσει καθαρή αναπαράσταση σε όσους δεν γνωρίζουν³⁷².

Το μοτίβο της απόδοσης θετικών χαρακτηριστικών σε εικόνες κυνηγιού ανιχνεύεται ήδη στα σχετικά εγχειρίδια της αρχαιότητας. Για τον Ξενοφώντα χαριτωμένο είναι το θέαμα τη στιγμή που τα σκυλιά ακολουθούν τα ίχνη του λαγού, τον εντοπίζουν, τον κυνηγούν και τον αιχμαλωτίζουν ή σκοτώνουν³⁷³. Ο Αρριανός, ο οποίος έχει ως πρότυπο τον *Κυνηγετικόν* του Ξενοφώντα και, σύμφωνα με δήλωσή του, σκοπό έχει να συμπληρώσει το έργο του, διαφωνεί ανοικτά μαζί του. Ο Αρριανός δεν θεωρεί τη θανάτωση του λαγού από ένα σκύλο ευχάριστο θέαμα. Δηλώνει απερίφραστα ότι σκοπός του κυνηγιού δεν ήταν η θανάτωση, αλλά η απόλαυση του θεάματος που προκαλεί ο συναγωνισμός σκύλου και λαγού στο τρέξιμο³⁷⁴. Αντιθέτως, ο Νικηφόρος Βασιλάκης υιοθετεί την αντίληψη του Ξενοφώντα και χαρακτηρίζει *θέαμα ἥδιστον* τη στιγμή που ο σκύλος έχει αιχμαλωτίσει τη λεία και την μεταφέρει στον δεσπότη του³⁷⁵.

Στην ανώνυμη *Παράφρασιν εἰς τὰ Διονυσίου Ἱξευτικά* βρίσκουμε *τερπνὴ θέα* και *θεαμάτων ἥδιστον* την αιχμαλώτιση πτηνών σε ιξόβεργες, τα οποία απεγνωσμένα και με σπασμωδικές κινήσεις προσπαθούν να ελευθερωθούν³⁷⁶. Άποψη που θα εκφράσει και ο Μανασσής στο κυνήγι πτηνών χαρακτηρίζοντας *ἀστεῖον τὸ θέαμα* την εικόνα των αιχμαλωτισμένων και αλειμμένων με κόλλα, καταπληγωμένων ζώων, που ανασαίνουν βαριά³⁷⁷. Εδώ τίθεται το ερώτημα κατά πόσον ο λόγιος, στο πλαίσιο της μίμησης της αρχαιότητας, δανείζεται την άποψη του συγγραφέα των *Ἱξευτικῶν* ως λογοτεχνικό μοτίβο, εκφράζει προσωπική άποψη ή αποτελεί αντίληψη μεν του προκατόχου του, είναι όμως κάτι που αποδέχεται και ο ίδιος.

³⁷¹ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 7.29-30· 12.198-199.

³⁷² Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 87.297, 88.310-312: *Τοιοῦτον τὸ χρήμα ταύτης τῆς θήρας, ἐπιτρεπὲς ὁμοῦ καὶ οὐκ ἔγκοπον*.

³⁷³ Ξενοφών, *Κυνηγετικός*, V, 33: *Οὕτω δὲ ἐπιχαρὶ ἐστὶ τὸ θέαμα, ὥστε οὐδεὶς ὅστις οὐκ ἂν ἰδὼν ἰχνευόμενον, εὕρισκόμενον, μεταθεόμενον, ἀλίσκόμενον, ἐπιλάθοιτ' ἂν εἴ τον ἐρώη*.

³⁷⁴ Αρριανός, *Κυνηγετικός*, XVI.

³⁷⁵ Νικηφόρος Βασιλάκης, *Ἐγκώμιον κυνός*, 135.61-63.

³⁷⁶ *Παράφρασις εἰς τὰ Διονυσίου Ἱξευτικά*, 1.10-18, 28.27-29.1.

³⁷⁷ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 9.97.

Σύμφωνα με τον Μανασσή, μία ακόμη εικόνα που ευχαριστούσε τον θεατή είναι αυτή του μικρόσωμου γερακιού να καθυποτάσσει το μεγαλόσωμο γερανό³⁷⁸. Σημασία δεν έχει ο όγκος του σώματος, αλλά η καρδιά και η ανδρεία της ψυχής. Ο Βασίλειος Πεδιادίτης στην αρχή της επιστολής του δανείζεται από τα *Άλιευτικά* του Οππιανού την έκφραση «τερπωλή πλέον ἔπεται ἡέπερ ἰδρὼς», για να δηλώσει την ευχαρίστηση που ένιωσε συλλαμβάνοντας τους *στρουθούς* που αποστέλλει μαζί με την επιστολή³⁷⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα δώρα, συνοδευτικά των επιστολών, αποτελούσαν συνηθισμένη τακτική των επιστολογράφων και θεωρούνταν απόδειξη ισχυρών και θερμών συναισθημάτων³⁸⁰. Ο Ιωάννης Τζέτζης σε επιστολή του εκφράζει ιδιαίτερη χαρά για την αποστολή *ἀγριμαίων*³⁸¹. Ως *ἀγριμαῖα* ονομάζονται γενικά τα κυνηγετικά θηράματα, στα οποία συγκαταλέγονται κυρίως άγρια και ημιάγρια ζώα.

Όπως αναφέρθηκε, ένα από τα οφέλη της ενασχόλησης με το κυνήγι είναι η ψυχική ευεξία που νιώθει ο παρευρισκόμενος, θεατής ή κυνηγός. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με τους λογίους του 12ου αιώνα, η παρουσίαση των συναισθημάτων δεν ήταν κάτι που απασχόλησε τους αρχαίους συγγραφείς. Ωστόσο, οι *ἐκφράσεις* κυνηγιού εντάσσονται απόλυτα στο λογοτεχνικό κλίμα της εποχής, με κύρια χαρακτηριστικά την ευρύτατη χρήση της ρητορικής και τον εξομολογητικό – εγωκεντρικό χαρακτήρα. Τις τέσσερις *ἐκφράσεις* συνδέει το γεγονός ότι οι συγγραφείς τους έλαβαν μέρος στη δραστηριότητα, επομένως κατέγραψαν τις λεπτομέρειες ως αυτόπτες μάρτυρες με έντονη την παρουσία του βιωματικού στοιχείου. Είναι εμφανές από τις αναφορές ότι η διαδικασία της θήρευσης προκαλούσε, σε κυνηγούς και θεατές, χαρά, τέρψη, ηδονή, αλλά και φόβο σε ορισμένες περιπτώσεις.

Ο Νικηφόρος Βασιλάκης σχολιάζει την *ἡδονήν* που προσφέρει το κυνήγι όχι μόνο στον βασιλέα αλλά και σε όλους όσους επιδίδονται σε αυτό³⁸². Το κείμενο του Μανασσή για το κυνήγι γεράνων, εκτός των άλλων, αποτελεί σημαντική πηγή για τα συναισθήματα που κυρίευαν τον θεατή. Όπως αναφέρθηκε, ο συγγραφέας σχολιάζει στην εισαγωγή του κειμένου ότι το κυνήγι *ταῖς καρδίαις τέρψιν ἐνστάζει καὶ ταῖς αἰσθήσεσι γάργαλον*³⁸³. Στη συνέχεια, ο

³⁷⁸ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 86.254-256: *καὶ ἦν ἰδεῖν τερψίθυμόν τι καὶ θελξικάρδιον θέαμα, γέρανον τετανοσκελὴ καὶ μακρόδειρον ὕφ' οὗτω μικροῦ καταφερόμενον ὄρνιθος καὶ ὡς ἀπ' οὐρανοῦ τανταλούμενον καὶ ὡς ἀπὸ νεφῶν δισκευόμενον.*

³⁷⁹ Βασίλειος Πεδιادίτης, *Ἐκφρασις ἀλώσεως ἀκανθίδων*, 296.4-5.

³⁸⁰ Για τα συνοδευτικά δώρα των επιστολών βλ. Α. Karpozelos, *Realia in byzantine epistolography X–XIIc*, *BZ* 77 (1984) 20-37· Α. Karpozelos, *Realia in byzantine epistolography XIII–XVc*, *BZ* 88 (1995) 68-84· Α. Demosthenous, *The Scholar and The Partridge*, στο: W. Mayer – S. Trzcionka (επιμ.), *Feast, Fast or Famine. Food and Drink in Byzantium*, Australia 2005, 25-31.

³⁸¹ Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐπιστολαί*, 73.21-25. Grünbart, *Prosopographische*, 183.

³⁸² Νικηφόρος Βασιλάκης, *Ἐγκώμιον κυνός*, 133.17-18.

³⁸³ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 79.3-5.

Μανασσής, αφού παρεμβάλει τις απόψεις του για παραλληλισμό του κυνηγιού με πολεμική μάχη και τη χρήση του ως πολεμικής εκπαίδευσης, επανέρχεται στο θέμα της ψυχικής ευεξίας που παρέχει η θήρα και την παρομοιάζει με τον ήχο της μουσικής, ο οποίος, σύμφωνα με τους Πυθαγόρειους, είτε δίνει θάρρος στην καρδιά είτε την ηρεμεί και την καταπραΰνει. Το κυνήγι ελαφρύνει την ψυχή και απομακρύνει ό,τι ενοχλεί την καρδιά, διώχνει μακριά τη λύπη³⁸⁴. Εκτός των θεωρητικών γνώσεων, η περιγραφή του Μανασσή παραδίδει πληροφορίες που έχουν πρωτοτυπία, γιατί στηρίζεται στην προσωπική εμπειρία του συγγραφέα, γεγονός που του επιτρέπει να εκφράζει συναισθήματα που προκλήθηκαν στον ίδιο. Όπως ο ίδιος δηλώνει, ακολούθησε τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό σε κυνηγετική εξόρμηση για να νιώσει από κοντά την ευχαρίστηση του κυνηγιού (*τὸ τῆς θήρας τερπνὸν ἐποψόμενος*)³⁸⁵. Δεν διστάζει να διακόψει την γλαφυρή περιγραφή της διαδικασίας για να παρουσιάσει τον συναισθηματικό κόσμο των θεατών. Στο πρώτο απόσπασμα εκφράζει την ευχαρίστηση που ένιωσε ο ίδιος όταν, ύστερα από την ήλξηση του κυνηγετικού τυμπάνου, αντίκρουσε τους γερανούς να πυκνώνουν σχηματίζοντας παράταξη. Στο δεύτερο απόσπασμα κάνει λόγο για τα συναισθήματα που κυρίευαν τους θεατές κατά τη σύγκρουση του γερακιού με σμήνος των γερανών, το οποίο τελικά κατάφερε να ξεφύγει. Τότε ακριβώς ευχαρίστηση μαζί και φόβος κατέλαβε τους παρευρισκόμενους και σε λίγο ο φόβος γινόταν χαρά και η ευχαρίστηση υποχωρούσε³⁸⁶. Στο συναίσθημα του φόβου, αναφέρεται και σε άλλο σημείο του κειμένου, τονίζοντας ότι *αἱ καρδίαι τοῖς θεωμένοις ἐπάλλοντο*, καθώς φοβούνταν για την έκβαση του αγώνα³⁸⁷.

Στην εύθυμη ατμόσφαιρα που δημιουργείται κατά τη διεξαγωγή του κυνηγιού μπορεί να συντελέσουν και μικρά τυχαία ευτράπελα περιστατικά, τα οποία προκαλούν γέλιο στους συμμετέχοντες. Σε ένα τέτοιο κωμικό συμβάν αναφέρεται ο Μανασσής: *ἦν ταῦτα καὶ ἐπὶ τούτοις ἕτερόν τι συνέπεσε χαριέστερον*. Κύριο πρόσωπο της έκφρασης πτηνών ήταν ένας ηλικιωμένος, έμπειρος κυνηγός (*ὁ δὲ καθηγητὴς ἐκεῖνος, ὁ ταξιάρχης*), ο οποίος καθοδηγούσε τους νέους που συμμετείχαν τόσο στην προετοιμασία όσο και κατά τη διεξαγωγή της θήρας. Σύμφωνα με τον αφηγητή, κατά τη διάρκεια της δραστηριότητας, ένα γεράκι κυνηγούσε ένα

³⁸⁴ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 79.16, 17, 24: *ψυχῆς ἄχθος δυσάγκαλον ἐλαφρύνουσι ἰλυποῦν ἀπελαύνουσι ἄνεφος ἀθυμίας ἀπορραπίζει καὶ ἀκτῖνας ἡδονῆς ἐπαφίησι*.

³⁸⁵ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 81.76 Στην προηγούμενη παράγραφο κάνει λόγο για προγενέστερη συμμετοχή του σε κυνήγι γερανών και την ἡδονή που γέμισε τη ψυχή του *ἡδονῆς τὴν ἀπλέτου τὴν ψυχὴν ἐγεμίσθην* (80.31).

³⁸⁶ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 85.205-209: *ὥς δὲ καὶ ὁ παλαιόπτερος ὄρνις ἐκεῖνος ἀφείθη καὶ τὸ περὶ ἐλαφρίσας εἰς βάθος ἀέρος κατετάχθη τῶν γεράνων καὶ ἤδη κατέλαβε φεύγοντας, τότε δὴ τέρψις τὴν ἅμα καὶ δέος κατείχε τοὺς θεατὰς καὶ τὸ φοβούμενον ἔχαιρε καὶ ὑπεστέλλετο τὸ τερπόμενον· τοιαύτη τις ἡδονὴ τε ἅμα καὶ ἀγωνία περὶ ἐκείνῳ τῷ ὄρνιθι*.

³⁸⁷ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 85.223-224.

σπίνο, που στην προσπάθειά του να ξεφύγει, αιχμαλωτίστηκε σε ξόβεργα. Οι νέοι έτρεξαν να πλησιάσουν το θήραμα. Ο κωμικός γέρος, παρά την ηλικία του, συναγωνιζόταν με ενθουσιασμό τους νέους στο ποιος θα πλησιάσει πρώτος το πτηνό. Την ώρα, όμως, που έτρεχε, έπεσε κάτω, με αποτέλεσμα να χάσει το καπέλο του και να φανεί η αραίωση της κόμης του. Ο Μανασσής πνίγηκε στα γέλια (*ἐγὼ δὲ γέλῳ ἐξέθανον*) αντικρύζοντας το θέαμα. Γέλιο προκλήθηκε και στους υπόλοιπους, φοβούμενοι όμως την αυστηρότητα του γέροντα, προσπάθησαν να γελάσουν κρυφά (*ὕπ' ὀδόντα ἐγέλων*)³⁸⁸.

Η ψυχαγωγία του κυνηγιού δεν έληγε με την ολοκλήρωση της αιχμαλώτισης της λείας· συχνά ακολουθούσε παράθεση τράπεζας, όπου όλοι χαίρονταν και απολάμβαναν τους καρπούς της επιτυχίας τους: *Ἐπὶ τούτοις ὁ ξεναγὸς δεῖπνον ἡτοίμαζε καὶ αὐτοσχέδιον παρέφερε τράπεζαν*³⁸⁹. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, τον Οκτώβριο του 1107, μόλις είχε επιστρέψει από κυνήγι, όταν πληροφορήθηκε από αγγελιαφόρο τη διαπεραίωση του Βαϊμόντου. Ο αυτοκράτορας προέτρεψε τους παρευρισκόμενους να γευματίσουν και αργότερα θα συσκέπτονταν για το ζήτημα που προέκυψε³⁹⁰.

Ο Μανασσής στην περιγραφή του κυνηγιού γεράνων, εκτός της κύριας κυνηγετικής ομάδας που λάμβανε ενεργό ρόλο στη διαδικασία ως θηρευτές ή ως βοηθοί, μνημονεύει ακόμη παρουσία θεατών, χωρίς ωστόσο να προβαίνει σε περαιτέρω λεπτομέρειες σχετικά με το ποιοι μπορούσαν να παρακολουθούν το θέαμα: *ἔτεροι <δὲ> τοῖς θηρευταῖς ἐπαρῆζοντες εἶποντο, οἱ δὲ αὐτὸ τοῦτο θεαταὶ τῆς ἄγρας ἐσόμενοι*³⁹¹. Πιθανώς υποδηλώνει τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και άνδρες ευγενικής καταγωγής, όπως και ο ίδιος ο συγγραφέας, που παρίστατο στο αυτοκρατορικό κυνήγι³⁹². Τέλος, σύντομη αναφορά σε θεατές κάνει και ο Παντέχνης: *ἐπεὶ δὲ καὶ θεαταὶ τούτοις εἶποντο ἢ ἄρωγοί, συνεκδημοῦντες ἢ συνυπουργοῦντες ἢ συναυτουργοῦντες τὸ κυνηγέσιον, εἶχεν οὕτω τὰ τοῦ ἔργου αὐτοῖς*³⁹³.

Το κυνήγι αποτελούσε μία κατ' ἐξοχήν ασχολία των ανδρών, χωρίς να αποκλείει, ωστόσο, την παρουσία γυναικών, όπως δείχνει η περίπτωση της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης, συζύγου του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου. Ο Νικήτας Χωνιάτης, περιγράφοντας με μελανά χρώματα τον χαρακτήρα της Ευφροσύνης, δηλώνει την προτίμησή της σε κυνήγι με γεράκι³⁹⁴. Σύμφωνα με

³⁸⁸ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 9.105-10.144.

³⁸⁹ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 11.167-168. Στον *Βίο Βασιλείου* (σ. 56-58) και τον Ιωάννη Σκυλίτζη (126.73-77) γίνεται λόγος για λιποθυμία της μητέρας του Μιχαήλ Γ΄ κατά τη διάρκεια τράπεζας που ακολούθησε κυνηγετική εξόρμηση του υιού της (*μετὰ τὴν κυνηγεσίαν εὐώχουμένου*).

³⁹⁰ Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 383.39-41.

³⁹¹ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 82.97-98.

³⁹² Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 82.107-108.

³⁹³ Κωνσταντίνος Παντέχνης, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου*, 48.

³⁹⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 520.63-66.

τον ιστορικό η αυτοκράτειρα παρουσίαζε πολλά ανδρικά χαρακτηριστικά στη συμπεριφορά της και, επομένως, δεν είναι παράξενο να βάζει σε δεύτερη μοίρα το πρωτόκολλο και από θεατής να παίρνει ενεργά μέρος στο κυνήγι.

Αυτοκράτορας - κυνηγός

Αξιοσημείωτη είναι η αντίληψη που επικρατεί γύρω από το κυνήγι προσδίδοντάς του μία ηρωική διάσταση. Ήδη από τα ομηρικά έπη αναδεικνύεται ο ηρωικός χαρακτήρας του μέσα από τη σύνδεσή του με κάποιους από τους επιβλητικότερους ήρωες της ελληνικής μυθολογίας. Ωστόσο, και ο Ξενοφών προβάλλει τη θεϊκή προέλευση της θήρας (σύμφωνα με τον ιστορικό είναι δημιούργημα του Απόλλωνα και της Άρτεμης) και τη συνδέει με επιφανείς μυθικούς ήρωες, τους οποίους μάλιστα κατονομάζει³⁹⁵. Η ίδια πεποίθηση προβάλλεται επανειλημμένως στις γραπτές και αρχαιολογικές πηγές μέχρι και τη βυζαντινή εποχή.

Τα βυζαντινά κείμενα κατ' επανάληψη αναφέρονται σε συμμετοχή των αυτοκρατόρων σε κυνήγι³⁹⁶. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι πληροφορίες μπορεί να αποτελούν μέρος είτε κριτικής είτε επαίνου εκ μέρους του συγγραφέα για τον χαρακτήρα και τις συνήθειες όσων επιδίδονται στο κυνήγι και όσων το αποφεύγουν³⁹⁷.

Οι Κομνηνοί, εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας, διακρίνονται και ως μεγάλοι κυνηγοί εκτός από πολεμιστές. Το κυνήγι έπαιζε πάντοτε σημαντικό ρόλο στη ζωή των αυτοκρατόρων και έγινε μέρος της δημόσιας εικόνας τους³⁹⁸. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος παρουσιάζει τον Ιωάννη Β' Κομνηνό ως τον τέλειο κυνηγό που καταδιώκει τους εχθρούς του, όπως καταδιώκει τα θηράματα³⁹⁹. Μία ανάλογη σκηνή περιγράφει και ο Γρηγόριος Αντίοχος,

³⁹⁵ Ξενοφών, *Κυνηγετικός*, I, 1-17.

³⁹⁶ Για τον αυτοκράτορα ως κυνηγό βλ. W. Rösener, *Der König als Jäger. Antike Einflüsse auf die herrschaftliche Jagd im Mittelalter*, στο: W. Martini (επιμ.), *Die Jagd der Eliten von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*, Göttingen 2000, 15-38· R. Warland, *Vom Heros zum Jagdherrn. Transformationen des Leitbildes «Jagd» in der Kunst der Spätantike*, στο: W. Martini, *Die Jagd der Eliten von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*, Göttingen 2000, 171-188· Grünbart, *Inszenierung und Repräsentation der byzantinischen Aristokratie*, κεφ. 7.3 Jagd, σ. 198-205. Για τον ρόλο του κυνηγιού στον τονισμό της ανδρείας και της στρατιωτικής επιδεξιότητας του αυτοκράτορα γενικά βλ. G. Downey, *The Pilgrim's Progress of the Byzantine Emperor*, *Church History* 9 (1940) 207-217.

³⁹⁷ Η αγάπη που έδειχνε ο Μιχαήλ Γ' για τις ιπποδρομίες και τα κυνήγια, καθώς επίσης και τα ανδραγαθήματα του Βασιλείου Α', επιτυχίες που τον βοήθησαν στην εξέλιξή του στην ιεραρχία, έχουν αναφερθεί επανειλημμένως στην ιστοριογραφία. Ο Αλέξανδρος στηλιτεύεται για τον τρόπο ζωής του και την αδιαφορία που έδειξε για τα βασιλικά καθήκοντα. Ζούσε μέσα στη τρυφή και στην ασέλγεια, κυριευμένος από το πάθος για κυνήγια (Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 193.59-194.67). Ανάλογη συμπεριφορά επιδείκνυε ο ανήλικος Ρωμανός Β', ο οποίος έχοντας αναθέσει τη φροντίδα του στρατού στους αδελφούς Νικηφόρο και Λέοντα Φωκά, επιδιδόταν σε διασκεδάσεις (*Συνέχεια Θεοφάνη*, 472.7-13: αὐτὸς ἔχαιρεν καὶ ἡγαλλιᾶτο τοῖς κυνηγίοις ἔξω τοῦ Βυζαντίου).

³⁹⁸ Maguire, *Imperial Gardens and Rhetoric*, 192.

³⁹⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XXX), 356.276-286· (Gedicht IV) 202.81-90.

ο οποίος παρομοιάζει τον αυτοκράτορα-στρατηγό Μανουήλ Α΄ ως επιδέξιο κυνηγό πουλιών που παγιδεύει δύο ή τρία πουλιά κάθε φορά με ένα κλαδί ιτιάς πασαλειμμένο κόλλα⁴⁰⁰.

Η Άννα Κομνηνή αναφέρει χαρακτηριστικά για τον πατέρα της Αλέξιο και τον αδελφό του Ισαάκιο ότι στον ελεύθερό τους χρόνο ασχολούνταν με τη θηρευτική τέχνη, περισσότερο όμως τους συγκινούσε ο πόλεμος⁴⁰¹. Στη συνέχεια η ιστορικός δηλώνει ότι ο Αλέξιος αναπαυόταν και ψυχαγωγούνταν λίγο με το κυνήγι και είχε επί πλέον μια φιλοσοφία χαλιναγώγησης και προσαρμοστικότητας του σώματός του⁴⁰². Οι πληροφορίες για την προτίμηση του Αλεξίου Α΄ για το κυνήγι επιβεβαιώνονται και από τον Θεοφύλακτο Αχρίδος σε λόγο που απηύθυνε προς τον αυτοκράτορα⁴⁰³.

Για τον Ιωάννη Β΄, υπόδειγμα μετρημένης ζωής, φαίνεται ότι μοναδικό μέσο ψυχαγωγίας ήταν η ενασχόληση με το κυνήγι. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, σύμφωνα με μαρτυρία του Κιννάμου, υπερήφανος για την ικανότητά του στον χειρισμό της λόγχης και του τόξου, συχνά επιδίδοταν σε κυνήγια είτε σε περιόδους ειρήνης είτε εν καιρώ πολέμου: *ἐξῆλθε μὲν πρὸς θήραν ὁ βασιλεὺς ἔννυχος, ὥσπερ εἰώθει τὰ πολλά, κοιτάσμενος*⁴⁰⁴. Σε άλλο σημείο του κειμένου, ο ιστορικός αναφέρεται στην επιθυμία του αυτοκράτορα να μεταβεί σε κυνήγι στις συριακές πεδιάδες: *κυνηγεσίων ἐπιθυμήσας*⁴⁰⁵.

Τα ηρωικά κατορθώματα των αυτοκρατόρων στη θηρευτική τέχνη καταγράφονται από τους συγγραφείς με ιδιαίτερα εγκωμιαστικό χαρακτήρα. Ο Μανουήλ Α΄, ικανός κυνηγός⁴⁰⁶, κατά τη διάρκεια θήρας, το 1167, στη Δάμαρτυ, κοντά στη Χρυσούπολη, βρέθηκε αντιμέτωπος με τρομερό αιλουροειδές, το οποίο προξένησε τρόμο στους συνθηρευτές του. Ωστόσο, ο αυτοκράτορας *φευγόντων ὁ παρήρητο ξίφος ἐλκύσας τὸν θῆρα πατάζων ἐφέρετο, πληγὴν τε αὐτῷ τοῦ μετώπου κατενεγκὼν ἄχρι καὶ ἐπὶ στέρνα διήλασεν. ὁ μὲν δὴ βασιλεὺς τοιοῦδε τις ἐπὶ θηροκτονίας ἐγένετο*⁴⁰⁷.

⁴⁰⁰ Γρηγόριος Αντίοχος, *Ἐπιτάφιος λόγος εἰς τὸ ἀοίδιμον βασιλέα κῆρ Μανουήλ*, 217.5-11.

⁴⁰¹ Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 95.49-52 *ἄμφω δὲ τὰ δελφὼν κυνηγεσίῳ μὲν πολλάκις ἀπένευον, ὁπνίκα οὐ πολλὴ τίς αὐτοῖς ἐπέρρει πραγμάτων φροντίς, πολεμικοῖς δὲ μᾶλλον ἢ κυνηγετικοῖς ἔχαιρον πράγμασιν.*

⁴⁰² Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 453.94-97 *ὀλίγα τὸ σῶμα διαναπαύων ἐν κυνηγεσίῳ τε καὶ ἀνέσει καὶ γὰρ μετὰ τῶν ἄλλων ἐφιλοσόφει καὶ τοῦτο, χαλιναγωγεῖν τὸ σῶμα καὶ εὐαγωγότερον ἑαυτῷ καθιστάν.*

⁴⁰³ Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*, 233.24-234.2. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος σε λόγο του αφιερωμένο στον υἱό του Αλεξίου Α΄, Ισαάκιο, σχολιάζει την προτίμησή του σε θηρευτικές δραστηριότητες ώστε να εγκαταλείπει την χλιδή και τις ανέσεις της κατοικίας του για χάρη *ταπεινῶν σκηνῶν καὶ ἀγροτικῶν καλύβων*. (*Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κυρὸν Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνόν*, 113.70-114.76).

⁴⁰⁴ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 127.11-12.

⁴⁰⁵ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 188.23-189.4.

⁴⁰⁶ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 266.9-11 *Τοσούτοις γὰρ αὐτὸν ζυμπλακῆναι συνέβη καὶ τοιοῦδε φύσιν ἀντικαταστήναι θηρίοις, ὅσοις οὐδένα τῶν πώποτε γεγονότων ἠκούσαμεν.*

⁴⁰⁷ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 267.10-13.

Στην ενασχόληση του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού με το κυνήγι αναφέρεται ο Νικήτας Χωνιάτης. Αρχικά, τον Μάιο του 1143, κατά την επιστροφή του Μανουήλ Α΄ στην Κωνσταντινούπολη ώστε να αναλάβει την εξουσία, ο Ανδρόνικος Α΄ και ο Θεόδωρος Δασιώτης (σύζυγος της Μαρίας Κομνηνής, κόρης του δευτερότοκου υιού του Ιωάννη Β΄), αιχμαλωτίστηκαν από τους Τούρκους όταν απομακρύνθηκαν από το στράτευμα για να κυνηγήσουν. Ο Μανουήλ, κυριευμένος από την ιδέα να φτάσει στην Κωνσταντινούπολη, έκρινε ότι δεν είναι η κατάλληλη στιγμή να φροντίσει για την ανάκτηση των αιχμαλώτων, γεγονός που πυροδότησε την έχθρα του Ανδρονίκου εναντίον του ξαδέλφου του⁴⁰⁸. Γενικά, ο Ανδρόνικος Α΄ περηφανευόταν για τις ικανότητες του ως κυνηγός, επιδεικνύοντας τα θηράματά του από τη θήρα στην αγορά όχι μόνο για να προβάλλει τα κατορθώματά του, αλλά και για να χλευάσει έμμεσα τους κατοίκους για τον τρυφηλό τρόπο ζωής τους⁴⁰⁹.

Ο Χωνιάτης σχολιάζει ακόμη μία φορά την προτίμηση του Ανδρονίκου Α΄ στο κυνήγι, σύμφωνα με τον οποίο, τον Δεκέμβριο του 1183, μετά τη σύλληψη του Λαπαρδά, μετέβη στα Κύψελλα της Θράκης, *έκεῖσε κυνηγεσίοις ἐνευφρανθείς*⁴¹⁰. Στα Κύψελλα, ως τόπο πρόσφορο για θήρα, ο ιστορικός κάνει λόγο και στην αφήγησή του σχετικά με την ανατροφή του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου⁴¹¹. Την άνοιξη του 1195, ο Ισαάκιος Β΄ οργάνωσε από κοινού με τον πεθερό του, βασιλέα της Ουγγαρίας Βέλα Β΄, επιχείρηση εναντίον των Βλάχων⁴¹². Ο αυτοκράτορας βρισκόταν με το βυζαντινό στράτευμα στην περιοχή. Αφού εόρτασαν το Πάσχα (αρχές Απριλίου 1195), ο Ισαάκιος Β΄ εξέφρασε την επιθυμία να πάει για κυνήγι, προτρέποντας τον αδελφό του Αλέξιο Γ΄ να τον συνοδεύσει. Ο Αλέξιος Γ΄ προφασίστηκε φλεβοτομία εξαιτίας σωματικής αδυναμίας για να καθυστερήσει λίγο, καθώς είχε προετοιμάσει πραξικόπημα εναντίον του αδελφού του. Πράγματι, κατά το διάστημα της απουσίας του, οι συνωμότες μαζί με το στράτευμα αναγόρευσαν αυτοκράτορα τον Αλέξιο Γ΄ και ο Ισαάκιος Β΄ τράπηκε σε φυγή. Στο ίδιο περιστατικό αναφέρεται και ο μεταγενέστερος ιστορικός Εφραίμ, ο οποίος στην *Χρονογραφία* του γράφει για την πρόθεση του Ισαακίου να μεταβεί σε κυνήγι: *πρὸς θήραν ἐξώρμησε τέρψεως χάριν*⁴¹³.

⁴⁰⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 50.55-65· Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνών*, τ. Α΄, 500-501.

⁴⁰⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 322.53-323.59.

⁴¹⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 280.33.

⁴¹¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 450.61-66.

⁴¹² Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία 1205-1204*, 486· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 200-201· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 310.

⁴¹³ Εφραίμ, *Χρονική Ιστορία*, σ. 223, στ. 6265.

Για τον Νικηφόρο Χρυσοβέργη οι επιτυχίες του αυτοκράτορα Αλεξίου Δ΄ Αγγέλου στα κυνήγια και τα γυμνάσια ευχαριστούσαν τους θεατές και αποτελούσαν αφορμή για τους λογογράφους να συνθέσουν εγκωμιαστικούς λόγους.⁴¹⁴

Όπως αναφέρθηκε, το κυνήγι δεν αποτελούσε μόνο αφορμή για έπαινο αλλά και για ψόγο. Ο Αλέξιος Β΄ Κομνηνός ανέλαβε την εξουσία σε μικρή ηλικία, ο οποίος κατηγορήθηκε, από τον Νικήτα Χωνιάτη, για ολιγωρία στην εκτέλεση των αυτοκρατορικών καθηκόντων, ενώ απολάμβανε με τη συντροφιά συνομηλίκων κυνήγια και ιππικούς αγώνες⁴¹⁵. Ο Ισαάκιος Β΄, την άνοιξη του 1188, προήλασε εναντίον των Βλάχων. Μετά από την άκαρπη πολιορκία του Λοβιτζού επέστρεψε στην πρωτεύουσα και, ως *ρίψασπις*, επιδόθηκε σε κυνήγια, ιππασίες και διάφορες άλλες τέρψεις στις ακτές της Προποντίδος⁴¹⁶. Ο Νικήτας Χωνιάτης με κριτική διάθεση, σχολιάζει, τη συμπεριφορά του Ισαακίου Β΄, ο οποίος προτιμούσε να μένει στην επαρχία απολαμβάνοντας το κυνήγι, ενώ εμφανιζόταν στην πρωτεύουσα κατά καιρούς ως διάλειμμα⁴¹⁷.

Κίνδυνοι της θήρας

Όπως ήταν φυσικό, το κυνήγι ως έντονη σωματική δραστηριότητα, μπορούσε να γίνει αφορμή τραυματισμού, ακόμη και θανάτου του συμμετέχοντος. Κατά τη βυζαντινή περίοδο τρεις αυτοκράτορες (Θεοδόσιος Β΄⁴¹⁸, Βασίλειος Α΄⁴¹⁹, Ιωάννης Β΄) πέθαναν ύστερα από ατύχημα στο κυνήγι.

⁴¹⁴ Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Λόγος εις τον βασιλέα κυρὸν Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον*, 374.208-217. Εγκώμιο προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Δ΄, το οποίο, σύμφωνα με τον τίτλο του, αναγνώσθηκε στα ανάκτορα των Βλαχερνών στις 6 Ιανουαρίου του 1204 την ημέρα της εορτής των Θεοφανείων.

⁴¹⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 223.9-14.

⁴¹⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 399.46-50 *αἱ γὰρ τῆς Προποντίδος χάριτες καὶ τὰ ἐπιτερπὴ κατ' αὐτὴν σκηνώματα τὰ τε κυνηγέσια καὶ ἱππασία, ἄλυσιδοῦντα οἶον τὸν Ἰσαάκιον, οὐκ εἶων ἐπὶ μακρὸν θυραυλεῖν, ἀλλ' ὥς ῥιψάσπιδα γινόμενον ἔπειθον αὐτομολεῖν ἐς αὐτά.*

⁴¹⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 442.30-32.

⁴¹⁸ Κατά τα τέλη Ιουλίου 450, ο Θεοδόσιος Β΄ σε κυνηγετική εξόρμηση κατέπεσε από τον ἵππο του και τραυματίστηκε στη σπονδυλική στήλη. Μετά από δύο ημέρες απεβίωσε. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τ. Α΄ 212.

⁴¹⁹ Για την αιτία θανάτου του Βασιλείου Α΄ δεν υπάρχει ομοφωνία στις πηγές. Ο Γενέσιος, *Βασιλείαι* (91.28-32) και ο Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* (170.47-48) ομιλοῦν για ἀπώλεια του αυτοκράτορα κατόπιν ασθενείας. Στον *Βίο Βασιλείου* (σ. 334-336) αναφέρεται ως αιτία η διάρκεια, η οποία όμως αποτελούσε επιπλοκή από τραυματισμό που είχε ο αυτοκράτορας σε κυνήγι. Τέλος, στον *Βίο Ευθυμίου* (I, σ. 5,13-18) και στη *Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού* (24.11-18) περιγράφεται η πτώση του αυτοκράτορα από τον ἵππο του, όταν τα κέρατα του ελαφιού, που κυνηγούσε, μπλέχτηκαν στη ζώνη του.

Το 1143 ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός κατά τη διάρκεια κυνηγετικής εξόδου στα βουνά της Κιλικίας συνάντησε αγριόχοιρο, τον οποίο τραυμάτισε με ακόντιο⁴²⁰. Ο αυτοκράτορας ταραχθηκε από τη σφοδρότητα της συγκρούσεως και απώθησε το χέρι του με αποτέλεσμα να τραυματιστεί από τις αιχμές των δηλητηριασμένων βελών της φαρέτρας του. Στο επιπόλαιο, όπως φαινόταν, τραύμα, που έβγαζε αιματηρό αφρό, τοποθετήθηκε επίθεμα, η λεγόμενη *έκδορά*, από το δέρμα των αυτοκρατορικών υποδημάτων ώστε να καλυφθεί η ανοικτή πληγή και να μην προκληθεί φλεγμονή. Ο αυτοκράτορας στην αρχή δεν είχε καμία ενόχληση, μπόρεσε να γευματίσει και να κοιμηθεί. Ωστόσο, η εκδορά προκάλεσε μόλυνση, την επόμενη μέρα το οίδημα αυξήθηκε, οι πόνοι εντάθηκαν και μετά από λίγες ημέρες ο Ιωάννης κατέληξε. Η θεραπευτική αγωγή που ακολούθησαν ήταν αφαίρεση του επιθέματος και χορήγηση αντιφλεγμονωδών φαρμάκων. Το οίδημα δεν υποχώρησε, γι' αυτό κατέφυγαν σε μερική τμήση του. Η χειρουργική λύση δεν απέδωσε καρπούς, αντιθέτως επιδεινώθηκε. Τότε οι αυτοκρατορικοί ιατροί διχάστηκαν ως προς τη θεραπεία που έπρεπε να ακολουθήσουν. Η γνώμη που υπερίσχυε ήταν ο ακρωτηριασμός του χεριού, απόφαση που δεν δέχθηκε ο Ιωάννης.

Η επίσημη εκδοχή της αιτίας του θανάτου του Ιωάννη Β΄ δίδεται από τους ιστορικούς Ιωάννη Κίνναμο⁴²¹, Νικήτα Χωνιάτη⁴²² και Εφραίμ⁴²³ με ελάχιστες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Συγκεκριμένα ο Κίνναμος υποδεικνύει το *ἐπικάρπιον* ως το σημείο που τραυματίστηκε ο αυτοκράτορας, ενώ ο Χωνιάτης δηλώνει ότι ήταν ανάμεσα στα δάκτυλα. Ο Εφραίμ ακολουθεί την άποψη του Χωνιάτη. Αρκετοί συγγραφείς ακόμα αναφέρονται στον τραυματισμό του Ιωάννη Β΄, όπως ο Μιχαήλ Ιταλικός⁴²⁴, ο Γουλιέλμος της Τύρου⁴²⁵, ο Μιχαήλ ο Σύρος⁴²⁶, ο Θεόδωρος Σκουταριώτης⁴²⁷. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ενώ αφιερώνει επιτάφιους στίχους στον Ιωάννη Β΄, δεν αναφέρεται στον τρόπο που έχασε τη ζωή του. Επαινεί μόνο την ενασχόληση με το κυνήγι από την νεανική ηλικία⁴²⁸.

⁴²⁰ Για τον τραυματισμό και τον θάνατο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού βλ. R. Browning, *The Death of John II Comnenus, Byzantion* 31 (1961) 229-35· X. Τουλ, Ποίον ήτο το αίτιον του θανάτου του Ιωάννου Κομνηνού, *Παρνασσός* 20 (1978) 172-189· Λασκαράτος, *Νοσήματα*, 461-478· Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και ατυχήματα*, 201-205· K. Markatos - A. Papaioannou - M. Karamanou - G. Androustos, *The Death of the Byzantien Emperor John II Comnenus (1087-1143)*, *Acta Chirurgica Belgica* 118:2 (2018) 132-136.

⁴²¹ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 24.9-18.

⁴²² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 40-41.

⁴²³ Έφραίμ, *Χρονική Ιστορία*, 148.4022-4042. O. Lampsidis, *Beitraege zum byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik*, Athen 1972, 163-164.

⁴²⁴ Μιχαήλ Ιταλικός, *Λόγος βασιλικός εις τὸν βασιλέα κῆρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, 290-291.

⁴²⁵ Γουλιέλμος της Τύρου, τ. Β΄, 127-128.

⁴²⁶ Μιχαήλ Σύρος, III, 254.

⁴²⁷ Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, 210-216.

⁴²⁸ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XXV: *Στίχοι ἐπιτάφιοι τῷ μεγαλονίκῳ πορφυρογεννήτῳ καὶ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ· ὡς ἀπὸ τοῦ κειμένου*), 336.15-20.

Οι περισσότεροι συγγραφείς αποδίδουν την αιτία της φλεγμονής στο δηλητηριασμένο βέλος που ακούμπησε ο Ιωάννης. Η χρήση δηλητηριασμένων βελών ήταν γνωστή ήδη από την αρχαιότητα⁴²⁹. Εξετάζοντας με προσοχή τις λεπτομέρειες στην περιγραφή της πορείας της ασθένειας του Ιωάννη, οι μελετητές (ορισμένοι μάλιστα με την ιδιότητα του ιατρού) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο θάνατος του αυτοκράτορα δεν οφειλόταν στο δηλητήριο των βελών, σύμπτωμα που κατά κανόνα θα έπρεπε να παρουσιαστεί εντός των πρώτων ωρών και όχι μετά από μία εβδομάδα και περισσότερο, όπως δηλώνεται στις πηγές. Οι πληροφορίες δεν επιτρέπουν να γίνει ακριβής διάγνωση από ιατρικής πλευράς. Φαίνεται, ωστόσο, ότι φλεγμονή που προκλήθηκε στο χέρι προκάλεσε τοξιναιμία ή και σηψαιμία με συνέπεια να χάσει τη ζωή του. Ο R. Browning στο άρθρο του για τον θάνατο του Ιωάννη διατύπωσε θεωρία για σχεδιασμένη απόπειρα δολοφονίας του. Άποψη που δεν έγινε αποδεκτή από τους μεταγενέστερους ερευνητές.

Έναν ακόμη τραυματισμό σε κυνήγι μνημονεύει ο Ιωάννης Κίνναμος, ο οποίος στην προσπάθεια του να εγκωμιάσει τις ιατρικές γνώσεις του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, κάνει λόγο σε πραγματικά περιστατικά με ιατρικές επεμβάσεις του αυτοκράτορα. Σε ένα από τα παραδείγματα ομιλεί για θηρευτική εξόρμηση του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού με τη συνοδεία του Βαλδουίνου Γ΄ της Ιερουσαλήμ, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας στη Συρία, το 1159. Ο Βαλδουίνος θέλοντας να συναγωνιστεί τον Μανουήλ στην ιππασία, έπεσε από τον ίππο και έσπασε το χέρι του. Τότε, ο Μανουήλ, παραβλέποντας το εθιμοτυπικό, αμέσως κατέβηκε από τον ίππο και έτρεξε στον τραυματία για να περιποιηθεί το τραύμα⁴³⁰.

Απόπειρα δολοφονίας του αυτοκράτορα σε κυνήγι

Η χαλαρότητα που επικρατούσε κατά τη διάρκεια της θήρας, με την έλλειψη αυστηρής ασφάλειας, αλλά και ο οπλισμός που έφεραν οι συμμετέχοντες, αποτελούσε εξάισια ευκαιρία για κάποιον που επιθυμούσε να διαπράξει το αδίκημα της δολοφονίας. Σε τέτοιου είδους ενέργειες έχουν αναφερθεί ήδη συγγραφείς προγενέστερων αιώνων, όπως στον *Βίο Βασιλείου* και στον Ιωάννη Σκυλίτζη που γίνεται λόγος για απόπειρα δολοφονίας του Βασιλείου Α΄, κατά

⁴²⁹ Kolias, *Waffen*, 223-225.

⁴³⁰ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 190.2-10· Γουλιέλμος της Τύρου, τ. Β΄, 280. Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*, I, 436-437.

τη διάρκεια κυνηγιού⁴³¹. Στην υπό εξέταση περίοδο υπήρξαν ανάλογες προσπάθειες, οι οποίες όμως δεν στέφθηκαν με επιτυχία.

Επί της βασιλείας του Μανουήλ Α΄, ο Κίνναμος αναφέρεται σε δυο περιπτώσεις απόπειρας δολοφονίας του αυτοκράτορα κατά την έξοδο σε κυνήγι⁴³². Συγκεκριμένα, στην πρώτη, ο Μανουήλ φοβούμενος επιβουλή εκ μέρους του αδελφού του, Ισαακίου Κομνηνού, ο οποίος διεκδικούσε ακόμη τον θρόνο, σε κυνήγι στην Πελαγονία έφερε προστατευτικό θώρακα⁴³³. Αντίστοιχα, ένα έτος αργότερα, το 1155, ο Ανδρόνικος Α΄ με τους έμπιστους του Ίσαυρους μισθοφόρους έσπευσε να αιφνιδιάσει τον Μανουήλ που είχε βγει για νυκτερινό κυνήγι στην περιοχή⁴³⁴.

Σύνδεση πολέμου – κυνηγιού

Ο Ξενοφών, στο τέλος του προοιμίου στον *Κυνηγετικό*, προτρέπει τους νέους να μην περιφρονούν τα κυνήγια και την υπόλοιπη εκπαίδευση, γιατί *ἐκ τῶν τοιούτων οὖν στρατιῶται τε ἀγαθοὶ καὶ στρατηγοὶ γίνονται*⁴³⁵. Επιπλέον, στο τελευταίο τμήμα του έργου που είναι αφιερωμένο στην εκπαιδευτική αξία του κυνηγιού επισημαίνει τα οφέλη που αποκομίζουν οι άνδρες μέσα από την άσκηση που προσφέρει το κυνήγι και το συνδέει με την προετοιμασία και ετοιμότητα των ανδρών για το ενδεχόμενο πολέμου⁴³⁶. Εδώ ο αρχαίος ιστορικός απηχεί αντιλήψεις ευρέως διαδεδομένες όχι μόνο στην εποχή του αλλά και διαχρονικά⁴³⁷. Ήδη στα ομηρικά έπη η δυσκολία, η ένταση και ο κίνδυνος που το χαρακτηρίζουν, θεωρούνταν ικανά έτσι ώστε σκηνές μάχης να παραλληλίζονται με σκηνές κυνηγιού. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης τονίζει τη σημασία που έδιναν οι αρχαίοι στο κυνήγι, καθώς *μελέτη γάρ, φασιν, αὐτὸ πολεμικῶν κινδύνων ἦν ... ἐπὶ θήρας γοῦν παντοίας οἱ νέοι ἐξήεσαν, ἀφ' ὧν ῥωμαλεώτεροι, φασί, καὶ ὑγιεινότεροι διετέλουν, ἔτι δὲ καὶ πολεμικοὶ*⁴³⁸.

⁴³¹ *Βίος Βασιλείου*, 94-96. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 113.44-114.51. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης (211.27-31) αναφέρει, ακόμη, ότι αποκαλύφθηκε συνωμοσία εναντίον του Ρωμανού Λακαπηνού κατά τη διάρκεια κυνηγιού. Οι συνωμότες συνελήφθησαν, τυφλώθηκαν και διαπομπεύθηκαν.

⁴³² Για τις αναφορές του Ιωάννη Κιννάμου σε συνωμοσίες βλ. Δελέογλου, *Ιωάννης Κίνναμος*, 116 -126.

⁴³³ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 127.9-20· Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνών*, τ. Α΄, 507.

⁴³⁴ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 129.1-2 *Ἐπειδὴ περ ὁ Ανδρόνικος νυκτέρῳ κυνηγεσίῳ βασιλέα διατρίβοντα ἔγνω, ἱκανοὺς Ἰσαύρων τῶν περὶ αὐτὸν ὀπλισάμενος, ...*· Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνών*, τ. Α΄, 508.

⁴³⁵ Ξενοφών, *Κυνηγετικός*, I, 18.

⁴³⁶ Ξενοφών, *Κυνηγετικός*, XII, XIII.

⁴³⁷ Mackinnon, *Hunting*, 205, 209. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (κεφ. 34) περιλαμβάνει το κυνήγι στην πολεμική τέχνη.

⁴³⁸ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. Β΄, 207.39-46.

Οι βυζαντινοί συγγραφείς, υιοθετώντας την αντίληψη των προγόνων τους, μνημονεύουν συχνά τον συσχετισμό της θήρας με την πολεμική τέχνη⁴³⁹, καθώς το κυνήγι αποτελούσε άριστη ευκαιρία για σωματική άσκηση και εξάσκηση στην ιππασία και τη χρήση των όπλων⁴⁴⁰. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σχετικές μνείες στα στρατιωτικά εγχειρίδια. Στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού, ο συγγραφέας αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο *Περὶ κυνηγίων*· *πῶς δεῖ ἄγρια ζῷα κυνηγεῖν βλάβης καὶ συμπτώματος καὶ συντριβῆς χωρὶς*⁴⁴¹. Γίνεται αναφορά στην εκμάθηση τρόπων κυνηγίων και πώς οι γνώσεις αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν στο πεδίο της μάχης. Ο Λέων ΣΤ΄ στα *Τακτικά* του συμβουλεύει εν καιρῷ ειρήνης οι στρατιώτες να ασχολούνται με το κυνήγι⁴⁴² και παραλληλίζει την κυνηγετική δραστηριότητα με την πολεμική τακτική⁴⁴³.

Η παιδευτική αξία του κυνηγιού για τον πόλεμο τονίστηκε και από τους συγγραφείς του 12ου αιώνα. Ο Μιχαήλ Ῥήτωρ και ο Μιχαήλ Ιταλικός σε λόγους τους προς τον Μανουήλ Α΄ γράφουν, αντίστοιχα, *ἐγγὺς πολέμου τὸ κυνηγέσιον*⁴⁴⁴ και *μελέτη πολέμου τα κυνηγεία*⁴⁴⁵. Και ο Θεόδωρος Πρόδρομος σε στίχους, προς τιμὴν του Μανουήλ Α΄ σε θριαμβευτική είσοδό του τα Χριστούγεννα του 1149, τονίζει ότι στις πολεμικές επιτυχίες *συνετέλεσε τῷ μονοκράτορί μου / τὰ συνεχῆ γυμνάσματα τῶν κυνηγεσίων*⁴⁴⁶.

Ο Κωνσταντῖνος Μανασσῆς τονίζει ότι το κυνήγι *καλὰ δὲ καὶ ὅτι πρὸς τὰ πολέμια προεθίζουσιν*, με τη διδασκαλία στην ιππασία, στην πειθαρχία και στην καταδίωξη των εχθρών. Πρόκειται για μια αναίμακτο μάχη (*ἄρης ἀσίδηρος*), μια μέτρια άσκηση που θυμίζει τα μεγαλύτερα⁴⁴⁷. Για τον Μανασσῆ, καίτοι το κυνήγι και οι γυμναστικές ασκήσεις φαινομενικά αποσκοπούν στην τέρψη των συμμετεχόντων, στην πραγματικότητα αποβλέπουν στην

⁴³⁹ Θεόδωρος Γάζης, *Κυνὸς ἐγκώμιον*, PG 161, στ. 989: *Μελέτη γὰρ εἶναι δοκεῖ τῶν πολεμικῶν μεγίστη ἡ κυνηγεία*.

⁴⁴⁰ Για το κυνήγι ως μέρος της στρατιωτικής εκπαίδευσης βλ. Κανελλόπουλος, *Περὶ της στρατιωτικῆς ἐκγύμνασης* (για κυνήγι σ. 163-164).

⁴⁴¹ Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, 490-500.

⁴⁴² Λέων ΣΤ΄, *Τακτικά*, 160.90-91: *Ὅτ' ἂν δὲ καιρὸς ἐστὶν εἰρήνης καὶ οὐδεμία ἀνάγκη ἐλπίζεται, τότε χρήσιμά εἰσι τὰ κυνήγια τοῖς στρατιώταις*.

⁴⁴³ Λέων ΣΤ΄, *Τακτικά*, 274.725-728: *Τὰ γὰρ τῶν πολέμων κυνηγίοις εἰσὶν ὅμοια. ὥσπερ γὰρ ἐκεῖ διὰ κατασκόπων καὶ ἐγκρυμμάτων καὶ κατακυκλώσεων καὶ τοιούτων σοφισμάτων μᾶλλον ἢ δυνάμει ἡ τούτων θήρα γίνεται, οὕτως δεῖ καὶ ἐπὶ τῶν πολέμων ἀρμόζεσθαι, εἴτε πρὸς πλείονας εἴτε πρὸς ὀλίγους γίνονται*.

⁴⁴⁴ Μιχαήλ Ῥήτωρ, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν*, 180.4-11.

⁴⁴⁵ Μιχαήλ Ιταλικός, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν καὶ πορφυρογέννητον*, 290-291.

⁴⁴⁶ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XXX), 356.276-286.

⁴⁴⁷ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, *Ἑκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 79.5-15.

εκγύμναση και εκπαίδευσή τους ώστε να επιτύχει η αυτοκρατορία στρατιωτικές νίκες και να διατηρήσει την ηγεμονία της⁴⁴⁸.

Άξια λόγου είναι ακόμη η διδαχή του ανώνυμου συγγραφέα του ποιήματος Σπανέας προς τον νεαρό αποδέκτη

*Εἰς τὸ κυνήγιν σπούδαζε καὶ τρέχε καὶ γρηγόρει,
ὅτι ἐξυπνεῖ τὸν ἄνθρωπον μέγας εἰς στρατείαν*⁴⁴⁹.

Η ενασχόληση των Βυζαντινών με τη θήρα προς διασκέδασή τους δεν περιοριζόταν μόνο σε περιόδους που επικρατούσε ειρήνη. Το 1146, κατά την επιστροφή του βυζαντινού στρατού από εκστρατεία στο Ικόνιο, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ αποφάσισε να αναπαυθεί το στράτευμα στον Μαϊάνδρο ποταμό, περιοχή ευχάριστη και πρόσφορη για κυνήγι: *κυνηγεσίων ἀνέσει πόνους τοὺς ἐκ τῆς μάχης παραμυθεῖσθαι ἤθελε*⁴⁵⁰. Δυο χρόνια αργότερα, ο Μανουήλ, όταν πληροφορήθηκε ότι οι Σκύθες βρίσκονταν πολύ κοντά στον Ίστρο ποταμό, διέταξε τη μεταφορά βυζαντινών πλοίων από την Κωνσταντινούπολη στον Ίστρο μέσω Αγγιάλου. Κατά τη διάρκεια της αναμονής, ο αυτοκράτορας επιδόθηκε σε κυνήγι στις παρακείμενες πεδιάδες⁴⁵¹.

Έμμεση πληροφορία για τη διεξαγωγή κυνηγετικών δραστηριοτήτων εν καιρώ πολέμου παραδίδει η Άννα Κομνηνή. Σύμφωνα με την ιστορικό, ο Αλέξιος Α΄, προελαύνοντας προς τη Νικομήδεια, το 1116, σταμάτησε για ανεφοδιασμό και ανάπαυλα του στρατεύματος στη Βιθυνία. Ο αυτοκράτορας επέδειξε ιδιαίτερη φροντίδα για το ιππικό ώστε να είναι σε άριστη ετοιμοπόλεμη κατάσταση, μη επιτρέποντας ούτε και τη χρήση των ιπποειδών για κυνήγι⁴⁵².

Λαϊκό κυνήγι

Όπως αναφέρθηκε, η πλειονότητα των πληροφοριών για το κυνήγι στη βυζαντινή γραμματεία αναφέρεται στον αυτοκράτορα και τις ανώτερες κοινωνικές ομάδες. Δεν λείπουν, ωστόσο, οι μνείες στη διεξαγωγή θηρευτικών δραστηριοτήτων από τον λαό.

⁴⁴⁸ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων*, 81.67-69 οὗ κυνηγέσιον καὶ γυμνάσιον τὸ μὲν δοκεῖν εἰς τέρψιν ὄρᾳ καὶ διάχρυσιν, τὸ δ' ἄληθες εἰς νίκας καὶ τρόπαια καὶ μεγάλων διαθέσεις πραγμάτων καὶ τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας συντήρησιν τελεντᾷ.

⁴⁴⁹ Σπανέας, 171.117-118.

⁴⁵⁰ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 59.16-17. Για την περιοχή του Μαϊάνδρου βλ. Ε. Ράγια, *Η κοιλάδα του Κάτω Μαϊάνδρου στη βυζαντινή εποχή, ca 600-1300. Γεωγραφία και Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 2009.

⁴⁵¹ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 93.8-11.

⁴⁵² Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 466.82-86.

Το κυνήγι, σε αντίθεση με τον αυτοκράτορα, για τον οποίο αποτελούσε ψυχαγωγική ασχολία και τροφοδοτούσε το αυτοκρατορικό τραπέζι με σπάνια, εκλεκτά και πολυτελή εδέσματα⁴⁵³, διαδραμάτιζε πολλαπλό ρόλο στην καθημερινή ζωή του απλού λαού: 1) κάλυπτε στοιχειώδεις βιοτικές ανάγκες ως πηγή για τη διατροφή και ένδυση, 2) αποτελούσε ιδιαίτερα σύνθετη οικονομική δραστηριότητα. Με την αγοραπωλησία τους κρέατος και του δέρματος των ζώων ο κυνηγός εξοικονομούσε εισόδημα και το κράτος ορισμένες φορές επωφελούνταν μέσω της φορολόγησης⁴⁵⁴, 3) τέλος, και για τους απλούς πολίτες το κυνήγι ήταν τρόπος διασκέδασης, ένα θέαμα που προκαλούσε τέρψη και ενθουσίαζε όσους συμμετείχαν ή το παρακολουθούσαν.

Η ψυχαγωγική διάσταση του κυνηγιού για τον βυζαντινό λαό επιβεβαιώνεται από αναφορές στον *Τιμαρίωνα* και τον Θεόδωρο Πρόδρομο. Συγκεκριμένα, ο Τιμαρίων εξιστορεί πως, κατά την άφιξή του στην Θεσσαλονίκη, πριν αρχίσει η εορτή του αγίου Δημητρίου, η αργία και ο καλός καιρός ευνοούσαν το κυνήγι στην περιοχή του Αξιού ποταμού⁴⁵⁵. Στον Θεόδωρο Πρόδρομο, σε περίοδο ανάπαυλας για τους δυο φίλους, βρίσκουμε τον Κράτανδρο και Δοσικλή να επιδίδονται επανειλημμένα σε κυνήγι στο δάσος⁴⁵⁶.

Απεικόνιση

Η σχέση του ανθρώπου με τον φυσικό κόσμο αποτυπώθηκε ποικιλότροπα τόσο στη βυζαντινή λογοτεχνία όσο και στη βυζαντινή τέχνη, όπως σε αντικείμενα καθημερινής ζωής και μικρογραφίες χειρογράφων⁴⁵⁷. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην παρούσα ενότητα θα γίνει αποκλειστικά λόγος σε πληροφορίες, τις οποίες παραδίδουν τα ίδια τα κείμενα αναφορικά

⁴⁵³ Ο Παντέχνης αναφέρεται σε φίλο του μεγιστάνα, ο οποίος *τῆς βασιλικῆς τραπέζης ἐπιμεμέλητο* (Κωνσταντίνος Παντέχνης, *Ἐκφρασις κυνηγεσίου*, 47). Στην τροφοδότηση της βασιλικῆς τράπεζας με κυνήγια αναφέρεται και ο Νικηφόρος Βασιλάκης (*Ἐγκώμιον κυνός*, 133.18-22). Για τη φορολογική υπόχρεωση (*ἐπήρεια*) να αποδίδονται προϊόντα κυνηγιού στο Κράτος και τις προνομιακές ρυθμίσεις για ορισμένους βλ. Σινάκος, *Κυνήγι*, 81-82.

⁴⁵⁴ Σινάκος, *Κυνήγι*, 79-83.

⁴⁵⁵ *Τιμαρίων*, 112.66-114.68 *ἐπεὶ δὲ ταῦτόν ἡμῖν τε ἀργεῖν καὶ Ἰουδαίοις συοφαγεῖν, ὅτι μὴ περὶ λόγους πονεῖν εἴχομεν, καὶ ἅμα τοῦ καιροῦ ἐνδιδόντος, ἐς τὸν Ἀξειὸν ποταμὸν θήρας ἔνεκεν ἤκομεν*. σ. 114.82-84 καὶ οὕτω καὶ ἡμεῖς κατ' ἐκεῖνον τοῖς τε ἡμετέροις καὶ πατράοις ξένοις ἡδέως συνδιαγαρόντες καὶ συνθηρεῦσαντες τὸν πρὸ τῆς εορτῆς καιρόν.

⁴⁵⁶ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 142.438-439 καὶ τοῦ Κρατάνδρου, πρὸς δὲ καὶ Δοσικλέος ὡς εἰς κυνηγέσιον ἐξωρμηκότων, ... 143.464-465 ὁ γοῦν Δοσικλῆς καὶ Κράτανδρος, ὡς ἔφην, θηρῶντες ὡς θηρῶεν ἐν λόχοις μέσαις, ...

⁴⁵⁷ Βλ. Ενδεικτικά G. Åkerström-Hougen, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos: A Study in Early Byzantine Iconography*, Stockholm 1974· E. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, Παραστάσεις πολεμιστῶν καὶ κυνηγῶν στα βυζαντινὰ αγγεία, *Αρχαιολογικὸ Δελτίον* 36 (1981) 127-138· I. Spatharakis, *The illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z 139*, Leiden 2004.

με απεικονίσεις θηρευτικών σκηνών σε κτήρια και έργα τέχνης και όχι σε αρχαιολογικά αντικείμενα.

Το μοτίβο του κυνηγιού αποτελούσε μέρος του διακόσμου βασιλικών κήπων και αυτοκρατορικών κτηρίων ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Μάλιστα, η συγκεκριμένη θεματική εξαπλώθηκε και σε εκκλησιαστικά κτήρια, όταν μετά την Εικονομαχία, αυξήθηκε η αναπαράσταση κοσμικών θεμάτων, όπως το κυνήγι, στον διάκοσμο των ναών· γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από τους θεολόγους και παραινέσεις εκ μέρους τους για την κατάργηση αυτής της εικαστικής θεματολογίας σε εκκλησιαστικούς χώρους⁴⁵⁸.

Σημαντική θέση, σε εικαστικά σύνολα που κοσμούσαν τα βασιλικά ανάκτορα, είχαν εικόνες από τη φύση, ιδιαίτερα αναπαραστάσεις θήρας, όπως μαρτυρείται στο περίφημο ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατίου⁴⁵⁹. Η προτίμηση αυτή των αυτοκρατόρων είναι εμφανής και στη γραμματεία του 12ου αι. με την αναφορά του Νικήτα Χωνιάτη στην απόφαση του Ανδρονίκου Α΄ να διακοσμήσει τους τοίχους των πολυτελών οικημάτων, τα οποία ανήγειρε κοντά στον ναό των αγίων Τεσσαράκοντα, με σκηνές που απεικονίζουν ιππικούς αγώνες, κυνήγια, καθώς και από τη ζωή του στην ύπαιθρο⁴⁶⁰.

Η διακόσμηση με παραστάσεις κυνηγιού επεκτάθηκε και στις πλούσιες κατοικίες αξιωματούχων και αρχόντων. Ο Ιωάννης Κίνναμος, σε συνέχεια της διήγησής του σχετικά με την ηρωική αντιμετώπιση αιλουροειδούς από τον Μανουήλ Α΄, περιστατικό στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε, σχολιάζει με επικριτική διάθεση ότι ο Αλέξιος Αξούχος, ευγενής και πρωτοστάτωρ, αντί να εξιστορεί σε τοιχογραφίες προαστιακής οικίας του τα κυνηγετικά κατορθώματα του αυτοκράτορά του, όπως συνηθιζόταν, απεικόνιζε τα ανδραγαθήματα του σουλτάνου Κιλίτζ Αρσλάν Β΄⁴⁶¹.

Ο Ευστάθιος Μακρεμβολίτης, στη μυθιστορία του, διηγείται την ιστορία του νεαρού Υσμινία, ο οποίος μετέβη σε γειτονική πόλη ως κήρυκας, κατά τη διάρκεια κάποιας

⁴⁵⁸ Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές* 155· Λεοντσίνη, *Πτηνά*, 20. Ωστόσο, και βυζαντινοί χρονογράφοι αναφέρονται επικριτικά στη συγκεκριμένη πρακτική, όπως υποδεικνύουν οι μαρτυρίες στην απόφαση του Κωνσταντίνου Ε΄ να αφαιρέσει από τους ναούς τις ιερές εικόνες και να χαράξει στη θέση τους με ίδια χρώματα και ψηφίδες τα αγαπητά κυνήγια και τις ιπποδρομίες (Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις χρονική*, στ. 4269-4271).

⁴⁵⁹ P. J. Nordhagen, *The Mosaics of the Great Palace of the Byzantine Emperors*, *BZ* 56 (1963) 58-64· Θ. Μπαζαίου-Barabas, Το εντοίχιο ψηφιδωτό της γης στο ιερό παλάτιο και οι "εκφράσεις" του Κωνσταντίνου Μανασσή και Μανουήλ Φιλή: Ρεαλισμός και Ρητορεία, *Σύμμεικτα* 9 (1994) 95-115· W. Jobst – R. Kastler – V. Scheibelreiter (επιμ.), *Neue Forschungen und Restaurierungen im byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul, Akten der Internationalen Fachtagung vom 6.-8. November 1991 in Istanbul*, Wien 1999.

⁴⁶⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 333.50-60. Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνών*, τ. Α΄, 580· Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 234-235.

⁴⁶¹ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 267.13-16. Για τον Αξούχο βλ. Κ. Μέκιος, *Ο μέγας δομέστικος του Βυζαντίου Ιωάννης Αξούχος και ο πρωτοστάτωρ υιός αυτού Αλέξιος*, Αθήνα 1932· Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνών*, τ. Β΄, 117-135· Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 224-225· Δελέογλου, *Ιωάννης Κίνναμος*, 124-125.

θηρησκευτικής εορτής. Στην πόλη αυτή φιλοξενήθηκε, μαζί με τον εξάδελφό του, στο σπίτι κάποιου επιφανούς προεστού, του Σωσθένη, πατέρα της Υσμίνης την οποία ερωτεύεται ο ήρωας. Μεγάλο τμήμα της διήγησης αποτελείται από την *έκφραση* έργων τέχνης που κοσμούσαν την οικία. Μεταξύ αυτών ο ήρωας-αφηγητής περιγράφει τον περίτεχνα διακοσμημένο κήπο της οικίας και αναφέρεται στην ύπαρξη αγαλμάτων που απεικόνιζαν τους δώδεκα μήνες του έτους. Στον μήνα Ιανουάριο είναι αφιερωμένο άγαλμα με τη μορφή νεαρού ανδρός που αρέσκεται στη δραστηριότητα του κυνηγιού⁴⁶².

Συμπερασματικά, σύμφωνα με όσα ειπώθηκαν κατέστη σαφές ότι οι Βυζαντινοί έτρεφαν ιδιαίτερο ενθουσιασμό για τη θηρευτική τέχνη και τη θεωρούσαν ως μια ωφέλιμη και αξιέπαινη δραστηριότητα, η οποία βοηθά τους ανθρώπους να βελτιώσουν και να δοκιμάσουν τις σωματικές και πνευματικές ικανότητές τους. Αποτελούσε μία από τις πιο διαδεδομένες ενασχολήσεις και επιδίδονταν σε αυτή τόσο οι αυτοκράτορες και οι αριστοκράτες όσο και ο απλός λαός. Εκτός από τη διασφάλιση πλούσιων εδεσμάτων για το τραπέζι και την άσκηση για πολεμική μάχη, αποτελούσε άριστη ευκαιρία για τους συμμετέχοντες να διασκεδάσουν και να απολαύσουν το ειδυλλιακό τοπίο της υπαίθρου και των δασών.

5. Θρίαμβος

Επιστέγασμα μιας νικηφόρας εκστρατείας του βυζαντινού στρατού ήταν η υποδοχή, με τη μορφή μεγαλειώδους πομπής στις οδούς της πόλης, που επιφύλασσε ο λαός στον αυτοκράτορα ή στρατηγό, όταν επέστρεφε. Η τελετή του θριάμβου, *ή επίδειξις, ή πομπή, καὶ τὸ σεμνύνεσθαι ἔν τισι πόλεσιν ἐπὶ νίκῃ πολέμου*⁴⁶³, όπως ερμηνεύεται στο Λεξικό του Ψευδο-Ζωναρά,

⁴⁶² Ευστάθιος Μακρεμβολίτης, *Τὰ κατ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν*, Βιβλίο 4, παραγρ. 15, 18. Ο εικονογραφικός κύκλος αρχίζει με τον μήνα Μάρτιο και την απεικόνιση νεαρού με στρατιωτική ενδυμασία και τελειώνει με τον μήνα Φεβρουάριο ως ηλικιωμένος άνδρας που ζεσταίνει τα χέρια του κοντά σε μαγκάλι. Πρόκειται για περιγραφές εποχικών δραστηριοτήτων συνυφασμένες με τη φυσική πρόοδο της ηλικίας του ανθρώπου από την νεότητα στα γηρατεία. Beaton, *Ερωτική μυθιστορία*, 120. Για περιγραφές των δώδεκα μηνών βλ. E. Jeffreys, *The Labours of the Twelve Months*, στο: E. Stafford – J. Herrin (επιμ.), *Personification in the Greek World. From Antiquity to Byzantium*, Aldershot 2005, 309-323.

⁴⁶³ Ψευδο-Ζωναράς, 1052.11-12· Σούδα, λήμμα «Θρίαμβος». Σχετικά με την ετυμολογία της λέξης χαρακτηριστικό είναι το χωρίο του Ιωάννη Ζωναρά: *Ἀλλ' ἐνταῦθα δηλωθῆναι καλὸν ὅθεν τὸ τοῦ θριάμβου ἐξείληπται ὄνομα. φασὶν οὖν κληθῆναι τοῦτον ἐκ τῶν θρίων, ἃ ἐστὶ τὰ τῆς συκῆς φύλλα. πρὸ γὰρ τοῦ τὰ προσωπεῖα ἐπινοηθῆναι τοῖς σκηνικοῖς, συκῆς φύλλοις τὰ ἐαυτῶν καλύπτοντες πρόσωπα δι' ἰάμβων ἐποιοῦντο τὰ σκώμματα· καὶ οἱ στρατιῶται δὲ ἐν ταῖς ἐπινικίαις πομπαῖς φύλλα συκῆς ταῖς ἐαυτῶν ἐπάγοντες ὅψεσιν, εἰς τοὺς τὰς πομπὰς ποιοῦντας ἀπέσκωπτον· κάντεῦθεν ὀνομασθῆναι νομίζεται θριάμβους τὰς ἐπινικίους πομπὰς. ἕτεροι δὲ φασιν ὀνομασθῆναι τὸν θρίαμβον, ὅτι ἐκ τριῶν οἱ τὴν πομπὴν πληροῦντες συνίσταντο τάξεων, τῆς συγκλήτου, τοῦ δήμου,*

θεωρείται δημιούργημα της ρωμαϊκής εποχής⁴⁶⁴. Για τους Ρωμαίους ήταν από τις πιο λαμπρές και συγκινησιακές εορτές⁴⁶⁵.

Οι Βυζαντινοί κληρονόμησαν και διατήρησαν τη ρωμαϊκή παράδοση ως προς τον θρίαμβο, προσαρμόζοντάς την στις εκάστοτε πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες⁴⁶⁶. Η εξέταση της τελετής στις δυο αυτές περιόδους, δηλαδή τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή, οδηγεί στη διαπίστωση ότι υπήρχαν μεταξύ τους πολλές ομοιότητες αλλά και διαφορές⁴⁶⁷. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι, ενώ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ο θρίαμβος ήταν ένα από τα πιο δημοφιλή θεάματα, κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν είχε την ίδια απήχηση με εκείνη του

καὶ τῶν στρατιωτῶν, καὶ ἐκ τοῦ βαίνειν ὁμοῦ τὰς τάξεις τὰς τρεῖς τρίαμβόν τινα κληθῆναι, ἀντὶ δὲ τοῦ τὸ θ παραληφθῆναι διὰ τὸ εὐφωνότερον. (Επιτομή Ἱστοριῶν, τ. Γ', 618.19-619.9).

⁴⁶⁴ Για τον ρωμαϊκό θρίαμβο βλ. ενδεικτικά F. Goldbeck – J. Wienand (επιμ.), *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike*, Berlin 2017· Beard, *The Roman Triumph*· I. Östenberg, *Staging the world: Rome and the other in the triumphal procession*, Oxford 2009· Αδάμ-Βελένη, *Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο* (για τον θρίαμβο σ. 186-190)· W. Ehlers, *Art. Triumphus*, *RE* VII A (1939) 493-511. Το θέμα της καταγωγής του ρωμαϊκού θριάμβου έχει απασχολήσει επανειλημμένως την έρευνα, η οποία όμως δεν έχει καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα. Οι επικρατούσες απόψεις συνδέουν τον θρίαμβο είτε με την ετρουσκική παράδοση είτε με την αρχαία ελληνική παράδοση και τον θεό Διόνυσο. Επιπλέον, ορισμένοι συγγραφείς της ρωμαϊκής περιόδου, όπως ο Πλούταρχος, ανάγουν την αρχή της εορτής στον ιδρυτή της Ρώμης, Ρωμύλο (Πλούταρχος, *Ρωμύλος*, XVI). Ενδεικτικά βλ. H. Versnel, *Triumphus: an inquiry into the origin, development and meaning of the Roman triumph*, Leiden 1970· H. Versnel, *Red herring? Comments on a new theory concerning the origin of the triumph*, *Numen* 53 (2006), 290-326· Beard, *The Roman Triumph*, 305-318 (υποκεφ. *The Myths of Origins*).

⁴⁶⁵ Σύμφωνα με τον Πολύβιο (2ος αι. π.Χ.), ο θρίαμβος ήταν ένα θέαμα στο οποίο οι στρατηγοί έφεραν μπροστά στα μάτια των πολιτών την ζωντανή εικόνα των επιτευγμάτων τους: *τοὺς γὰρ προσαγορευομένους παρ' αὐτοῖς θριάμβους, δι' ὧν ὑπὸ τὴν ὄψιν ἄγεται τοῖς πολίταις ὑπὸ τῶν στρατηγῶν ἢ τῶν κατειργασμένων πραγμάτων ἐνάργεια...* (VI, 15, 8).

Οι γραπτές πηγές της ρωμαϊκής περιόδου βρίθουν περιγραφών επινίκιων πομπών (ο αριθμός τους ανέρχεται σε εκατοντάδες), ενώ παράλληλα, μέχρι σήμερα, την ανάμνησή τους προβάλλουν, θριαμβικές ασπίδες και στήλες κοσμημένες με σκηνές από ένδοξα πολεμικά γεγονότα. Μάλιστα, ο εορτασμός ήταν τόσο συχνός ώστε να καταγράφονται θριαμβικές επάνοδοι του ρωμαϊκού στρατού μία ή και περισσότερες φορές ετησίως (π.χ. μεταξύ 260 και 251 π.Χ. τελέστηκαν δώδεκα θρίαμβοι· μόνο για το έτος 71 μ.Χ. μαρτυρούνται τρεις, Beard, *The Roman Triumph*, 42).

⁴⁶⁶ Για τον βυζαντινό θρίαμβο πολύ χρήσιμο είναι το έργο του M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge 1986. Επιμέρους μελέτες είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικές για ποικίλες εκφάνσεις του. Ενδεικτικά: Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Β1, 55-60· Hunger, *Reditus Imperatoris*· A. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Άκτα και Θρίαμβοι στο «Έκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως»*, *Βυζαντικά* 14 (1994) 393-450· C. Mango, *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*, *DOP* 54 (2000) 173-188· B. Λυμπερόπουλος, *Ο αυτοκρατορικός θρίαμβος ως εκδήλωση της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας*, *Διαχρονία* 6 (2004) 69-80· M. McCormick, *Triumph*, *ODB*, τ. Γ', 2121-2122· J. Wienand, *Victory and Victory Celebrations*, στο: O. Nicholson (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Oxford 2018, 1561-1562· M. McCormick, *Analyzing Imperial Ceremonies*, *JÖB* 35 (1985) 1-20.

⁴⁶⁷ Η θριαμβευτική είσοδος του νικητή αυτοκράτορα ή στρατηγού, η παρουσία του λαού, ο στολισμός της πόλης, η επίδειξη λαφύρων και αιχμαλώτων, η ταπείνωση των ηττημένων αντιπάλων, η περιφορά της κομμένης κεφαλής του εχθρού, τα άσματα προς τους θριαμβευτές και οι θρησκευτικές τελετουργίες είναι ορισμένα κοινά σημεία. Αντίστοιχα, στοιχεία του ρωμαϊκού θριάμβου, όπως παρέλαση στρατιωτών που έφεραν ομοιώματα των κατακτημένων πόλεων ή επιγραφές στις οποίες αναγραφόταν το όνομα της πόλης, των ηττημένων βασιλέων και στρατηγών και των λαφύρων που αποκόμισαν, μονομαχίες και θηριομαχίες, θυσίες ζώων στο Καπιτώλιο προς τιμή του θεού Jupiter Optimus Maximus και εκτέλεση αιχμαλώτων δεν μαρτυρούνται επί βυζαντινής εποχής.

προκατόχου του. Η τελευταία θριαμβική πομπή που μαρτυρείται στα βυζαντινά κείμενα είναι αυτή του Μιχαήλ Η΄, το 1261, για τον εορτασμό της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης⁴⁶⁸.

Οι βυζαντινοί συγγραφείς μνημονεύουν συχνά τον ρωμαϊκό θρίαμβο και τον συνδέουν με αυτόν της εποχής τους. Ενδεικτικά, ο συντάκτης του *Βίου Βασιλείου* σε περιγραφή θριάμβου του Βασιλείου Α΄ στην Κωνσταντινούπολη το 873, μετά από νίκη του στη Μελιτηνή, γράφει: *καὶ διὰ τῶν Χρυσῶν Πυλῶν εἰσελθὼν ὡς οἱ πάλαι κατὰ τὴν μεγαλόδοξον Ῥώμην τῶν αὐτοκρατόρων τοὺς θριάμβους κατὰγοντες ...*⁴⁶⁹. Αρκετούς αιώνες αργότερα, ο λόγιος του 12ου αι., Ιωάννης Τζέτζης, σε επιστολή του προς τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό παραθέτει απόσπασμα από το έργο του Δίωνος Κασσίου (2ος-3ος αι.), στο οποίο περιγράφεται ο τρόπος διεξαγωγής μιας ρωμαϊκής επινίκιας πομπής: *ἐς δίφρον τὸν θριαμβονίκην ἀναβιβάσαντες σινωπιδίῳ ἢ κινναβάρεϊ τὸ πρόσωπον ἀντὶ αἵματος ὡς μὴ ἐρυθρίᾳ περιχρίουσι καὶ βραχιονιστῆρας ἐμβάλλουσι ταῖς χερσὶ καὶ δάφνινον στέμμα καὶ δάφνης κλῶνα διδοῦσι τῇ δεξιᾷ· περιτιθέασι δὲ καὶ τῇ κεφαλῇ στέφανον ἐξ ὕλης ὁποίας, ἀνάγραπτα φέροντα ὅσα ἐποίησεν ἢ ἐπεπόνθει. οἰκέτης δὲ δημόσιος τοῦ ἄρματος ἐστὼς ὀπισθεν ἀνέχει τὸν στέφανον λέγων ἐκείνῳ πρὸς οὗς· ‘βλέπε καὶ τὸ κατόπιν’. κώδωνες δὲ καὶ μάστιγ τοῦ ζυγοῦ τοῦ ἄρματος ἀπηώρηνται. εἴτα τρεῖς κυκλῶν τὸν τόπον περιτρέχει, καὶ τοὺς ἀναβαθμοὺς ἐπὶ γόνασιν ἀνέρπει καὶ τοὺς στεφάνους ἐκεῖ ἀποτίθεται. εἴτα μετὰ θυμελικῶν οἴκαδε ἀπέρχεται*⁴⁷⁰.

Πηγές

Για τους αυτοκρατορικούς θριάμβους, πλούσιο υλικό εντοπίζεται στην ιστοριογραφία, καθώς και σποραδικές αναφορές σε άλλου είδους κείμενα. Οι πληροφορίες αυτές, ως επί το πλείστον, είναι αποσπασματικές και σύντομες περιγραφές, ικανές όμως για να διαφωτίσουν επαρκώς σχετικά με το θέμα. Επιπλέον, στο τελετουργικό μέρος της εορτής, ειδικά κεφάλαια

⁴⁶⁸ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, 217-219· Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, IV, 89· Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφὴ*, 187-188.

⁴⁶⁹ *Βίος Βασιλείου*, 146.49-51.

⁴⁷⁰ Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐπιστολαί*, 142.1-13. Πβλ. Δίων Κάσσιος 1, 72· Macrides – Magdalino, *The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism*, 119-120. Η επιστολή απευθύνεται στον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, ο οποίος επρόκειτο να τιμήσει φιλόσοφο από το Πάνιο της Θράκης, ως ανταπόδοση για τους λόγους που εκφώνησε προς τιμήν του, επιτρέποντάς του να τελέσει θρίαμβο επάνω σε δίφρο. Η ταυτότητα του φιλοσόφου είναι άγνωστη. Με βάση την προηγούμενη επιστολή, αριθμός 94, η οποία συντάχθηκε το 1154/55, η χρονολόγηση της εν λόγω επιστολής τοποθετείται στη δεκαετία του 1150. M. Grünbart, *Prosopographische Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes*, *JÖB* 46 (1996), 201· Η M. Beard υποστηρίζει ότι, αν και τα βυζαντινά κείμενα είναι πολύτιμη πηγή για το έργο του Δίωνος, καθώς δεν σώζεται ολόκληρο, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί στις πληροφορίες που παραδίδουν. Κατά την Beard, η αναφορά του Τζέτζη στο γεγονός ότι ο θριαμβευτής περιφερόταν τρεις φορές στον χώρο και έπειτα ανέβαινε τα σκαλοπάτια (του ιερού) με τα γόνατα και εναπόθετε εκεί στεφάνους δεν πρέπει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Beard, *Roman Triumph*, 84.

αφιερώνονται στην *Ἐκθεσιν περὶ βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου⁴⁷¹.

Ο θρίαμβος ως ψυχαγωγία – Περιγραφή τελετής θριάμβου

Ο θρίαμβος, αν και είχε έκτακτο χαρακτήρα, ήταν πρωτίστως έκφραση πολιτικής ισχύος· για τον θριαμβευτή βασιλέα ήταν η κύρια εκδήλωση δύναμης, επιδείκνυε τις στρατιωτικές του ικανότητες και νομιμοποιούσε την εξουσία του. Τέτοιου είδους θεάματα αποτελούσαν εξαιρετικές ευκαιρίες για τη δόξα και την αποθέωση των ηγεμόνων. Επιπροσθέτως, ο απλός

⁴⁷¹ Τα σχετικά κεφάλαια είναι:

1. *Ἄκτα, ἐπινικίων θριαμβευομένων ἐπὶ τοῦ ἵπποδρομίου* (*Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 332).
2. *Ἄκτα ἐπὶ μεγιστάνῳ ἁμειρᾷ ἐν πολέμῳ ἡττηθέντι καὶ ἀναιρεθέντι* (*Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 332-333). Ο J. Bury (*Ceremonial Book*, 434) υποστηρίζει ότι, αν και δεν γίνεται σαφής αναφορά, τα δυο κεφάλαια με τον τίτλο *Ἄκτα* συνδέονται με τον θρίαμβο που τέλεσε ο Μιχαήλ Γ΄ στην Κωνσταντινούπολη μετά τη νίκη των στρατιωτικών δυνάμεων του θείου του Πετρώνα στην Παφλαγονία το 863, εναντίον του εμίρη της Μελιτηνής Ομάρ. Η Α. Κόλια-Δερμιτζάκη (*Ἄκτα και Θρίαμβοι στο «Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως», Βυζαντινά 14* (1994) 393-450) συμφωνεί με τη σύνδεση των δεύτερων ακτολογίων με τον θρίαμβο του Μιχαήλ Γ΄, υποστηρίζει όμως ότι τα πρώτα *Ἄκτα* πρέπει να εκφωνήθηκαν σε θρίαμβο του Νικηφόρου Β΄ Φωκά είτε το 965 (πιο πιθανό κατά την συγγραφέα) είτε το 963.
3. *Ὅσα δεῖ γίνεσθαι, ὅταν ἀπὸ ἐξπεδίτου ἢ μακρᾶς ὁδοιπορίας ἐπανέρχεται ὁ βασιλεὺς* (*Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 495-498· Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν βασιλικῶν ταξειδίων*, 136-141). Στο πρώτο μέρος του αποσπάσματος ο συγγραφέας περιγράφει το *μεσάλλαγον*, δηλ. την υποδοχή του αυτοκράτορα σε περιοχή εκτός των τειχών και παραμονή του εκεί επί μερικές ημέρες. Στο δεύτερο μέρος αναφέρεται σε θριαμβική είσοδο του Ιουστινιανού στην πόλη, στις 11 Αυγούστου το 559, από την πύλη Χαρισίου (στα τείχη στην περιοχή των Βλαχερνών. Janin, *Constantinople*, 281-282) μέχρι την εκκλησία των αγίων Αποστόλων, καθότι ο σεισμός του 557 είχε προκαλέσει ζημιές στη Μέση οδό και στη Μεγάλη Εκκλησία (McCormick, *Eternal Victory* 209).
4. *Ἡ ἀπὸ τοῦ φοσσάτου μετὰ νίκης ἐπάνοδος Βασιλείου τοῦ φιλοχρίστου βασιλέως ἀπὸ Τεφρικῆς καὶ Γερμανικείας* (*Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 498-503· Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν βασιλικῶν ταξειδίων*, 140-146. Θρίαμβος του Βασιλείου Α΄ κατά την επάνοδό του από την εκστρατεία στην Τεφρική και τη Γερμανικία το 878/9.
5. *Ἡ ἀπὸ τοῦ φοσσάτου ἐπάνοδος Θεοφίλου βασιλέως, ὅτε ἐνίκησεν κατὰ κράτος τοὺς ἀπὸ Κιλικίας στρατοπεδεύσαντας κατ' αὐτοῦ Ταρσίτας, Μομγουμεσίτας, Ἀδανίτας, Εἰρηνοπολίτας, Ἀναζαρβήτας καὶ λοιποὺς, χιλιάδας κ'* (*Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 503-508· Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν βασιλικῶν ταξειδίων*, 146-151). Θρίαμβος του Θεοφίλου κατά την επάνοδό του από την εκστρατεία εναντίον των Αράβων της Κιλικίας το 831.
6. *Ὅσα δεῖ γίνεσθαι, θριάμβου ἐπινικίων τελουμένου ἐν τῷ φόρῳ μετὰ λιτῆς* (*Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 607-612). Σύμφωνα με τον McCormick, ο θρίαμβος που περιγράφεται στην *Ἐκθεση*, είχε ως πρότυπο τον θρίαμβο του πατρικίου Λέοντος Φωκά, το 956, μετά τη νίκη του ἐπὶ τοῦ Abu Asair ο οποίος κόσμησε την τελετή ως αιχμάλωτος (McCormick, *Eternal Victory*, 159-165).
7. *Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν, θριάμβου ἐπιτελουμένου ἐπινικίων ἐν τῷ ἵπποδρομῷ* (*Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 612-615). Ο McCormick θεωρεῖ ότι ο (ανώνυμος) θρίαμβος, που περιγράφεται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, είχε ως πρότυπο είτε τον θρίαμβο του στρατηγού των Κιβυρραιωτῶν πατρικίου Βασιλείου Εξαμιλίτου (που ἔγινε τον Σεπτέμβριο/Οκτώβριο του ἴδιου ἔτους 956), είτε εκείνον του Ἰωάννη Τζιμισκή και του παρακοιμωμένου Βασιλείου μετὰ τη νίκη τους ἐπὶ τοῦ Naga al-Kasaki και τοῦ Saif ad-Dawla, που τελέσθηκε στα τέλη του 958 ἢ τις ἀρχές του 959 (McCormick, *Eternal Victory*, 165-166).

λαός είχε τη δυνατότητα να αντικρύσει τη μορφή του αυτοκράτορα, γεγονός που δεν συνέβαινε συχνά⁴⁷².

Το ερώτημα, το οποίο θα μας απασχολήσει στο παρόν κεφάλαιο, είναι ο τρόπος με τον οποίο μία επίσημη τελετή η οποία αφορμάτο κυρίως από πολιτικά κίνητρα, μπορούσε να αποτελέσει ευκαιρία για την ψυχαγωγία των συμμετεχόντων. Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, είναι αναγκαίο να διερευνηθεί ο τρόπος διεξαγωγής του βυζαντινού θριάμβου (επί το πλείστον, καθώς υπήρχαν περιπτώσεις που διαφοροποιείτο)⁴⁷³.

Η τέλεση του θριάμβου είχε διάρκεια πολλών ημερών και διακρινόταν σε τρία μέρη:

- α) επάνοδος αυτοκράτορα, παραμονή του σε περιοχή εκτός των τειχών και προετοιμασία για την παρέλαση
- β) είσοδος βασιλέως στην πόλη, επινίκιος πομπή
- γ) ψυχαγωγικά θεάματα

Η πρώτη συνάντηση του θριαμβευτή αυτοκράτορα με αξιωματούχους της πόλης, μέλη της συγκλήτου και της βασιλικής οικογένειας γινόταν είτε στην περιοχή του Ρηγίου⁴⁷⁴, περίπου 12 χλμ. δυτικά της Κωνσταντινούπολης, αν επέστρεφε από εκστρατεία στη Δύση, είτε στην περιοχή της Χαλκηδόνας (είτε *ἐν τῷ Σατύρῳ*⁴⁷⁵ είτε *ἐν τῷ Πολεατικῷ*⁴⁷⁶ ἢ *ἐν Ροφηνιαναῖς*⁴⁷⁷, ἢ *ἐν τῇ Τέρειᾳ*⁴⁷⁸), αν επέστρεφε από εκστρατεία στην Ανατολή. Όσοι επιθυμούσαν να τον συναντήσουν πιο νωρίς, ήταν δυνατόν να μεταβούν στην Ηράκλεια (σε επάνοδό του από τη Δύση). Αν ο αυτοκράτορας ερχόταν δια θαλάσσης, οι άρχοντες ανέμεναν στην ακτή και τον υποδέχονταν μετά την αποβίβασή του από το πλοίο. Η παραμονή του στις αναφερθείσες περιοχές είχε διάρκεια μερικών ημερών, κατά τις οποίες είχε την ευκαιρία αυτός και ο υπόλοιπος στρατός να ξεκουραστούν και να ετοιμαστούν για την πομπή. Οι αξιωματούχοι μεριμνούσαν για τη συγκέντρωση των λαφύρων και τον έλεγχο των αιχμαλώτων. Το τελετουργικό πλαισίωναν επισκέψεις σε ιερούς ναούς, που συνοδεύονταν από επευφημίες προς τον αυτοκράτορα.

⁴⁷² Hunger, *Reditus Imperatoris*, 19.

⁴⁷³ Για την τέλεση του θριάμβου βλ. *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 495–508, 607–615· Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Β1, 55–60· McCormick, *Eternal Victory*, 189–230.

⁴⁷⁴ Janin, *Constantinople*, 277.

⁴⁷⁵ Janin, *Constantinople*, 505.

⁴⁷⁶ Janin, *Constantinople*, 503.

⁴⁷⁷ Janin, *Constantinople*, 504–505.

⁴⁷⁸ Janin, *Constantinople*, 149–150, 498–499.

Κορυφαία εκδήλωση του δρώμενου ήταν η είσοδος της πομπής στην πόλη από τη Χρυσή πύλη⁴⁷⁹, της οποίας η μεσαία θύρα άνοιγε μόνο σε τέτοιας σημασίας περιπτώσεις⁴⁸⁰. Η εορτή άρχιζε νωρίς το πρωί· ο βασιλεύς, έφιππος σε λευκό ίππο, ενδεδυμένος με χρυσοκέντητα ιμάτια, φορώντας το στέμμα και φέροντας τα αυτοκρατορικά σύμβολα εξουσίας, κατευθυνόταν προς την πύλη. Εκεί τον υποδέχονταν ο έπαρχος της πόλης και ο *άπονομεύς*, υπεύθυνος για τη φρούρηση της πόλης στο διάστημα της απουσίας του, και του πρόσφεραν δύο στεφάνια, ένα χρυσό και ένα δάφνινο. Ο αυτοκράτορας με τη σειρά του τους αντάμειβε με δώρο αντίστοιχης ή μεγαλύτερης αξίας. Τα κείμενα ομιλούν ακόμη για παρουσία του πατριάρχη, ιερέων, της συγκλήτου και συγγενών του αυτοκράτορα, καθώς και του λαού⁴⁸¹. Τέλος, ο λαός και ο κλήρος κρατούσαν κλαδιά ελιάς και άνθη, και έψαλλαν το «θριαμβευτάλιον».

Η πομπή με αυστηρή τάξη και πειθαρχία διέσχιζε τη Μέση οδό, περνούσε από όλα τα μεγάλα φόρα της πόλης και κατέληγε στον ναό της Αγίας Σοφίας. Την πομπή άνοιγαν στρατιωτικά τμήματα, ακολουθούσαν οι αιχμάλωτοι πολέμου και τα λάφυρα, και έκλεινε με τον αυτοκράτορα έφιππο ή όρθιο σε τέθριππο ή ακολουθούσε το τέθριππο πεζός· πολλές φορές συνοδευόταν από μέλη της οικογένειάς του ή από τον στρατηγό που είχε εξασφαλίσει τη νίκη και απολάμβανε μεγάλες τιμές.

Ο διάκοσμος της πόλης, για τον οποίο ήταν υπεύθυνος ο έπαρχος της πόλης, συμπλήρωνε τη χαρμόσυνη ατμόσφαιρα. Οι οικίες που βρίσκονταν σε περιοχές από τα οποία θα περνούσε η πομπή είχαν στολιστεί από τις προηγούμενες ημέρες με άνθη, πολυκάνδηλα, τάπητες και πολύτιμα υφάσματα, οι δρόμοι είχαν καθαριστεί, και ευώδη ξύλα, μύρα και θυμιάματα έκαιγαν κατά διαστήματα. Εκατέρωθεν της οδού είχαν συγκεντρωθεί πλήθη λαού με κεριά, άνθη και κλαδιά ελιάς στα χέρια. Έρριναν τον θριαμβευτή βασιλέα με άνθη και τον επευφημούσαν. Σε ορισμένες περιπτώσεις μαρτυρείται η ύπαρξη ειδικά κατασκευασμένων ικριωμάτων από τα οποία παρακολουθούσε το θέαμα ο λαός. Κατά τη διάρκεια της πομπής ο αυτοκράτορας έκανε στάσεις, «δοχαί», για να δεχθεί τον χαιρετισμό των δήμων⁴⁸². Τότε οι αιχμάλωτοι όφειλαν να πέσουν πρηγείς στο έδαφος ως δείγμα υποταγής.

⁴⁷⁹ Guiland, *Topographie* II, 62-63· Janin, *Constantinople*, 263-264, 269-273, 330.

⁴⁸⁰ Για τη διαδρομή του θριάμβου βλ. Guiland, *Topographie* I, 217-248· C. Mango, *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*, *DOP* 54 (2000) 173-88.

⁴⁸¹ Ο Θεόφιλος σε επάνοδο του από εκστρατεία είχε δώσει την εντολή να παρευρίσκονται όλα τα παιδιά της πόλης με στεφάνια στα χέρια κατά την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη. *Έκθεσις περί βασιλείου τάξεως*, 508.1-5.

⁴⁸² Στον θρίαμβο του Βασιλείου Α΄ το 879 απαριθμούνται 10 στάσεις (δοχαί) από την Χρυσή πύλη μέχρι την αγία Σοφία. McCormick, *Eternal Victory* 212.

Η πομπή έφθανε στον ναό της Αγίας Σοφίας, όπου ο αυτοκράτορας εισερχόταν για τη θεία δοξολογία. Στο τέλος, ο πατριάρχης στεφάνωνε τον αυτοκράτορα. Μετά από αυτή τη σύντομη τελετή ο αυτοκράτορας αποσυρόταν στο Ιερό Παλάτιο για να αναπαυθεί.

Ο εορτασμός της νίκης δεν ολοκληρωνόταν με το τέλος της πομπής. Όπως αναφέρθηκε, ο αυτοκράτορας αποσυρόταν στο Παλάτι, όπου παρέθετε επίσημα γεύματα στις αρχές της πόλης, τα οποία συχνά επαναλαμβανόταν για αρκετές ημέρες. Μάλιστα τότε ο βασιλεύς απένειμε τίτλους και προέβαινε σε δωρεές.

Στα ψυχαγωγικά θεάματα που επισφράγιζαν τον θρίαμβο και απευθύνονταν σε όλους τους κατοίκους, ανήκαν οι αγώνες στον Ιππόδρομο, όπου γινόταν παράλληλα, εκ νέου, η επίδειξη των λαφύρων και των αιχμαλώτων. Οι αγώνες ήταν δυνατόν να διεξάγονταν επί αρκετές ημέρες.

Από όσα αναφέρθηκαν γίνεται σαφές ότι η τελετή του θριάμβου, εκτός από την πολιτική σημασία την οποία είχε ως προσπάθεια προβολής της βυζαντινής ιδεολογίας και της ισχύος της αυτοκρατορίας, αποτελούσε άριστη ευκαιρία για ψυχαγωγία. Είναι αναμφισβήτητο ότι τον 12ο αιώνα τα δημόσια θεάματα δεν κατείχαν κεντρική θέση στη ζωή του λαού, εν αντιθέσει προς την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Επομένως, είναι κατανοητό ότι για το πλήθος που συγκεντρωνόταν αποτελούσε κάτι το ιδιαίτερο. Εξάλλου, από την περιγραφή της τελετής του θριάμβου συνάγεται ότι επρόκειτο για μία άρτια παράσταση με ηθοποιούς τους ίδιους του πρωτεργάτες της νικηφόρας εκστρατείας. Κύριος στόχος ήταν ο εντυπωσιασμός του λαού και η απότιση τιμής στον νικητή, σε συνδυασμό με την επίδειξη κυριαρχίας επί του ηττημένου. Αποδίδουμε τον χαρακτηρισμό παράσταση, καθώς, όπως έγινε λόγος στο εισαγωγικό κεφάλαιο, ο όρος επιτέλεση/παράσταση αναφέρεται σε μία δραστηριότητα που απαιτεί τη συμμετοχή ομάδας ανθρώπων και προβλέπει την αλληλεπίδρασή τους. Στον θρίαμβο παρίστανται κάτοικοι της πόλης, προερχόμενοι από όλα τα κοινωνικά στρώματα, και ο καθένας λαμβάνει τον ρόλο του, σύμφωνα με συγκεκριμένο τυπικό, συμμετέχοντας είτε ως δρών πρόσωπο είτε ως θεατής. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ψυχαγωγίας που εντοπίζεται είναι τα ευχάριστα συναισθήματα που κυριαρχούν, καθώς πρόκειται για μια εύθυμη κατάσταση. Τέλος, στην ένταξη του θριάμβου στις ψυχαγωγικές δραστηριότητες συνηγορεί επιπλέον το γεγονός της διεξαγωγής ιπποδρομιών, μίας κατεξοχήν δημόσιας διασκέδασης των Βυζαντινών⁴⁸³.

⁴⁸³ Ο Λεών Διάκονος, για τον θρίαμβο του Νικηφόρου Β' Φωκά, μετά την επιτυχημένη εκστρατεία στην Κιλικία το 964-965, αναφέρει: *παρά τοῦ δήμου δεχθεὶς μεγαλοπρεπῶς ... ταῖς τῶν ἵππων ἀμίλλαις καὶ τοῖς λοιποῖς θεωρίοις ἤστο τὸν δῆμον ἐυφραίνων* (Ιστορία, 61.7-11, πρβλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 270.34-44).

Σύντομη αναδρομή στην εξέλιξη του θριάμβου, υπό το πρίσμα της ψυχαγωγίας, από την πρωτοβυζαντινή έως την εποχή των Κομνηνών⁴⁸⁴

Σε αυτό το σημείο, για την καλύτερη κατανόηση, προτού εισέλθουμε στη μελέτη των θριάμβων που έλαβαν χώρα στην υπό εξέταση περίοδο, αξίζει να αποδοθούν σε αδρές γραμμές ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά με μία σύντομη αναδρομή στην εξέλιξη της τελετής.

Ο θρίαμβος δεν ανήκει στις επίσημες, καθορισμένες τελετές, οι οποίες διεξάγονταν σε τακτές ημέρες ανά έτος, και ως εκ τούτου στερείται ενιαίου τυπικού. Σε κάθε χρονική στιγμή η ισχύουσα εθιμοτυπία αποτελεί φάση μίας εξελικτικής πορείας, με συνέπεια να είναι κατά κανόνα δυσχερής η οριοθέτηση των επί μέρους τμημάτων της πορείας αυτής, ο καθορισμός δηλαδή του πού ακριβώς αρχίζουν και πού τελειώνουν οι μεταβολές⁴⁸⁵.

Από τον 4ο αι. και εξής, στην ανατολική αυτοκρατορία, οι αθλητικοί και ιππικοί αγώνες στον ιππόδρομο εξελίχθηκαν σταδιακά σε ιδιαίτερα δημοφιλή θεάματα. Το ενδιαφέρον αυτό γίνεται φανερό και στην τελετουργία του θριάμβου⁴⁸⁶. Τα αθλητικά θεάματα άρχιζαν να κερδίζουν έδαφος σε αντίθεση με την θριαμβική είσοδο του βασιλέως στην πόλη που παλαιότερα κυριαρχούσε σε μεγαλοπρέπεια. Η διεξαγωγή του κύριου μέρους της εορταστικής διαδικασίας εντός του ιπποδρόμου, και συγκεκριμένα η επίδειξη των λαφύρων και των αιχμαλώτων, τα *ακτολόγια* και η προσκύνηση του αυτοκράτορα από τους αιχμαλώτους, αλλά και η ευλόγηση του νικηφόρου αυτοκράτορα από τον πατριάρχη, εξυπηρετούσε συν τοις άλλοις λόγους ασφαλείας· ο κλειστός χώρος του ιπποδρόμου ήταν κατάλληλος για την προστασία του αυτοκράτορος σε περίπτωση ταραχών⁴⁸⁷.

Σημαντικός παράγων στη διαμόρφωση του θριάμβου υπήρξε η νέα χριστιανική θρησκεία. Οι ειδωλολατρικές θυσίες, τα βίαια θεάματα των μονομαχιών και η εκτέλεση αιχμαλώτων δεν άρμοζαν στις νέες πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης υπήρξε η αποβολή των ανωτέρω στοιχείων. Το κενό αυτό που προέκυψε, άρχισε σταδιακά να καλύπτει

⁴⁸⁴ Για την εξέλιξη της τέλεσης του θριάμβου βλ. McCormick, *Eternal Victory*.

⁴⁸⁵ Ο McCormick (*Eternal Victory*) κρίνει σκόπιμη την παρουσίαση και ανάλυση των βυζαντινών θριάμβων σε τέσσερεις χρονικές περιόδους α) από τον Κωνσταντίνο Α΄ έως τον Θεοδόσιο Α΄, β) από τους διαδόχους του Θεοδοσίου έως τον Αναστάσιο, γ) από τον Ιουστινιανό έως την εικονομαχία, δ) από το τέλος της εικονομαχίας έως την Μακεδονική δυναστεία· για την περίοδο 11ου και 12ου αιώνα ο συγγραφέας περιορίζεται σε σποραδικές αναφορές και όχι σε ενδελεχή εξέταση.

⁴⁸⁶ McCormick, *Eternal Victory*, 92.

⁴⁸⁷ Αναλυτική περιγραφή του θριάμβου στον Ιππόδρομο βλ. *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 612-615 το κεφ. *Ὅσα δεῖ παραφιλάττειν, θριάμβου ἐπιτελουμένου ἐπινικίων ἐν τῷ ἵπποδρομῷ*. Το μέρος αυτό του εορτασμού, όπως δηλώνει το προηγούμενο κεφ. της *Ἐκθέσεως* με τον τίτλο *Ὅσα δεῖ γίνεσθαι, θριάμβου ἐπινικίων τελουμένου ἐν τῷ φόρῳ μετὰ λιτῆς* (607-612), μπορούσε να διεξαχθεί και στο Φόρο του Κωνσταντίνου.

ο Χριστιανισμός με την ενσωμάτωση θείων λειτουργιών και λιτανειών⁴⁸⁸. Αν και ο ρόλος αυτών των στοιχείων ήταν περιορισμένος και ανεπίσημος, ο κλήρος φαίνεται να συμμετέχει στους εορτασμούς ήδη από το 343, σε θρίαμβο προς τιμήν του Κωνσταντίνου Β' στην Αντιόχεια για τη νίκη του επί των Περσών⁴⁸⁹. Στα χρόνια του Ιουστινιανού καταγράφεται η πρώτη γνωστή επίσκεψη σε χριστιανικό ναό. Από τον 7ο αι. και εξής οι κίνδυνοι που είχε να αντιμετωπίσει το Βυζάντιο λόγω των επιθέσεων των Αράβων έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην ενίσχυση του θρησκευτικού στοιχείου. Με την προσθήκη χριστιανικών στοιχείων κατά την είσοδο του αυτοκράτορα στην πόλη, ολοκληρώνεται η σύνθεση της παλαιάς ρωμαϊκής πομπής με το νέο χριστιανικό εθιμοτυπικό. Κορυφαία εκδήλωση της τελετής αποτελούσε η επίσκεψη του θριαμβευτή ηγεμόνα στον ναό της Αγίας Σοφίας όπου συμμετείχε στις θείες ευχαριστίες και ο πατριάρχης εναπόθετε στέφανο στην κεφαλή του⁴⁹⁰. Η στεφάνωση του βασιλέως από τον ανώτατο κληρικό μπορούσε να γίνει και κατά την είσοδό του στην πόλη⁴⁹¹.

Η Κωνσταντινούπολη κυριαρχούσε ως τόπος διεξαγωγής θριάμβων χωρίς όμως να αποκλείονται άλλες πόλεις της επικράτειας⁴⁹². Από την εποχή των διαδόχων του Θεοδοσίου Α' ο αυτοκράτορας συχνά δεν λαμβάνει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις. Αυτό δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει και τον εορτασμό των νικών. Η ύψιστη τιμή θριαμβικής υποδοχής μετά από νικηφόρα εκστρατεία έπαυσε να είναι αποκλειστικό προνόμιο του βασιλέως⁴⁹³. Εξακολουθούσε να είναι το κεντρικό πρόσωπο, χωρίς ωστόσο να μονοπωλεί την παράσταση. Η σταδιακή ενίσχυση της θέσης του νικηφόρου στρατηγού και των ανώτατων αξιωματούχων του στρατού οδήγησε ακόμη και στην τέλεση επινίκιας πομπής με πρωταγωνιστή τον στρατηγό. Ο Προκόπιος αναφέρει διεξαγωγή επινίκιας παρέλασης από τον στρατηγό του Ιουστινιανού Βελισάριο το 534, μετά την επιστροφή του από την Αφρική⁴⁹⁴. Μάλιστα, ο ιστορικός συνδέει την τελετή με τη ρωμαϊκή παράδοση και τονίζει ότι παρεξέκλισε

⁴⁸⁸ M. McCormick, *Triumph*, ODB, τ. Γ', 2121-2122.

⁴⁸⁹ McCormick, *Eternal Victory*, 105-106.

⁴⁹⁰ Για τη συμμετοχή του κλήρου στις επίσημες τελετές βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre: Etude sur le "césaropapisme"*, Paris 1996 (αγγλ. μτφρ. *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, J. Birrell, Cambridge 2003).

⁴⁹¹ *Βίος Βασιλείου* 176.26-28 και την βασιλεύουσιν φθάσας, κατὰ τὸ πρότερον ἔθος διὰ τοῦ πατριάρχου τὸν τῆς νίκης ἐδέξατο στέφανον καὶ παρὰ τοῦ δήμου τὰς ἐπινίκιους φωνάς.

⁴⁹² Τον 4ο αι. τελέσθηκαν στη Ρώμη τέσσερεις θρίαμβοι. Επινίκιες πομπές μαρτυρούνται ακόμη στις πόλεις Σίρμιον, Μιλάνο και Αντιόχεια. McCormick, *Eternal Victory*, 46, 84.

⁴⁹³ Για θριάμβους που τέλεσαν αποκλειστικά αυτοκράτορες στην Κωνσταντινούπολη βλ. Hunger, *Reditus Imperatoris*.

⁴⁹⁴ Για τον θρίαμβο του Βελισαρίου βλ. H. Börm, *Justinians Triumph und Belisars Erniedrigung. Überlegungen zum Verhältnis zwischen Kaiser und Militär im späten Römischen Reich*, *Chiron* 43 (2013) 63-91.

της συνηθισμένης εθιμοτυπίας, καθώς ο θρίαμβος δεν είχε ως αφετηρία τη Χρυσή πύλη, αλλά τον οίκο του Βελισάριου και ότι αυτός δεν διέσχισε την πόλη έφιππος αλλά πεζός⁴⁹⁵.

Αφορμή για την τέλεση θριάμβου, ως επί το πλείστον, αποτελούσαν οι νίκες των βυζαντινών στρατευμάτων εναντίον αλλοεθνών. Ωστόσο, δεν ήταν λίγες οι φορές που ο αυτοκράτορας επισφράγιζε την επικράτησή του σε προσπάθεια ανατροπής του από τον θρόνο με στασιαστικά κινήματα. Σε τέτοιες περιπτώσεις συχνά γίνεται αναφορά είτε σε διαπόμπευση του στασιαστή κατά τη διεξαγωγή του θριάμβου είτε σε επίδειξη της κομμένης κεφαλής του καρφωμένης σε πάσσαλο⁴⁹⁶. Η περιφορά κομμένης κεφαλής ηττημένου ξένου αντιπάλου ή σφετεριστή του θρόνου αποτελούσε συνέχεια της ρωμαϊκής παράδοσης. Αρχικά η κεφαλή ετίθεντο σε κοινή θέα στον Ιππόδρομο και έπειτα μεταφέρονταν στην περιοχή *Συκαί* όπου το θέαμα παρακολουθούσε μεγάλο πλήθος⁴⁹⁷.

Θρίαμβοι 12ου αιώνα

Κατά τον 12ο αιώνα, καίτοι δεν μαρτυρείται μεγάλος αριθμός επινίκιων παρελάσεων, είναι φανερό ότι οι αυτοκράτορες διοργάνωναν θριάμβους με ιδιαίτερη, και σε ορισμένες περιπτώσεις πρωτοφανή, φροντίδα και επισημότητα.

Ο πρώτος θρίαμβος της εποχής των Κομνηνών που μαρτυρείται, ήταν εκείνος που τέλεσε ο Ιωάννης Β΄, το 1133, όταν επέστρεφε νικητής μετά από την ανακατάληψη της Κασταμόνου⁴⁹⁸. Ο θρίαμβος του Ιωάννη Β΄ είναι ο πιο λεπτομερώς καταγεγραμμένος του 12ου

⁴⁹⁵ Προκόπιος, V, 9.3 *τά τε γὰρ λάφυρα ἐνδεικνύμενος καὶ τὰ τοῦ πολέμου ἀνδράποδα ἐν μέσῃ τῇ πόλει ἐπόμπευσεν, ὃν θρίαμβον καλοῦσι Ῥωμαῖοι, οὐ τῷ παλαιῷ μέντοι τρόπῳ, ἀλλὰ πεζῇ βαδίζων ἐκ τῆς οἰκίας τῆς αὐτοῦ ἄχρις εἰς τὸ ἵπποδρόμιον.*

⁴⁹⁶ Το 1043 ο Κωνσταντῖνος Θ΄ Μονομάχος κατέστειλε ανταρσία του Γεωργίου Μανιάκη. Ο Μιχαήλ Ψελλός περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τον θρίαμβο που ακολούθησε. Προπορεύονταν τα ελαφρά οπλισμένα τμήματα του στρατού, κατόπιν παρήλαυναν οι επίλεκτοι κατάφρακτοι υπεῖς και ακολουθούσε ο στρατός του αποστάτη (κάθονταν πάνω σε όνους, κοιτώντας προς την ουρά τους, με ξυρισμένα κεφάλια και με ακαθαρσίες στο λαιμό τους). Αμέσως μετά, ερχόταν η κεφαλή του στασιαστή, ακολουθούσαν σπαθάριοι, ραβδούχοι και, τέλος, ερχόταν επιβλητικότερος ο επικεφαλής του στρατού (Στέφανος Περγαμηνός). Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* VI 87, σ. 142-143. Για τον συγκεκριμένο θρίαμβο βλ. ακόμη Ιωάννης Σκύλιτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 428.92-98 καθώς και τη μικρογραφία του χειρογράφου της Μαδρίτης, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 224v.

⁴⁹⁷ Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 315.

⁴⁹⁸ Για τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου βλ. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, 301-302· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 390-391, 672· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 115· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 104-105. Για την περιγραφή και την πολιτική σημασία του θριάμβου βλ. P. Magdalino, *The triumph of 1133*. Ο Magdalino αναζητάει τα κίνητρα του Ιωάννη Β΄ που τον οδήγησαν στη διεξαγωγή θριάμβου τη συγκεκριμένη στιγμή, ενώ η οικογένεια των Κομνηνών βρισκόταν ήδη επί 52 έτη στον θρόνο και ο Ιωάννης διήνυε το 15ο έτος της βασιλείας του, αφού μάλιστα έως τότε είχε επιτύχει στρατιωτικές νίκες άξιες θριάμβου. Μία εξήγηση που μπορεί να δοθεί κατά τον συγγραφέα είναι το γεγονός ότι οι επανειλημμένες ήττες του βυζαντινού στρατού τον 11ο αιώνα οδήγησαν στην

αιώνα. Εκτός από τις συνοπτικές περιγραφές των δύο ιστορικών της εποχής, Ιωάννη Κιννάμου και Νικήτα Χωνιάτη⁴⁹⁹, διαθέτουμε σειρά ποιημάτων που συνέθεσε για την περίπτωση ο Θεόδωρος Πρόδρομος⁵⁰⁰:

Ποίημα III: *Τῷ πορφυρογεννήτῳ καὶ βασιλεῖ κῆρ Ἰωάννη τῷ Κομνηνῷ ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κασταμόνος*. Πρόκειται για εγκωμιαστική περιγραφή της νίκης που εορταζόταν.

Ποίημα IV: *Εἰς τὴν ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κασταμόνος ἐπινίκιον πρόοδον τοῦ αὐτοκράτορος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, δεκάστιχα πολιτικά· τοῖς δήμοις*. Στίχοι σε 15σύλλαβο που απήγγειλαν οι δήμοι απευθυνόμενοι στον αυτοκράτορα, πιθανώς κατά τη διάρκεια της πομπής.

Ποίημα V: *Ως ἀπὸ τῆς πόλεως δεκάστιχα παρακλητικὰ τῷ αὐτοκράτορι πρὸς τὸ καθίσαι ἐφ' ἄρματος· τοῖς δήμοις*. Στίχοι που απήγγειλαν πάλι οι δήμοι στον αυτοκράτορα με την παράκληση να καθίσει στο ἄρμα που του πρόσφεραν.

Ποίημα VI: *Ἐκφρασις διὰ στίχων ἡρωϊκῶν τῆς ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κασταμόνος προελεύσεως τοῦ αὐτοκράτορος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ*. Μακροσκελὴς ἔκφρασις της θριαμβικῆς πομπής.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος με τους στίχους του καλοῦσε ὅλους τους κατοίκους της πόλης να συμμετάσχουν στην εορτή με μουσική, τραγούδια και χορούς⁵⁰¹. Ἄνδρες και γυναῖκες ἀπὸ ὅλες τις κοινωνικὲς ομάδες συνέρρεαν στην ακτή της Προποντίδας για να υποδεχθoύν τον αυτοκράτορα: *ἀνέρες ἡγερέθοντο καὶ ἄσπετα φῦλα γυναικῶν / σπεῦδε δ' ἅπασα τύχη, σύμπαν γένος, ἔθνεα πάντα / ἔργα τὰδ' εἰσοράαν, ἀτὰρ ἐστῶτες θειεῖντο*⁵⁰². Για την εορτή είχαν γίνει προεργασίες στην πόλη, είχαν καθαριστεί οι οδοὶ ἀπὸ λάσπες, ἄχυρα και χαλίκια, ενώ ο

ἐκλειψη της τελετῆς και η αναβίωσή της θα ἦταν ἐξαιρετικὰ δαπανηρή. Ο Magdalino συνδέει την ἐπιλογή του Ἰωάννη Β' να τελέσει θρίαμβο ἐκεῖνη την εποχή, μεταξύ ἄλλων, με τον κυριότερο στόχο της διεξαγωγῆς ἐνός θριάμβου, που εἶναι η νομιμοποίηση της ἐξουσίας του αυτοκράτορα, καθὼς την περίοδο ἐκεῖνη για πρώτη φορά ἀπειλείτο η ἐξουσία του Ἰωάννη Β' λόγω της δυσἀρεσκείας και ἀποστασίας του ἀδελφοῦ του, σεβαστοκράτορα Ἰσαακίου. Magdalino, *The triumph of 1133*, 62-65. Για την πολιτικὴ σημασία των θριάμβων του Ἰωάννη Β' (το 1133 και το 1138) βλ. ἀκόμη Α. Papageorgiou, *The Political Ideology of John II Komnenos*, στο: Α. Bucossi – Α. R. Suarez, *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, London 2016, 37-52.

⁴⁹⁹ Ἰωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, 13.13-14.2· Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 18.78-19.6· Δελέογλου, *Ἰωάννης Κίνναμος*, 153.

⁵⁰⁰ Ἐκδ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, Wien 1974, 193-196, 201-209, 214-217, 220-226. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος ἀνέλαβε να ομιλήσει ἐκ μέρους του λαοῦ συνθέτοντας τα ποιήματα, φαίνεται, ὁμως, να προβάλλει την αστική και αυτοκρατορικὴ ιδεολογία. Εἶναι βέβαιο ὅτι τα συνέθεσε κατόπιν προτροπῆς κάποιου ἀπὸ την αυτοκρατορικὴ διοίκηση. Η ἀπουσία πληροφοριῶν για τον κύκλο του Προδρόμου ἐκεῖνη την εποχή δεν μας ἐπιτρέπει να προβοῦμε σε υποθέσεις για την ταύτισή του. Οι στίχοι του Προδρόμου παραδίδουν γενικὰ μοτίβα του εἶδους, ὅπως εἶναι η παρομοίωση του αυτοκράτορα με τον ἥλιο, υπάρχουν, ὁμως, πολλὲς ἐνδείξεις ὅτι δεν ἀκολουθοῦν προγενέστερα ἄσματα. Magdalino, *The triumph of 1133*, 60-61, 65.

⁵⁰¹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἱστορικά ποιήματα* (Gedicht IV), *ἤχου κυμβάλων μουσικῆς, παντός ῥυθμοῦ καὶ μέλους, / καὶ τὸν σκηπτοῦχον ὕμνησον ἐν πάσῃ συμφωνίᾳ* (201.19-20)· *καὶ σύστητε κατὰ χορούς, σύστητε κατὰ κύκλους, / τὰς νίκας παιανίζοντες τοῦ Κομνηνοῦ δεσπότης* (208.249-250).

⁵⁰² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἱστορικά ποιήματα* (Gedicht VI), 222.50-52 (βλ. ἀκόμη 221.23).

στολισμός είχε δέσμες δαφνών και υφάσματα που κοσμούσαν τα κτήρια⁵⁰³. Ο βασιλεύς, σε αντίθεση προς τους προκατόχους του, εισήλθε στην πόλη όχι από την Χρυσή πύλη, αλλά από την πύλη της Ακροπόλεως, κοντά στην ανατολική άκρη της Κωνσταντινούπολης⁵⁰⁴. Ουσιαστικά ακολουθήθηκε μια εκ διαμέτρου αντίθετη διαδρομή. Για την επιλογή αυτή εκ μέρους των υπευθύνων, σύμφωνα με τον Magdalino, μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε. Υποθέτει ότι ίσως ήθελαν να μιμηθούν κάποια προγενέστερη τελετή, πιθανώς ένα θρίαμβο του Νικηφόρου Β΄, του οποίου διέθεταν την περιγραφή, που όμως σήμερα δεν σώζεται. Άλλοι παράγοντες που συνέβαλαν στην εν λόγω αλλαγή είναι ότι η διαδρομή από την Ακρόπολη έως την Αγία Σοφία ήταν πιο σύντομη σε σχέση με εκείνη μέσω της Χρυσής Πύλης. Επομένως ήταν πιο εύκολο και οικονομικό να καθαρισθεί και διακοσμηθεί, ενώ χρειαζόταν λιγότερο χρόνο για να καλυφθεί η διαδρομή, που ήταν σημαντικό για τη συνοδεία, της οποίας τα σημαντικότερα μέλη – μεταξύ των οποίων ο ίδιος ο αυτοκράτορας και ο ηλικιωμένος και ασθενής πατριάρχης, – πορεύονταν πεζοί. Όπως επισημαίνει ο Magdalino αξιομνημόνευτο είναι και το γεγονός ότι η πομπή μέσω αυτής της διαδρομής διερχόταν κοντά από το Ορφανοτροφείο, η ανακαίνιση του οποίου ήταν ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά έργα των Κομνηνών και άξιο επαίνου και προβολής⁵⁰⁵.

Την ημέρα της πομπής, οι οδοί, που όπως αναφέραμε, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Πρόδρομο, ήταν στολισμένοι με χρυσά και πορφυρά κεντητά υφάσματα, γέμισαν με τους κατοίκους της πρωτεύουσας· μάλιστα για τη διευκόλυνση των θεατών τοποθετήθηκαν ξύλινα παραπήγματα. Πολύτιμα υφάσματα κοσμούσαν τις εικόνες του Χριστού και των Αγίων, δίνοντας την εντύπωση ζωντανών προσώπων⁵⁰⁶. Για τον εορτασμό φιλοτεχνήθηκε ακόμη άρμα από χρυσό, αργυρό και πολύτιμους λίθους: *ἀγλαόν ἄρμα τέτυκτο σοφῆς ἐξεύρεμα τέχνης*⁵⁰⁷. Το άρμα που προοριζόταν για τη μεταφορά του αυτοκράτορα έσυραν τέσσερις λευκοί ίπποι⁵⁰⁸.

⁵⁰³ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht VI), 221.28-39.

⁵⁰⁴ Για την πύλη της Ακροπόλεως βλ. Janin, *Constantinople*, 294-295· P. Magdalino, The “Columns” and the Acropolis Gate: A Contribution to the Study of the Ceremonial Topography of Byzantine Constantinople, στο: N. Asutay-Effenberger – F. Daim (επιμ.), *Φιλοπάτιον. Spaziergang im kaiserlichen Garten. Beiträge zu Byzanz und seinen Nachbarn. Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*, Mainz 2013, 147-156.

⁵⁰⁵ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 392-393· Magdalino, *The Triumph of 1133*, 56-57. Για το *Ορφανοτροφείο* ενδεικτικά βλ. T. S. Miller, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, Washington D.C., 2003· K. Dark – A. Harris, The Orphanage of Byzantine Constantinople: An Archaeological Identification, *BSI* 66 (2008), 189-201· Η. Νέσσερης, *Η παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12ο αιώνα*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2014, 42-53.

⁵⁰⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 18.80-19.86.

⁵⁰⁷ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht VI), 222.59.

⁵⁰⁸ Λεπτομερή έκφραση του άρματος και των ίππων που το έσυραν παραδίδει ο Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht VI), 222.57-223.104. Για αναφορές στο άρμα βλ. ακόμη Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 13.16-

Η επινίκιος παρέλαση χωριζόταν σε τρία τμήματα. Την πομπή άνοιγαν οι Βυζαντινοί οπλίτες φέροντας κράνη και λόγχη και ακολουθούσαν σημαιοφόροι ιππείς σε ομάδες των πέντε ατόμων. Έπειτα ακολουθούσαν βάρβαρες γυναίκες πάνω σε ίππο κρατώντας από ένα παιδί, ενώ σε απόσταση έποντο οι βασίλισσες των βαρβάρων. Το πρώτο μέρος ολοκληρωνόταν με την παρέλαση των αραβικών ίππων του αυτοκράτορα και τους ιερείς να έπονται απευθύνοντας ύμνους στον Θεό. Το δεύτερο τμήμα αποτελείτο από άνδρες των δήμων που έψελναν άσματα, τα μέλη της συγκλήτου με χρυσή ενδυμασία και οι συγγενείς του αυτοκράτορα. Όπως αναφέρθηκε, για τη μετακίνηση του αυτοκράτορα φιλοτεχνήθηκε άρμα που πρόσφερε η πόλη στον βασιλέα ως αντάλλαγμα για όλες τις ευεργεσίες του. Ο θριαμβευτής ηγεμόνας, προκειμένου να μη θεωρηθεί υπερόπτης, προτίμησε να τοποθετήσει την εικόνα της Θεοτόκου, προστάτιδας της πόλης και υπεύθυνης για τη νίκη⁵⁰⁹. Ο ίδιος προπορευόταν πεζός κρατώντας το σημείο του Σταυρού. Η περιβολή του έφερε στέμμα διακοσμημένο με πολύτιμους λίθους, πέπλο βασιλικό που κάλυπτε το στέρνο του και οπλισμό σαν αυτόν που έφεραν οι μαχητές. Ακολουθούσε πρώτα ο υιός και διάδοχος του αυτοκράτορα, Αλέξιος Β΄, φέροντας ίδιο στέμμα με τον πατέρα του αλλά διαφορετικό χιτώνα, και πίσω από αυτόν οι άλλοι τρεις υιοί του Ιωάννη Β΄⁵¹⁰. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της πομπής, παρευρίσκετο ο πατριάρχης Ιωάννης Θ΄ Αγαπητός, με την ιερατική στολή του· παρά την ηλικία του και το ασθενικό σώμα, ακολουθούσε την πομπή πεζός.

Η πομπή διήλθε την πόλη και κατέληξε στον ναό της Αγίας Σοφίας. Άλλαξε την ενδυμασία του και φόρεσε εκείνη που προβλεπόταν για τις περιπτώσεις συμμετοχής του στις ιερές ακολουθίες, εισήλθε στο ναό κρατώντας κερί και ακολουθούμενος από τους ιερείς, τοποθέτησε το στέμμα του στην Αγία Τράπεζα και ανέπεμψε ευχαριστήριους ύμνους στον Θεό⁵¹¹.

18΄ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 18.78-80΄ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht V), 214-217.

⁵⁰⁹ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, 13.18-20΄ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 19.89-95΄ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht VI), 226.199-210.

⁵¹⁰ Η παρουσία των υιών του αυτοκράτορα κατέχει και αυτή συμβολικό χαρακτήρα καθότι δίνει έμφαση στη νομιμότητα και συνέχεια της αυτοκρατορικής δυναστείας. Magdalino, *The Triumph of 1133*, 59.

⁵¹¹ Η παρουσία του πατριάρχη και του κλήρου στην πομπή, η τιμή που δίδεται στην εικόνα της Θεοτόκου και η εμφάνιση του αυτοκράτορα με την ενδυμασία που προορίζεται για τις περιπτώσεις επίσκεψής του στην εκκλησία, προσδίδει θρησκευτικό χαρακτήρα. Αναμφίβολα, σκοπός ήταν να δοθεί έμφαση στην αναγνώριση του αυτοκράτορα ότι η νίκη του και η δύναμή του οφείλεται στην θεϊκή εύνοια. Magdalino, *The Triumph of 1133*, 59

Τέλος, ιππικοί αγώνες στον Ιππόδρομο τις επόμενες ημέρες ολοκλήρωσαν τον εορτασμό. Ο Κίνναμος πιθανώς υπερβάλλει γράφοντας ότι οι κάτοικοι της πρωτεύουσας είχαν να δουν τόσο μεγαλοπρεπές θέαμα από την εποχή του Ηρακλείου και του Ιουστινιανού⁵¹².

Ο θρίαμβος του Ιωάννη Β΄ παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με εκείνον του Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή, το 971, μετά από τη νίκη του επί των Ρώσων και των Βουλγάρων⁵¹³. Και στους δυο θριάμβους έχουμε έντονη την προβολή του θρησκευτικού στοιχείου. Κεντρικό ρόλο στο δρώμενο κατείχε το άρμα και η άρνηση του αυτοκράτορα να επιβιβαστεί σε αυτό καθώς και η απόφασή του να τοποθετήσει την εικόνα της Παναγίας. Ακόμη, και στις δυο περιπτώσεις έντονη ήταν η παρουσία του κλήρου.

Ο θρίαμβος του 1133 φαίνεται, σύμφωνα πάντοτε με τις πληροφορίες που παραδίδονται από τους ιστοριογράφους της εποχής, να μιμείται εκείνον του 971 (ο οποίος με τη σειρά του διαφοροποιείται σε σχέση με την παράδοση των θριάμβων) αλλά περιέχει και στοιχεία καινοτομίας. Σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, ο Ιωάννης Β΄ όχι μόνο συμμετείχε στην πομπή πεζός, αλλά και προπορευόταν του άρματος προσδίδοντας μεγαλύτερη τιμή στον πατριάρχη και την εικόνα της Παναγίας. Επιπλέον, ο αυτοκράτορας στην αλλαγή της ενδυμασίας δεν επέλεξε να φορέσει την ενδυμασία που προβλεπόταν για τον θρίαμβο αλλά την καθιερωμένη ενδυμασία της Κυριακής⁵¹⁴.

Επί της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού η πρωτεύουσα εόρτασε έξι θριάμβους. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περιγραφές των ιστορικών Ιωάννη Κιννάμου και Νικήτα Χωνιάτη, είναι αρκετά σύντομες, ικανές όμως να δια φωτίσουν σχετικά με την ψυχαγωγία των παρευρισκομένων μέσω της εορταστικής εκδήλωσης· εξαίρεση αποτελεί ο θρίαμβος του Μανουήλ Α΄ το 1168, ο οποίος περιγράφεται διεξοδικά.

Ο πρώτος χρονικά θρίαμβος τοποθετείται τον χειμώνα του 1149/50, έπειτα από καταστολή επανάστασης των Σέρβων⁵¹⁵. Ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Αζούχος⁵¹⁶ μετέφερε επιστολή με την οποία ενημέρωνε για τα ευχάριστα νέα τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Μετά από σύντομο χρονικό διάστημα, ο θριαμβευτής αυτοκράτορας επέστρεψε στην πρωτεύουσα, όπου έτυχε μεγαλοπρεπούς υποδοχής με επευφημίες εκ μέρους του λαού και της συγκλήτου.

⁵¹² Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή Ιστοριών*, 13.20-14.2: τὸ δὲ ἐχώρει, θαῦμά τε ἦν Βυζαντίοις ὁρᾶν, ὅπερ οἶμαι οὐπω μέχρι καὶ τότε κατεῖδον ἐξ ὅτου Ἡράκλειοι καὶ Ἰουστινιανοὶ τὴν Ῥωμαίων διεῖπον ἀρχήν.

⁵¹³ Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 158-159· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 310.

⁵¹⁴ Για την ενδυμασία του αυτοκράτορα και των αξιωματούχων βλ. M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th Centuries)*, Leiden-Boston 2003.

⁵¹⁵ Chalandon, *Les Comnène*, 386· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 695· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, 324-325· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 168-169.

⁵¹⁶ Κ. Μέκιος, *Ο μέγας δομέστικος του Βυζαντίου Ιωάννης Αζούχος και ο πρωτοστράτωρ υιός αυτού Αλέξιος*, Αθήνα 1932.

Τέλος, ιππικοί αγώνες οργανώθηκαν προς διασκέδαση του λαού και του αυτοκράτορα: *καταγαγὼν ἐπὶ τοῖς τελεσθεῖσι τούτοις περιφανῆ θρίαμβον καὶ παρὰ τοῦ δήμου καὶ τῆς συγκλήτου πάσης εὐφημηθεὶς καὶ τῇ τῶν κρότων ὑψηγορία διαχυθεὶς εἰς ἀμίλλας ἵππων ἀπεῖδε καὶ θέατρα*⁵¹⁷.

Το 1151, ο Ούγγρος βασιλεὺς Γκέζα Β΄, φοβούμενος την έκβαση που θα είχε μία πολεμική σύγκρουση με τον βυζαντινὸ στρατό, πρότεινε στον Μανουήλ Α΄ τη σύναψη ειρήνης⁵¹⁸. Ο αυτοκράτορας, μετά τη συμφωνία που συνήχθη, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου τέλεσε θρίαμβο και ανέπεμψε ωδὲς ευχαριστήριες στον Θεό: *τοῦ λοιποῦ τε βασιλεὺς ἐς Βυζάντιον ἦλθεν ὑπὸ θριάμβῳ τε πομπεύσας λαμπρὰ θεῶ τὰ χαριστήρια ἔθυσεν*⁵¹⁹. Ο Νικήτας Χωνιάτης ομιλεῖ για παρουσία αιχμαλώτων στην πομπή, οι οποίοι κόσμησαν – σύμφωνα με την επικρατούσα συνήθεια – τον θρίαμβο του Μανουήλ. Επρόκειτο για επιφανεῖς ἄνδρες (ἐκ γένους ἐπισήμου), Ούγγρους και Σέρβους στην καταγωγή, ντυμένους με επίσημες στολές που είχε προσφέρει ο ἴδιος ο αυτοκράτορας ὥστε να προσδώσουν στο θέαμα μεγαλοπρέπεια. Μάλιστα, με τέχνασμα του βασιλέα, ο αριθμὸς των συμμετεχόντων ἔδειχνε μεγαλύτερος· παρέλυναν σε μικρὲς ομάδες ἀνά διαστήματα και ὄχι ὡς ἓνα συγκεντρωμένο πλήθος⁵²⁰.

Με μία σύντομη αναφορά ο Ιωάννης Κίνναμος πιστοποιεῖ την τέλεση θριαμβοῦ στην Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τον Μανουήλ Α΄, το καλοκαίρι του 1159, ὕστερα ἀπὸ σύναψη συμφωνίας με τον ἐμίρη του Χαλεπίου, Νουραδίν. Πέραν της αναφοράς των θείων ευχαριστιῶν, ο ιστορικός δεν προσφέρει ἄλλες πληροφορίες⁵²¹.

Την επιτυχὴ ἐκστρατεία του αυτοκράτορα ἐναντίον των Ούγγρων και την ἐπανάκτηση του Ζευγνίμου, τον Αὐγούστο του 1165, σφράγισε ἓνας ἀκόμη θρίαμβος. Ο Μανουήλ Α΄ εἰσήλθε στην Κωνσταντινούπολη ἀπὸ την ἀνατολική πύλη και διέσχισε θριαμβευτικά την πόλη μέχρι τον ναὸ της Ἀγίας Σοφίας, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τη δοξολογία, πρόσφερε στους ἱερεῖς χρυσὸ προερχόμενο ἀπὸ τη φορολογία στην περιοχή του Σιρμίου⁵²². Για τη μετακίνηση του αυτοκράτορα εἶχε κατασκευαστεῖ και φιλοτεχνηθεῖ χρυσὸ ἄρμα. Ο Ιωάννης Κίνναμος ἀποδίδει την ἐπιλογή του Μανουήλ Α΄ να μην ἐπιβιβαστεῖ ο ἴδιος στο τέθριππο ἀφενὸς σε ἐνδειξη

⁵¹⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 90.5-91.8.

⁵¹⁸ Chalandon, *Les Comnène*, 407· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 175.

⁵¹⁹ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 118.17-19.

⁵²⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 93.60-71· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 44.

⁵²¹ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 191.4-6: *ὁ δὲ βασιλεὺς τότε μὲν ἐπὶ Βυζάντιον ἦλθε, θρίαμβόν τε καταγαγὼν μέγιστον καὶ θεῶ τὰ ἐπινίκια θύσας ἐν παλατίῳ κατήχθη.*

⁵²² Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 249.9-13: *βασιλεὺς δέ, ὥσπερ ἐλέγομεν, ἐς Βυζάντιον ἐπανιὼν θρίαμβον ἐξ ἀκροπόλεως ἄχρι καὶ ἐς τὸ τῆς Σοφίας μέγα κατήνεγκεν ἱερόν. ἐνταῦθά τε τὰ χαριστήρια θύσας καὶ χρυσίῳ τοὺς ἱεροπόλους δωρησάμενος, ὁ ἐκ Σιρμίου φορολογηθὲν Ῥωμαίοις ἔτυχεν, ἐν παλατίῳ ἡσύχαζεν.*

ταπεινώσης αφετέρου, διότι οι ίπποι πριν την τελετή έδειχναν ιδιαίτερα ανήσυχοι, με τον κίνδυνο να ανατραπεί το άρμα⁵²³.

Μία ακόμη νίκη του Μανουήλ Α΄ επί των Ούγγρων, το 1168, εορτάστηκε με την τέλεση επινίκιας παρέλασης⁵²⁴. Ο Νικήτας Χωνιάτης, στη γλαφυρή περιγραφή της μεγαλοπρεπούς εορτής, τονίζει το μέγεθος των προετοιμασιών για την υποδοχή του αυτοκράτορα. Η πόλη κοσμήθηκε με πορφυρά και χρυσά υφάσματα, ενώ όλοι οι κάτοικοι συγκεντρώθηκαν ως χείμαρρος, εγκαταλείποντας την αγορά, οι οικίες, τις εκκλησίες, τα εργαστήρια και όλα τα υπόλοιπα μέρη της πόλης. Για να παρακολουθήσουν τα πλήθη αυτό το εξαιρετικά εντυπωσιακό θέαμα, στήθηκαν για την περίπτωση ειδικά κατασκευασμένα ικριώματα δυο και τριών σειρών.

Την πομπή άνοιγε άρμα φιλοτεχνημένο με χρυσό και άργυρο που έσερναν τέσσερις λευκοί ίπποι και έφερε την εικόνα της Θεοτόκου. Συγγενείς εξ αίματος του αυτοκράτορα, μέλη της συγκλήτου και της αριστοκρατίας που απολάμβαναν την εύνοιά του, προπορεύονταν του Μανουήλ, ο οποίος ακολουθούσε ένδοξος, επί ίππου στολισμένο με βασιλικά εμβλήματα. Την πομπή έκλεινε ο στρατηγός Κοντοστέφανος, στον οποίο οφειλόταν η στρατιωτική νίκη, που απολάμβανε μεγάλες τιμές. Κατά την μαρτυρία του ιστορικού, στην παρέλαση συμμετείχαν και αιχμάλωτοι. Ως επιστέγασμα όλων των εορταστικών εκδηλώσεων έλαβαν χώρα αγώνες στον Ιππόδρομο.

Οι θρίαμβοι του Ιωάννη Β΄ το 1133 και του Μανουήλ Α΄ το 1165 και το 1168 διαθέτουν κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, καθώς επίσης παρουσιάζουν ομοιότητες και διαφορές με επινίκιες πομπές προκατόχων τους. Βασική διάκριση σε σχέση με προγενέστερες τελετές είναι η είσοδος του νικητή από την ανατολική πύλη και όχι από τη Χρυσή, όπως κατά το παρελθόν ήταν η επικρατούσα συνήθεια. Όπως αναφέρθηκε, η χρήση άρματος με λευκούς ίππους για τη λιτάνευση της εικόνας της Θεοτόκου μαρτυρείται για πρώτη φορά στον θρίαμβο του Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή, το 971, μετά από τη νίκη του επί των Ρως. Η καινοτομία αυτή υπήρξε μάλλον τυχαίο γεγονός και δεν καθιερώθηκε ως στοιχείο της τελετής, καθώς μέχρι τη δυναστεία των Κομνηνών δεν υπάρχουν σχετικές μνείες. Τέλος, για λιτανεία της εικόνας της Θεομήτορος επί

⁵²³ Ιωάννης Κίνναμος, *Έπιτομή*, 249.13-18: *ἀλλ' ὃ με μικροῦ παρήλθεν, ἐν ἐκείνῳ δὴ τῷ θριάμβῳ καὶ ἄρμα χρυσοῦ ἐῖργαστο ἀκηράτου, ἐφ' ᾧ τὸν βασιλέα ἐπιβήσεσθαι. οὐ μὴν καὶ ἐπέβη, τὸ μὲν πρὸς τὸν ὄγκον εὐλαβηθεὶς, τὸ δέ τοι καὶ πρωτοζύγων τῶν ἵππων ὄντων, οἱ τὸν δίφρον εἴλκον, θαμὰ τε τοῦτον ἐκταραπτόντων, ὥς μικροῦ καὶ ἀνατετράφθαι κινδυνεύειν.*

⁵²⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 157.48-158.81. Angold, *Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, 334· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 392· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 222.

τεθρίπτου ομιλούν Βυζαντινοί ιστορικοί μία ακόμη φορά στον θρίαμβο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, το 1261⁵²⁵.

Το 1172, ενώ οι σχέσεις με την Ουγγαρία είχαν εξομαλυνθεί, ο Μανουήλ βρέθηκε αντιμέτωπος με την επεκτατική δραστηριότητα των Σέρβων της Ρασκίας⁵²⁶. Ο Μανουήλ αποφάσισε να εμποδίσει τις βλέψεις του αρχιζουπάνου Στέφανου Νεμάνια οργανώνοντας εκστρατεία στην έδρα του αντιπάλου. Μολονότι ο Νεμάνια διέθετε ισχυρές δυνάμεις, προτίμησε να έλθει σε συμφωνία με τον αυτοκράτορα. Με μία εντυπωσιακή εκδήλωση υποταγής, παρουσιάστηκε ως ικέτης στον Μανουήλ, με γυμνό το κεφάλι και τα πόδια, με θηλειά γύρω από τον λαιμό του και παρέδωσε το σπαθί του δηλώνοντας πίστη στον βασιλέα⁵²⁷. Μάλιστα ο Νεμάνια συνόδευσε τον Μανουήλ στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος σφράγισε την επιτυχία του με θριαμβική πομπή στην πόλη. Δυστυχώς, για την τελετή και τους εορτασμούς που έλαβαν χώρα, δεν διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες⁵²⁸.

⁵²⁵ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, 217-219· Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, IV, 89· Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφὴ*, 187-188.

⁵²⁶ Chalandon, *Les Comnène*, 397· Angold, *Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, 336· Χριστοφιλοπούλου, *Ἱστορία*, 136-137· Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία*, 223-224.

⁵²⁷ Ἰωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 287.20-288.3: ἦκε τοίνυν βασιλέως ἐπινεύσαντος, καὶ εἰσῆει παρὰ τὸ βῆμα, ἀκαλυψῆς τε κεφαλὴν καὶ χεῖρας εἰς ἀγκῶνα γυμνούμενος, ἀνυπόδετος μὲν πόδας, σχοῖνος δέ οἱ τοῦ τραχήλου ἐξῆπτο, καὶ ξίφος κεχείριστο, ὅπῃ βούλοιο χρῆσθαι βασιλεῖ ἑαυτὸν παρεχόμενος. ἐφ' οἷς οἱ κτεῖρας αὐτὸν ἀφῆκε τὸ ἔγκλημα. ταῦτα κατωρθώκως βασιλεὺς ἐξῆει τῆς Σερβικῆς, ἐπόμενον αὐτῷ καὶ τὸν ἀρχιζουπάνον ἔχων.

⁵²⁸ Μαρκιανὸς κώδικας 524, ἐπίγραμμα 224 fol 108r-v (ἐκδ. Λάμπρος, *NE* 8 (1911), 3-59, 123-192): πῶς τοὺς παροινήσαντας αὖθις Δαλμάτας / ἐλθὼν κολάσαι Παῖοσι προστυγχάνει / ἀνδραγαθεῖ μόνος δὲ συσχὼν ζουπάνον, / γυμνῷ κατ' ὄψιν ἀντεπελθόντα ξίφει / πῶς Σιρμίον πρὶν αἰχμαλωτίσας χθόνα / καὶ τῷδε σὲ πρέπουσαν ἀπίστω τρόπῳ / ποινὴν δεδωκὼς δουλαγωγεῖς Σερβίαν· / ὕστατα δ' αὐτὸ Σίρμιον προσλαμβάνων / τοῦ Παιονάρχου συμμερίζει τὸ κράτος / **καὶ τῇ πόλει θρίαμβον ἐκτελεῖ μέγαν** (σ. 149-150). Το ἐπίγραμμα εἶναι αφιερωμένο σε παραστάσεις που κοσμοῦσαν τὸν νάρθηκα τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία κτίστηκε ἢ ἀνακαινίσθηκε ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ καὶ ἦταν δωρεὰ τοῦ σεβαστοῦ καὶ μεγάλου ἐταιρειάρχῃ Γεωργίου Παλαιολόγου. Ἡ τοποθεσία τῆς μονῆς δὲν μπορεῖ νὰ εξακριβωθεῖ καθὼς δὲν δίδεται καμία ἐνδειξη. Ὁ R. Janin ἀναφέρεται ἐπιγραμματικά καὶ ἀόριστα σὲ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου «τοῦ Παλαιολόγου», δὲν εἶναι ὁμῶς σαφές ἀν πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια (R. Janin, *La Géographie Ecclesiastique de l' Empire Byzantin. Les églises et les monastères*, III, Paris 1969, 208). Το εἰκονογραφικὸ σύνολο διακρίνεται σὲ δύο κύκλους θεμάτων. Στὸν πρῶτο κύκλο εἰκονίζονται κατὰ σειρά διαδοχῆς οἱ βυζαντινοὶ αυτοκράτορες ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ι΄ Δούκα ἕως καὶ τὸν Μανουὴλ Α΄. Στὸν δεῦτερο κύκλο ἀπαριθμοῦνται τὰ στρατιωτικὰ κατορθώματα τοῦ Μανουὴλ με χρονολογικὴ σειρά (Σελτζούκοι, Σαρακηνοί, Ἰσμαηλίτες, Οὐγγροι, Σέρβοι). Γιὰ τὸ ἐν λόγω ἐπίγραμμα βλ. Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 227-228· Λ. Μπαρμπαρίτσα, Παραστάσεις αυτοκρατορικῶν θριάμβων τοῦ 12ου αἰῶνα: εἰκονογραφικὲς περιπτώσεις με βάση ἐπιγράμματα, *Διαχρονία* 6 (2004), 52-68, ἐδῶ 66-68.

Στὴν ἐπιτυχία τοῦ Μανουὴλ καὶ τὴν παραμονὴ τοῦ Νεμάνια στὴν Κωνσταντινούπολη ἀναφέρεται ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης σὲ λόγο ποὺ ἐκφώνησε πρὸς τιμὴ τοῦ Μανουὴλ, τὸ 1176 (ὁ Stone χρονολογεῖ τὸν λόγο τὸ 1176 [*Secular Orations*, 73], ὁ Regel τὸν τοποθετεῖ τὸ 1174 [*Fontes*, I, xi-xii] καὶ ὁ Tafel τὴν περίοδο 1174-1175 [*De Thessalonica eiusque agro dissertation*, 434]). Σύμφωνα με τὸν Εὐστάθιο, ὁ ἀρχιζουπάνος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ θαυμάσει παραστάσεις ποὺ ἀποτύπωναν τὶς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ Μανουὴλ ἐπὶ τῶν Σέρβων, ἀπεικονίζοντας καὶ τὸν ἴδιο, καθὼς καὶ ὅτι ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὄνομά τοῦ δὲν συνοδεύταν ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμὸ «σκλάβος». Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουὴλ τὸν*

Όπως αναφέρθηκε, αφορμή για τέλεση θριάμβου δεν αποτελούσε μόνο η επάνοδος του αυτοκράτορα από νικηφόρο εκστρατεία. Ανάλογες περιστάσεις μνημονεύονται στα ιστορικά κείμενα της Κομνηνείας περιόδου.

Ο Ιωάννης Β΄, την άνοιξη του 1138, με συμμάχους τους Σταυροφόρους λατίνους πρίγκιπες κινήθηκε εναντίον των Μουσουλμάνων της Συρίας, χωρίς να σημειώσει σημαντικές επιτυχίες. Μετά από την πολιορκία του Σέζερ, η οποία έληξε με ειρηνική διευθέτηση μεταξύ των δύο αντιπάλων και καταβολή χρηματικής αποζημίωσης εκ μέρους του μουσουλμάνου ηγεμόνα στον Ιωάννη, ο αυτοκράτορας επέστρεψε στην Αντιόχεια και εισήλθε θριαμβευτικά στην καταστόλιστη πόλη⁵²⁹. Επικεφαλής του θριάμβου ήταν ο Ιωάννης, ο οποίος συνοδευόταν από τους υιούς του, τον πρίγκιπα της Αντιόχειας, Ραϋμόνδο του Πουατιέ και τον κόμη της Έδεσσας, Ιοσελίνο, καθώς και από μεγάλο απόσπασμα στρατιωτών. Στην πύλη της πόλης ο πατριάρχης, με τον κλήρο και τον λαό, υποδέχτηκαν τον αυτοκράτορα και τον συνόδευσαν ως τον καθεδρικό ναό και από εκεί στα ανάκτορα. Κατά την πομπή, τραγούδια τιμητικά, ήχοι μουσικών οργάνων και επευφημίες από το πλήθος, πλαισίωναν το τελετουργικό.

Θριαμβική είσοδο στην Αντιόχεια πραγματοποίησε και ο Μανουήλ Α΄, τον Απρίλιο του 1159, μετά από τη σύναψη συμφωνίας με τον Λατίνο ηγεμόνα της Αντιόχειας Ρενάλδο⁵³⁰. Οι Αντιοχείς φοβήθηκαν δόλο εκ μέρους του αυτοκράτορα με σκοπό να καταλάβει την πόλη και προσπάθησαν με το πρόσχημα απόπειρας δολοφονίας του Μανουήλ από συμπολίτες τους να μεταπείσουν τον βασιλέα. Ωστόσο, ο Μανουήλ αντιλήφθηκε το τέχνασμα και η τελετή πραγματοποιήθηκε όπως είχε προγραμματιστεί.

Όσον αφορά στην τελετή, ο Ιωάννης Κίνναμος σχολιάζει *τοῦ θριάμβου τρόπον ὃν ἐν Βυζαντίῳ τελεῖσθαι εἴωθε τελεσθέντος*. Οι οδοί ήταν στολισμένες με έπιπλα, τάπητες, φρεσκοκομμένα κλαδιά και άνθη. Το θέαμα παρακολούθησαν σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της πόλης. Ο αυτοκράτορας προπορευόταν έφιππος και η ενδυμασία του αποτελείτο από διπλό

Κομνηνόν, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἀγιωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος, 217.86-218.24· Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 225.

⁵²⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 31.16-21· Γουλιέλμος της Τύρου, τ. Β΄, 97· Μιχαήλ Ιταλικός, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον ἐπὶ τοῖς κατὰ Συρίαν ἀγῶσιν αὐτοῦ*, 265-266· Νικηφόρος Βασιλάκης, *Λόγος εἰς τὸν ἀοιδίμον βασιλέα κῆρ Ἰωάννην τὸν Κομνηνόν*, 71-72· Chalandon, *Les Comnène*, 151· Runciman, *Σταυροφορίες*, τ. Β΄, 215-216· Angold, *Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, 303· Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, 117· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 112.

⁵³⁰ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 186.17-188.2· Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 108.41-52· Γουλιέλμος της Τύρου, τ. Β΄, 279· Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, γιὰ τὴ θριαμβευτικὴ τοῦ εἰσοδο σὴν Ἀντιόχεια*· Ευθύμιος Μαλάκης, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύριον Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, ἐκφωνηθεὶς ὅτε εἰσῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ σουλτᾶνος προσελθὼν αὐτῷ*, 180.14-181.7· Chalandon, *Les Comnène*, 446· Runciman, *Σταυροφορίες*, τ. Β΄, 353-354· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 130· Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, 138· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 201.

θώρακα, μανδύα κοσμημένο με πολύτιμους λίθους και στέμμα. Τον συνόδευε η προσωπική του φρουρά αποτελούμενη από ξένους πελεκυφόρους. Ο Ρενάλδος και άλλοι άρχοντες της Αντιόχειας βάδιζαν εκατέρωθεν του αυτοκρατορικού ίππου, άοπλοι, κρατώντας τους ιμάντες της βασιλικής σέλλας. Σε μικρή απόσταση ακολουθούσε ο Βαλδουίνος και αυτός άοπλος, αλλά έφιππος· έφερε μόνο το στέμμα του, χωρίς άλλο τιμητικό έμβλημα. Η πομπή κατευθύνθηκε στον ναό του Αγίου Πέτρου, όπου ο αυτοκράτορας κατέβηκε από τον ίππο και τον υποδέχθηκαν ο επίσκοπος με πλήθος ιερέων.

Τον θριάμβο του Μανουήλ Α΄ στην Αντιόχεια δεν επισφράγισαν θεάματα στον Ιππόδρομο, όπως συνηθίζοταν, αλλά διεξαγωγή αγώνα κονταρομαχίας μεταξύ Λατίνων και Βυζαντινών, στον οποίο συμμετέσχε ακόμη και ο ίδιος ο αυτοκράτορας⁵³¹. Αν και ο Κίνναμος παραθέτει πλούσιες πληροφορίες για την τελετή του θριάμβου, σε αντίθεση με τις λίγες και γενικές του Χωνιάτη, για τους αθλητικούς αγώνες μνεία κάνει μόνο ο τελευταίος με εκτενή περιγραφή. Στην περιγραφή των κονταρομαχιών έχει γίνει ήδη αναφορά στο αντίστοιχο κεφάλαιο⁵³².

Για τη θριαμβική πομπή, από την ακρόπολη έως τον ναό της Αγίας Σοφίας, που θέλησε να οργανώσει ο Μανουήλ Α΄ προς τιμήν του σουλτάνου Κιλίτζ Αρσλάν Β΄ στην Κωνσταντινούπολη, το 1162, οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες.⁵³³ Και οι δυο ιστορικοί της εποχής αναφέρονται σε σεισμό που έσεισε την πρωτεύουσα την προηγούμενη νύκτα. Σύμφωνα με τον Κίνναμο, οι κάτοικοι της πόλης απέδωσαν τον σεισμό στη θεία βούληση. Εφόσον ο αυτοκράτορας δεν εισάκουσε την αντίδραση του πατριάρχη Λουκά, ο οποίος ισχυριζόταν ότι δεν έπρεπε άνδρες ασεβείς να περνούν μέσω θείων επίπλων και ιερών διακοσμήσεων, ο σεισμός ήλθε να δείξει ότι το εγχείρημα του Μανουήλ ήταν πέραν της θέλησης του Θεού. Η εξήγηση αυτή δεν βρίσκει σύμφωνο τον Κίνναμο, η οποία άλλωστε δεν ταίριαζε και στην ευμενή στάση που τηρούσε ο ιστορικός έναντι του αυτοκράτορα. Σύμφωνα με την δική του ερμηνεία, το φαινόμενο του σεισμού συνδεόταν με την μετέπειτα εχθρική στάση του σουλτάνου προς τους Βυζαντινούς. Ενώ ο Κίνναμος κάνει λόγο για ακύρωση του θριάμβου, η

⁵³¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 108.53-110.91.

⁵³² Βλ. 75-76

⁵³³ Ιωάννης Κίνναμος, *Έπιτομή*, 206.12-22· Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 118.38-119.54· Μιχαήλ Σύρος, 319· Chalandon, *Les Comnène*, 462-464· Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 142-143, 751· Δελέογλου, *Ιωάννης Κίνναμος*, 171-172, 189-191.

Η επίσκεψη του σουλτάνου έδωσε αφορμή για την εκφώνηση εγκωμιαστικού λόγου προς τον αυτοκράτορα από τον Ευθύμιο Μαλάκη, μετέπειτα μητροπολίτη Πατρών: *Λόγος εις τὸν αὐτοκράτορα κύριον Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, ἐκφωνηθεὶς ὅτε εἰσῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ σουλτᾶνος προσελθὼν αὐτῷ*, 162-187· Για τον λόγο του Μαλάκη βλ. ακόμη Magdalino - Nelson, *The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century*, 132-135· Stone, *Euthymios Malakes in Theatron*, 59, 61.

αφήγηση του Χωνιάτη διαφέρει· ο Θεός ακύρωσε τη λαμπρότητα του θριάμβου, όχι όμως την τελετή.

Ο Κίνναμος, πέραν του οiwονού που στιγμάτισε την περίσταση, δεν παραθέτει πληροφορίες για την τελετή που είχε προγραμματιστεί. Αντιθέτως, ο Χωνιάτης περιγράφει εκτενώς την επίσκεψη του σουλτάνου. Χαρακτηρίζει τον θρίαμβο μεγαλοπρεπή, ο οποίος κοσμήτο με πολύτιμα υφάσματα και ποικίλο διάκοσμο. Τον αυτοκράτορα και τον σουλτάνο συνόδευαν ευγενείς και άνδρες της προσωπικής φρουράς του βασιλέα. Ο ιστορικός θα διακόψει την αφήγηση για να αναφερθεί στον σεισμό και θα συνεχίσει με τη λεπτομερή περιγραφή της επίσκεψης αυτοκράτορα και σουλτάνου στον Ιππόδρομο, όπου απόλαυσαν μεταξύ άλλων την παράσταση που έδωσε Αγαρηνός ακροβάτης⁵³⁴. Στην εν λόγω παράσταση έχει γίνει ήδη αναφορά στο κεφάλαιο περί ιπποδρόμου· εδώ ας αρκεστούμε μόνο στη νύξη της διεξαγωγής της⁵³⁵.

6. Θεατρικά δρώμενα - Μίμοι

Ιστορική αναδρομή

Το θέατρο, το οποίο είχε τις ρίζες του στην αρχαιότητα, αποτέλεσε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο το δεύτερο, μετά από τον ιππόδρομο, ως στην προτίμηση του πληθυσμού της αυτοκρατορίας θέαμα. Καίτοι το ζήτημα του θεάτρου στο Βυζάντιο αποτέλεσε από πολύ νωρίς αντικείμενο μελέτης, εξακολουθεί να παραμένει ανοικτό προς περαιτέρω συζήτηση, δεδομένου ότι ποικίλλουν οι απόψεις για τον χαρακτήρα του⁵³⁶. Στην παρούσα

⁵³⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 119.55-120.89.

⁵³⁵ Βλ. σ. 62

⁵³⁶ Ο μεγάλος όγκος της βιβλιογραφίας για το θέμα του βυζαντινού θεάτρου καθιστά ανέφικτη την αναφορά όλων των δημοσιευμάτων. Μια διεξοδική ανάλυση και συζήτηση της προηγούμενης βιβλιογραφίας μπορεί να βρει ο μελετητής στο άρθρο του W. Puchner: «Το βυζαντινό θέατρο», *Έπετηρίς Κέντρου Έπιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-2) 169-274. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία παραθέτει και στην πρόσφατη μελέτη του με τίτλο *Greek Theatre between Antiquity and Independence. A History of Reinvention from the Third Century BC to 1830*, Cambridge 2017 (για το Βυζάντιο σ. 52-111). Για το βυζαντινό θέατρο ενδεικτικά βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Ιστορικών δοκίμιον περί του θεάτρου και της μουσικής των Βυζαντινών*, Βενετία 1878· V. Cottas, *Le théâtre à Byzance*, Paris 1931· F. Tinnefeld, Zum profanen Mimos in Byzanz nach dem Verdict des Trullanums (691), *Βυζαντινά* 6 (1974) 323-343· Mango, *Daily Life*· M. Morfakidis, El teatro profano en Bizancio: el Mimo, *Erytheia* 6/2 (1985), 205-219· M. Πλωρίτης, *Το θέατρο στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999· P. Marciniak, Theatre that did not exist? Theatre and performances in Byzantium, στο: V. Vackova – A. Milanova – T. Stepanov (επιμ.), ... *Byzantium as seen by the Byzantines and the others*, Sofia 2007, 177-188· W. Puchner, *Zum Theater in Byzanz*· C. Roueché, *Entertainments, Theatre and Hippodrome*, στο: E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (επιμ.), *The Oxford*

ενότητα θα γίνει συνοπτική αναφορά στο βυζαντινό θέατρο και τον *μίμο*. Ειδικότερα, για την παρουσία μίμων στην υπό πραγμάτευση εποχή θα γίνει διεξοδικά λόγος παρακάτω.

Είναι γεγονός ότι το βυζαντινό θέατρο είναι εντελώς διαφορετικό από εκείνο της αρχαιότητας. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους δεν μαρτυρείται η σύνθεση δραματικών έργων που προορίζονταν για παράσταση. Αλλά και τα κλασικά δράματα της αρχαιότητας είτε διαβάζονταν και σχολιάζονταν στους κύκλους των λογίων, είτε αξιοποιούνταν ως αναγνώσματα για εκπαιδευτικούς λόγους⁵³⁷. Μόνο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι μικρά αποσπάσματά τους παρουσιάζονταν σε παραστάσεις⁵³⁸.

Η μελέτη της συγκεκριμένης θεματικής παρουσιάζει αυξημένη δυσκολία κυρίως λόγω της εξαιρετικής πενίας των πληροφοριών και της αμφισημίας ως προς την ορολογία που χαρακτηρίζει τα βυζαντινά κείμενα⁵³⁹. Ακριβέστερα, καθώς η θεατρική ορολογία της αρχαιότητας χρησιμοποιείται και σε συμφραζόμενα άσχετα με το θέατρο, οι έννοιες αποκτούν, πέρα από την κυριολεκτική τους σημασία, και άλλες σημασιολογικές αποχρώσεις. Ιδιαίτερη δυσκολία δημιουργεί η λέξη «θέατρο» στη βυζαντινή γραμματεία, καθώς αυτή αναφέρεται: α) σε θεατρικές παραστάσεις, β) στο θέαμα του ιπποδρόμου, γ) σε παρουσιάσεις ρητορικών

Handbook of Byzantine Studies, 2008, 677-684· R. Webb, *Demons and Dancers: Performance in Late Antiquity*, London 2008· Roueché, *Entertainments, Theatre and Hippodrome*· Tougher, *Having Fun in Byzantium*· Παπακυριακού, *Τα δημόσια θέαματα*· Τριάντη, *Μουσική και μουσικοί στο Βυζάντιο*· P. Marciniak, How to entertain the Byzantines? Some remarks on mimes and jesters in Byzantium, στο: A. Öztürkmen – E. Birge Vitz (επιμ.), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, Belgium 2014, 125-148· T. Palágyi, Between Admiration, Anxiety, and Anger: Views on Mimes and Performers in the Byzantine World, στο: A. Öztürkmen – E. Birge Vitz (επιμ.), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, Belgium 2014, 149-166· P. Marciniak, Laughter on Display: Mimic Performances and the Danger of Laughing in Byzantium, στο: M. Alexiou – D. Cairns (επιμ.), *Greek Laughter and Tears. Antiquity and After*, Edinburgh 2017, 232-242· R. Webb, Mime and the Dangers of Laughter in Late Antiquity, στο: M. Alexiou – D. Cairns (επιμ.), *Greek Laughter and Tears. Antiquity and After*, Edinburgh 2017, 219-231. Η ποικιλία απόψεων που προέκυψε κατά την εξέταση του βυζαντινού θεάτρου οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι οι μελετητές του προέρχονται από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους καθώς και στη μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετούν. Επιπλέον, η ανεπάρκεια πηγών και η σύγχυση που προκαλεί η ορολογία οδήγησαν σε αντιφατικές ερμηνείες των πληροφοριών. Για τις δυσκολίες στην έρευνα βλ. W. Puchner, *Zum Theater in Byzanz*, 11. Η ύπαρξη ή μη θρησκευτικού θεάτρου και τα δραματικά κείμενα στο Βυζάντιο δεν θα μας απασχολήσουν στην παρούσα εργασία. Για τις εθνικές εορτές που συνδέονται έμμεσα με το θέατρο θα ακολουθήσει ειδική μνεία.

⁵³⁷ Puchner, *Το βυζαντινό θέατρο*, 170-172. Για το αρχαίο δράμα στο Βυζάντιο βλ. P. Marciniak, *Greek Drama in Byzantine Times*, Katowice 2004.

⁵³⁸ Roueché, *Entertainments*, 680.

⁵³⁹ Για τη θεατρική ορολογία στα βυζαντινά κείμενα βλ. Puchner, *Byzantine Theater*, 62-68. Συγκεκριμένα για την πατερική γραμματολογία βλ. Ι. Βιβλάκης, *Η θεατρική ορολογία στους Πατέρες της Εκκλησίας. Συμβολή στη μελέτη της σχέσεως Εκκλησίας και Θεάτρου*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 1996. Για την ορολογία σχετικά με τον βυζαντινό μίμο βλ. Marciniak, *How to entertain the Byzantines*, 128-130· Τριάντη, *Μουσική και μουσικοί στο Βυζάντιο*, σποράδη.

έργων από μικρές ομάδες λογίων⁵⁴⁰, δ) σε κάθε είδους «θέαμα» (συχνά με μεταφορική σημασία)⁵⁴¹.

Ενώ το θέατρο στην αρχαία Ελλάδα είχε πολιτική λειτουργία, τα θεατρικά δρώμενα στο Βυζάντιο πρόσφεραν απλά διασκέδαση στους θεατές. Το κοινό της εποχής αντλούσε τέρψη από δύο θεατρικά είδη που αναπτύχθηκαν ως εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής κωμωδίας και τραγωδίας κατά τους μέσους ελληνιστικούς και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, τον «μίμο» και τον «παντομίμο»⁵⁴² αντίστοιχα. Σημειωτέον ότι στην ελληνική και στη λατινική οι λέξεις *μίμος* και *παντομίμος* είχαν διπλή σημασία δηλώνοντας ταυτόχρονα τα θεατρικά έργα και τους εκτελεστές οι οποίοι τα επιτελούσαν⁵⁴³.

Βεβαίως, κύριο χώρο παρουσίασης του βυζαντινού *μίμου* αποτέλεσε ο ιππόδρομος, στον οποίο κατά τα διαλείμματα των ιππικών αγώνων λάμβαναν χώρα παραστάσεις προς τέρψη των θεατών. Ωστόσο, όπως προκύπτει από τη μελέτη αρχαιολογικών και φιλολογικών μαρτυριών, στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν τέσσερα θέατρα (το Μεγάλο Θέατρο, το θέατρο κοντά στην εκκλησία της Αγίας Ειρήνης, το θέατρο στη συνοικία των Βλαχερνών και το θέατρο στο προάστιο Συκάς)⁵⁴⁴. Αλλά εκτός αυτών, τα παίγνια των μίμων παρουσιάζονταν και σε πανηγύρια, σε δρόμους και σε ιδιωτικούς χώρους. Επίσης, ομάδες μίμων μπορούσαν να ταξιδεύουν και να δίνουν παραστάσεις στις επαρχίες κατόπιν παραγγελίας πλούσιων γαιοκτημόνων της επαρχίας⁵⁴⁵.

Παράλληλα με τον *μίμο* κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες αναπτύχθηκε και ο *παντομίμος*. Με τον όρο *παντομίμος*, ως θεατρικό είδος, προσδιορίζεται μία παράσταση, στο

⁵⁴⁰ Για το ρητορικό θέατρο βλ. σ. 190-193

⁵⁴¹ Mango, *Daily Life*, 342· Puchner, *Byzantine Theater*, 63. Π.χ. ο πατριάρχης Φώτιος για τη διένεξη του Σεργίου με τον Βαάνη γράφει: *ἡ στάσις αὐτοῦ δραματουρεῖται δημοσίῳ θεάτρῳ* (Contra Manichaeos, I 22, PG 102, 73B)

⁵⁴² Στη βιβλιογραφία συναντάται και ως παντόμιμος ή παντομίμα.

⁵⁴³ Αδάμ-Βελένη, *Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο*, 39. Για τον ρωμαϊκό *μίμο* και *παντομίμο* βλ. ακόμη: E. Wüst, *Mimos*, RE XV 2 (1932) 1727-1764· V. Rotolo, *Il Pantomimo. Studi e testi*, Palermo 1957· H. Wiemken, *Der griechische Mimos. Dokumente zur Geschichte des antiken Volkstheaters*, Bremen 1972· F. Dupont, *L'acteur-roi, le Théâtre à Rome*, Paris 1985 (μτφρ. *Η αυτοκρατορία του ηθοποιού*, Σ. Γεωργακοπούλου, Αθήνα 2003)· M. Πλωρίτης, *Μίμος και μίμοι*, Αθήνα 1998· P. Easterling – E. Hall (ed.), *Greek and Roman Actors, Aspects of an Ancient Profession*, Cambridge 2002· E. Hall – R. Wyles (ed.), *New Directions in Ancient Pantomime*, Oxford 2008.

⁵⁴⁴ Mango, *Daily Life*, 343. Στον ΞΓ' κανόνα της εν Καρθαγένη Συνόδου «περὶ τῶν μίμων τῶν γινομένων Χριστιανῶν» γράφουν κανονολόγοι του 12ου αι.: *Ἐν γὰρ ταῖς μεγάλαις τῶν πόλεων θέατρα ἦσαν, καὶ κατὰ καιροὺς συνήγοντο ἐν αὐτοῖς, καὶ ἐτελοῦντο παίγνια, καὶ ὥσπερ τι λειτούργημα καὶ ἀπαραίτητον χρέον εἶχον οἱ σκηνικοὶ τὸ ἐπιδείκνυσθαι ταῦτα, εἵκοντό τε καὶ μὴ βουλόμενοι (Ζωναράς) / Τὸ παλαιὸν ἐτελοῦντο θέατρα μετὰ συνδοσίας τῶν δημοτῶν, καὶ διὰ τοῦτο εἶχόν τινας σκηνικοὺς καὶ μίμους τὰ μέρη πολλάκις καὶ Ἕλληνας (Βαλσαμών), Σύνταγμα κανόνων, τ. Γ', 469. Για τα θέατρα τον 6ο αιώνα βλ. H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Athens 2006, 310-324.*

⁵⁴⁵ Roueché, *Entertainments*, 680.

πλαίσιο της οποίας ένας χορευτής παρουσίαζε μία υπόθεση χωρίς ομιλία, αλλά με μουσική συνοδεία. Η στενή σχέση του με την παγανιστική παράδοση οδήγησε στην εξάλειψή του κατά τον 7ο αιώνα⁵⁴⁶.

Πρέπει να επισημανθεί ότι, ελλείπει ορισμού της έννοιας «ηθοποιός» στη βυζαντινή γραμματεία, ο ιστορικός προσδιορισμός της έννοιας είναι δυσχερής, καθώς δεν είναι σαφής ο διαχωρισμός μεταξύ *μίμων*, *γελωτοποιών*, *σκηνικών*, *θυμελικών*, *παιγνιωτών*⁵⁴⁷. Βέβαια, μία διάκριση μεταξύ των μίμων επιχειρούν ορισμένοι κανονολόγοι του 12ου αι. στα σχόλια τους στον ΜΕ΄ κανόνα της εν Καρθαγένη Συνόδου «περὶ σκηνικῶν μετανοούντων καὶ ἐπιστρεφόντων πρὸς τὸν Κύριον». Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι οι νόμοι δεν θεωρούσαν συλλήβδην τους ηθοποιούς άτομα ανήθικα, αλλά αναλόγως προς τον τρόπο και τον τόπο που ασκούσαν το επάγγελμά τους. Ο Ιωάννης Ζωναράς γράφει *οἱ γοῦν ὑποκρινόμενοι ποτὲ στρατηγούς, ποτὲ δούλους, ποτὲ δ' ἕτερα πρόσωπα, ὀνομάζονται σκηνικοί. Τούτων δὲ τοὺς μὲν ἐνώπιον βασιλέων ταῦτα ὑποκρινομένους, ἐντίμους ἔχουσιν οἱ νόμοι τῆς πολιτείας, τοὺς δὲ ἐν πανηγύρεσι καὶ δῆμων ἄλλαις συνάξεσιν ἐπιδεικνυμένους τοιαῦτα, καὶ γέλωτα τοῖς ὁρῶσι κινουῦντας ταῖς ὑποκρίσεσι, καὶ τοῖς ἐπὶ κόρρης ραπίσμασι καὶ ψοφήμασιν, ἀτίμους ἡγοῦνται*⁵⁴⁸. Ομοίως, ο Θεόδωρος Βαλσαμών, σε σχόλιο του στον ίδιο κανόνα, διαχωρίζει τους *μίμους* και τους *σκηνικούς* από τους *θυμελικούς*. Συγκεκριμένα, χαρακτηρίζει τους *μίμους* ως *παιγνιώτας*, οι οποίοι υποδύονταν μέσω χονδροειδών αστεϊσμών δούλους, στρατιώτες, γυναίκες και άλλα πρόσωπα, ενώ θεωρεί τους *θυμελικούς* ευυπόληπτα πρόσωπα που έπαιζαν σε επιθαλάμους εορτές με τη συνοδεία μουσικής⁵⁴⁹.

Το βυζαντινό μιμοθέατρο περιελάμβανε είτε θεατρικό κείμενο, αυτοσχέδιο με χαλαρή δομή και με καυστικό συχνά περιεχόμενο, είτε παράσταση με μουσική και χορό. Ο μίμος, σε αντίθεση με την αρχαιότητα, έπαιζε χωρίς προσωπείο (με εξαίρεση τον μυθολογικό μίμο), ρόπαλο και φαλλό, ενώ το ξυλοφόρτωμα, οι βωμολοχίες και τα ευτράπελα περιστατικά αποτελούσαν βασικά συστατικά της υπόθεσης. Σύμφωνα με τους μελετητές, οι υποθέσεις της

⁵⁴⁶ Puchner, *Το βυζαντινό θέατρο*, 194-198.

⁵⁴⁷ Για τους όρους που δηλώνουν τον βυζαντινό ηθοποιό βλ. Marciniak, *How to entertain the Byzantines*, 128-130.

⁵⁴⁸ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ΄, 414.

⁵⁴⁹ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ΄, 415 *Σκηνικοί καὶ μῖμοί εἰσιν, οὐχὶ οἱ θυμελικοί, οἱ τὰς ἐπιθαλαμίους ψῶδας μετὰ μουσικῶν ὀργάνων ἄδοντες, οὗτοι γὰρ ἔντιμοί εἰσιν, ἀλλὰ οἱ παιγνιώται, οἱ δούλους καὶ στρατιώτας καὶ γυναῖκας καὶ ἕτερα πρόσωπα μιμούμενοι, καὶ κατὰ κόρρης τυπτόμενοι.*

παράστασης αντλούνταν από: α) τον καθημερινό βίο (βιολογικός μίμος), β) τη μυθολογία (μυθολογικός μίμος) και γ) τα εκκλησιαστικά μυστήρια (χριστολογικός μίμος)⁵⁵⁰.

Για την εξέλιξη του βυζαντινού θεάτρου, σε οποιαδήποτε μορφή και αν είχε λάβει, αποφασιστικές υπήρξαν οι απαγορεύσεις και περιορισμοί που διατυπώθηκαν σε αυτοκρατορικές διατάξεις και στην εκκλησιαστική νομοθεσία κατά καιρούς και είχαν ως θέμα τους μίμους και τα θεάματα⁵⁵¹. Καθοριστικό σημείο υπήρξε η ρητή απαγόρευση στον ΝΑ΄ κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου εν Τρούλλω το 691: *Καθόλου ἀπαγορεύει ἡ ἁγία αὕτη καὶ οἰκουμενικὴ σύνοδος, τοὺς λεγομένους μίμους, καὶ τὰ τούτων θέατρα, εἴτ' αὖ γε μὴν καὶ τὰ τῶν κυνηγίων θεώρια καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις ἐπιτελεῖσθαι. Εἰ δέ τις τοῦ παρόντος κανόνος καταφρονήσῃ καὶ πρὸς τι ἑαυτὸν τῶν ἀπηγορευμένων ἐκδῶ, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη καθαιρεῖσθω, εἰ δὲ λαϊκὸς ἀφοριζέσθω*⁵⁵².

Λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων, δεν είναι δυνατό να ιχνηλατήσουμε με βεβαιότητα την εξέλιξη της μιμικής τέχνης στους βυζαντινούς χρόνους. Είναι γεγονός ότι μετά τον 6ο αιώνα οι αναφορές στον μίμο μειώνονται σημαντικά, ενώ δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη θεάτρου στην Κωνσταντινούπολη ή τις άλλες πόλεις⁵⁵³. Φαίνεται ότι η απαγόρευση των μίμων από την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο⁵⁵⁴ και η μη χρηματοδότηση θεατρικών παραστάσεων από τον αυτοκράτορα⁵⁵⁵ οδήγησε στην παρακμή της παντομίμας και την ακόλουθη εξέλιξη του μίμου⁵⁵⁶. Δηλαδή, ο όρος *μίμος* δεν αναφέρεται πλέον σε ηθοποιό οργανωμένου θιάσου, με συγκεκριμένους ρόλους, όπως στη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά σε κωμικό ηθοποιό που παρουσίαζε

⁵⁵⁰ G. J. Theocharidis, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Profantheaters im IV und V Jahrhundert, hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos, Patriarchen von Konstantinopol*, Thessaloniki 1940, 78-87· Puchner, *Το βυζαντινό θέατρο*, 190· Puchner, *Greek Theatre*, 72.

⁵⁵¹ Ως παραδείγματα αυτοκρατορικών διατάξεων αναφερόμενων σε μίμους βλ.: *Cod. Th.* 15.7, *Cod. Just.* 11.41, *Πανδέκτης* 3,2,1, *Βασιλικά* βιβλίο 21, τίτλ. 2, κεφ. 1,2. Από το εκκλησιαστικό δίκαιο, οι κανόνες ΞΒ΄ εν Τρούλλω, ΝΔ΄ εν Λαοδικεία, ΜΕ΄ και ΞΓ΄ εν Κερθραγένη αναφέρονται στους μίμους.

⁵⁵² *Κανόνες Πενθέκτης*, 45.2-6 (κανόν ΝΑ΄). Για τις απαγορεύσεις των εκκλησιαστικών κανόνων σχετικά με τον μίμο βλ. W. Puchner, *Byzantinischer Mimos, Pantomimos und Mummenschanz im Spiegel der griechischen Patristik und ekklesiastischer Synodalverordnungen*, *Maske und Kothurn* 29 (1983) 311-317. Για κανόνες των οικουμενικών συνόδων που αναφέρονται σε μορφές ψυχαγωγίας και διασκέδασης βλ. Κ. Πιτσάκης, *Μορφές 'δρωμένων' σε βυζαντινές νομικές πηγές*, στο: *Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Κομοτηνής 25-27 Νοεμβρίου 1994*, Αθήνα 1996, 153-171· M. Perisanidi, *Entertainment in the twelfth-century canonical commentaries: were standards the same for Byzantine clerics and laymen?*, *BMGS* 38/2 (2014) 185-200.

⁵⁵³ Mango, *Daily Life*, 344.

⁵⁵⁴ *Κανόνες Πενθέκτης*, 45.2-6 (κανόν ΝΑ΄).

⁵⁵⁵ Σύμφωνα με τον Προκόπιο, ο Ιουστινιανός έπαυσε την παροχή χρημάτων, ενέργεια που οδήγησε στην παρακμή των θεαμάτων (*Απόκρυφη Ιστορία*, κεφ. 26, παρ. 11).

⁵⁵⁶ Για τους μίμους μετά το 691 βλ. F. Tinnefeld, *Zum profanen Mimos in Byzanz nach dem Verdict des Trullamus (691)*, *Βυζαντινά* 6 (1974) 323-343.

παραστάσεις σε περιορισμένο κοινό⁵⁵⁷. Παρατηρούμε, επομένως, τον ρόλο των γελωτοποιών να ακολουθεί παρόμοια πορεία με εκείνη των υποδρομιών και να λαμβάνει περισσότερο ιδιωτικό χαρακτήρα.

Οι Βυζαντινοί τέρπονταν από τις παραστάσεις των ηθοποιών, για τον λόγο αυτόν τους τιμούσαν απλόχερα⁵⁵⁸ και τους καλούσαν σε εορταστικές στιγμές στα σπίτια τους, ιδιαίτερα σε συμπόσια και γάμους⁵⁵⁹. Ευνοϊκή στάση απέναντι στους μίμους πληροφορούμεθα ότι τηρούσαν και αρκετοί αυτοκράτορες, που συνήθιζαν να καλούν σκηνικούς σε επίσημα βασιλικά γεύματα, αλλά και σε περιπτώσεις αναγόρευσης βασιλέων και υποδοχής ξένων ηγεμόνων ή πρέσβων⁵⁶⁰. Σε βυζαντινά κείμενα συχνά γίνεται λόγος στη συναναστροφή των αυτοκρατόρων με μίμους και το ενδιαφέρον τους για τις θεατρικές παραστάσεις⁵⁶¹. Παρά το γεγονός ότι η παρουσία των γελωτοποιών ήταν πολύ συχνή στην αυλή και μάλιστα άκμασε για πολλούς αιώνες, οι ιστορικοί σπάνια αναφέρονται σε αυτούς ονομαστικά. Ο αρχαιότερος που γνωρίζουμε γελωτοποιός είναι ο Δένδερης, επί Θεοφίλου⁵⁶². Στην αυλή του Μιχαήλ Γ΄ βρίσκουμε τον Θεόφιλο τον Γρύλλο⁵⁶³ και τον Ιμέριο (επονομαζόμενο Χοίρο)⁵⁶⁴. Επί Λέοντος Στ΄ ο σκηνικός Λαμπούδιος διακωμωδούσε τον πατριάρχη Ευθύμιο, όπως πληροφορούμαστε από τον βίο του πατριάρχη⁵⁶⁵. Ο αξιωματούχος Ρωμανός Βοΐλας μπορεί να μην ήταν επαγγελματίας γελωτοποιός, ωστόσο, η ξενική προφορά του, το χιούμορ του και η συμπεριφορά του έκαναν τον Μιχαήλ Ψελλό να τον χαρακτηρίσει ως ηθοποιό (*ύποκριτής, σκηνουργός, δραματουργός*)⁵⁶⁶. Τέλος, κατά την εποχή των Κομνηνών και Αγγέλων μαρτυρίες

⁵⁵⁷ Roueché, *Entertainments*, 682.

⁵⁵⁸ Ο Κεκαυμένος συμβουλεύει τον αυτοκράτορα να αμείβει τους μίμους με νομίσματα και όχι με αξιώματα που είναι μόνο για τους άξιους (*Στρατηγικόν* 292.9-12).

⁵⁵⁹ Στον κανόνα ΝΔ΄ της εν Λαοδικεία Συνόδου γίνεται σύσταση προς τους κληρικούς να μην παρακολουθούν θεάματα σε γάμους και εορτές: *Ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικούς ἢ κληρικούς τινες θεωρίας θεωρεῖν ἐν γάμοις, ἢ δειπνοῖς, ἀλλὰ, πρὸ τοῦ εἰσέρχεσθαι τοὺς θυμελικούς, ἐγείρεσθαι αὐτοὺς καὶ ἀναχωρεῖν*.

⁵⁶⁰ A. Kazhdan, *Mime*, *ODB*, τ. Β΄, 1375.

⁵⁶¹ Ο Κωνσταντίνος Η΄ συμπαθούσε τους γελωτοποιούς, μίμους (Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 370-371). Ο Ρωμανός Β΄ είχε στο περιβάλλον του ακόλαστα ανθρωπάκια, μίμους και γελωτοποιούς (Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 248.5-9). Ο Μιχαήλ Γ΄ ενδιαφερόταν μόνο για τα ξενύχτια, μεθύσια, υποδρομίες και γελωτοποιούς και σκόρπιζε τους βασιλικούς θησαυρούς στους κιναιδούς, τις οργανοπαίκτριες, τις χορεύτριες και σε ένα πλήθος ακολάστων (Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 130).

⁵⁶² *Συνέχεια Θεοφάνη* 91· Ψευδο-Συμεών 629· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 53· Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή*, III 359-361.

⁵⁶³ *Συνέχεια Θεοφάνη* 244-245· Γενέσιος, *Βασιλείαι* 73· Ψευδο-Συμεών 661-662· *Βίος Βασιλείου* 82-88· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 109-110· *Βίος Ἰγνατίου* 60-62· J. Ljubarskij, *Der Kaiser als Mime. Zum Problem der Gestalt des byzantinischen Kaisers Michael III.*, *JÖB* 37 (1987) 39-50 (για τους γελωτοποιούς 41-46).

⁵⁶⁴ *Συνέχεια Θεοφάνη* 253-254· *Βίος Βασιλείου* 104-106· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 96.

⁵⁶⁵ *Βίος Ευθυμίου* 48-50.

⁵⁶⁶ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, 78-88. Σ. Λάμπρος, *Ἦτο ὁ Ῥωμανὸς Βοΐλας γελωτοποιός;*, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 9 (1912) 301-304· Garland, *An appreciation of the Byzantine sense of humor*, 7-9· A. Savvides,

φέρουν τον υποκόμο Ζιντζιφίτζη να εμφανίζεται ως γελωτοποιός στην αυλή του Ανδρονίκου Α'⁵⁶⁷, ενώ στην αυλή του Ισαακίου Β' βρισκόταν ο μίμος Χαλιβούρης⁵⁶⁸.

Η ενασχόληση με τις θεατρικές τέχνες εθεωρείτο επονείδιστη και ανυπόληπτη. Όπως αναφέρθηκε, σύμφωνα με τους κανόνες, οι μόνοι ηθοποιοί που δεν στιγματίζονταν ήταν αυτοί που εμφανίζονταν ενώπιον του αυτοκράτορα ή σε γάμους. Το γεγονός ότι ο μίμος Δένδερης πληροφορεί τον Θεόφιλο ότι η αυτοκράτειρα φύλασσε στο δωμάτιό της εικόνες, υποδηλώνει την ελευθερία που είχαν οι αυλικοί μίμοι ώστε να κυκλοφορούν ακόμα και στους γυναικείους κοιτώνες⁵⁶⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα περιστατικό στον Ιππόδρομο, επί Θεοφίλου, που μαρτυρεί την ελευθεροστομία που διέκρινε τους μίμους, οι οποίοι δεν δίσταζαν να ασκήσουν κοινωνική κριτική. Με το θέαμα που παρουσίασαν οι μίμοι ενώπιον του αυτοκράτορα αποκάλυψαν την αδικία που είχε διαπράξει ο πραιπόσιτος Νικηφόρος καταχρώμενος πλοiάριο χήρας. Οι μίμοι έσυραν στον Ιππόδρομο ένα μικρό πλοίο απαγγέλοντας τον εξής διάλογο: *“χάνε κατάπие αυτό”*. *Τοῦ δὲ ἀντιλέγοντος ὅτι “οὐ δύναμαι τοῦτο ποιῆσαι”, πάλιν ἔφη ὁ ἕτερος ὅτι “ὁ Νικηφόρος ὁ πραιπόσιτος τῆς χήρας τὸ καράβιν γεμάτων κατέπιεν καὶ σὺ οὐκ ἰσχύεις φαγεῖν τοῦτο”*,⁵⁷⁰ Με τον τρόπο αυτό αποκαλύφθηκε η πράξη του Νικηφόρου, ο οποίος τιμωρήθηκε με θάνατο στην πυρά.

Η Εκκλησία από νωρίς τήρησε εχθρική στάση έναντι των θεατρικών παραστάσεων, καθώς θεωρούσε το περιεχόμενό τους, με την έντονη αισχρολογία και την σάτιρα των χριστιανικών μυστηρίων, επιζήμιο για την ψυχή του ανθρώπου. Επιπλέον, η μιμική τέχνη εθεωρείτο υπόλειμμα της αρχαίας λατρείας. *Οὐ γάρ ἐστι ψυχαγωγία, ἀλλ' ὄλεθρος, καὶ τιμωρία καὶ κόλασις* διατείνεται με σφοδρότητα ο Ιωάννης Χρυσόστομος⁵⁷¹.

Στην πατερική γραμματεία απαντούν πολλές μαρτυρίες για τη βυζαντινή θεατρική πραγματικότητα μέχρι τον 6ο αι⁵⁷². Τις πλουσιότερες πληροφορίες, ωστόσο, προσφέρει ο Ιωάννης Χρυσόστομος, ο οποίος στην προσπάθειά του να αποτρέψει το ποίμνιο από την παρακολούθηση θεαμάτων της εποχής, αναφέρεται αρκετές φορές στις ομιλίες του

Romanus Boilas: Court Jester and Throne Counterclaimant in the mid–Eleventh Century, *BSI* 56 (1995) 159–164. Ως γελωτοποιός, ο οποίος δεν ήταν διασκεδαστής κατ' επάγγελμα, παρουσιάζεται ο Ζήρκων ο Μαυριτανός στην ιστορία του Πρίσκου. Τα φυσικά χαρακτηριστικά του και το τραύλισμά του, τα διασκεδαστικά του λόγια και το περπάτημά του προκαλούσαν γέλιο. Πρίσκος, *Ιστορία*, 286.

⁵⁶⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 315.85–89.

⁵⁶⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 441.20–442.30.

⁵⁶⁹ *Συνέχεια Θεοφάνη*, 91· Ψευδο-Συμεών 629· Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, 53–54.

⁵⁷⁰ *Πάτρια*, 224.3–6.

⁵⁷¹ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ Δαβὶδ καὶ Σαούλ ὁμιλίαι Γ'*, PG 54, στ. 697.

⁵⁷² Εκτός των κειμένων που συντάχθηκαν στην ελληνική γλώσσα έναντι των θεαμάτων και του θεάτρου, παραδίδονται έργα και στη λατινική, όπως είναι το *De spectaculis* του Tertullian τον 2ο αι. μ.Χ.. W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, Würzburg 1972.

λεπτομερώς στα θεατρικά δρώμενα⁵⁷³. Αρκετές φορές εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για την απουσία των πιστών από τη θεία Λειτουργία την Κυριακή για να επισκεφτούν τον υπόδρομο και τα θέατρα. Ο Χρυσόστομος αφιερώνει τέσσερις ομιλίες κατά του θεάτρου και του υποδρόμου, πέραν των σποραδικών αναφορών⁵⁷⁴. Οι εκκλησιαστικοί Πατέρες, καίτοι απέρριπταν το θέατρο, δεν δίσταζαν να χρησιμοποιούν σωρεία θεατρικών όρων, προκειμένου να καθιστούν πιο παραστατικές, περισσότερο δραματικές, τις ομιλίες και τα γραπτά τους⁵⁷⁵.

Αρνητική αντίδραση για τις θεατρικές παραστάσεις δεν υπήρξε μόνο από την Εκκλησία αλλά προφανώς ενίοτε και από την πολιτική εξουσία. Για παράδειγμα ο Ιουλιανός στο έργο του *Μισοπάγων*, βασική πηγή για τη διαμονή του στην Αντιόχεια, εκφράζει έντονα την απέχθειά του για τις θεατρικές παραστάσεις και τον υπόδρομο⁵⁷⁶.

Η έντονη κριτική που ασκήθηκε εις βάρος του βυζαντινού μιμοθεάτρου οδήγησε ορισμένους λογίους στη συγγραφή ειδικών δοκιμίων για την υπεράσπισή του. Ο Λουκιανός συνέγραψε εγκώμιο με τίτλο *Περὶ ὀρχήσεως*, ενώ ο Λιβάνιος λόγο *Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν*⁵⁷⁷. Επί Ιουστινιανού χρονολογείται εγκώμιο της μιμητικής τέχνης από τον Χορίκιο Γάζης, με τίτλο *Ὑπὲρ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων*, γνωστό ως *Ἀπολογία ἢ Συναγορία Μίμων*⁵⁷⁸. Στο εν λόγω πόνημα αντικρούονται όλες οι κατηγορίες για ανηθικότητα και

⁵⁷³ Για τη στάση του Ιωάννη Χρυσοστόμου έναντι του θεάτρου βλ. G. Theoharidis, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Profantheaters im VI. und V. Jahrhundert, hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos, Patriarchen von Konstantinopel*, Thessaloniki 1940· B. Vanderberghe, *Chrysostome et les spectacles*, *Zeitschrift für Religion und Geistesgeschichte* 7 (1955) 34-46· O. Pasquato, *Gli spettacoli in S. Giovanni Crisostomo, Paganesimo e Cristianesimo ad Antiochia e Constantinopoli nel IV secolo*, Roma 1976· B. Leyerle *Theatrical Shows and Ascetic Lives: John Chrysostom's Attack on Spiritual Marriage*, Berkeley 2001· S.-P. Bergjan, *Das hier ist kein Theater, und ihr sitzt nicht da, um Schauspieler zu betrachten und zu klatschen – Theaterpolemik und Theatermetaphern bei Johannes Chrysostomos*, *Zeitschrift für antikes Christentum* 8 (2005) 567-592.

⁵⁷⁴ 1. *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν εἰς ἵπποδρομίας μηδὲ εἰς θέατρα ἀναβαίνειν...*· έκδ. PG 63.511-516.

2. *Ἐπιτίμσεις πρὸς τοὺς καταλιπόντας τὴν σύναξιν καὶ εἰς τὰς ἵπποδρομίας καὶ τὰ θέατρα ἀπελθόντας καὶ ὄσσην προσήκει τῶν ῥαθυμούντων ἀδελφῶν ποιεῖσθαι τὴν ἐπιμέλειαν· καὶ εἰς τοὺς νεοφωτίστους*· έκδ. A. Wenger, *Jean Chrysostome. Huit catéchèses baptismales* [Sources chrétiennes 50], Paris ²1970, 108-260.

3. *Πρὸς τοὺς καταλείψαντας τὴν ἐκκλησίαν καὶ αὐτομολήσαντας πρὸς τὰς ἵπποδρομίας καὶ τὰ θέατρα*· έκδ. PG 56.263-270.

4. *Εἰς τὸ ἵπποδρόμον λόγος*· έκδ. PG 59.567-570.

⁵⁷⁵ I. Βιβιλάκης, *Η θεατρική ορολογία στους Πατέρες της Εκκλησίας. Συμβολή στη μελέτη της σχέσεως Εκκλησίας και Θεάτρου*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 1996.

⁵⁷⁶ Tougher, *Having Fun*, 136-138.

⁵⁷⁷ Δ. Κατάρα, *Ο Παντόμμος στην Αυτοκρατορική περίοδο: μια «λογοτεχνική συζήτηση» ανάμεσα στον Αίλιο Αριστείδη, τον Λουκιανό και τον Λιβάνιο*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Πατρών 2018.

⁵⁷⁸ Έκδ. R. Förster – E. Richtstiegl, *Choricii Gazaei opera*, Leipzig -Teubner 1929, Or. 8 (opus 32), (ελλην. μτφρ. I. E. Στεφανής, *Χορικίου σοφιστοῦ Γάζης, Συναγορία μίμων*, Θεσσαλονίκη 1986)· J.J. Tierney, *Ancient dramatic theory and its survival in the Apologia Mimorum of Choricus of Gaza*, στο: *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953*, Αθήνα 1958, τόμ. Γ', 259-274· V. Malineau, *L'apport de l'Apologie des mimes de Chorikios de Gaza à la connaissance du théâtre du Vie siècle*, στο: C. Saliou

διαφθορά των μίμων, ενώ εξαιρείται το ωφέλιμο και το διδακτικό του είδους. Πρόκειται για ρητορική σύνθεση στην οποία ο συγγραφέας παριστάνει τον δικανικό συνήγορο σε υποθετική δίκη. Το κείμενο συντάχθηκε είτε προκειμένου να παρουσιαστεί σε ρητορικά θέατρα της εποχής, στα οποία συνήθιζε να λαμβάνει μέρος ο συγγραφέας, είτε ως σχολική άσκηση, γεγονός που θέτει συχνά υπό αμφισβήτηση την πιστότητα των λεγομένων του. Παρ' όλα αυτά μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι περιγραφές των μορφών διασκέδασης που παρουσιάζονται, βασίζονται τουλάχιστον ως ένα σημείο στην πραγματικότητα.

Θεατρικά δρώμενα και μίμοι τον 12ο αιώνα

Στην προηγούμενη ενότητα έγινε συνοπτική περιγραφή της εξέλιξης του βυζαντινού θεάτρου. Ανακεφαλαιώνοντας θα πρέπει να αναφερθεί ότι η βυζαντινή θεατρική ζωή δεν διατήρησε την κλασική παράδοση. Τα αρχαία δραματικά έργα εξαφανίστηκαν και τη θέση τους στη ψυχαγωγία των Βυζαντινών πήρε η μιμική τέχνη. Η επίδραση της Εκκλησίας και οι κοινωνικές συνθήκες συνέβαλαν στην εξέλιξη του βυζαντινού μίμου. Από τη δημόσια ψυχαγωγία της πρωτοβυζαντινής περιόδου με την εμφάνιση μίμων στους ιπποδρόμους και τους οργανωμένους περιοδεύοντας θιάσους, περιορίστηκε σταδιακά σε ιδιωτικούς χώρους, ιδιαίτερα στην αυτοκρατορική αυλή. Στις επόμενες παραγράφους θα περιγραφεί εκτενώς η παρουσία μίμων κατά τον 12ο αιώνα. Μολονότι οι μαρτυρίες είναι σχετικά περιορισμένες, η εικόνα που προκύπτει από τα κείμενα της κομνηνικής γραμματείας δεν διαφέρει από εκείνη της μεσοβυζαντινής περιόδου.

Οι αυτοκράτορες δεν έπαψαν να διατηρούν στην αυλή τους μίμους-γελωτοποιούς για την προσωπική τους διασκέδαση και εκείνη των αυλικών. Ευνοούμενος, λ.χ. του Ανδρονίκου Α' ήταν ένας κοντόχοντρος, υπηρέτης στον Ιππόδρομο, ονόματι *Ζιντζιφίτζης άνδράριον είδεχθέστατον, ταῖς τῶν σταδιοδρόμων ἵππων ἀμφιπεριστρεφόμενον ἄντυξι, καὶ τὰ πλείω μὲν τῶν μελῶν ἀνάρμοστον καὶ βραχὺ τὸ δέμας καὶ εὖσαρκον, εὐτράπελον δὲ ἄλλως καὶ δεινὸν ἐς ταμιεῖα πλῆξαι ψυχῆς ἀπαλυνομένοις βωμολοχία σκώμμασι καὶ ποιητικοῖς γέλωτος λόγοις διαχέουσι σκηνικώτερον*⁵⁷⁹. Ο Ισαάκιος Β' Ἄγγελος απολάμβανε, πέραν των άσεμνων τραγουδιών, τη συντροφιά νάνων και μίμων: *Χαίρων δὲ ταῖς εὐτραπελίαις καὶ τοῖς ἐκ τῆς*

(επιμ.), *Gaza dans l'Antiquité Tardive. Archéologie, rhétorique et histoire. Actes du colloque international de Poitiers (6-7 mai 2004)*, Salerno 2005, 149-169.

⁵⁷⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 315.85-89.

*ἀπαλῆς Μούσης ἄσμασιν ἄλισκόμενος ἐγερσιγέλωςί τε ἀνθρωπίσκοις συμπαραφύρων οὐκ ἐπέζῳγον κέρκωσσί τε καὶ μίμοις καὶ παρασίτοις καὶ ἀοιδοῖς τὰ βασίλεια*⁵⁸⁰.

Κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών γευμάτων, συνηθιζόταν προς τέρψη των συνδαιτυμόνων να καλούνται μίμοι και μουσικοί, οι οποίοι εισέρχονταν στην αίθουσα την κατάλληλη στιγμή και επιτελούσαν διαφόρων ειδών παιχνίδια και παραστάσεις. Ο Νικήτας Χωνιάτης μεταφέρει τον αναγνώστη σε μια ατμόσφαιρα ξεφαντώματος μέσω της περιγραφής αυτοκρατορικού δείπνου από τον Ισαάκιο Β΄ Ἀγγελο παρουσία συγγενών του αυτοκράτορα. Ο Ισαάκιος ζήτησε να του δώσουν το αλάτι. Ο μίμος Χαλιβούρης, που ήταν παρών στο γεύμα, απάντησε τότε με ένα λογοπαίγνιο αντικαθιστώντας το *ἄλλας* με τον πληθυντικό *ἄλλας*. Ἐστρεψε το βλέμμα του προς τις παλλακίδες και τις συγγενεῖς του αυτοκράτορα, απευθύνθηκε στον αυτοκράτορα και τον προέτρεψε να δοκιμάσει πρώτα αυτές τις γυναίκες και μετά να διατάξει να του φέρουν ἄλλες (γυναίκες). Οι παρευρισκόμενοι γέλασαν με το αστείο του γελωτοποιού. Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο με τον Ισαάκιο, ο οποίος ζήτησε την τιμωρία του Χαλιβούρη: *ἀτὰρ εἰρηκὲ ποτε ἐπὶ δείπνου „ἐνέγκατέ μοι ἄλλας“, παρεστῶς δὲ τῶν τότε μίμων ὁ χαριέστατος, ὃ τὸ ἐπώνυμον Χαλιβούρης, περιβλεψάμενος τὸν τῶν γυναικῶν χορὸν ἐκ παλλακῶν καὶ συγγενῶν τοῦ βασιλέως κεκροτημένον „γνωσόμεθα“ εἶπε „πρώτως ταῦτας, ὃ βασιλεῦ· εἴθ’ οὕτως ἄλλας εἰσενεχθῆναι κέλευσον“.* καὶ πρὸς τὸ ῥῆμα τοῦτο πᾶσαί τε καὶ πάντες ἐξεκάγχασαν. *Τῷ δὲ τρέπεται ὁ χρῶς καὶ μόλις τὸν θυμὸν ἐν πείσει κολάσας ἐμβριμήματι τὴν τοῦ γελωτοποιοῦ ἐλευθεροστομίαν ἀνέστειλε*⁵⁸¹.

Η επόμενη μαρτυρία είναι ἄκρως ενδιαφέρουσα καθώς δείχνει ότι, μολονότι οι μίμοι θεωρούνταν ως κοινωνικά ανυπόληπτα άτομα, δεν ἔλειψαν οι περιπτώσεις που γόνοι αριστοκρατικών οικογενειῶν συμμετείχαν σε θεατρικές παραστάσεις. Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, τον Φεβρουάριο του 1200, στους εορτασμούς των γάμων του θυγατέρων του Αλεξίου Γ΄, Ειρήνης και Ἄννας, με τους Αλέξιο Παλαιολόγο και Θεόδωρο Λάσκαρι αντίστοιχα⁵⁸², επικεφαλῆς του θεάματος ἦταν ἕνας ευνούχος, που κατείχε υψηλό αξίωμα στην αυλή και ἦταν ἀμπλουτος⁵⁸³.

Ο Χωνιάτης, ιδιαίτερα καυστικός, χαρακτηρίζει παιδαριώδη τη συμπεριφορά των παρευρισκομένων (*τὰ μειρακιώδη ταῦτα ἀθύρματα*). Αντιθέτως προς τον εθιμοτυπικό εορτασμό των αυτοκρατορικών γάμων, ο οποίος περιλάμβανε τελετή στο Ἱερό Παλάτιο και ιππικούς αγώνες στον Ἰππόδρομο, ο Αλέξιος, κατόπιν επιθυμίας των νεονύμφων να δοθούν

⁵⁸⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 441.18-20.

⁵⁸¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 441.23-442.30.

⁵⁸² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 508.83-509.17.

⁵⁸³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 508.91-93.

παραστάσεις, διέταξε τη δημιουργία αυτοσχέδιου θεάτρου στο παλάτι των Βλαχερνών⁵⁸⁴. Μιμική παράσταση ιππικών και αθλητικών αγώνων αποτελούσε το ψυχαγωγικό πρόγραμμα. Αρχικά στην σκηνή εισήλθε μίμος, ντυμένος με τη στολή του επάρχου, και υποδύοταν ταυτόχρονα τον ιππέα και το άλογο που κινούσε τα πόδια του προς τα εμπρός και χρεμέτιζε⁵⁸⁵. Ύστερα ο μίμος έβγαλε τη στολή του έφιππου επάρχου και άρχισε να παριστάνει τον μαμπάριο σε γυμνικούς αγώνες μεταξύ νέων της αριστοκρατίας⁵⁸⁶. Καθώς πλησίαζε η ώρα που εκκινούσαν όσοι θα ελάμβαναν μέρος στον αγώνα, ο ευνούχος που παρίστανε τον μαμπάριο ήλθε στη μέση για να δώσει το σύνθημα της εκκίνησης. Ένας νεαρός ευγενής στεκόταν πίσω του και τον κτυπούσε με το πόδι του στα οπίσθια και τους γλουτούς, κάθε φορά που εκείνος έσκυβε⁵⁸⁷.

Εκτός από το γεγονός ότι οι εορταστικές εκδηλώσεις τελέστηκαν στο παλάτι των Βλαχερνών, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου γάμου είναι οι προσκεκλημένοι και η συμμετοχή τους στην διασκέδαση. Όπως τονίζει ο ίδιος ο Χωνιάτης, τα εν λόγω θεάματα παρακολουθούσαν μόνο το αυτοκρατορικό ζεύγος, οι συγγενείς τους και οι αξιωματούχοι: *έθεᾶτο γοῦν τὰ σκηνικὰ ταῦτα καὶ γελοιώδη παίγνια ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ βασιλὶς καὶ ὅσον αὐτοῖς τοῦ γένους ἐπίσημον καὶ τὸ τῆς θεραπείας ἐπαρρησίαστον. τοῖς δ' ἄλλοις πᾶσα πάροδος ἐπικέκλειστο*⁵⁸⁸. Ο συγγραφέας αποφεύγει να αναφέρει το όνομα του ευνούχου μίμου, καθώς ήταν ανώτατος αξιωματούχος⁵⁸⁹. Τέλος, στους γυμνικούς αγώνες έλαβαν μέρος νέοι που προέρχονταν από αριστοκρατικές οικογένειες⁵⁹⁰.

Ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο του θέματός μας αποκτά η *Έκφρασις ἀνθρώπου μικροῦ* του Κωνσταντίνου Μανασσή, σύμφωνα με την οποία ένας νάνος με καταγωγή από τη Χίο ζούσε στο αυτοκρατορικό παλάτι στην Κωνσταντινούπολη ως γελωτοποιός⁵⁹¹. Ο συγγραφέας, όπως τονίζει ο ίδιος, ήταν αυτόπτης μάρτυρας του θεάματος και συνέθεσε το κείμενο για να διασκεδάσει ο ίδιος και να μάθουν την ιστορία οι αναγνώστες: *Γέγραπται δὴ μοι το πᾶν περὶ τὸν ἄνθρωπον δρᾶμα, ἐμοὶ μὲν εἰς παίγνιον, ἄλλοις δὲ εἰς γνῶσιν οὗ μὴ τεθέανται*⁵⁹². Η αξία του

⁵⁸⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 508.83-89.

⁵⁸⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 508.89-509.4.

⁵⁸⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 509.3-6: *κατὰ τοὺς πάλαι τῶν δραμάτων ὑποκριτὰς τὸν ἔφιππον ἀποδυσάμενος ἔπαρχον τὸν μαμπάριον ὑποκρίνεται.*

⁵⁸⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 509.9-17.

⁵⁸⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 509.6-9.

⁵⁸⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 508.91-93: *τὸ δὲ ὄνομα ἐκὼν παραδράμοιμι, πλούτῳ δ' ἦν οὗτος περιβριθὴς καὶ μεγίστας χειρίζων ἀρχὰς καὶ τοῖς περὶ τὴν βασιλείον αὐλὴν ἐγγραφόμενος.*

⁵⁹⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 509.4-6: *ἦσαν δὲ οἱ τὸν γυμνικὸν ὑποδύντες ἀγῶνα οὗ τῶν ἐξ ἀγορᾶς καὶ τριόδων τινές, ἀλλ' εὐπατρίδαι νεανῖαι, πρῶτως φύοντες γένειον.*

⁵⁹¹ Έκδ. Ch. Messis – I. Nilsson, Constantin Manassès, la description d' un petit homme, *JÖB* 65 (2015), 169-194

⁵⁹² Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, *Έκφρασις ἀνθρώπου μικροῦ*, 190.69-70.

κειμένου έγκειται στο γεγονός ότι δίνεται η ευκαιρία να αποκτήσει ο αναγνώστης εικόνα της αυλής του 12ου αι. μέσα από τα μάτια ενός μέλους του κύκλου των λογίων της εποχής αυτής.

Η περιγραφή του Μανασσή δεν επικεντρώνεται τόσο στις ενέργειες του νάνου όσο στα σωματικά χαρακτηριστικά του. Ακολουθεί την τυπική διάταξη περιγραφής προσώπων «από πάνω προς τα κάτω», με πλούσιο λεξιλόγιο από τον κόσμο των ζώων και φυτών και μίμηση αρχαίων συγγραφέων, όπως τον Όμηρο και τον Αχιλλέα Τάτιο⁵⁹³.

Από την αρχαιότητα ήδη οι γραπτές πηγές κάνουν λόγο για άτομα με διαταραχή σωματικής δυσμορφίας τα οποία μετατρέπονταν σε θέαμα προς διασκέδαση του κοινού. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος αναφέρει χαρακτηριστικά *τρυφῶντες, καὶ οἱ μὲν πόρναις διδόντες, οἱ δὲ παρασίτοις, οἱ δὲ κόλαζιν, οἱ δὲ τέρασι καὶ μωροῖς καὶ νάνοις· καὶ γὰρ τὰ τῆς φύσεως ἁμαρτήματα ταῦτα φέρουσιν εἰς τέρψιν*⁵⁹⁴. Προφανώς η «θεατρικοποίηση» των δυσπλασιών τους, εξασφάλιζε στα *τέρατα*, όπως συχνά χαρακτηρίζονται από τους συγγραφείς, την οικονομική συντήρησή τους⁵⁹⁵. Μία τέτοια περίπτωση είναι και ο *μικρός ανθρωπίσκος* που περιγράφει ο Μανασσής. Ορμώμενος εκ Χίου περιπλανήθηκε σε πόλεις και εξασφάλισε επαρκείς οικονομικούς πόρους⁵⁹⁶. Ο λόγιος συνάντησε τον νάνο στην αυτοκρατορική αυλή στην Κωνσταντινούπολη, όπου πλήθος ανθρώπων συνέρρεε για να παρακολουθήσει το θέαμα που πρόσφερε: *Τοιοῦτόν τινα μικρὸν ἀνθρωπίσκον καὶ ἡ νῆσος ἤνεγκε Χῖος καὶ ἠνέχθη τὸ τέρας ἐπὶ τὴν Βύζαντος καὶ διῆγεν ἐν βασιλείοις. Καὶ ἦν ὄχλος περὶ αὐτό, συντρεχόντων καὶ ἱστορούντων καὶ ἀπολαμβάνόντων ἐν μέσῳ καὶ θελόντων αὐτῷ προσλαλεῖν... ἐκεῖ τοῦτο ἀγῶν κατεῖδον καὶ ἐξιστόρησα*⁵⁹⁷. Ο γελωτοποιός, *φιλοπαίγων*, γράφει ο Μανασσής, έφερε στα χέρια μία ράβδο την οποία σήκωνε ψηλά θέλοντας να προκαλέσει τους παρευρισκομένους σε

⁵⁹³ Λ.χ. η περιγραφή του νάνου στην έκφραση του Μανασσή φέρει πολλές ομοιότητες με εκείνη του Κύκλωπα από τον Όμηρο. Messis – Nilsson, *Constantin Manassès*, 173.

⁵⁹⁴ Ιωάννης Χρυσόστομος, *In epistolam I ad Timotheum*, PG 62, στ. 518-519.

⁵⁹⁵ Γράφει ο Θεόδωρος ο Κύρου *τῶν σωμάτων ἐκεῖνα θαυμάζειν εἰώθαμεν, ὅσα ἀρτιμελῆ τε καὶ ἄπηρα, καὶ ὃν ἐξ ἀρχῆς ἔλαχεν ἀριθμόν, σῶον ἔχει καὶ ἄρτιον· ὅσοις δὲ τούτων ἐνδεῖ τι ἢ πλεονάζει, ταῦτα τέρατα προσαγορεύειν εἰώθαμεν*, Θεόδωρος Κύρου, *Ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτική*, 3, 1-2 (έκδ. P. Cavinet, Théodoret de Cyr, *Thérapeutique des maladies helléniques*, I-II [SC 57.1/2], Paris 2002, I 171). Τα ασυνήθιστα αυτά πλάσματα διακρίνονταν σε δυο κατηγορίες α) Σε όσους είχαν κάποια ανωμαλία στο σώμα, π.χ. δυσαναλογία στο μέγεθος (γίγαντες, ανθρωπίσκοι, με μεγάλο κεφάλι) ή γεννήθηκαν με περισσότερα από ένα μέλη, δάχτυλα, παραμορφώσεις στη μύτη κλπ. Όλες αυτές οι ασθένειες μπορούν να ερμηνευτούν και με ιατρικούς όρους, β) Σε όσους προέρχονταν από τον συνδυασμό ανθρώπων και ζώων. Σε αυτή την περίπτωση ταιριάζει περισσότερο ο χαρακτηρισμός «τέρατος». Βλ. Ch. Messis, *L'impureté corporelle suprême: la monstruosité à Byzance, ses perceptions et ses élaborations littéraires*, στο: F. Mosetti Casaretto (επιμ.), *Il corpo impuro e le sue rappresentazione nelle letterature medievali*, Alessandria 2012, 163-198.

⁵⁹⁶ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις ἀνθρώπου μικροῦ*, 190.65-67 *ἐλέγετο δὲ καὶ ταῦτα, αὐτὸν τοιοῦτοῖς μῆροῖς διοικούμενον, τοιοῖσδε δὲ σκέλεσι χρώμενον ἀπόδημον στέλλεσθαι καὶ πόλεις περιπολεῖν καὶ περιέρχεσθαι ἅσπεα εὐρίσκεσθαι τε ποριστικὸν καὶ εὐμήχανον*.

⁵⁹⁷ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις ἀνθρώπου μικροῦ*, 189.22-24.

μονομαχία: Ἐγὼ δὲ εἶδον τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀνατείνοντά ποτε τὴν ῥάβδον τὴν ἐν χερσὶ καὶ εἰς μάχην τινὰς προκαλούμενον (ἦν γάρ τοι καὶ φιλοπαίγμων, εἴ τινας εὕρισκοι συμπαίστορας), καὶ ὁμως ἀκινδύνως ἰστάμενον⁵⁹⁸. Ἡ αυτοκρατορική αυλή αποτελούσε πόλο ἐλξεως τέτοιων θεαμάτων ἤδη ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ ἀρχαιότητα μετατρέποντας τὴν σε «μουσεῖο ἐξωτικών»⁵⁹⁹.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, τὰ μυθιστορήματα τοῦ 12ου αἰῶνα συνδυάζουν με μοναδική ἐπιδεξιότητα ἀναφορές τόσο στὴ σύγχρονή τους βυζαντινὴ πραγματικότητα ὅσο καὶ στὴ λογοτεχνικὴ παράδοση. Σὲ μία τέτοιου εἶδους ἐμμεση ἀναφορά στὴ θεατρικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς τοῦ προβαίνει καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος στὸ μυθιστόρημά του *Ῥοδάνθη καὶ Δοσικλῆς* στο ὁποῖο περιλαμβάνει γλαφυρὴ περιγραφὴ θεατρικῆς παράστασης με πρωταγωνιστὴ τὸν γελωτοποιό-νάνο Σατυρίωνα: *Μικρὸς τι ἦν, κάτισχνος, ἡσβολωμένος / κόμην δὲ καὶ γένειον ἐξυρρημένος, / καὶ μορμολύττων, ὥς τὰ πολλὰ, τὰ βρέφη· / καὶ πάντας εἰς γέλωτα συγκινῶν μέγαν / Αἰδῆς ἀμειδῆς οὗτος εἰστήκει μόνος*⁶⁰⁰. Ὁ Πρόδρομος εἶναι εμφανές ὅτι δανείστηκε τὴ μορφή τοῦ Σατυρίωνος ἀπὸ τὸ ἔργο *Συμπόσιον* τοῦ Λουκιανοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κοινὸ ὄνομα, Σατυρίων, καὶ οἱ δυο ἥρωες ἦταν νάνοι, εἶχαν ξυρισμένο κεφάλι καὶ ἐπαίζαν τὸν ρόλο τοῦ γελωτοποιοῦ κατὰ τὴ διάρκεια συμποσίων. Ομοιότητες βρίσκει κανεὶς καὶ με τὸν ἥρωα Σάτυρο στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου ὁ ὁποῖος ἦταν υπεύθυνος γιὰ τὴ σκηνοθετημένη σκηνὴ τοῦ θανάτου τῆς Λευκίππης⁶⁰¹.

Ἡ ἱστορία ἔχει ὡς ἐξῆς: ὁ Ἀρταξάνης, πρέσβης τοῦ ηγεμόνα τῆς Πίσσης, Βρυάξη, φτάνει στὴν αυλὴ τοῦ Μιστύλου, ἀρχηγοῦ τῶν πειρατῶν ποὺ εἶχαν αἰχμαλωτίσει τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ μυθιστορήματος, κομίζοντας ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν Βρυάξη. Στὴν ἐπιστολὴ, ποὺ εἶχε τὴ μορφή τελεσίγραφου, ὁ Βρυάξης ἀμφισβητοῦσε τὴν κυριαρχία τοῦ Μιστύλου ἐπὶ τῆς πόλης Ράμμον καὶ δήλωνε ὅτι, ἀν δὲν τὴν ἐγκατέλειπε, θὰ τοῦ κήρυττε τὸν πόλεμο. Ὁ Μιστύλος, ἀν καὶ ἐξοργίστηκε, προτίμησε νὰ ἀκολουθήσει τὴ διπλωματικὴ οδὸ, δίνοντας ἐντολὴ στὸν σατράπη Γωβρύα νὰ ετοιμάσει συμπόσιο πρὸς τιμὴν τοῦ πρέσβη. Σκοπὸς τοῦ συμποσίου ἦταν ὁ ἐντυπωσιασμός τοῦ καλεσμένου⁶⁰².

⁵⁹⁸ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, *Ἐκφρασις ἀνθρώπου μικροῦ*, 190.55-57.

⁵⁹⁹ Magdalino, *In Search of the Byzantine Courtier*, 164. ΓΙΑ τὴ ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία βλ. L. Trentin, *Deformity in the Roman Imperial Court, Greece and Rome* 58 (2011) 195-208.

⁶⁰⁰ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ῥοδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 63.221-225.

⁶⁰¹ Roilos, *Amphoteroglossia*, 275.

⁶⁰² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ῥοδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 59.100-110. *Τοσαῦτα πάσχων τῆνικαῦτα Μιστύλος, / ὁμως περισχὼν τὸν θυμὸν καὶ τὸν φόβον / καὶ κυριεύσας τῶν παθῶν ἐκατέρων / (ψυχὴν γὰρ εἶχεν ἀκλινῆ, στερεμνίαν, / τὰ πολλὰ κἄν ἔπασχε βάρβαρον πάθος), / 'τὸν μὲν Βρυάξου σατράπην Ἀρταξάνην' / ἔφη 'λαβὼν σύ, Γωβρύα, σὺ μὲν τέως / φιλοφρόνησον καὶ μακροῦ μόχθου βάρος / λῦσον τραπέζην καὶ καταστρώσει κλίνης· / εἰς αὖριον δὲ συλλαβὰς ἀντιγράφους / λαβὼν μετέλθοι πρὸς τὸν αὐτοῦ δεσπότην'.*

Ήδη από την αρχή, η σκηνή υποδοχής του Αρταξάνη αντικατοπτρίζει το επίσημο βυζαντινό τελετουργικό το οποίο απέβλεπε στην ανάδειξη της ανωτερότητας του οικοδεσπότη. Ο Μιστύλος καθόταν σε υπερυψωμένο θρόνο περιτριγυρισμένος από μέλη της σατραπικής στρατιάς⁶⁰³. Αφού παρουσιάστηκε ενώπιον του ο πρέσβης, ο Μιστύλος ζήτησε από τον Γωβρύα να ετοιμάσει πλούσιο δείπνο με φαγητό και ποτό. Κατά τη διάρκεια του δείπνου, ο Γωβρύας περιπαίζει τον πρέσβη μιλώντας του για τη δύναμη που έχει ο ηγεμόνας του ώστε να μπορέσει να δώσει ακόμα και ζωή. Η συζήτησή τους διακόπηκε από την είσοδο του γελωτοποιού Σατυρίωνος⁶⁰⁴. Υποκρινόμενος ο γελωτοποιός κάρφωσε το ξίφος του στο στήθος για να φανεί ως αυτοκτονία. Το αίμα αναδύθηκε ως σιντριβάνι και ο γελωτοποιός έπεσε στο πάτωμα νεκρός. Ο Αρταξάνης ταραγμένος τον πλησιάζει κλαίγοντας, ενώ ο Γωβρύας τον προστάζει να αναστηθεί. Ο γελωτοποιός σηκώνεται και με τη συνοδεία λύρας τραγουδεί⁶⁰⁵. Η περιγραφή του Προδρόμου ολοκληρώνεται: *Οὕτως ὁ καλὸς εἰς λύραν Σατυρίων, / πλαστῶς φονευθεὶς καὶ πεσὼν ψευδὴς νέκυς, / αὖθις δ' ἀναστὰς τῇ κελεύσει Μιστύλου / (τῇ δραματικῇ ξυνδοκοῦν ὑποκρίσει) / καὶ τὴν ἀρίστην ἐμμελῶς κρούσας λύραν, / ᾄσας δὲ καὶ χάριεν ᾄσματος μέλος, / πῶν τε μεστὸν ἀκράτου σκύφον μέγαν, / τοῦ συμποσίου ταχέως ἀπηλλάγη*⁶⁰⁶. Η μαρτυρία του Θεόδωρου Προδρόμου, όπως και εκείνη του Κωνσταντίνου Μανασσή, φαίνεται να απεικονίζουν τον ρόλο των γελωτοποιών στη διασκέδαση της αυλής αλλά και του αριστοκρατικού κύκλου, στον οποίο ανήκαν και οι δυο συγγραφείς⁶⁰⁷.

Δεν είναι η μοναδική περίπτωση που ο Θεόδωρος Πρόδρομος ομιλεί για θεατρικά θεάματα και μίμους, συνήθως με διακριτικές αναφορές στο έργο του. Στον λόγο του *Περὶ τοὺς διὰ πενίαν βλασφημοῦντες τὴν Πρόνοια* δίνει το παράδειγμα ενός άσχημου άνδρα που είχε την τύχη να νυμφευθεῖ μία όμορφη γυναίκα. Η εξωτερική εμφάνισή του ήταν όμοια με αυτή του Σατυρίωνα του μυθιστορήματος, ενώ συμπεριφερόταν όπως οι μίμοι: *καὶ ὁ μὲν ἄμβλωμα τῆς φύσεως ὢν καὶ τῶν Ἐμπεδοκλείων τεράτων άσχημονέστερος, τὸ εἶδος αἰσχροῦς, άσβόλου πλήρης*

⁶⁰³ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 56.16-20.

⁶⁰⁴ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 62.209-216 *Ἀρταξάνης μὲν, ἀλλὰ μὴν καὶ Γωβρύας / τοιοῖσδε πολλοῖς ἡσυχολοῦντο τοῖς λόγοις, / ὁ Γωβρύας μὲν ἐκφοβῶν Ἀρταξάνην / καὶ κρυφίως πῶς ἐγγελῶν φοβούμενον, / Ἀρταξάνης δὲ τοὺς λόγους ὑποτρέμων. / ἀλλ' ἀντεπελθὼν τῇ κελεύσει Γωβρύου / ὁ θαυματουργὸς εἰς μέσον Σατυρίων / ἔπαυσεν ἀφοῖν τοὺς λόγους τοῖν σατράπαιν.*

⁶⁰⁵ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 64.236-242 *καὶ τῷ τυχὸν θανόντι μικρὸν ἐγγίσας, / 'άνθρωπε', φησὶν, 'ἐξανάστα καὶ βίου· / κέλευσμα τοῦτο τοῦ μεγίστου Μιστύλου. / ἐγείρεται γοῦν εὐθέως Σατυρίων / καὶ τὴν συνήθη τοῖν χεροῖν ᾄρας λύραν / τοὺς σατράπας ἔτερπε τῇ λυρῶδιᾳ, / τοιαῦτα πολλὰ μουσικώτερον λέγων.*

⁶⁰⁶ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 66.309-316.

⁶⁰⁷ Roilos, *Amphoteroglossia*, 253, 278. Ο Ν. Ζάγκλας τονίζει την παράλειψη του Roilos να αναφέρει ότι η σκηνοθετημένη αυτοκτονία αποτελούσε μοτίβο στα μυθιστορήματα και μπορεί κάποιος να την εντοπίσει ήδη στον Αχιλλέα Τάτιο (*Τα κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφώντα* III.20), Zagklas, *Theodoros Prodromos*, 294 υποσημ. 704.

τὸ πρόσωπον, οἰοῦντες ἐν ταῖς σκιναῖς ἀνθρωπίσκους εἰσάγομεν διασκευάζοντες Αἰθιοπικώτερον, ῥύσσοις τὸ δέρμα...⁶⁰⁸. Και στον Ἀμαραντο ἢ γέροντος ἔρωτες ο λόγιος παρομοιάζει τον ηλικιωμένο δάσκαλο με μίμο που μετείχε ἐπ' αμοιβή σε συμπόσια: *ὄν ἐγὼ γελοιαστήν τινα τὸ τηνικαῦτα εἶναι ᾧήθην τῶν μισθοῦ συνιόντων ὡς τὰ συμπόσια καὶ ὀβολοῦ τυχὸν ἢ δυοῖν πωλούντων σφᾶς ἑαυτούς*,⁶⁰⁹ Στο ποίημά του με τίτλο *Σχετλιαστικοὶ ἐπὶ τῇ ἀτιμίᾳ τοῦ λόγου* ο Θεόδωρος Πρόδρομος απευθύνεται στα βιβλία του και τους ζητεῖ να φύγουν ἀπὸ τη ζωὴ του. Ο λόγος εἶναι ὅτι δεν εἶχε ωφεληθεῖ τίποτα ἀπὸ την υποτιθέμενη πολυμάθειά του την οποία περιγράφει με ἐπιδέξιο τρόπο, αναφέροντας τα ονόματα φημισμένων κλασικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ και την ρητορική και την ὀρθογραφία. Ο ποιητὴς προτρέπει τον εαυτὸ του να απομακρυνθεῖ ἀπὸ την ἀτέρμονη μόρφωση και να ἀρχίσει να συχνάζει σε μέρη ὅπου τελούνταν θεάματα με μουσική και χορὸ ἀλλὰ και να ἐρχεται σε ἐπαφὴ με μίμους και γελωτοποιοῦς: *ἀτὰρ θυμέλῃσι μεθίζευ, / καὶ τε γελωτοπόνοισι παρέξεο, καὶ τε μίμοισι, / παῖζε δ' ἐν οὐ παικτοῖσι· τὰ γὰρ βροτοὶ ἴσασιν ἄρτι / τιμᾶν ἀφρονέοντες ἄπιστα δὲ θεσμὰ λόγοιο. / Εἰ δ' ἄρα μὴ θυμέλῃσι παρέμμεναι ἔσχες ἐέλδωρ, / ἥσο σιγῇ ἀκέων, πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων, / μὴδ' ἀγορῇ μερόπων πωλέσκεο κυδιανείρη*⁶¹⁰. Το ποῖημα ἀνήκει στην «ρητορική της φτώχειας» και ἀποτελεῖ μία καλὰ ἐπεξεργασμένη ὀμηρική «ἀπομίμηση» σε ἐξάμετρο στίχο. Αἰξίζει να σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξη *γελωτοπόνος*, που χρησιμοποιεῖ ο Πρόδρομος για να ἀποδώσει τη διαδεδομένη λέξη *γελωτοποιός*, ἀποτελεῖ ἅπαξ λεγόμενον. Επιπλέον, ἡ ἐπιλογή της προστακτικῆς ἐγκλίσης, ἀντὶ της ὀριστικῆς, στη φράση *παῖζε δ' ἐν οὐ παικτοῖσι*, ἡ ὁποία συναντάται συχνά στην κομνηνεία γραμματεία, ἀποδίδει τὸ ἀντίθετο νόημα και εἶναι ἐμφανές ὅτι πρόθεσή του ἦταν να περιγελάσει τους συγγραφείς και τὸ «θέατρο» της ἐποχῆς του⁶¹¹. Ο Ν. Ζάγκλας δημοσίευσε πρόσφατα νέα ἐκδοση του ποιήματος και διατύπωσε μία διαφορετική ἐρμηνεία της ἀναφορᾶς που κάνει ο Πρόδρομος στα θεάματα και τους μίμους. Κατὰ την ἀποψή του, οἱ στίχοι μποροῦν να ἐρμηνευτοῦν με δύο τρόπους: 1. Επρόκειτο για ψυχαγωγικὲς παραστάσεις που λάμβαναν χώρα στην αὐλὴ ἢ στους ἀριστοκρατικούς κύκλους ἢ ἀκόμα και στους δρόμους, 2. Ο Πρόδρομος, ὅταν ομιλεῖ για μίμους και γελωτοποιοῦς, υπαινίσσεται, με εἰρωνικό τόνο, τους σύγχρονους του λογίους. Για τον Ζάγκλα εἶναι πιο λογική ἡ σύνδεση της πολυμάθειας με τὸ «ρητορικό θέατρο» της ἐποχῆς, παρά με τὴν ψυχαγωγία. Τὸ ἐπιχείρημά του, μάλιστα, ἐνισχύεται ἀπὸ τον 26ο στίχο, στον ὁποῖο προτρέπει ο ποιητὴς να ἀποφεύγει κανεῖς αὐτά τα μέρη που συγκεντρώνονται ὅσοι ἀναζητοῦν τὴ δόξα· ὑπονοεῖ, ἐπομένως, τὴ δόξα που

⁶⁰⁸ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Περὶ τοὺς διὰ πένιαν βλασφημοῦντες τὴν Πρόνοιαν*, στ. 1293-1294.

⁶⁰⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἀμαραντος ἢ γέροντος ἔρωτες*, 191.6-8.

⁶¹⁰ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Σχετλιαστικοὶ ἐπὶ τῇ ἀτιμίᾳ τοῦ λόγου*, 288.20-25.

⁶¹¹ Zagklas, *Theodoros Prodromos*, 292.

κυνηγούσαν οι λόγιοι προβάλλοντας τις γνώσεις τους και τις ικανότητές τους σε τέτοιου είδους συγκεντρώσεις⁶¹².

Μία ακόμη μνεία σε μίμο θα κάνει ο Θεόδωρος Πρόδρομος στο ποίημα του με τίτλο *Τοῦ φιλοσόφου τού Προδρόμου στίχοι δεητήριοι*. Το ποίημα ανήκει στην «επαιτική ποίηση» και απευθύνεται στον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό. Γράφει ο Πρόδρομος *ποῦ νὰ εὕρῃς ἄλλον Πρόδρομον τοιοῦτον, τὴν κεφαλὴν σου; / ἂν τύχῃ ἃ εἶπῃς τὴν ζουγλὸν νὰ ποίῃ ἀντίσηκόν μου, / νὰ ποίῃ καὶ ἑταῖριν μου καὶ αὐτόχρημα ὡς ἐμένα, / οὐκ ἐγνωρίζεις, δέσποτα, τὸν Πρόδρομον τὸν ἔχεις*⁶¹³. Ο Α. Maiuri στην έκδοση του ποιήματος ετυμολογεί το ζουγλόν από το λατινικό *joculator* που σημαίνει γελωτοποιός.⁶¹⁴ Ο Πρόδρομος εδώ υποστηρίζει ότι ο Μανουήλ δεν μπορεί να βρει κάποιον πιο πιστό και αφοσιωμένο από αυτόν. Ωστόσο, αν ο αυτοκράτορας το ήθελε, θα μπορούσε να τον αντικαταστήσει με κάποιον γελωτοποιό.

Ως προς το θέμα των θεατρικών παραστάσεων και των μίμων διαθέτουμε δύο ακόμη μαρτυρίες, που προέρχονται από τη γραφίδα της Άννας Κομνηνής. Η πρώτη αναφορά γίνεται στην περιγραφή της διαπόμπευσης των αδελφών Ανεμά το 1105-1106. Στο θέαμα της διαπόμπευσης και πώς μπορούσε αυτό να αποτελέσει διασκέδαση, θα γίνει λόγος αναλυτικά παρακάτω⁶¹⁵. Στο σημείο αυτό θα αρκεστούμε μόνο στην πληροφορία της Άννας ότι υπεύθυνοι της οργάνωσης της πομπής ήταν οι *σκηνικοί*.⁶¹⁶ Σε άλλο σημείο του έργου της κάνοντας λόγο για την ασθένεια που ταλαιπωρούσε τον πατέρα της και προκαλούσε πόνους στα πόδια, οργίζεται καθώς η ποδαλγία του θεωρήθηκε πρόσχημα από τους Σελτζούκους, ένα είδος δειλίας. Γι' αυτόν τον λόγο οι Σελτζούκοι τον διακωμωδούσαν κατά τα μεθύσια και τα γλέντια τους με αυτοσχέδιες παραστάσεις. Υποκρίνονταν τους γιατρούς, ενώ οδηγούσαν έναν ηθοποιό που παρίστανε τον αυτοκράτορα στη μέση του συμποσίου, ξαπλωμένο σε κρεβάτι. Οι σκηνές αυτές προκαλούσαν γέλιο στο κοινό⁶¹⁷.

⁶¹² Zagklas, *Theodoros Prodromos*, 294-295.

⁶¹³ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Τοῦ φιλοσόφου τού Προδρόμου στίχοι δεητήριοι*, 399.39-42.

⁶¹⁴ Maiuri, *Una nuova poesia di Teodoro Prodromo*, 404.

⁶¹⁵ Βλ. σ. 195-196

⁶¹⁶ Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 374.19-375.27 *παραλαβόντες οὖν τούτους οἱ σκηνικοὶ καὶ σάκκους περιβαλόντες, τὰς δὲ κεφαλὰς ἐντοσθίοις βοῶν καὶ προβάτων ταινίας δίκην κοσμήσαντες, ἐν βουσὶν ἀναγαγόντες καὶ ἐγκαθίσαντες οὐ περιβάδην, ἀλλὰ κατὰ θατέραν πλευρὰν τούτους διὰ τῆς βασιλικῆς ἦγον αὐλίδος. ῥαβδοῦχοι ἔμπροσθεν τούτων ἐφαλλόμενοι καὶ ἁσμάτιόν τι γελοῖον καὶ κατάλληλον τῇ πομπῇ προσάδοντες ἀνεβόων, λέξει μὲν ιδιώτιδι διηρησμένον, νοῦν δὲ ἔχον τοιοῦτον· ἐβούλετο γάρ τὸ ἄσμα πάνδημον πᾶσι παρακελεύεσθαι <ἐξελεθεῖν> τὲ καὶ ἰδεῖν τοὺς τετυραννευκότες τούτους κερασφόρους ἄνδρας, οἵτινες τὰ ζῖφι κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἔθιζαν.*

⁶¹⁷ Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 461.25-462.34 *ἀλλὰ τοῦτο τὸ πάθος πρόσχημα ἐδόκει τοῖς περὶ τὸν Κλιτζιασθλὸν νοσήματος· οὐ μέντοι νόσημα, ἀλλ' ὄκνος καὶ ῥαθυμία ἔξωθεν περιβεβλημένη τὴν ποδαλγίαν, κάντεϋθεν πολλὰ πολλάκις ἀπέσκωπτον κὰν ταῖς μέθαις κὰν τοῖς πότοις καθάπερ αὐτοφρεῖς ῥήτορες ἡθοποιίας τῆς τῶν ποδῶν ὀδύνης τοῦ αὐτοκράτορος οἱ βάρβαροι ἐποιοῦντο, καὶ κωμωδίας ἐγένετο πρόφασις ἢ τῶν ποδῶν ἀλγηδῶν· πρόσωπα γὰρ ἱατρῶν τὲ καὶ τῶν περὶ τὸν αὐτοκράτορα διαπονουμένων ὑπεκρίνοντο καὶ αὐτὸν δῆτα τὸν βασιλέα εἰς τὸ μέσον*

Θεατρικές παραστάσεις στην Κωνσταντινούπολη μνημονεύει και ο Γουλιέλμος της Τύρου στην εξιστόρηση της επίσκεψης του Λατίνου ηγεμόνα της Ιερουσαλήμ, του Αμάλριχου Α΄, το 1171⁶¹⁸. Στο ταξίδι αυτό βρισκόταν και ο Γουλιέλμος, ο οποίος εντυπωσιάστηκε από την υποδοχή και φιλοξενία που πρόσφερε ο Μανουήλ Α΄ στον ξένο ηγεμόνα και θέλησε να αποτυπώσει τις εντυπώσεις του. Η μαρτυρία του Λατίνου ιστορικού είναι σημαντική καθώς ο Ιωάννης Κίνναμος αφιερώνει μόνο τρεις γραμμές στο γεγονός, ενώ ο Νικήτας Χωνιάτης δεν κάνει καμία αναφορά. Πέραν την επίσημης τελετής υποδοχής του Αμαλαρίχου, ο βυζαντινός αυτοκράτορας φρόντισε για την ψυχαγωγία του καλεσμένου του. Κατά το διάστημα της παραμονής του, τον καλούσε να παρευρεθεί σε ορισμένες εορτές και να διασκεδάσει με *ludos* τα οποία θα τελούνταν. Δόθηκαν χορευτικές παραστάσεις με μουσική και τραγούδια από νεαρές κοπέλες και παντομίμους (*histrionum*)· στον Γουλιέλμο, μάλιστα, έκαναν εντύπωση οι καλοί τρόποι και ο χαρακτήρας των ηθοποιών. Ο ιστορικός αναφέρεται ακόμη σε δημόσια θεάματα που τα χαρακτήρισε ως *ludos theatrales, vel Circenses consuevimus*, χωρίς να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες, με συνέπεια να είναι εξαιρετικά δύσκολη η ερμηνεία τους⁶¹⁹.

7. Εορτές

Σημαντική θέση στην καθημερινή ζωή των Βυζαντινών, όπως και στην αρχαιότητα και διαχρονικά, κατείχαν οι εορτές⁶²⁰. Ως εορτή ορίζεται: 1) Το σύνολο χαρούμενων εκδηλώσεων, τελετών ή πανηγυρισμών που έχουν χαρακτήρα επετειακό για κάποιο εξέχον, δημόσιο ή ιδιωτικό γεγονός, ή που τελούνται με την ευκαιρία κάποιου γεγονότος, 2) Η συγκεκριμένη ημέρα που η Εκκλησία έχει αφιερώσει στην τιμή ενός αγίου ή κατά την οποία τιμά ένα μεγάλο θρησκευτικό γεγονός⁶²¹.

παράγοντες καὶ ἀναθέμενοι ἐπὶ κλίνης προσπαῖζειν ὄντο, καὶ ἐπὶ ταύταις ταῖς παιδιαῖς γέλως τοῖς βαρβάροις ἐπῆρτο πολὺς.

⁶¹⁸ S. Runciman, The visit of king Amalric I to Constantinople in 1171, στο: B. Z. Kedar – H. E. Mayer – R. C. Smail (επιμ.), *Outremer. Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer*, Jerusalem 1982, 153-158.

⁶¹⁹ Γουλιέλμος της Τύρου, I 945 *Interdum etiam feriis intermissis, dominum regem cum suis ad recreationes et ludorum novitates quae utriusque non dedeant honestatem, aliquoties invitat; ubi et musicorum genera instrumentorum varia, et cantus admirandae suavitatis, consonantiis distinctos artificialibus; choreas quoque virginum et histrionum gesticulationes admiratione dignas, servata tamen morum disciplina, praecipit exhiberi. Sed et spectacula quoque publica, quae nos ludos theatrales, vel Circenses consuevimus appellare, urbanis, domini regis gratia, cum multis sumptibus et solita magnificentia praecipit exhiberi.* (έκδ. R. B. C. Huygens, *Willemi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon*, Turnholt, 1986).

⁶²⁰ Ο αρχαίος φιλόσοφος Δημόκριτος (4ο-5ο αι. π.Χ.) δήλωνε βίος ἀνεόρταστος μακρὰ ὁδὸς ἀπανδόκευτος (έκδ. H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1952, 446).

⁶²¹ Λεξικό Τριανταφυλλίδη, λήμμα «Εορτή».

Εκτός από τον όρο «εορτή» τέτοιου είδους εκδηλώσεις χαρακτηρίζονται και ως «πανηγύρεις». Η λέξη πανήγυρις, με ετυμολογία από τον *πάν* + *ἄγυρις*, αρχικά δήλωνε μια μεγάλη συγκέντρωση πλήθους. Ωστόσο με το πέρασμα του χρόνου απέκτησε πολλές διάφορες σημασίες και δήλωνε: α) θρησκευτική εορτή, β) γενικότερα τον ομαδικό εορτασμό με τραγούδια, χορό κλπ., την διασκέδαση, γ) ένα ετήσιο καθορισμένο εμπορικό πανηγύρι, δ) θορυβώδη διένεξη η οποία είχε κωμικά στοιχεία⁶²². Κατά τη βυζαντινή εποχή αναφερόταν σε κάποιο εορταστικό γεγονός, θρησκευτικό ή κοσμικό. Στις θρησκευτικές εορτές ορισμένες φορές, παράλληλα με τις εκδηλώσεις, διεξαγόταν στον χώρο γύρω από τον ναό για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, αγοραπωλησία προϊόντων ή ζώων, οπότε γίνεται λόγος για εμποροπανήγυρη⁶²³.

Οι εορτές/πανηγύρεις, θρησκευτικές ή κοσμικές, επιτελούσαν πολλαπλούς ρόλους, μεταξύ των οποίων και ως μορφή ψυχαγωγίας των παρευρισκομένων. Ο Λιβάνιος, σε έκφρασή του για την εορτή των Καλάνδων, γράφει: *Τὰς ἐορτὰς οἱ ἄνθρωποι φιλοῦσιν, ὅτι αὐτοὺς ἀπαλλάττουσι μὲν πόνων τε καὶ ἰδρώτων, παρέχουσι δὲ παίζειν καὶ εὐωχεῖσθαι καὶ ὥς ἡδιστα διάγειν*⁶²⁴. Για την ανάπαυση των ανθρώπων από τους καθημερινούς μόχθους κάνει λόγο και ο Ψευδο-Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, ο οποίος, στις οδηγίες του για τη συγγραφή εγκωμιαστικών λόγων με θέμα τις πανηγύρεις, αναφέρει ότι οι πανηγύρεις αποτελούσαν εύρημα και δώρο των θεών: *κατεστάθησαν δὲ ὑπὸ πόλεων κοινῇ κοινῷ δόγματι εἰς τέρψιν καὶ ψυχαγωγίαν τῶν παρόντων*⁶²⁵. Παρομοίως, ο Λιβάνιος σε έκφραση με θέμα την πανήγυριν δηλώνει την «ἡδονή» που νιώθει ο άνθρωπος κατά την διάρκεια της πανηγύρεως και την ανάμνηση που την συνοδεύει όταν ολοκληρωθεί⁶²⁶.

⁶²² Λεξικό Δημητράκου, λήμμα «Πανήγυρις». Για τον όρο πανήγυρις στη βυζαντινή γραμματεία βλ. ακόμα Vryonis, *The Panegyris*, 198-200· Λαμπροπούλου, *Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο*, 291· Βοζίκας, *Η πανήγυρις στο Βυζάντιο*, 39-40.

⁶²³ Για τις εμποροπανηγύρεις, οι οποίες αποτελούσαν σημαντικό παράγοντα του εσωτερικού εμπορίου βλ. Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ', 270-283· Λαμπροπούλου, *Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο*, 291-310· A. Laiou, Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt, στο: G. Prinzing – D. Simon, *Fest und Alltag in Byzanz*, München 1990, 53-70· A. Laiou, Fair, *ODB*, τ. Α', 775-776· Βοζίκας, *Η πανήγυρις στο Βυζάντιο*, 45-51· E. Παπαγιάννη, Ἡ ὀργάνωση τῶν ἐμποροπανηγύρεων κατὰ τὴ νομοθεσία καὶ τὴ νομολογία τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, στο: *Αναμνηστικός τόμος καθηγητῆ Αντωνίου Μ. Αντάπαση*, Αθήνα, 2013, 815-820· M. Ritter, Panegyric Markets in the Byzantine Empire (5th-12th c.) and their Role in the Pilgrimage Economy, στο: D. Ariantzi – I. Eichner (επιμ.), *Für Seelenheil und Lebensglück: Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, Mainz 2018, 367-382.

⁶²⁴ Λιβάνιος, *Ἐκφρασις Καλανδῶν*, 472.5-7· Gibson, *Libanius's Progymnasmata*, 436.

⁶²⁵ Ψευδο-Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Τέχνη περὶ τῶν πανηγυρικῶν*, 82.7-9.

⁶²⁶ Λιβάνιος, *Ἐκφρασις πανηγύρεως*, 538.13-14: *Πανηγύρεων δὲ μελλουσῶν μὲν πόθος ἄνθρώποις, παρουσῶν δὲ ἡδονή, πεπαυμένων δὲ μνήμη*. Gibson, *Libanius's Progymnasmata*, 498.

Στην παρούσα μελέτη ήδη έχει γίνει λόγος σε εορτές που συνέβαλλαν στην διασκέδαση των Βυζαντινών, όπως ο εορτασμός κατά την επάνοδο του αυτοκράτορα από νικηφόρα εκστρατεία. Στις επόμενες σελίδες, ωστόσο, κύρια έμφαση θα δοθεί στην περιγραφή τριών κατηγοριών εορτών: α) εορτές με προέλευση από την κλασική αρχαιότητα οι οποίες διατηρήθηκαν στους βυζαντινούς χρόνους και χαρακτηρίζονται ως «εθνικές», β) θρησκευτικές εορτές. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στις θρησκευτικές εορτές δεν θα γίνει λόγος για ζητήματα που αφορούν το θρησκευτικό μέρος, αλλά για τα κοσμικά θεάματα που συχνά συνόδευαν τον εορτασμό, γ) εορτές επί αφορμή οικογενειακών γεγονότων, όπως γέννηση, βάπτισμα, γενέθλια και γάμος.

7.1 Εθνικές

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους εξακολούθησαν να τελούνται πλήθος ρωμαϊκών εορτών⁶²⁷ με ψυχαγωγικό χαρακτήρα, παρά τον σφοδρό κατά αυτών πόλεμο της Εκκλησίας, η οποία, όπως φαίνεται και από την προσφώνηση προς τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β΄ που προτάσσεται του κειμένου των κανόνων της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, επιδίωξε σταθερά να εξοβελίσει από τον ιδιωτικό και κοινωνικό βίο τα κατάλοιπα των εθνικών πρακτικών⁶²⁸. Από τις εορτές αυτές οι βυζαντινοί συγγραφείς μαρτυρούν την επιβίωση ορισμένων έως τον 12ο αιώνα.

Πολύτιμη πηγή για εορταστικές εκδηλώσεις εθνικής προελεύσεως αποτελούν οι ιεροί κανόνες της εν Τρούλλω Συνόδου και το πλούσιο ερμηνευτικό υπόμνημα σε αυτούς από μεταγενέστερους βυζαντινούς νομικούς. Ο σημαντικότερος κανόνας είναι ο ΞΒ΄, με τον οποίο ορισμένες από αυτές ρητώς απαγορεύονταν: *Τὰς οὕτω λεγομένας καλάνδας καὶ τὰ λεγόμενα βοτὰ καὶ τὰ καλούμενα βρουμάλια καὶ τὴν ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ μαρτίου μηνὸς ἡμέρᾳ ἐπιτελουμένην πανήγυριν καθάπαξ ἐκ τῆς τῶν πιστῶν πολιτείας περιαιρεθῆναι βουλόμεθα*. Απαγορεύθηκαν, ακόμη, οι χοροί προς τιμή θεών, η μεταμφίεση με ενδύματα του άλλου φύλου και χρήση προσωπείων, καθώς και η επίκληση του ονόματος του Διονύσου⁶²⁹. Ο κανόνας δεν εξηγεί τους

⁶²⁷ Για τις εορτές στην αρχαιότητα, ενδεικτικά βλ. J. Rasmus Brandt – J. W. Iddeng (επιμ.), *Greek and Roman Festivals. Content, Meaning and Practice*, Oxford 2012· H. Scullard, *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981· P. Wilson (επιμ.), *The Greek Theater and Festivals*, Oxford 2007· H. W. Parke, *Festivals of the Athenians*, London 1977 (μτφρ. *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*, Χ. Ορφανός, Αθήνα 2000).

⁶²⁸ *Κανόνες Πενθέκτης*, 20.5-7: *εἴ τι λείψανον ἐλληνικῆς ἢ ἰουδαϊκῆς σκαιότητος τῷ τῆς ἀληθείας ὥριμῳ σίτῳ ἐγκαταμέμικται, ἐκ ρίζης αὐτῆς ὡς ζιζάνιον ἀρθείη καὶ καθαρὸν ἀποδεχθεῖ τῆς ἐκκλησίας τὸ λήϊον*. Προσπάθεια για εξάλειψη των ειδωλολατρικών εορτών είχε γίνει νωρίτερα στον Θεοδοσιανό Κώδικα (*Cod. Th.* II, 8, 22).

⁶²⁹ *Κανόνες Πενθέκτης*, 48.1-15 (κανὼν ΞΒ΄). Για τους κανόνες που αναφέρονται σε ειδωλολατρικά δρώμενα βλ. I. Roschow, *Zu "heidnischen" Bräuchen bei der Bevölkerung des Byzantinischen Reiches im 7. Jahrhundert*, vor

λόγους καταδίκης των αναφερθεισών εορτών, σε αντίθεση με τον Βαλσαμόνα, ο οποίος προβάλλει έντονα το «εθνικό παρελθόν» τους⁶³⁰. Ένα ακόμη κοινό σημείο μεταξύ των εορτών το οποίο, πιθανώς, προκαλούσε την αντίδραση της Εκκλησίας είναι η άφθονη κατανάλωση οίνου και η γενικότερη άσεμνη συμπεριφορά των συμμετεχόντων σε αυτή την ευωχία⁶³¹. Θα πρέπει να τονιστεί ότι, σε αντίθεση με αρκετούς κανόνες της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, οι οποίοι αργότερα έλαβαν και νομική ισχύ με αυτοκρατορικά διατάγματα, ο κανόνας για τις ειδωλολατρικές εορτές δεν είχε την ίδια τύχη⁶³².

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τους κανόνες που καταδικάζουν τέτοιου είδους κοινωνικές εκδηλώσεις δεν προκύπτουν τα χαρακτηριστικά εκείνων που συμμετείχαν στις εορτές, αν δηλαδή ήταν χριστιανοί ή εθνικοί στο θρήσκευμα, τί ποσοστό του πληθυσμού αφορούσε, αλλά ούτε αν τέτοιου είδους εκδηλώσεις συνηθίζονταν περισσότερο σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές⁶³³. Από τις πληροφορίες που εμπεριέχονται στα κείμενα προκύπτει ότι οι εορτές διοργανώνονταν τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στην επαρχία. Ο Ζωναράς στην ερμηνεία του στον ΞΒ΄ κανόνα επισημαίνει: *ἃ καὶ νῦν γίνονται παρὰ τοῖς ἀγρόταις, μὴ εἰδόσιν ἃ ποιοῦσιν*⁶³⁴. Μνεῖα στους αγρότες κάνει και ο Βαλσαμών, ο οποίος γράφει για την εορτή των Καλάνδων: *ὅπερ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τινων ἀγροτῶν γίνεται*⁶³⁵. Ο Βαλσαμών μαρτυρεί, ακόμη, την επιβίωση της εορτής των Ρουζαλίων στις «ἔξω χώραις», οι οποίες ανήκαν στον χώρο της Θράκης⁶³⁶.

allem auf Grund der Bestimmungen des Trullanum, *Klio* 60 (1978) 483-497· Πιτσάκης, *Μορφές δρωμένων*· D. J. Constantelos, Canon 62 of the Synod in Trullo and the Slavic problem, *Byzantina* 2 (1970) 23-35· Trombley, *The council in Trullo*.

⁶³⁰ Kaldellis, *The Kalends*, 192.

⁶³¹ Τρωιάνος, *Κυνήγι της τύχης και μασκαράδες*, 423.

⁶³² Kaldellis, *The Kalends*, 193.

⁶³³ Trombley, *The council in Trullo*, 2.

⁶³⁴ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 449.

⁶³⁵ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 450.

⁶³⁶ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 450. Πιτσάκης, *Μορφές δρωμένων*, 171. Για την έκφραση *ἔξω χώραι* βλ. P. Magdalino, Constantinople and the “ἔξω χώραι” in the time of Balsamon, στο: N. Οικονομίδης (επιμ.), *Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State, and Society*, Αθήνα 1991, 179-197. Για τη βυζαντινή Θράκη βλ. P. Soustal, *Thrakien* [TIB 6], Vienna 1991· A. Külzer, *Ostthrakien (Eurōpē)* [TIB 12], Vienna 2008.

Καλάνδαι⁶³⁷

Η ρωμαϊκή εορτή των *καλενδῶν*, η οποία επιβιώνει έως σήμερα με την μορφή των καλάντων της περιόδου των Χριστουγέννων⁶³⁸, εξακολούθησε να τελείται επί Βυζαντίου υπό την ονομασία *καλάνδαι*⁶³⁹. Αρχικά, οι Ρωμαῖοι «*calendae*» ονόμαζαν τις πρώτες ημέρες κάθε μήνα⁶⁴⁰, ωστόσο με την πάροδο του χρόνου *Ἐδοξε δὲ καὶ τὰς Ἰαννουαρίους καλάνδας προέχειν τῶν ἄλλων καὶ τὸ τῶν λοιπῶν πρεσβεῖον ἐξιδιώσασθαι καὶ ἀποκρύψαι τὰς ἄλλας τῷ θαύματι ὡς καὶ σεσιγῆσθαι τὰς λοιπὰς καὶ μηδ' ὄνομα γοῦν καλάνδης ἐν ἄλλῳ μηνὶ φέρεσθαι*⁶⁴¹. Ο Νικόλαος Καλλικλῆς στο σύντομο ποίημά του για τους μήνες, συνδέει τον μήνα Ιανουάριο αποκλειστικά με την εορτή των Καλάνδων⁶⁴².

Προκύπτει το ερώτημα του σκοπού της τέλεσης των *καλενδῶν*: Επρόκειτο για θρησκευτική εορτή ή ψυχαγωγική; Κατά την άποψη του Α. Καλδέλλη, δεν συνδέονταν με τον παγανισμό, τουλάχιστον εμφανώς. Ήταν μία εορτή που από νωρίς έχασε τον θρησκευτικό χαρακτήρα της και εξελίχθηκε σε καθαρά λαϊκή διασκέδαση που έτερπε τους θεατές. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης τονίζει: *συμμετέχειν ἔστιν ἡμῖν ἀλλήλοις τῶν παρ' ἐκάστοις καὶ κοινωνίαν φιλικὴν συνιστᾶν*⁶⁴³. Από τις μαρτυρίες γίνεται φανερό ότι επρόκειτο για δημόσια εκδήλωση στην οποία συμμετείχαν, είτε ως ενεργά μέλη είτε ως θεατές, άνθρωποι από όλες τις κοινωνικές ομάδες, ακόμη και ιερείς⁶⁴⁴. Ο Αστέριος Αμασείας στον λόγο του για τις Καλάνδες χαρακτηρίζει «πάνδημο» την εορτή και τονίζει ότι πρωταρχικός σκοπός της είναι η

⁶³⁷ Για τις Καλάνδες βλ. Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Β1, 13-19· Kaldellis, *The Kalends*· Graf, *Roman festivals in the Greek East*, 219-224· F. Trombley, *Calends*, *ODB*, τ. Α', 367-368· M. Meslin, *La fête des Kalendes de janvier dans l'empire romain*, Brussels 1970· A. Skinner, *Festivals and Calendars, Secular and Political*, *The Oxford Dictionary of Antiquity*, 594-595.

⁶³⁸ Kaldellis, *The Kalends*, 187.

⁶³⁹ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολαί* (επιστ. 7), 33.165-166: *αἱ δὲ περὶ αὐτὸν καλάνδαι καὶ ὅσα σεμνὰ τελοῦνται περὶ αὐτάς, Ρωμαίων προεξευρήματα καὶ αὐτά*. Ο Βαλσαμών, στην ερμηνεία του 62ου κανόνα, ενώ αρχικά αναφέρεται στη σχέση της εορτής με την αντίστοιχη ρωμαϊκή, στη συνέχεια, μαζί με τις εορτές Βότα και Βρουμάλια, τους αποδίδει ειδωλολατρικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα οι *Καλάνδαι* συνδέονται με την νέα σελήνη, τα *Βότα* με τον θεό Πάνα και τα *Βρουμάλια* με τον θεό Διόνυσο. *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 450· Graf, *Roman festivals in the Greek East*, 220.

⁶⁴⁰ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 448 *Καλάνδαι εἰσὶν αἱ πρῶται ἐκάστου μηνὸς ἡμέραι. ἐν αἷς εἴθιστο τοῖς Ἑλλήσι ποιεῖν τινὰς τελετάς*.

⁶⁴¹ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολαί* (επιστ. 7), 29.92-95.

⁶⁴² Νικόλαος Καλλικλῆς, *Στίχοι στους δώδεκα μήνες*, 128.61-66.

⁶⁴³ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολαί* (επιστ. 7), 33.172-173. Στις επιστολές του Ευσταθίου που αναφέρονται σε ειδωλολατρικές εορτές θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω.

⁶⁴⁴ Graf, *Roman festivals in the Greek East*, 221· Kaldellis, *The Kalends*, 194, 200.

«εὐφροσύνη» όλων και όχι μερίδας των θεατών⁶⁴⁵. Ο δε Ιωάννης Χρυσόστομος στον Λόγο του εἰς τὰς Καλάνδας αναφέρει: ἀνόητός τις ἐστὶ μόνον σπουδῇ, γέλωτα καταχέουσα τῶν περὶ ταῦτα ἐσπουδακότων⁶⁴⁶. Την εὐθυμη ατμόσφαιρα της εορτῆς σχολιάζει και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: Τὰς νῦν καλάνδας πανηγυρίζουσι πάντες, οἷς τὰ Ῥωμαίων πρεσβεύεται, καὶ τῶν εἰς χαρμονὴν συντελουσῶν ἡμερῶν ταῖς μεγίσταις ἐγκρίνουσι· καὶ οὐκ ἔσθ' ὅς αὐτὰς οὐκ ἄγει γλυκεῖαν ἐορτήν, εἰ μὴ βούλεται καὶ αὐτὸς ἡδυσμὰ τι παρακεῖσθαι τῇ πανηγύρει καὶ τῇ τῶν ἐορτασμῶν ἰλαρότητι παραρτύειν τὸν γέλωτα⁶⁴⁷.

Οι μαρτυρίες που σώζονται εἶναι σχετικά περιορισμένες, καθὼς οι βυζαντινοὶ συγγραφεῖς κατὰ κανόνα δεν προβαίνουν σε λεπτομερὴ περιγραφή της εκδήλωσης. Μολαταῦτα, ἀπὸ τα διαθέσιμα στοιχεία οδηγούμεθα στο συμπέρασμα ὅτι ἦταν εορτὴ δημόσιου χαρακτήρα και ἔχαιρε ιδιαίτερης αποδοχῆς. Αἰξίζει να σημειωθεῖ ὅτι ο Ζωναράς και ο Βαλσαμών, ὅπως αναφέρθηκε, περιορίζουν την εορτὴ στους αγρότες, δηλαδή στις κατώτερες κοινωνικὲς ομάδες⁶⁴⁸, γεγονός το οποίο δεν ισχύει καθὼς, ὅπως θα φανεί ἀπὸ τις μαρτυρίες των κειμένων του 12ου αἰώνα, η εορτὴ ετελεῖτο και στην Κωνσταντινούπολη, ὅπου μάλιστα λάμβαναν μέρος ἀκόμη και μέλη της ἀνώτερης κοινωνικῆς ομάδας των λογίων, ὅπως ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης.

Για τις Καλάνδες στην ὑπὸ εξέταση περίοδο, η πλειονότητα των πληροφοριῶν προέρχεται ἀπὸ τα ερμηνευτικὰ σχόλια στον ΞΒ' κανόνα της Πενθέκτης Συνόδου και ἀπὸ δύο ἐπιστολές του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης πρὸς τον *σεβαστὸν καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων* Νικηφόρο Κομνηνὸ, ἐγγονὸ του Νικηφόρου Βρυεννίου και της Ἀννας Κομνηνῆς⁶⁴⁹. Την εἰκόνα συμπληρώνει ἓνα σύντομο σχόλιο του Ιωάννη Τζέτζη στο ἔργο του *Χιλιάδες*⁶⁵⁰ καθὼς και ποίημα του Νικόλαου Καλλικλῆ για τον μῆνα Ιανουάριο⁶⁵¹.

Στην πρώτη ἐπιστολή⁶⁵² ο Ευστάθιος κάνει μόνο μία σύντομη αναφορά: *Μέχρι τίνος ἐγὼ διὰ τὰς σὰς καλάνδας, αὐθέντα Κομνηνέ, ἐπ' ἑμαυτὸν ἐλκύσω τηλικούτους ἐχθρούς*⁶⁵³. Για τον

⁶⁴⁵ Αστέριος Αμασειας, *Λόγος κατηγορικὸς τῆς ἐορτῆς τῶν Καλανδῶν*, 39.20-22: *ἐορτῆς τοίνυν πανδήμου οὗτος ὁ θεσμὸς καὶ ὁ νόμος. πρῶτον μὲν φανερόν σκοπὸν εἶναι τῆς πανηγύρεως, ἔπειτα κοινὴν εἶναι πάντων εὐφροσύνην καὶ μὴ μέρος μὲν ἡδεσθαι.*

⁶⁴⁶ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος εἰς τὰς Καλάνδας*, 954.

⁶⁴⁷ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολαί* (ἐπιστ. 7), 26.2-7.

⁶⁴⁸ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 449-450.

⁶⁴⁹ Για τον Νικηφόρο Κομνηνὸ (ca. 1144-1173) βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνῶν*, τ. Β', 87-95. Οι δύο ἐπιστολές του Ευσταθίου δεν μποροῦν να χρονολογηθοῦν ἐπ' ἀκριβῶς. Ὡς *terminus ante quem* ὀρίζεται το 1173. Ο Ευστάθιος συνέταξε τις ἐπιστολές στην Κωνσταντινούπολη, πρὶν ἐκλεγεῖ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Kolonou, *Die Briefe des Eustathios*, 97*, 101*

⁶⁵⁰ Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, 522.218-523.246.

⁶⁵¹ Νικόλαος Καλλικλῆς, *Στίχοι στους δώδεκα μῆνες*, 128.61-66.

⁶⁵² Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολαί* (ἐπιστ. 6), 20-25.

⁶⁵³ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολαί* (ἐπιστ. 6), 20.2-3.

Ευστάθιο εχθροί είναι οι ποντικοί οι οποίοι εισέβαλαν στην οικία του και, μεταξύ των άλλων ζημιών που προκάλεσαν, έφαγαν τα σταφύλια που προορίζονταν ως δώρο για τον φίλο του στην εορτή των Καλάνδων. Πρόκειται για σατυρικό κείμενο, στο οποίο ο Ευστάθιος διεκτραγωδεί όσα υπέστη, και παραθέτει, προς τέρψιν του αναγνώστη, ευτράπελες ιστορίες για όλες τις μεθόδους με τις οποίες επιχείρησε να συλλάβει τα ζώα⁶⁵⁴.

Η δεύτερη επιστολή του Ευσταθίου, εκτενέστερη της πρώτης, είναι αφιερωμένη εξ ολοκλήρου στην εορτή⁶⁵⁵. Ο λόγιος στην αρχή της επιστολής τονίζει ότι όλοι οι Βυζαντινοί διασκεδάζαν στις Καλάνδες, ενώ εκείνοι που δεν ήθελαν να συμμετάσχουν στον χορό και τα αστεία, θεωρούνταν μεμψίμοιροι. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εορτής ήταν η ανταλλαγή δώρων. Ο Ευστάθιος γράφει ότι το δικό του δώρο στις εορταστικές εκδηλώσεις θα είναι η συγκεκριμένη επιστολή. Στη συνέχεια, αναφέρεται στον σοφιστή Λιβάνιο, ο οποίος συνέγραψε ειδική πραγματεία (*έκφραση*) με θέμα τις Καλάνδες, η οποία φαίνεται να αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη σύνθεση του Ευσταθίου⁶⁵⁶. Ο Ευστάθιος προχωρεί στην εξέταση της ορολογίας που αφορά την εορτή των Καλάνδων και ειδικότερα των ρωμαϊκών Καλάνδων, στον λόγο για τον οποίο οι Καλάνδες του Ιανουαρίου υπερείχαν, ενώ κάνει λόγο για τον θεό Ιαννό. Τέλος, εξηγεί το ρωμαϊκό σύστημα της τριμερούς διαίρεσης του μήνα σε *καλάνδαι*, *νόνναι* και *είδοι*⁶⁵⁷. Ο Ευστάθιος, σε αντίθεση με τον Βαλσαμόνα, ο οποίος περιγράφει και καταδικάζει την εορτή ως παγανιστικό κατάλοιπο, δεν παίρνει θέση υπέρ ή κατά της εορτής. Προφανώς στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος του για την αρχαιότητα, προβαίνει στην περιγραφή μίας εορτής, εθνικής-ρωμαϊκής προελεύσεως, η οποία συνέχιζε να τελείται έως την εποχή του⁶⁵⁸.

Όσον αφορά το τελετουργικό μέρος, οι συγγραφείς του 12ου αιώνα δεν είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικοί. Εκτενείς πληροφορίες αντλούμε από την *έκφραση* του Λιβανίου, σύμφωνα με

⁶⁵⁴ Για αναφορές σε ζώα στις επιστολές του Ευσταθίου βλ. Μαυρομάτη, *Φύση και άνθρωπος*, 209-250.

⁶⁵⁵ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Επιστολαί* (επιστ. 7), 26-36.

⁶⁵⁶ Την 1η Ιανουαρίου του 387, ο Ιωάννης Χρυσόστομος εκφώνησε λόγο με θέμα την εορτή των Καλάνδων. Στο κήρυγμά του, ο αρχιερέας καταφέρεται εναντίον των ειδωλολατρικών εθίμων και των χριστιανών που τα τηρούν και βρίσκει την ευκαιρία να διδάξει στο ποίμνιό του τον χριστιανικό τρόπο ζωής. Ο Λιβάνιος με τη σειρά του συνέγραψε δυο κείμενα (*Έκφρασις Καλάνδων* και *Λόγος εις τὰς Καλάνδας*) με σκοπό την υπεράσπιση της εορτής που είχε καταδικάσει ο Χρυσόστομος. Τέλος, ο Αστέριος Αμασειάς επανήλθε στο θέμα με λόγο αφιερωμένο στις Καλάνδες, ως απάντηση στον Λιβάνιο, στον οποίο επικεντρώνει την προσοχή του στην ηθική ζημία που μπορεί να επιφέρει η συμμετοχή σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις, παρά στη σχέση τους με την ειδωλολατρία. Kaldellis, *The Kalends*, 189–191· F. Graf, *Fights about Festivals: Libanius and John Chrysostom on the Kalendae Ianuariae in Antioch*, *Archiv für Religionsgeschichte* 13 (2012) 175-186· M. J. B. Wright, Appendix: Libanios, *Oration IX: On the Kalends*, *Archiv für Religionsgeschichte* 13 (2012) 205-212.

⁶⁵⁷ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Επιστολαί* (επιστ. 7), 33. Για τη συγκεκριμένη διάκριση βλ. επίσης τον σχολιασμό του Βαλσαμόνου στον 62ο Κανόνα, *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 449.

⁶⁵⁸ Kaldellis, *The Kalends*, 199.

την οποία η εορτή διαρκούσε πολλές ημέρες. Βέβαια, η περιγραφή του Λιβανίου αφορά τη διεξαγωγή της εορτής κατά την εποχή του, δηλαδή οκτώ περίπου αιώνες πιο πριν. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε επακριβώς την εξέλιξη της τελετής, ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι όποιες αλλαγές επήλθαν, δεν θα ήταν ουσιώδεις· όπως προκύπτει από τη μελέτη των πηγών του 12ου αι. το γενικό ευχάριστο και χαρούμενο κλίμα της εορτής παρέμενε.

Σύμφωνα με τον Λιβάνιο, ο εορτασμός ξεκινούσε ήδη από την παραμονή, όταν *δώρα δι' ἄστεος κομίζεται ὅσα ἂν τράπεζαν ποίησαι λαμπράν*⁶⁵⁹. Το βράδυ ορισμένοι, σε κατάσταση ευθυμίας, με τραγούδια και γέλια, κτυπούσαν τις πόρτες εργαστηρίων⁶⁶⁰. Κατά την πρώτη ημέρα, άνδρες οι οποίοι είχαν αναλάβει την εκτροφή ίππων για ιπποδρομικούς αγώνες μετέβαιναν με πομπή σε διάφορους ναούς. Την πομπή συνόδευαν ορισμένοι με πολυτελή φορέματα και λαμπάδες στα χέρια, οι οποίοι επευφημούσαν τους ιπποτρόφους και διένεμαν χρήματα στο πλήθος που παρακολουθούσε. Η πόλη ήταν στολισμένη με στεφάνια, ενώ κλαδιά δάφνης κοσμούσαν τις θύρες και τα παράθυρα των οικιών⁶⁶¹. Μετά τη δέηση προς τον Θεό για επιτυχία στους ιππικούς αγώνες που επρόκειτο να διεξαχθούν, η πομπή κατευθυνόταν προς τα σπίτια των συγκλητικών, όπου και εκεί δωρίζονταν χρήματα. Κατά τη δεύτερη ημέρα, οι εορτάζοντες παρέμεναν στις οικίες τους και έπαιζαν κύβους. Επιτρεπόταν να παίζουν ακόμα και οι δούλοι με τους δεσπότες τους. Κατά την τρίτη ημέρα, διεξάγονταν ιππικοί αγώνες και ακολουθούσε επίσκεψη στα λουτρά, συμπόσια και παίγνια κύβων. Τέλος, κατά την *τετάρτη δὲ ἡμέρα τὴν μὲν ἀκμὴν τῆς ἐορτῆς ἀμβλύνει, τὸ πᾶν δὲ οὐδ' ἢ μετ' ἐκείνην σβέσαι δύναται ἄν*⁶⁶². Οι Βυζαντινοί πίστευαν ότι αν εόρταζαν με ηδονή και ευχαρίστηση την πρώτη αυτού του μηνός, θα ζούσαν κατά τον ίδιο τρόπο καθ' όλο το έτος⁶⁶³.

Ο Λιβάνιος δεν κάνει λόγο για την παρουσία μίμων στις εκδηλώσεις. Ωστόσο, ο Αστέριος Αμασειάς γράφει ότι *δημόται γὰρ ἀγύρται καὶ οἱ τῆς ὀρχήστρας θαυματοποιοὶ εἰς τάξεις καὶ συστήματα ἑαυτοὺς καταμερίσαντες ἐκάστην οἰκίαν διοχλοῦσιν...*⁶⁶⁴ Την ύπαρξη *ἀγυρτῶν* τον 12ο αιώνα επιβεβαιώνει ο Ιωάννης Τζέτζης, ο οποίος στον εκτενή σχολιασμό στις επιστολές του, γνωστό ως *Χιλιάδες*, αφιερώνει ειδική ενότητα στην ερμηνεία τους. Ο λόγιος αρχικά αποδίδει την έννοια *ἀγύρται* στους αθλητές της αρχαιότητας οι οποίοι, αρχικά αγωνίζονταν για την τιμή, όταν άρχισαν να λαμβάνουν δώρα και βραβεΐα, εξελίχθηκαν σε εκείνους τους

⁶⁵⁹ Λιβάνιος, *Ἐκφρασις Καλανδῶν*, 473.9-11.

⁶⁶⁰ Ο Ιωάννης Χρυσόστομος ομιλεί για ολονύχτια γλέντια, πειράγματα, κοροϊδίες και νυχτερινούς χορούς: *Λόγος εἰς τὰς Καλάνδας*, 954.

⁶⁶¹ Για τον στολισμό της πόλης βλ. και Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος εἰς τὰς Καλάνδας*, 954.

⁶⁶² Λιβάνιος, *Ἐκφρασις Καλανδῶν*, 477.3-5.

⁶⁶³ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 450· Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος εἰς τὰς Καλάνδας*, 954.

⁶⁶⁴ Αστέριος Αμασειάς, *Λόγος κατηγορικὸς τῆς ἐορτῆς τῶν Καλανδῶν*, 40.39-41.1.

ανθρώπους που περιφέρονταν για να συγκεντρώσουν χρήματα⁶⁶⁵. Για τον Τζέτζη, στην εποχή του, τέτοιου είδους *ἀγύρται* ήταν οι ιερείς οι οποίοι περιφέρονταν στις αρχές του Ιανουαρίου, στη γέννηση του Χριστού και την ημέρα των Θεοφανίων, κτυπούσαν τις πόρτες και απηύθυναν τραγούδια, άσματα ή εγκωμιαστικούς λόγους⁶⁶⁶.

Βρουμάλια⁶⁶⁷

Τα Βρουμάλια ήταν μία από τις ρωμαϊκές εορτές που διατηρήθηκαν επί Βυζαντίου και η Εκκλησία επεδίωξε να καταργήσει με τον ΞΒ΄ κανόνα της εν Τρούλλω Συνόδου. Με τον όρο *Bruma* οι Ρωμαίοι αναφέρονταν αρχικά στη βραχυτέρα ημέρα του έτους, ενώ στη συνέχεια δήλωνε το χρονικό διάστημα από την 24η Νοεμβρίου έως την 17η Δεκεμβρίου, το οποίο ίσχυε και επί Βυζαντίου. Τα *Βρουμάλια* θεωρήθηκαν ως εορτή του θεού Διονύσου με την οποία σηματοδοτούσαν την ολοκλήρωση του κύκλου της παραγωγής του οίνου. Στο χρονικό διάστημα των 24 ημερών, κάθε ημέρα αντιστοιχούσε σε ένα γράμμα της αλφαβήτου, κατά την οποία εόρταζε αυτός του οποίου το όνομα άρχιζε από το αντίστοιχο γράμμα. Π.χ. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ γιόρταζε τα Βρουμάλια στις 3 Δεκεμβρίου και σύμφωνα με τη *Συνέχεια Θεοφάνη* (456.21-457.8) παρέθετε στο παλάτι πολυτελή τραπέζια.

Στις πηγές αναφέρεται επανειλημμένως η τέλεση της συγκεκριμένης εορτής τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, ο οποίος την ανανέωσε⁶⁶⁸. Η ένδεια

⁶⁶⁵ Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, 522.218-523.238.

⁶⁶⁶ Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, 523.238-246:

*οἱοὶ εἰσὶν οἱ παρ' ἡμῖν σύμπαντες σιγνοφόροι,
ὅποσοι περιτρέχουσι χώρας καὶ προσαιτοῦσι
καὶ ὅσοι κατ' ἀρχίμηνον τὴν Ἰαννουαρίου
καὶ τῇ Χριστοῦ γεννήσει δε καὶ φώτων τῇ ἡμέρᾳ,
ὅποσοι περιτρέχουσι τὰς θύρας προσαιτοῦντες
μετὰ ῥόδων ἢ ἐπαρδῶν ἢ λόγοις ἐγκωμίων,
καὶ δῆθεν ἐν προφάσεσιν ψευδέσιν, εὐαφόρμοις,
οὗτοι πάντες ἂν λέγοιντο κυρίως μηνᾶγύρται.*

⁶⁶⁷ Για τα Βρουμάλια στο Βυζάντιο βλ. R. Crawford, *De Bruma and Brumalibus festis*, *BZ* 23 (1920) 365-396· Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Β1, 25-19· F. Trombley, *Brumalia*, *ODB*, v. I, 327-328· E. Bolognesi – R. Franceschini, *Winter in the Great Palace: The Persistence of Pagan Festivals in Christian Byzantium*, *ByzF* 21 (1995) 117-133· A.-M. Bernardi, *Regards croisés sur les origines de Rome: la fête des Brumalia chez Jean Malalas et Jean Lydos*, στο: S. Agusta Boularot – J. Beaucamp – A.M. Bernardi – E. Caire (έκδ.), *Recherches sur la chronique de Jean Malalas*. v. II., Paris 2006, 53 – 67.

⁶⁶⁸ *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 601.6-20, 606.4-607.14. Για τα Βρουμάλια ενδεικτικά βλ. ακόμα: Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἐκατέρων τῶν μηνῶν*, 244-250 (για τον μήνα Δεκέμβριο)· Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 137-138· Χορίκιος Γάζης, *Εἰς τὰ τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ Βρουμάλια. Ἐκ τοῦ προχείρου* (Oration XIII). Για τον λόγο του Χορικού βλ. F. Litsas, *Choricius of Gaza and His Description of Festivals at Gaza*, *JÖB* 32/3 (1982)

των πηγών δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε μετά βεβαιότητας ότι η εορτή διατηρήθηκε και μετά την εποχή του Κωνσταντίνου⁶⁶⁹. Μοναδικές αναφορές έχουμε τον 11ο αιώνα από τον Χριστόφορο Μυτιληναίο, ο οποίος συνέθεσε ποίημα με τίτλο *Εἰς τὸν φίλον Νικηφόρον, ἀποστέιλαντα πέμματα κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ Βρουμαλίου*⁶⁷⁰, και τον 12ο αιώνα σε ποίημα του Μαγγανείου Προδρόμου τους στίχους *ἡμέρα γὰρ χαρμόσυνος ἢ σήμερον ἡμέρα, / χαρᾶς ἡμέρα κοσμικῆς, ἡμέρα Βρουμαλίου*⁶⁷¹. Τίθεται επομένως το ερώτημα αν πράγματι τα Βρουμάλια εορτάζονταν τον 11ο και 12ο αιώνα ή, πολύ πιθανό, αν στην προκειμένη περίπτωση η μνεία αυτών οφείλεται στις ευρύτερες εγκυκλοπαιδικές γνώσεις των συγγραφέων και στα σχετικά ενδιαφέροντά τους.

Ρουζάλια

Ο Βαλσαμών στον σχολιασμό του ΞΒ' κανόνα μαρτυρεί ότι η εορτή των Ρουζαλίων (ή Ρουσαλίων) συνέχισε να τελείται στην επαρχία έως και τον 12ο αιώνα: *Τοιαύτη πανήγυρις ἀλλόκοτός ἐστι, καὶ τὰ λεγόμενα Ρουσάλια, τὰ μετὰ τὸ ἅγιον Πάσχα ἀπὸ κακῆς συνηθείας ἐν ταῖς ἔξω χώραις γινόμενα*⁶⁷². Προερχόταν από τη ρωμαϊκή εορτή *rosalia*, η οποία τελούνταν κατά τους μήνες Μάιο ή Ιούνιο. Ονομάστηκε έτσι από την κατ' αυτή χρήση ρόδων. Στο Βυζάντιο οι εορτασμοί γίνονταν συνήθως μετά το Πάσχα και παρετίθεντο γεύματα, κατά τα οποία οι περευρισκόμενοι διασκεδάζαν με τραγούδια και χορούς, ενώ στόλιζαν με λουλούδια τους τάφους των νεκρών⁶⁷³.

427-436· R. M. Frakes – E. DePalma Digeser – J. Stephens (έκδ.), *The Rhetoric of Power in Late Antiquity. Religion and Politics in Byzantium, Europe and the Early Islamic World*, New York 2010, 172-190. Για τον Λυδό και τον Μαλάλα βλ. A. M. Bernardi, *Regards croisés sur les origines de Rome: la fête des Brumalia chez Jean Malalas et Jean Lydos*.

⁶⁶⁹ Κατά τον Κουκουλέ, ο πρώτος που εντόπισε τις δυο μνείες από τον 11ο και 12ο αιώνα και διατύπωσε την άποψη ότι τα Βρουμάλια διατηρήθηκαν τουλάχιστον έως το τέλος του 12ου αιώνα ήταν ο Νικόλαος Πολίτης, γνώμη με την οποία τάσσεται και ο ίδιος σύμφωνος (Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Β1, 27-28). Την συγκεκριμένη άποψη φαίνεται να αποδέχεται και ο Trombley ο οποίος στο σχετικό λήμμα στο *ODB* παραθέτει τις δυο αναφορές.

⁶⁷⁰ Χριστόφορος Μυτιληναίος, *Ποιήματα*, έκδ. M. De Groote, *Christophori Mitylenaii versuum variorum collectio cryptensis* [Corpus Christianorum. Series Graeca 74], Turnhout 2012, 3-139 (ποίημα 115).

⁶⁷¹ Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ποιήματα* (ποίημα III), 38.77-78.

⁶⁷² *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 450.

⁶⁷³ Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Β1, 29-31.

Χριστιανικές εορτές με εθνικά στοιχεία

Στη συνέχεια θα γίνει αναφορά σε δρώμενα, τα οποία, μολονότι λάμβαναν χώρα σε εορτασμούς εις μνήμην χριστιανών αγίων, παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με εορτές εθνικής προελεύσεως. Συγκεκριμένα θα εξεταστούν εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα κατά την εορτή των αγίων Νοταρίων και είχαν καρναβαλικό περιεχόμενο, καθώς και το ειδωλολατρικό έθιμο με φωτιές, την 23η Ιουνίου, παραμονή της εορτής του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου.

Εορτή των αγίων Νοταρίων

Η γενική απαγόρευση των μεταμφίσεων που περιλαμβάνει ο ΞΒ΄ κανόνας δεν αρκεί προκειμένου να γνωρίσουμε σε ποιες εορτές αναφέρεται⁶⁷⁴. Ο Βαλσαμών δίνει ως παράδειγμα μεταμφίσεων τα λαϊκά θεάματα τα οποία λάμβαναν χώρα κατά τον εορτασμό των αγίων Νοταρίων και τα οποία καταργήθηκαν ύστερα από ενέργειες του πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170)⁶⁷⁵: *Τὰ μὲν τοι ποτὲ γινόμενα ἀπρεπῆ παρὰ τῶν νοταρίων παιδοδιδασκάλων κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν ἀγίων Νοταρίων, μετὰ προσωπείων σκηνικῶν διερχομένων τὴν ἀγορὰν, πρὸ χρόνων τινῶν κατηργήθησαν, καθ' ὅρισμὸν τοῦ ἀγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυροῦ Λουκά*⁶⁷⁶.

Άγιοι Νοτάριοι ονομάζονταν οι άγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος, οι οποίοι μαρτύρησαν περί το 342 και η μνήμη τους εορτάζεται στις 25 Οκτωβρίου. Σύμφωνα με τα βυζαντινά κείμενα, την ημέρα αυτή σχηματιζόταν πομπή από τον παιδοδιδάσκαλο των νοταρίων⁶⁷⁷ και τους μαθητές, οι οποίοι έφεραν σκηνικά προσωπεία, και διέρχονταν μέσα από τους δρόμους της πόλης. Ο Βαλσαμών δεν δίνει λεπτομέρειες για την εκδήλωση. Περισσότερο παραστατική

⁶⁷⁴ Κανόνες Πενθέκτης, 48.4-9 (κανόν ΞΒ΄): *Ἀλλὰ μὴν καὶ τὰς τῶν γυναιῶν δημοσίας ὀρχήσεις, πολλὴν λύμην καὶ βλάβην ἐμποιεῖν δυναμένης, ἔτι μὴν καὶ τὰς ὀνόματι τῶν παρ' Ἑλλήσι ψευδῶς ὀνομασθέντων θεῶν ἢ ἐξ ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν γινομένης ὀρχήσεις καὶ τελετὰς κατὰ τι ἔθος παλαιὸν καὶ ἀλλότριον τοῦ τῶν χριστιανῶν βίου ἀποπεμπόμεθα, ὀρίζοντες, μηδένα ἄνδρα γυναικεῖαν στολὴν ἐνδιδύσκεσθαι ἢ γυναικα τὴν ἀνδράσιν ἀρμόδιον.*

⁶⁷⁵ Για τον πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη ενδεικτικά βλ. Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 463, 469, 488-491, 506, 552, 553, 568· Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, Αθήνα ²1996, 257-262· Αναγνώστου, *Νικηφόρος Χρυσοβέργης*, 70.

⁶⁷⁶ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 451-452.

⁶⁷⁷ Έντονη συζήτηση έχει προκαλέσει στην έρευνα ο όρος παιδοδιδάσκαλος νομικός. Ο Σ. Τρωιάνος ταυτίζει τους «παιδοδιδασκάλους νομικούς» του Επαρχικού Βιβλίου με τους «νοταρίους παιδοδιδασκάλους» της εορτής των Αγίων Νοταρίων· άποψη την οποία δεν αποδέχεται ο Κ. Πιτσάκης. Πιτσάκης, *Μία αφανής μαρτυρία για την εορτή των Αγίων Νοταρίων*, 422-423, όπου βρίσκεται συγκεντρωμένη όλη η σχετική βιβλιογραφία.

περιγραφή διαθέτουμε από τον Χριστόφορο Μυτιληναίο ο οποίος συνέθεσε σχετικό μακροσκελές, αλλά ακρωτηριασμένο ποίημα⁶⁷⁸.

Σύμφωνα με την περιγραφή του Μυτιληναίου, οι μαθητές εν πομπή μετέβαιναν ψάλλοντας στον ναό των αγίων. Ήταν μεταμφιεσμένοι με λαμπρούς χιτώνες ή παντόφλες ή γυναικεία ρούχα ή κουρέλια. Τα πρόσωπά τους ήταν βαμμένα κόκκινα και έφεραν περικεφαλαίες ή στον λαιμό γιρλάντες από κρεμμύδια και σκόρδα. Στην πομπή ορισμένοι ίππευαν σε ψωραλέα άλογα, ενώ άλλοι προχωρούσαν τρώγοντας γλυκίσματα, ξερά σύκα, μήλα και αρτοσκευάσματα. Εκτός των μαθητών δηλώνεται η παρουσία ενός παιδαγωγού, ο οποίος *ἔφιππος ὢν ὕπνωττεν, ὃς καὶ τοῖς ὄχλοις ἡδὺν παρείχε τὸν γέλωτα καὶ κρότον*⁶⁷⁹, καθώς και του διδασκάλου, ο οποίος έκλεινε την πομπή, μιμούμενος έναν ασθενικό και καμπουριασμένο γέροντα με υπογένειο που χαιρετούσε *πᾶσι τοῖς ὄχλοις γελῶσιν*⁶⁸⁰.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Βαλσαμών με μία προσθήκη-σημείωση στην ερμηνεία του ΟΑ' κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής συνόδου συνδέει τα δρώμενα της εορτής των Αγίων Νοταρίων με την απαγόρευση που επέβαλε ο κανόνας: *Σημεῖωσαι τὸν παρόντα κανόνα καὶ τὰ τῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ· νομίζω γὰρ ἐκ τούτου κωλύεσθαι τὰ παρὰ τῶν νοταρίων ἐν τῇ προόδῳ τῶν αγίων Νοταρίων γινόμενα, καὶ τὰ ἐν ταῖς ἐπιστασίαις δημοσιευόμενα, ἄνευ τῆς ἐρχῆς*⁶⁸¹. Σύμφωνα με τον κανόνα, όσοι διδάσκονταν τους πολιτικούς νόμους, όφειλαν να απέχουν από ειδωλολατρικές συνήθειες, να μη συχνάζουν στα θέατρα, να μην οργανώνουν τις λεγόμενες κυλίστρες και να μη μεταμφιέζονται, ούτε κατά την έναρξη ή λήξη των μαθημάτων, ούτε κατά την διάρκειά τους⁶⁸².

Ο Σ. Τρωιάνος, εξετάζοντας τα λαϊκά δρώμενα που σχετίζονταν με τους φοιτητές της νομικής και την εορτή των Αγίων Νοταρίων, διατύπωσε την εξής υπόθεση: «Δεν θεωρώ τολμηρή την υπόθεση, πως οι «διδασκόμενοι τους πολιτικούς νόμους», για να αποφύγουν την αποδοκιμασία της συνόδου και τις απειλούμενες ποινές, έδωσαν θρησκευτική χροιά στις παρελάσεις τους, εμφανίζοντάς τες ως εορτασμό της μνήμης των δύο αγίων, που ήταν στενά συνδεδεμένοι με έναν κύκλο νομικής επαγγελματικής δραστηριότητας⁶⁸³».

⁶⁷⁸ Χριστόφορος Μυτιληναίος,ἀπελεύσεως τοὺς νοταρίους (ποίημα 136), σ. 91-98.

⁶⁷⁹ Χριστόφορος Μυτιληναίος,ἀπελεύσεως τοὺς νοταρίους, στ. 203-204.

⁶⁸⁰ Χριστόφορος Μυτιληναίος,ἀπελεύσεως τοὺς νοταρίους, στ. 213-214.

⁶⁸¹ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 471, υποσημ. 1.

⁶⁸² *Κανόνες Πενθέκτης*, 51.2-7 (κανών ΟΑ'): *Τοὺς διδασκομένους τοὺς πολιτικούς νόμους μὴ δεῖν τοῖς ἐλληνικοῖς ἔθεσι κεχρῆσθαι, μήτε μὴν ἐπὶ θεάτρων ἀνάγεσθαι ἢ τὰς λεγόμενας κυλίστρας ἐπιτελεῖν ἢ παρὰ τὴν κοινὴν χρῆσιν στολὰς ἑαυτοῖς περιτιθέναι, μήτε καθ' ὃν καιρὸν τῶν μαθημάτων ἐνάρχονται ἢ πρὸς τὸ τέλος αὐτῶν κατανῶσιν ἢ καθόλου φάναι διὰ μέσου τῆς τοιαύτης παιδείσεως· εἰ δέ τις ἀπὸ τοῦ νῦν τοῦτο πρᾶξαι τολμήσῃ, ἀφοριζέσθω.*

⁶⁸³ Τρωιάνος, *Κυνήγι της τύχης και μασκαράτες*, 429.

Έθιμο με τις φωτιές και τον κλήδονα⁶⁸⁴

Με τον ΞΕ΄ κανόνα της Πενθέκτης Συνόδου καταργήθηκε η αρχαιοελληνικής προελεύσεως εορτή των *νουμηνιών*. Ο Βαλσαμών στον σχολιασμό τού κανόνα τονίζει ότι: *Ταῦτα τοῦ κανόνος διοριζόμενου, ἡ μὲν τῆς νουμηνίας εἰσὸς πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐσχόλασε*⁶⁸⁵. Ωστόσο, σύμφωνα με τον κανονολόγο, το έθιμο με τις φωτιές και τον κλήδονα το οποίο τελείται στις 23 Ιουνίου, παραμονή της εορτής του γενέσιου του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, διατηρήθηκε έως τον 12ο αιώνα, επί πατριαρχίας του Μιχαήλ Γ΄ του Αγχιάλου (1170-1178)⁶⁸⁶.

Ο Βαλσαμών περιγράφει λεπτομερώς την ατμόσφαιρα που επικρατούσε. Πλήθος ανδρών και γυναικών συγκεντρώνονταν την 23η Ιουνίου στην ακτή ή σε οικίες και στόλιζαν ως νύφη ένα πρωτότοκο κορίτσι. Αφού δειπνούσαν με τη συνοδεία βακχικών χορών και μουσικής, τοποθετούσαν σε χάλκινο δοχείο θαλασσινό νερό και αντικείμενα που ανήκαν στους παρευρισκομένους. Η κοπέλα με τη δύναμη του Σατανά απαντούσε σε ερωτήσεις τους σχετικά με το μέλλον. Κατά τη διάρκεια της νύχτας άναβαν φωτιές και πηδούσαν πάνω από αυτές. Την επόμενη ημέρα με μουσική και χορό μετέβαιναν στην παραλία και, αφού έπαιρναν θαλασσινό νερό, κατευθύνονταν στις οικίες τους, τις οποίες και ράντιζαν με το νερό. Στόλιζαν τις εισόδους και τα δωμάτια με μεταξωτά υφάσματα και φύλλα δένδρων⁶⁸⁷. Στο τέλος της περιγραφής δηλώνει με σαφήνεια ότι η συγκεκριμένη εορτή καταργήθηκε κατόπιν διαταγής του πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄ του Αγχιάλου⁶⁸⁸. Προφανώς ο πατριάρχης κατόρθωσε να το περιορίσει για κάποιο χρονικό διάστημα, καθώς το έθιμο τελείται έως και σήμερα με την ονομασία «Κλήδονας».

7.2 Κοσμικά θεάματα σε θρησκευτικές πανηγύρεις

Η χριστιανική θρησκεία, αφότου θεσμοποιήθηκε, σταδιακά διαμόρφωσε έναν εορταστικό κύκλο στον οποίο κάθε ημέρα είναι αφιερωμένη είτε στη μνήμη ενός αγίου είτε σε κάποιο

⁶⁸⁴ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 457: *Κληδὼν λέγεται τὸ διὰ τινων σημείων ζητεῖν γινῶναι, εἰ μέλλοι τις εὐπραγῆσαι, ἢ δυσπραγῆσαι, οἷα καὶ νῦν ποιοῦσιν οἱ τινες, θέλοντες τὴν τύχην τὴν ἰδίαν καταμαθεῖν.*

⁶⁸⁵ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 458

⁶⁸⁶ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 459.

⁶⁸⁷ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 458-459.

⁶⁸⁸ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 459: *ἃ δὲ πάντα ὁ ῥηθεὶς ἀγιώτατος πατριάρχης μετὰ πάσης ἐπιμελείας καταργηθῆναι ἐπέτρεψεν· ὁ καὶ γέγονε.*

θρησκευτικό γεγονός⁶⁸⁹. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, το 1166, προς εξυγίανση της δικαιοσύνης, εξέδωσε τέσσερα σημαντικά νομοθετήματα τα οποία αφορούσαν την οργάνωση και λειτουργία των δικαστηρίων, καθώς και τις δικαστικές αργίες⁶⁹⁰. Στο προοίμιο της σχετικής Νεαράς γράφει ο νομοθέτης: *Σκοπὸς μὲν τοῖς ἀνθρώποις τοῦ ἐορτάζειν ἢ τοῦ Θεοῦ θεραπεία προηγουμένως ἐστίν*⁶⁹¹.

Για τους Βυζαντινούς είχαν ιδιαίτερη σημασία οι καθιερωμένοι εορτασμοί μεγάλων θρησκευτικών γεγονότων, οι οποίοι αποτελούσαν το έναυσμα για πάνδημους εορτασμούς, με στολισμούς στην πόλη, δημόσια γεύματα, πανηγύρεις και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις στον ιππόδρομο. Όσον αφορά τις θρησκευτικές εορτές διακρίνουμε δύο μέρη: το πρώτο μέρος αφορά το θρησκευτικό τελετουργικό, σύμφωνα με το οποίο οι πιστοί προσέρχονταν στην εκκλησία για τις ιερές ακολουθίες, και το δεύτερο μέρος, το οποίο αποτελείτο από κοσμικά δρώμενα που συμπλήρωναν τους εορτασμούς.

Οι θρησκευτικές τελετές είχαν και επίσημο χαρακτήρα, αφού οι αυτοκράτορες ή οι εντεταλμένοι αντιπρόσωποί τους και οι διάφοροι συντεταγμένοι κοινωνικοί φορείς παρευρίσκονταν στις μεγάλες εορτές. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Γουλιέλμος της Τύρου μαρτυρεί την επί Μανουήλ Α΄ διοργάνωση εκδηλώσεων στον Ιππόδρομο ανήμερα των Χριστουγέννων που περιλάμβαναν ταχυδακτυλουργικές επιδείξεις και θηριομαχίες παρουσία του αυτοκρατορικού ζεύγους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Α. Kazhdan και Α. Epstein τόνισαν πως η εποχή του 11ου και 12ου αιώνα διακρινόταν από «μια γενικότερη τάση εκκοσμίκευσης, ή μάλλον επίδρασης

⁶⁸⁹ Για τα είδη των θρησκευτικών εορτών βλ. R.F. Taft, *Feast, ODB*, τ. Α΄, 781-782.

⁶⁹⁰ Το ζήτημα των επίσημων αργιών απασχόλησε επανειλημμένως τα νομοθετικά κείμενα. Το 389 με νομοθετική ρύθμιση του Θεοδοσίου άλλαξε ουσιαστικά το ημερολόγιο των δημόσιων εορτών (*CTh* II, 8, 19). Ο κατάλογος περιελάμβανε: ημέρες για την συγκομιδή των καρπών, την Πρωτοχρονιά, τις γενέθλιες ημέρες της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, την Μεγάλη Εβδομάδα και την εβδομάδα της Διακαινησίμου, την Κυριακή, τα αυτοκρατορικά γενέθλια και τις επετείους. Δεν γίνεται λόγος για τις εορτές των Χριστουγέννων και των Θεοφανίων, για τις οποίες θα εκδοθεί νέο διάταγμα (*CTh* II, 8, 24), το 400, σύμφωνα με το οποίο απαγορεύονταν οι αγώνες και τα δημόσια θεάματα, δεν τις όριζε, όμως, ως δικαστικές αργίες. Α. Skinner, *Festivals and Calendars, Secular and Political, The Oxford Dictionary of Antiquity*, 595· Τρωιάνος, *Οι ημέρες αργίας*, 202-229.

⁶⁹¹ Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, *Νεαράι*, 140.7-8. Το κείμενο της Νεαράς διακρίνεται σε δύο κυρίως μέρη. Στο πρώτο μέρος απαριθμούνται οι ημέρες καθολικής αργίας, κατά τις οποίες απαγορευόταν οποιαδήποτε δικαστική ενέργεια. Με εξαίρεση τις Κυριακές, οι ημέρες απόλυτης αργίας ανέρχονταν στις 67 ή 69, ανάλογα με την ημερομηνία εορτασμού του Πάσχα. Στο δεύτερο μέρος της Νεαράς απαριθμούνται οι ημέρες μερικής αργίας, κατά τις οποίες τα δικαστήρια συνεδρίαζαν μετά το τέλος της θείας λειτουργίας και ανέρχονταν στις 28. Η Νεαρά του Μανουήλ ουσιαστικά επαναλάμβανε τις εορτές που απαριθμούνται στην *Ἐκθεσιν περὶ βασιλείου τάξεως*, παραλείποντας την 1η και 11η Μαΐου και τις επετείους των εγκαινίων της Νέας Εκκλησίας και της Κωνσταντινούπολης. Τρωιάνος, *Οι ημέρες αργίας*, 202-229.

συνηθειών της καθημερινής ζωής στους θρησκευτικούς θεσμούς. Οι διάφορες μορφές πνευματικότητας εκλαϊκεύονταν»⁶⁹².

Όπως αναφέρθηκε, η λέξη *πανήγυρις*, μεταξύ άλλων, αναφέρεται σε θρησκευτική εορτή, η οποία μπορούσε να συμπληρώνεται από πολυποίκιλες δραστηριότητες κοινωνικού, οικονομικού και ψυχαγωγικού περιεχομένου⁶⁹³. Η συγκέντρωση μεγάλου πλήθους προσκυνητών μετέτρεπε το αρχικά θρησκευτικό γεγονός σε κοινωνικό· αποτελούσε ένα πεδίο αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης αναφέρεται σε πανήγυρη στις Χώναις της Φρυγίας κατά τον εορτασμό του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, στην οποία συνέρρεε πλήθος προσκυνητών από τις γύρω πόλεις, αλλά και Λυδοί, Ίωνες, Κάρες, Πάμφυλοι, Λύκιοι και Τούρκοι από το Ικόνιο⁶⁹⁴. Δυστυχώς, ο Χωνιάτης δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες και ως εκ τούτου δεν γνωρίζουμε εάν η πανήγυρις αυτή είχε μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα, αν συνοδευόταν και από εμποροπανήγυρη ή αν παράλληλα διοργανώθηκαν ψυχαγωγικά θεάματα. Σε κοσμοσυρροή αναφέρεται επίσης ο συγγραφέας του σατιρικού έργου *Τιμαρίων*, το οποίο θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω.

Τα κοσμικά θεάματα που συνόδευαν τις θρησκευτικές εορτές δεν αποτελούσαν φαινόμενο μόνο του 12ου αιώνα, καθώς, από νωρίς, είχαν απασχολήσει την επίσημη Εκκλησία, η οποία διέκρινε παγανιστικά στοιχεία και με τον Ξ' κανόνα της εν Καρθαγένη Συνόδου προέτρεπε τους πιστούς να αποφεύγουν τη συμμετοχή σε αυτές και την παρακολούθησή τους⁶⁹⁵. Ο Ζωναράς μάλιστα τονίζει ότι στις εορτές των αγίων επικρατούσε τέτοια ακολασία, ώστε οι ευσεβείς γυναίκες, φοβούμενες τις επιθέσεις των λάγνων πανηγυριστών, απέφευγαν να πηγαίνουν στην εκκλησία⁶⁹⁶. Ο Θεόδωρος Βαλσαμών, στον σχολιασμό του ίδιου κανόνα, παρά την απαγόρευση της Εκκλησίας, πιστοποιεί την ύπαρξη πανηγύρεων στη μνήμη αγίων *ού μόνον κατὰ τὰς πόλεις, ἀλλὰ δὴ καὶ κατὰ τὰς ἔξω χώρας* μέχρι την εποχή του. Ωστόσο, τονίζει ότι οι πανηγύρεις του 12ου αιώνα δεν ήταν μυσάρές όπως εκείνες τις οποίες καταδικάζει ο κανόνας. Σύμφωνα με τον κανονολόγο, κατά την πανήγυρη λάμβαναν χώρα *χοροστασίαι, καὶ ἄλλα τινὰ παίγνια* λάμβαναν χώρα⁶⁹⁷. Για την Εκκλησία δεν ήταν κατακριτέες όλες οι πανηγύρεις· αντιθέτως αν γίνονταν υπό κατάλληλες προϋποθέσεις, σύμφωνες με τα

⁶⁹² Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, 155.

⁶⁹³ Για τη βυζαντινή πανήγυρη βλ. Vryonis, *The Panegyris*· Λαμπροπούλου, *Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο*· Βοζίκας, *Η πανήγυρις στο Βυζάντιο*.

⁶⁹⁴ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μακάριον μητροπολίτην Χωνῶν κύριον Νικήταν*, 56.12-18.

⁶⁹⁵ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ', 465-466. Για την αντίδραση της Εκκλησίας απέναντι στις πανηγύρεις βλ. Vryonis, *The Panegyris*, 210-214.

⁶⁹⁶ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ', σ. 465.

⁶⁹⁷ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ', σ. 466.

χριστιανικά ήθη, αποτελούσαν μία εναλλακτική μορφή ψυχαγωγίας, η οποία έφερνε την Εκκλησία στους δρόμους⁶⁹⁸.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις βυζαντινές πανηγύρεις είναι λίγες και ελλιπείς⁶⁹⁹. Βασική πηγή για μια από τις σημαντικότερες πανηγύρεις του 12ου αιώνα είναι ο ανώνυμος σατιρικός διάλογος με τον τίτλο *Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων*⁷⁰⁰. Το έργο έχει τη μορφή διαλόγου μεταξύ του Τιμαρίωνα και του φίλου του Κυδίωνα, με θέμα τις περιπέτειες που έζησε ο πρώτος κατά τη διάρκεια ταξιδιού του στην Θεσσαλονίκη προκειμένου να παρευρεθεί στην εορτή του αγίου Δημητρίου⁷⁰¹.

Ο συγγραφέας αρχίζει τη διήγηση με έναν παραλληλισμό της εορτής των Δημητρίων με αρχαιοελληνικές εορτές: *Εορτὴ δὲ ἦν τὰ Δημήτρια ὥσπερ ἐν Ἀθήνῃσι Παναθήναια καὶ Μιλησίοις τὰ Πανιώνια*⁷⁰². Η βυζαντινή πανήγυρη, δηλαδή ο τρόπος απόδοσης τιμής στον εορτάζοντα άγιο και οι σχετικές εκδηλώσεις, φαίνεται να είχαν σχέση με την ελληνική και ρωμαϊκή παράδοση και παρά την αντίδραση της Εκκλησίας, υιοθετήθηκαν και προσαρμόστηκαν στη νέα χριστιανική βυζαντινή κοινωνία⁷⁰³.

Στον *Τιμαρίωνα* τονίζεται ιδιαίτερα ότι η εορτή του αγίου Δημητρίου ήταν διεθνούς ακτινοβολίας καθώς ήταν το πιο μεγάλο πανηγύρι για τους Μακεδόνες, στο οποίο συγκεντρώνονταν όχι μόνο ντόπιοι αλλά και από όλα τα μέρη της «Ελλάδος»⁷⁰⁴ και από κάθε

⁶⁹⁸ Perisanidi, *Entertainment in the twelfth-century canonical commentaries*, 192.

⁶⁹⁹ Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ', 270· Λαμπροπούλου, *Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο*, 293· Βοζίκας, *Η πανήγυρις στο Βυζάντιο*, 39.

⁷⁰⁰ Το ζήτημα της πατρότητας του κειμένου δεν έχει λυθεί οριστικά. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, προέρχεται από τη γραφίδα του Νικόλαου Καλλικλή, ωστόσο, κατά καιρούς έχουν προταθεί διάφοροι λόγοι του 12ου αιώνα ως συγγραφείς του έργου, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Μιχαήλ Ιταλικός. Για τον Τιμαρίωνα βλ. ενδεικτικά: B. Baldwin, *Timarion. Translated with Introduction and Commentary*, Detroit, 1984· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', 568-572· Π. Βλαχάκος, *Τιμαρίων. Ένα ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004· Rosenqvist, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 173-175· A. Kaldellis, *The Timarion. Toward a literary interpretation*, στο: P. Odorico (εκδ.), *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat. Actes du colloque international, Paris, 5-6-7 juin 2008 en mémoire de Constantin Leventis*, Paris, 2012, 275-287.

⁷⁰¹ Για την εορτή του αγίου Δημητρίου βλ. Α. Μέντζος, *Το προσκόνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994· E. Russell, *St Demetrius of Thessalonica: Cult and Devotion in the Middle Ages*, Brussels 2010.

⁷⁰² *Τιμαρίων*, 116.104-105. Για τη σχέση της πανήγυρης του αγίου Δημητρίου στον *Τιμαρίωνα* με την εορτή στους Δελφούς στα *Αιθιοπικά* του Ηλιδώρου αναλυτικά βλ. B. MacDougall, *The Festival of Saint Demetrios, the Timarion, and the Aithiopika*, *BMGS* 40/1 (2016) 136-150.

⁷⁰³ Vryonis, *The Panegyris*, 206-209.

⁷⁰⁴ Με τον όρο Έλλην δηλώνονται οι κάτοικοι τόσο του αρχαίου όσο και του σύγχρονου με τον συγγραφέα ελλαδικού χώρου. Βλ. Romano, *Timarione*, 127.

εθνότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο συγγραφέας προβάλλει την εξάπλωση της φήμης του αγίου Δημητρίου σε ολόκληρη την «Ευρώπη»⁷⁰⁵.

Η πανήγυρη του αγίου Δημητρίου διεξαγόταν έξω από τα τείχη της πόλης, όπου είχαν τοποθετηθεί πολυάριθμες σκηνές για τα εμπορεύματα, και διαρκούσε οκτώ ημέρες⁷⁰⁶. Ο συγγραφέας περιγράφει αναλυτικά το εμπορικό πανηγύρι τόσο από μακριά, από την κορυφή ενός γειτονικού λόφου, δίνοντας μια γενική άποψη⁷⁰⁷, όσο στη συνέχεια και από κοντά, καθώς κατεβαίνει και απαριθμεί ορισμένα προϊόντα που υπήρχαν μέσα στις σκηνές⁷⁰⁸.

Στο λατρευτικό μέρος της εορτής ο συγγραφέας κάνει σχετικά σύντομη αναφορά, δηλώνοντας μόνο ότι τελέστηκαν τρεις ολονύχτιες αγρυπνίες από ιερείς και ψάλτες, στις οποίες προϊστάτο ο αρχιερέας. Εντύπωση προκαλεί η εκτενής περιγραφή του *τῆς χώρας ἡγεμόνος* ο οποίος κατέφθασε στην εορτή με μεγάλη λαμπρότητα. Ο ήρωας παρευρέθηκε για να παρακολουθήσει το όμορφο θέαμα μαζί με τον κόσμο που βρισκόταν σε αναμονή μπροστά στην είσοδο του ναού και αδημονούσε να εμφανιστεί ο άρχοντας. Αισθάνθηκε μάλιστα *γῆθον οὐ το τυχὸν ἔσχον ἐκ τούτου δὴ τοῦ θεάματος*⁷⁰⁹. Δεν κατονομάζεται ο δούκας της Θεσσαλονίκης, δίνονται όμως λεπτομερείς πληροφορίες για την αριστοκρατική καταγωγή και την εξωτερική εμφάνισή του⁷¹⁰. Πλούσιες λεπτομέρειες δίδονται, ακόμη, για τη συνοδεία του, η οποία απαρτιζόταν κυρίως από άνδρες ευγενείς.

Αξιοσημείωτο είναι ότι, παρά τις εκτενείς πληροφορίες που δίδει ο συγγραφέας για τη σημασία της πανηγύρεως ως κέντρου εμπορίου και για τις λατρευτικές εκδηλώσεις με τη συμμετοχή των ιεραρχών και του άρχοντα, δεν γίνεται καμία αναφορά σε ψυχαγωγικά θεάματα. Ομολογουμένως, δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί κάτι περισσότερο, λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων. Ωστόσο, μία πιθανή υπόθεση που προκύπτει κατόπιν των όσων

⁷⁰⁵ Δηλώνει την ήπειρο Ευρώπη η οποία φτάνει έως τις ακτές του Ατλαντικού Ωκεανού. Για τον όρο Ευρώπη στη βυζαντινή ιστοριογραφία βλ. J. Koder, Ο όρος «Ευρώπη» ως έννοια χώρου στη βυζαντινή ιστοριογραφία, στο: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Βυζαντινολογικής συνάντησης «Βυζάντιο και Ευρώπη», Δελφοί 20-24 Ιουλίου 1985*, Αθήνα 1987, 63-74.

⁷⁰⁶ Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ', 281.

⁷⁰⁷ *Τιμαρίων*, 116.114-117: *ἐβουλόμεν ὅλου γενέσθαι τοῦ θεάτρου κατὰ ταῦτὸν θεατῆς, ὡς ἂν μὴ τι τὴν ἐμὴν ὄψιν ἐκφύγῃ ἀθέατον. ἐφ' ᾧ καὶ ἀνήγειν ἐπὶ τὴν συγκεκριμένην τῇ πανηγύρει ἀκρόρεια, καὶ πάντα καθίσας ἐθεώμην κατὰ σχολήν.*

⁷⁰⁸ *Τιμαρίων*, 118.134-149.

⁷⁰⁹ *Τιμαρίων*, 120.165-166. Αναφορά στα ευχάριστα συναισθήματα του ήρωα γίνεται και στη συνέχεια, κατά την περιγραφή της συνοδείας του άρχοντα: *ὥ πῶς ἂν σοι διηγησαίμην, Κύδιων φίλτατε, τὴν ἐνσκηνώσαν χαρμονὴν τῇ ψυχῇ μου τότε καὶ τὸ τῆς ἀγαλλιάσεως πλήσμιον;* (*Τιμαρίων*, 120.184-185).

⁷¹⁰ Από τις πληροφορίες που παρέχει ο συγγραφέας πρέπει να είναι γιός της Άννας Δούκαινας και του Γεωργίου Παλαιολόγου, οι οποίοι σύναψαν γάμο το 1081 και απέκτησαν τουλάχιστον δυο παιδιά, τον Νικηφόρο και τον Ανδρόνικο. Η ταύτιση του προσώπου έχει διχάσει τους ερευνητές. Για το πρόβλημα της ταυτότητας του δούκα βλ. συγκεντρωμένη τη βιβλιογραφία στα: Romano, *Timarione*, 130-131· Στ. Λαμπάκης, *Οι Καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1982, 99-100· Baldwin, *Timarion*, 94-95.

αναφέρθηκαν είναι ότι, στην προκειμένη τουλάχιστον περίπτωση, εφόσον επρόκειτο για μία από τις μεγαλύτερες πανηγύρεις της εποχής, θα πρέπει να μην έλειπαν θεάματα και παίγνια παρόμοια με εκείνα που αναφέρει ο Βαλσαμών.

7.3 Οικογενειακές

Όπως στην αρχαιότητα, κατά τον ίδιο τρόπο στην βυζαντινή εποχή, έως και τις ημέρες μας ακόμη, γεγονότα της ιδιωτικής ζωής του ανθρώπου, όπως η γέννηση, τα γενέθλια και ο γάμος, έδιναν αφορμές για κοινωνικές εκδηλώσεις. Κατά τη διερεύνηση στο πλαίσιο αυτής της εργασίας το φαινόμενο των οικογενειακών εορτών ως πηγή ψυχαγωγίας, διαπιστώθηκε ότι τα κείμενα της περιόδου επικεντρώνονται κυρίως στην αυτοκρατορική οικογένεια και την αριστοκρατία. Για τον απλό λαό οι πληροφορίες είναι ελάχιστες και αφορούν μόνο τον γάμο.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι όσον αφορά το αυτοκρατορικό περιβάλλον, τέτοιου είδους εορτασμοί περιλάμβαναν στοιχεία δημοσίου χαρακτήρα με αυστηρό αυλικό τελετουργικό. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν διαθέτουμε επίσημο εγχειρίδιο της αυλικής εθιμοτυπίας επί Κομνηνών. Ο P. Magdalino αναφέρει χαρακτηριστικά στο κεφάλαιο περί της εθιμοτυπίας επί βασιλείας Μανουήλ Α΄ Κομνηνού «Το καλύτερα τεκμηριωμένο τελετουργικό της εποχής των Κομνηνών είναι εκείνο που συνόδευε τους γάμους και τις γεννήσεις των αυτοκρατόρων και των μελών της στενής οικογένειας»⁷¹¹.

Γέννηση - Γενέθλια

Ο ερχομός ενός νέου μέλους στην οικογένεια αποτελούσε πηγή ευχάριστων συναισθημάτων⁷¹². Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, η γέννησή της χαιρετίστηκε ως μεγάλο γεγονός στην Κωνσταντινούπολη και τηρήθηκαν όλα τα σχετικά έθιμα με τα νεογέννητα των βασιλέων. Ακολούθησαν επευφημίες, δωρεές και απονομές τίτλων σε επιφανείς συγκλητικούς και στρατιωτικούς. Όλοι χόρευαν, τραγουδούσαν χαρούμενα τραγούδια και πιο πολύ από όλους οι εξ αίματος συγγενείς της βασίλισσας, που δεν ήξεραν πώς να αντιδράσουν από την

⁷¹¹ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 394.

⁷¹² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XLIV), στ. 1-4: *Παντός ανθρώπου γένεσις καὶ πρόοδος εἰς βίον, / κἄν μέγας, κἄν ἐπιφανής, κἄν ἀφανής τυγχάνει, / κἄν εὐγενής, κἄν ἀγεννής, κἄν τύχης φαυλοτέρας, / ἡμέρα πέφυκε χαρᾶς καὶ πανηγυρισμάτων.*

χαρά τους⁷¹³. Η ίδια χαρμόσυνη ατμόσφαιρα επικρατούσε και στη γέννηση του Ιωάννη Β΄· βασιλείς και λαός εόρταζαν μαζί⁷¹⁴.

Όταν επρόκειτο για γέννηση αυτοκρατορικού γόνου, οι εορτασμοί κινούνταν στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου τελετουργικού. Σύμφωνα με την *Ἐκθεσιν περὶ βασιλείου τάξεως* το τελετουργικό περιλάμβανε τις εξής ενέργειες: 1) ανακοινωνόταν το γεγονός της γέννησης στη σύγκλητο και τον πατριάρχη, 2) ο πατριάρχης μετέβαινε στο παλάτι για να ευλογήσει το βρέφος, 3) την τρίτη ημέρα γινόταν δεξίωση στο παλάτι και δηλωνόταν αίτημα των δήμων για την τέλεση ιππικών αγώνων⁷¹⁵, 4) τις επόμενες δύο ημέρες τελούνταν οι αγώνες στον Ιππόδρομο, 5) την όγδοη ημέρα ο πατριάρχης τελούσε την ευχή της ονοματοδοσίας στην Αγία Σοφία.

Από την πρώτη ημέρα και επί επτά ημέρες προσφέρονταν στους δρόμους της πόλης το *λοχόζεμα*, ειδικός ζωμός που παρασκευαζόταν σε τέτοιες περιπτώσεις⁷¹⁶. Ο Βαλσαμών στην ερμηνεία του ΟΘ΄ κανόνα της Πενθέκτης Συνόδου, ο οποίος απαγόρευε τη διανομή του λοχοζέματος την επομένη των Χριστουγέννων, αφήνει να εννοηθεί ότι το έθιμο, τον 12ο αιώνα, τουλάχιστον στην πρωτεύουσα, είχε καταργηθεί⁷¹⁷.

Από τις μαρτυρίες των κειμένων της υπό εξέταση περιόδου, φαίνεται ότι δεν υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στη δομή του τελετουργικού από τον 10ο αιώνα έως την εποχή των Κομνηνών. Το νέο στοιχείο, το οποίο αναφέρεται για πρώτη φορά στη γέννηση του Μανουήλ Α΄, χωρίς να είναι βέβαιο ότι η πρακτική αυτή δεν ήταν εθιμική ήδη πριν από τον 12ο αιώνα, είναι η δημόσια έκθεση του παιδικού πορφυρού υποδήματος ενώπιον όλου του λαού, ένδειξη της βασιλικής εξουσίας⁷¹⁸. Στην έκθεση του πορφυρού υποδήματος στον εξώστη του παλατιού αναφέρεται και ο Σκιζηνός, ο οποίος εξυμνεί την γέννηση του Αλεξίου Β΄, τον Σεπτέμβριο του 1170, σε *διδασκαλίαν* την οποία συνέγραψε *ἐπὶ τῇ κατὰ τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ*

⁷¹³ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 184.11-16: Πάντων γὰρ τῶν συνήθων ἐπὶ τοῖς νεογνοῖς τῶν βασιλέων παισὶ δαψιλέστερον τελεσθέντων, ὡς λέγεται, εὐφημιῶν δηλαδὴ καὶ δωρεῶν καὶ φιλοτιμημάτων παρεχομένων τοῖς λογάσι τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ στρατοῦ, πλεον ἢ πέρ ποτε ἔχαιρον, ἐσκίρτων, ἐπαιάνιζον ἅπαντες καὶ μᾶλλον οἱ τῇ βασιλίδι καθ' αἶμα προσήκοντες οὐκ εἶχον ὑφ' ἡδονῆς ὅτι καὶ γένοιτο.

⁷¹⁴ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 185.34-35, 40-41: τὸ δὲ ὑπήκοον ἅπαν ἐσκίρτων τοὺς κρατοῦντας οὕτω χαίροντας ὁρῶν, συνέχαιρον ἀλλήλοις, ἐγεγήθησαν. / ὅμως δ' οὖν κοινὴν ἦν ἰδεῖν τότε τὴν χαρμονὴν συνηδομένων ἁπάντων.

⁷¹⁵ Για το δέξιμο την τρίτη ημέρα μετά τη γέννηση βλ. *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 617· Μαλιάρας, *Βυζαντινά ὄργανα*, 306-307.

⁷¹⁶ *Ἐκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως*, 216-217, 615-619.

⁷¹⁷ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 488.

⁷¹⁸ Μιχαήλ Ιταλικός, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, 279.11-13: καὶ εὐθὺς τὸ βασιλικὸν ἐν τοῖς δήμοις ἀπηώρητο πέδιλον, ᾧ τοὺς ἄρρενας τόκους τῆς βασιλείας ἢ πόλιν ἐνσημαινόμεθα.

ζωοποιοῦ σταυροῦ⁷¹⁹. Ο Σκιζηνός κάνει λόγο για *πάνδημον εὐφροσύνην*, για δημόσια γεύματα, δωρεές προς τον λαό, εορταστική διακόσμηση της πόλης, επευφημίες, τραγούδια, χορούς και δοξολογίες στους ναούς⁷²⁰.

Για τις εορταστικές εκδηλώσεις που ακολούθησαν τη γέννηση του Αλεξίου Β΄ διαθέτουμε τις περισσότερες πληροφορίες. Εκτός από τον λόγο του Σκιζηνού, μνεία των εκδηλώσεων κάνει και ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος δηλώνει ότι μετά τη γέννηση του Αλεξίου ο Μανουήλ Α΄ για τον εορτασμό των ευχάριστων γεγονότων *ὡς εἴθισται παρὰ τοῖς βασιλεῦσι Ρωμαίων θαλίαις τοὺς ἀστυπολίτας εὐώχει*⁷²¹. Επιπλέον, ο P. Magdalino αναφέρει μία ανέκδοτη ομιλία που συνέγραψε ο χαρτοφύλαξ Σαμουήλ Μαυρόπους με θέμα το ίδιο γεγονός και την οποία εκφώνησε τη Σαρακοστή του 1170. Κατά τον Magdalino, ο συγγραφέας, εκτός από τη λεπτομερή περιγραφή της διακόσμησης της αυτοκρατορικής αίθουσας, της Πορφύρας, αναφέρει την έκθεση του πορφυρού υποδήματος στον εξώστη, καθώς και τις επευφημίες των κατοίκων, οι οποίοι συνέρρεαν εγκαταλείποντας τις εργασίες τους, ακόμη και ανήμποροι ηλικιωμένοι, προκειμένου να συμμετάσχουν στην εορτή. Τέλος, κάνει λόγο για δημόσια γεύματα τα οποία διανεμήθηκαν στον λαό, στους δρόμους και στις πλατείες⁷²².

Ανάλογοι εορτασμοί, όπως είναι φυσικό σε μικρότερη κλίμακα, θα πρέπει να γίνονταν και για τα μέλη της ευρύτερης αυτοκρατορικής οικογένειας. Οι συγγραφείς δεν καταγράφουν λεπτομέρειες για τη διασκέδαση που ακολουθούσε, ωστόσο, ο Θεόδωρος Πρόδρομος, σε στίχους τους οποίους συνέθεσε για την γέννηση του Αλεξίου, υιού του σεβαστοκράτορος Ανδρονίκου, μεταφέρει την ευχάριστη ατμόσφαιρα: *ἡμέρα πέφυκε χαρᾶς καὶ πανηγυρισμάτων*⁷²³.

Όσον αφορά στα γενέθλια, καίτοι πηγές διαφόρων χρονικών περιόδων αναφέρονται σε συμπόσια που λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο του εορτασμού γενεθλίων, στα κείμενα του 12ου αιώνα δεν μνημονεύονται⁷²⁴. Μοναδική σχετική πληροφορία την οποία διαθέτουμε είναι η

⁷¹⁹ Σκιζηνός, *Διδασκαλίαν*, 363.6-7: *ἐνθεν τοι καὶ περισταδὸν ἄλλοθεν ἄλλος τὸ περιπόρφυρον ἐπὶ ταύτῃ πέδιλον ἀτενῶς ἐβλέπομεν*. Για τη χρήση της διδασκαλίας του Σκιζηνού στην χρονολόγηση της γέννησης του Αλεξίου Β΄ βλ. P. Wirth, Wann wurde Alexios II. Komnenos geboren?, *BZ* 49 (1956) 65-67.

⁷²⁰ Σκιζηνός, *Διδασκαλίαν*, 367.

⁷²¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 169.89-91: *Υπεξαίρων δὲ τὴν γενέθλιον καὶ ὀνομαστήριον τοῦ παιδὸς ἡμέραν, ὡς εἴθισται παρὰ τοῖς βασιλεῦσι Ρωμαίων θαλίαις τοὺς ἀστυπολίτας εὐώχει, καὶ Ἀλέξιον τὸν παῖδα ὀνόμασεν, ...* Στη γέννηση του Αλεξίου και τα εορταστικά γεύματα που παρέθεσε ο Μανουήλ σε όλους τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης αναφέρεται και ο Εφραίμ, *Χρονική Ἱστορία*, στ. 4333-4338.

⁷²² Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 394-395. Για τον λόγο του Μαυρόποδα βλ. ακόμη Πολέμης, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρηκοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασι*, 405 και Πολέμης, *Ἀνέκδοτος λόγος τοῦ Σαμουήλ τοῦ Μαυρόποδος*, 51.

⁷²³ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἱστορικά ποιήματα* (Gedicht XLIV: *Στίχοι πολιτικοὶ εἰς τὴν γέννησιν τοῦ υἱοῦ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἀνδρονίκου, κυροῦ Ἀλεξίου*), 406.4.

⁷²⁴ Κουκουλές, *Βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Δ΄, 35-37· *Λεξικό Σούδας*, λήμμα «Γενέθλια»: *ἡ δι' ἐνιαυτοῦ ἐπιφοιτῶσα τοῦ τεχθέντος εορτή*. Με τον όρο γενέθλιον στα βυζαντινά κείμενα αποδίδεται και η γέννηση.

απόφαση του Μανουήλ Α΄ να ορίσει με Νεαρά του, η ημέρα των γενεθλίων και της αναγόρευσης του αυτοκράτορα να θεωρείται εργάσιμη⁷²⁵.

Γάμος

Από τα κείμενα της εξεταζόμενης περιόδου, είναι εμφανές ότι μία από τις πιο ευχάριστες στιγμές στον οικογενειακό βίο ήταν ο γάμος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά των συγγραφέων στο πανηγυρικό κλίμα της εορτής. Δεν θα συνιστούσε επ' ουδενί υπερβολή αν χαρακτηρίζαμε τη δήλωση στα χαρμόσυνα συναισθήματα ως κοινό και συχνά επαναλαμβανόμενο τόπο. *Εορτή, πανήγυρις, χαρμονή, εὐφρόσυνη, τερπωλή, θυμηδία, χαρά, εὐφημία* είναι ορισμένες από τις λέξεις που παραθέτουν οι συγγραφείς για να σχολιάσουν το γεγονός. Ενδεικτικό παράδειγμα, καθώς δεν είναι δυνατόν να παραθεθούν όλα τα χωρία, αποτελούν οι στίχοι του Θεόδωρου Προδρόμου, σε ποίημα που συνέθεσε για τον γάμο του Αλεξίου⁷²⁶, υιού του πανυπερσέβαστου Νικηφόρου του Φορβηνοῦ και της Μαρίας⁷²⁷, κόρης του Αλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, το 1122:

*Νῦν τελετῶν ἡ τελετή, νῦν ἐορτῶν ἡ μείζων
καὶ πανηγύρεων πασῶν ἡ περιφανεστέρα
καὶ πάντα πλήρη τερπωλῆς καὶ πλήρη θυμηδίας,
τίς εἶδε κῆπον ἀρετῶν; ἐλθέτω νῦν, ἰδέτω.*⁷²⁸

*Γάμοι καὶ γάμων τελεταὶ καὶ πανηγύρεις γάμων
εἰσὶ μὲν καὶ χαριέντα καὶ γέμει θυμηδίας
ὥς ἐορτὴ τις ἐορτῶν καὶ τελετάρχημά τι*⁷²⁹

Αναπόσπαστο μέρος του βυζαντινῦ γάμου ἦταν ἡ οργάνωση γαμήλιου συμποσίου μετὰ τὴ θρησκευτικὴ τελετὴ. Οἱ οικοδεσπότες παρέθεταν γεῦμα, μετὰ τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦσε χορὸς. Επιπλέον, προσκαλοῦνταν επαγγελματίες χορευτὲς καὶ μίμοι, οἱ ὁποῖοι με τὶς παραστάσεις

⁷²⁵ Σύνταγμα κανόνων, τ. Α΄, 139.

⁷²⁶ Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνῶν*, τ. Α΄, 331-334.

⁷²⁷ Βαρζός, *Γενεαλογία Κομνηνῶν*, τ. Α΄, 198-203.

⁷²⁸ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XLIII: *Ἐπὶ τῷ γάμῳ τοῦ υἱοῦ τοῦ πανυπερσεβάστου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Φορβηνοῦ κυροῦ Ἀλεξίου*), 401.21-24.

⁷²⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος, ὁ.π., 402.1-3.

τους δημιουργούσαν ευχάριστη ατμόσφαιρα. Η στάση της Εκκλησίας έναντι των ορχήσεων ήταν αρνητική και οι εκπρόσωποί της προσπαθούσαν να εμποδίσουν τη συμμετοχή των πιστών σε τέτοιες εκδηλώσεις⁷³⁰. Ο ΝΓ΄ κανόνας της εν Λαοδικεία Συνόδου προέτρεπε τους Χριστιανούς να δειπνούν σεμνά στον γάμο και να αποφεύγουν τους χορούς⁷³¹. Επιπλέον, η Εκκλησία επιδίωξε, με ειδικούς κανόνες, να επιβάλει οι κληρικοί να αποχωρούν από τον γάμο, όταν εισέρχονταν οι θυμελικοί⁷³². Ωστόσο, οι Βυζαντινοί έδειχναν να αδιαφορούν στις παραινήσεις του κλήρου και φρόντιζαν να απολαμβάνουν τις εορταστικές εκδηλώσεις τους με μουσική και χορό. Ο Βαλσαμών, στην ερμηνεία του κανόνα της Λαοδικείας, τονίζει ότι, παρά τις προσπάθειες της Εκκλησίας, οι πιστοί μέχρι τον 12ο αιώνα συνέχιζαν να εορτάζουν τους γάμους με συνοδεία μουσικής και χορού⁷³³.

Εναργή εικόνα γαμήλιου συμποσίου παρέχει ο Νικήτας Χωνιάτης. Ο σουλτάνος του Ικονίου Καϊχοσρόης, το 1198, επί Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, προήλαυε με τον στρατό του εναντίον της Αντιόχειας. Συμπτωματικά, το ίδιο βράδυ τελούνταν ο γάμος της κόρης ενός εύπορου κατοίκου της πόλης. Ο σουλτάνος άκουσε τον θόρυβο από τη μουσική και τα τραγούδια και θεώρησε ότι είναι φωνές στρατιωτών, οι οποίοι ετοιμάζονταν για μάχη, και προτίμησε να υποχωρήσει με το στράτευμά του. Στην περιγραφή του ο Χωνιάτης αναφέρει ότι, κατά το γαμήλιο έθιμο, ομάδα ανθρώπων χόρευε, βγάζοντας κραυγές και κτυπώντας τύμπανα, ενώ γυναίκες χόρευαν και τραγουδούσαν γαμήλια άσματα⁷³⁴.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, στο μυθιστόρημά του *Ροδάνθη και Δοσικλῆς*, αναφέρεται στο κλίμα ευφορίας και χαράς εντός του οποίου γινόταν ο γάμος. Ο συγγραφέας ολοκληρώνει την

⁷³⁰ Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, π.χ., απέτρεπε τις νέες να πηγαίνουν σε γάμους και γενέθλια, *ἐνθα πόθοι τε, χοροῖτιυπία τε, γέλως τε* (Ποίημα παραινετικὸν πρὸς Ὀλυμπιάδα, PG 37, 1547).

⁷³¹ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ΄, 219: Ὅτι οὐ δεῖ Χριστιανοὺς εἰς γάμους ἀπερχομένους, βαλλίζειν ἢ ὀρχεῖσθαι, ἀλλὰ σεμνῶς δειπνεῖν ἢ ἀριστᾶν, ὡς πρέπει Χριστιανοῖς.

⁷³² *Κανόνες Πενθέκτης*, 34.22-26 (κανὼν ΚΔ΄): Μὴ ἐξέστω τινὶ τῶν ἐν ἱερατικῷ καταλεγόμενων τάγματι ἢ μοναχῷ ἐν ἵπποδρομίαις ἀνιέναι ἢ θυμελικῶν παιγνίων ἀνέχεσθαι. ἀλλ' εἰ καὶ τις κληρικὸς κληθεῖ ἐν γάμῳ, ἡνίκα δ' ἂν τὰ πρὸς ἀπάτην εἰσέλθοιεν παίγνια, ἐξαναστήτω καὶ παραντίκα ἀναχωρεῖτω, οὕτω τῆς των πατέρων ἡμῶν προστατεύουσης διδασκαλίας. εἰ δέ τις ἐπὶ τούτῳ ἁλῶ, ἢ πανσάσθῳ, ἢ καθαιρεῖσθῳ. Καὶ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ΄, 220 (Κανὼνας ΝΔ΄, ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου): Ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικοὺς ἢ κληρικοὺς τινὰς θεωρίας θεωρεῖν ἐν γάμοις, ἢ δειπνοῖς, ἀλλὰ, πρὸ τοῦ εἰσέρχεσθαι τοὺς θυμελικούς, ἐγείρεσθαι αὐτοὺς καὶ ἀναχωρεῖν.

⁷³³ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ΄, 220: Ὁ κανὼν σαφὴς ἐστίν· ὅτι δὲ ἠπράκτησε παντελῶς, οὐδὲ ἐρμηνείας δεῖται. Βαλλίζειν δ' ἐστὶ τὸ μετὰ κυμβάλων ἢ ἄλλων τοιούτων ὀρχεῖσθαι.

⁷³⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 494.5-10: ἔτυχε δ' ἡμέρας ἐκείνης τῶν παρὰ τῇ πόλει δυναμένων τινὰ θύειν γάμους θυγατρί. ἦν οὖν, ὡς ἐν ταῖς τοιαύταις εἰθισταὶ τελεταῖς, ὁμαδος ἀνθρώπων θαλιαζόντων κύμβαλά τε δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἐκείνης ἀλαλάζοντα καὶ τύμπανα περικτυπούμενα καὶ ὀρχησθαι τῷ πόδε παρενσαλεύοντες καὶ χοροὶ γυναιῶν τοῖς ὑμεναίοις τὰ πρόσφορα ᾄδοντες. Την τέλεση γαμήλιου συμποσίου τον 12ο αἰώνα πιστοποιεῖ καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος στο σατυρικό κείμενο με τίτλο *Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες* (σ. 193) το οποίο ἔχει ὡς θέμα τον γάμο ἐνός ηλικιωμένου γαμπροῦ με μία κοπέλα πολὺ νεότερή του.

αφήγηση με τον γάμο των δυο νέων, τους οποίους, μετά την τελετή, ἤχθησαν εἰς τὸν οἶκον οἶψ τῷ κρότῳ, οἷαις λαλαγαῖς καὶ χοροῖς καὶ κυμβάλοις για να συνεχιστεῖ η εορτή⁷³⁵.

Ὅπως αναφέρθηκε, σημαντικά γεγονότα της ιδιωτικής ζωῆς του αυτοκράτορα και μελών της οικογένειάς του, ὅπως ο γάμος, περιελάμβαναν στοιχεία δημοσίου χαρακτήρα με αυστηρό αυλικό τελετουργικό, με συνέπεια να μην εἶναι εύκολος ο απόλυτος διαχωρισμός του ιδιωτικού ἀπὸ τον δημόσιο βίον του. Πληροφορίες για τους γάμους της αυτοκρατορικής οικογένειας και της αριστοκρατίας του 12ο αἰώνα ἀντλούμε κυρίως ἀπὸ την ιστοριογραφία και την πανηγυρική γραμματεία. Η ἐκφώνηση πανηγυρικών λόγων αποτελούσε κατὰ κανόνα βασικό μέρος των τελετών. Μεταξύ των ἐγκωμίων πρὸς τον αυτοκράτορα και μελών της αριστοκρατίας διαθέτουμε ευκαιριακούς λόγους που συντάχθηκαν προκειμένου να ἐκφωνηθῶν στις ειδικές αυτές περιστάσεις⁷³⁶. Ἀν και ο σκοπὸς αὐτῶν των κειμένων εἶναι ἐπαινετικός, και ὡς ἐκ τούτου περιλαμβάνουν σειρά ρητορικών τόπων, πράγμα που τα καθιστὰ λιγότερο ἀξιόπιστα, δεν παύουν να παρέχουν πληροφορίες για τη διαδικασία τέλεσης των εορτῶν.

Ο γάμος του αυτοκράτορα και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας περιείχε ἀφ' ενός το θρησκευτικό μέρος και ἀφ' ἐτέρου τους εορτασμούς στα ἀνάκτορα με τη συμμετοχή του κλήρου, της αριστοκρατίας και της συγκλήτου⁷³⁷. Ἀκόμη, τα κείμενα καταδεικνύουν ὅτι ολόκληρη η κοινωνία της Κωνσταντινουπόλεως συμμετείχε στους εορτασμούς. Ο

⁷³⁵ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 163.480-486.

⁷³⁶ Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Α', 236-237 Συγκεκριμένα, διαθέτουμε: 1) ἐπιθαλάμιο λόγο του Θεοδώρου Προδρόμου με ἀφορμὴ τους γάμους των δυο γιῶν της Ἀννας Κομνηνῆς και του Νικηφόρου Βρυέννιου, το 1122 (*Ἐπιθαλάμιος τοῖς τοῦ εὐτυχεστάτου καίσαρος υἱοῖς*). Ο συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι οι γάμοι ἐγίναν με μεγαλοπρέπεια, παρουσία πολλῶν μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, 2) ο Θεόδωρος Πρόδρομος συνέθεσε, ἀκόμη, τρία ποιήματα για τους γάμους μελών της αριστοκρατίας. Τα δυο ποιήματα (XIII, XIV) φέρουν τον τίτλο *Εἰς γάμον βασιλικὸν παιάνις· τοῖς δήμοις* και ἔχουν ὡς θέμα τον γάμο ενός ζεύγους αριστοκρατικής καταγωγῆς, χωρὶς να ἀναφέρει ο συγγραφέας τα ονόματά τους. Το τρίτο ποίημα (XLIII) φέρει τον τίτλο *Ἐπὶ τῷ γάμῳ τοῦ υἱοῦ τοῦ πανυπερσεβάστου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Φορβηνοῦ κυροῦ Ἀλεξίου*, 3) στον Μαγγάνειο Πρόδρομο ἀποδίδονται τα ποιήματα *Ἐπάσματα εἰς τὸν γάμον τοῦ υἱοῦ τοῦ σεβαστοκράτορος τοῦ αἰοιδίμου κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ* και *Ἄσματα εἰς τὸν γάμον τῆς κυρᾶς Εἰρήνης τῆς θυγατρὸς τῆς ἐξηρημένης Κομνηνῆς, τῆς πρώτης θυγατρὸς τοῦ οιδίμου σεβαστοκράτορος κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ πορφυρογεννήτου*, 4) ο Νικήτας Χωνιάτης για τον γάμο του Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου με τη Μαργαρίτα, κόρη Οὐγγρου βασιλιά Μπέλα, συνέταξε *Ἐπιθαλάμιον λόγον* καθώς και *Στίχους ἐπὶ ταῖς ἀναφωνήσεσι τῶν δήμῳ, ὁπηνίκα ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος συνεζύγη τῇ θυγατρὶ τοῦ ῥηγὸς Οὐγγρίας Βελᾶ*.

Για την υποδοχὴ των ξένων πριγκιπισσῶν που κατέφθαναν στην Κωνσταντινούπολη παραδίδονται του Θεοδώρου Προδρόμου *Εἰσιτήριοι ἐπὶ τῇ νυμφευθείσῃ ἐξ Ἀλαμανῶν τῷ προφυρογέννητῳ κῶρ Μανουῆλ καὶ σεβαστοκράτορι* (Gedicht XX) και του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης *Λόγος εὐοικῶς ἐπιβατηρίῳ ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγγίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν*. Για τον ἀρραβῶνα του Ἀλεξίου Β' με την Ἀγνή της Γαλλίας, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης ἔγραψε ἀκόμη *Λόγον ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν, ὅτε οἱ τῶν βασιλικῶν παίδων ἐτελοῦντο γάμοι*.

⁷³⁷ Για την υποδοχὴ των νεόνυμφων στα ἀνάκτορα ἀπὸ τους δήμους με ευφημίες συνοδεῖα μουσικῶν ὁργάνων βλ. Μαλιάρας, *Βυζαντινὰ μουσικὰ ὄργανα*, 322-328.

αυτοκράτορας διοργάνωνε εορτές για τον λαό και όλοι οι κάτοικοι εγκατέλειπαν τις ασχολίες τους για να παρευρεθούν και να επευφημήσουν⁷³⁸.

Σχετικά με τους αυτοκρατορικούς γάμους, μία πτυχή που παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον, είναι η σύναψη επιγαμιών μεταξύ των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και της ανώτατης αριστοκρατίας με μέλη ξένων βασιλικών ηγεμονικών οίκων. Οι γάμοι αυτοί προσέφεραν στο Βυζάντιο πολλαπλά οφέλη είτε με την απόκτηση μόνιμης ή πρόσκαιρης υποστήριξης του κράτους με το οποίο συνήπταν την επιγαμία είτε με τη δυνατότητα άσκησης πολιτικής, οικονομικής ή πολιτιστικής επιρροής που αποκτούσε το Βυζάντιο σε άλλες περιοχές. Η πραγματοποίηση γάμων πολιτικής σκοπιμότητας στο διεθνές περιβάλλον της αυτοκρατορίας δεν ήταν κάτι το πρωτοφανές, ωστόσο, είναι γεγονός ότι ήδη από τα μέσα του 11ου αιώνα και σε όλο τον 12ο αιώνα, ο γάμος μεταβλήθηκε σε ουσιαστικό μέσο της βυζαντινής διπλωματίας⁷³⁹.

Στο πλαίσιο της γαμήλιας τελετής, ξεχωριστή σημασία είχε η υποδοχή των ξένων πριγκιπισσών κατά την άφιξή τους στην Κωνσταντινούπολη. Από τα κείμενα μαθαίνουμε ότι στέλνονταν ειδικός απεσταλμένος για να ανακοινώσει την επικείμενη άφιξή της ώστε να γίνουν οι κατάλληλες προετοιμασίες στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Μόλις έφτανε στο λιμάνι, τη μέλλουσα νύφη παραλάμβαναν συγγενείς του αυτοκράτορα και ευγενείς και με λαμπρή πομπή την οδηγούσαν στα ανάκτορα. Η ατμόσφαιρα της υποδοχής παρουσιάζεται ενθουσιώδης, ενώ οι επευφημίες και οι τιμές που αποδίδονταν στη μέλλουσα νύφη, ήταν μεγαλοπρεπείς.

Στο σημείο αυτό θα εξετασθούν ορισμένες περιπτώσεις αυτοκρατορικών γάμων για τους οποίους οι βυζαντινοί συγγραφείς αναφέρονται στις εορταστικές εκδηλώσεις.

Ο Ιωάννης Β΄, στο πλαίσιο της ανανέωσης της συμφωνίας με τον Γερμανό ηγεμόνα, Κονράδο Γ΄, πρότεινε τη σύναψη γάμου μεταξύ του υιού του Μανουήλ Α΄ και Γερμανίδας πριγκίπισσας⁷⁴⁰. Ο Κονράδος έστειλε στο Βυζάντιο τη Βέρθα, κόρη του κόμη Βερεγγάριου Α΄ του Σούλτζμπαχ, την οποία υιοθέτησε ώστε να έχει βασιλική καταγωγή, προκειμένου να παντρευτεί τον Μανουήλ. Η άφιξη της Βέρθας, η οποία πήρε το όνομα Ειρήνη μετά τον γάμο, τοποθετείται πιθανότατα το καλοκαίρι του 1142.

⁷³⁸ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 401.

⁷³⁹ Για τους διπλωματικούς γάμους βλ. Παναγοπούλου, *Διπλωματικοί γάμοι*.

⁷⁴⁰ Για το ιστορικό πλαίσιο του γάμου βλ. Παναγοπούλου, *Διπλωματικοί γάμοι*, 258-274· E. Tounta, Westliche politische Kanzlei-propaganda und byzantinische höfische Literatur im Dienst der Weltherrschaftsideologie: die feierliche Ankunft Berthas von Sulzbach (1142) und ihr Ableben in Konstantinopel (1160), *Βυζαντινά* 28 (2008) 137-160· Chalandon, *Les Comnène*, 169-173.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος συνέθεσε ποίημα με αφορμή την άφιξη της Βέρθας στο Βυζάντιο και αναφέρεται στη λαμπρή τελετή υποδοχής της⁷⁴¹. Για την υποδοχή της κάνει λόγο και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Βασίλειος Αχριδηνός στον επιτάφιο που συνέγραψε γι' αυτήν⁷⁴², καθώς και ο Ιωάννης Κίνναμος⁷⁴³. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, για την προϋπάντηση της πριγκίπισσας *συνέρρει δὲ πανδημὲι ὁ λαός, ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες*. Την μέλλουσα αυτοκράτειρα, συνοδευόμενη από τον πατέρα της, υποδέχτηκαν ευγενείς κυρίες της αυλής, μεταξύ τους η σύζυγος του υποψηφίου διαδόχου τού Ιωάννη Β' Κομνηνού, Αλεξίου, δηλαδή του πρεσβύτερου αδελφού τού Μανουήλ. Με μεγαλοπρεπή πομπή, στη στολισμένη με λαμπρότητα για την περίπτωση πόλη, υπό τους ήχους μουσικών οργάνων και τις επευφημίες του πλήθους, που έψελνε επιβατήριους ύμνους, ενώ γυναίκες την ράντιζαν με μύρα και ρόδα, έφθασε στα ανάκτορα. Ο γάμος τελέστηκε μεταξύ 7 και 12 Ιανουαρίου 1146 για τον οποίο οι συγγραφείς δεν παραδίδουν λεπτομέρειες.

Μετά τον θάνατο της Ειρήνης, στις αρχές του 1160, ο Μανουήλ Α' επέλεξε ως σύζυγο, την Μαρία, κόρη του πρίγκιπα της Αντιόχειας, Ραϋμόνδου⁷⁴⁴. Ο αυτοκράτορας, για τον εορτασμό του γάμου του, στις 25 Δεκεμβρίου του 1161, υπό την ευλογία τριών πατριαρχών (πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Λουκάς Χρυσοβέργης, πατριάρχης Αλεξανδρείας Σωφρόνιος Γ' και πατριάρχης Αντιοχείας Αθανάσιος Γ'), παρέθεσε γεύμα στα ανάκτορα για τους αυλικούς και τον κλήρο και προέβη σε δωρεές στην Εκκλησία. Για τον λαό παρέθεσε, επίσης, πλούσια γεύματα σε ολόκληρη την πόλη και διοργάνωσε ιππικούς αγώνες⁷⁴⁵.

⁷⁴¹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XX: *Εἰσιτήριοι ἐπὶ τῇ νυμφευθείσῃ ἐξ Ἀλαμανῶν τῇ πορφυρογεννήτῳ κῦρ Μανουήλ καὶ σεβαστοκράτορι*), 320-321.

⁷⁴² Βασίλειος Αχριδηνός, *Τοῦ γεγονότος Θεσσαλονίκης κῦρ Βασιλείου τοῦ Ἀχριδηνοῦ λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ ἐξ Ἀλαμανῶν δεσποίνῃ*, 94.107-96.132.

⁷⁴³ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 36.4-7.

⁷⁴⁴ Παναγοπούλου, *Διπλωματικοί γάμοι*, 312-323· Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Β', 430· Chalandon, *Les Comnène*, 523. Για την Μαρία της Αντιοχείας βλ. Garland, *Byzantine Empresses*, 199-209.

⁷⁴⁵ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, 211.7-13 *μεγαλοπρεπέσι τε δείπνοις τοὺς ἐν τέλει εἰστία καὶ δημοθοινίας ἀπανταχῇ τῶν τῆς πόλεως ἐκάθιζε στενωπῶν· τῇ ἐξῆς δὲ συνδειπνήσοντας αὐτῷ τοὺς πατριάρχας ἤγεν, ἀφθόνῳ τε χρυσίῳ δεξιωσάμενος ἕκαστον ἀπέλυε. πρὸ πάντων γε μὴν χρυσίου κεντεναρίῳ τὴν ἐκκλησίαν ἐδωρήσατο. ὀλίγῳ δὲ ὕστερον καὶ ἀμίλλαις ἵππων διῆγε τὸν δῆμον καὶ τῶν εἰς εὐφροσύνην ἀγόντων οὐδενὸς καταμελεῖν ἤθελεν*.

Ο χαρτοφύλαξ του οικογενειακού πατριαρχείου Σαμουήλ ο Μαυρόπουλος, το 1170, εκφώνησε κατηχητικό λόγο, ενώπιον του Μανουήλ Α' και του πατριάρχη Μιχαήλ Γ'. Ο Σαμουήλ, επαινώντας την εγκράτεια του πνευματικού του πατέρα, πρώην πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη, δηλώνει ότι δεν θα μιλήσει για το συμπόσιο το οποίο διοργάνωσε ο αυτοκράτορας πρόσφατα, αλλά για ένα παλαιότερο. Σύμφωνα με τον Ι. Πολέμη, ο οποίος εξέδωσε το κείμενο του Σαμουήλ, ο συγγραφέας αναφέρεται στο συμπόσιο το οποίο παρέθεσε ο Μανουήλ στον γάμο με την Μαρία Αντιοχείας. Πολέμης, *Ἀνέκδοτος λόγος τοῦ Σαμουήλ τοῦ Μαυρόποδος*, 49-52.

Ο Μανουήλ Α΄, τον Φεβρουάριο του 1180, εόρτασε τον γάμο της κόρης του Μαρίας με τον υιό του Γουλιέλμου Γ΄, μαρκησίου του Μοντφερά, Ραϊνιέριο⁷⁴⁶. Ο Γουλιέλμος της Τύρου, καθώς παρευρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη σε διπλωματική αποστολή, υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας τόσο του γάμου της Μαρίας όσο και του αρραβώνα του Αλεξίου Β΄ με την Αγνή της Γαλλίας, στον οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω. Ο ιστορικός δηλώνει αδυναμία να παρουσιάσει τη μεγαλοπρέπεια των εκδηλώσεων. Αναφέρεται σε επιδείξεις, παιχνίδια και θεάματα στον Ιππόδρομο, παρουσία της αριστοκρατίας και του λαού, ενώ εντυπωσιάστηκε, από τις πολύτιμους λίθους που κοσμούσαν τις ενδυμασίες των νεονύμφων και των άλλων αυτοκρατορικών προσώπων, καθώς και από τη διακόσμηση του παλατιού των Βλαχερνών⁷⁴⁷.

Λίγους μήνες πριν από τον γάμο της Μαρίας, κατά τα τέλη του 1179, ο Μανουήλ, ύστερα από πρότασή του για σύναψη επιγαμίας με τον Γάλλο βασιλέα, Λουδοβίκο Ζ΄, υποδέχτηκε στην Κωνσταντινούπολη τη μελλοντική νύφη του, την κόρη του Λουδοβίκου, Αγνή, η οποία αργότερα ονομάστηκε Άννα. Η Αγνή ήταν περίπου επτά ετών και επρόκειτο να παντρευτεί τον διάδοχο του θρόνου, Αλέξιο Β΄, ο οποίος τότε ήταν περίπου 11-12 ετών⁷⁴⁸.

Στον επιθαλάμιο λόγο που συνέθεσε ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης για την επίσημη υποδοχή της αφιχθείσας πριγκίπισσας στην πρωτεύουσα, ο συγγραφέας περιγράφει την πανηγυρική ατμόσφαιρα που επικρατούσε. Σύμφωνα με τον Ευστάθιο, οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης ήταν ενθουσιασμένοι, ενώ τα παιδιά ανέμεναν με ανυπομονησία την άφιξη της Αγνής επί ημέρες. Όταν ο στόλος πλησίαζε την πόλη, σύσσωμος ο λαός συγκεντρώθηκε στην αποβάθρα και τα τείχη της πόλης για να την υποδεχθεί με επευφημίες που έφθαναν μέχρι τον ουρανό⁷⁴⁹.

⁷⁴⁶ Παναγοπούλου, *Διπλωματικοί γάμοι*, 362-368· Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Β΄, 449-450, 460· Chalandon, *Les Comnène*, 599.

⁷⁴⁷ Γουλιέλμος της Τύρου, τ. Β΄, 450. Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρεται στον γάμο αλλά δεν δίνει λεπτομέρειες σχετικά με τις εκδηλώσεις, *Χρονική διήγησις*, 171.36-40.

⁷⁴⁸ Παναγοπούλου, *Διπλωματικοί γάμοι*, 368-376· Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Β΄, 458-460· A. Stone, The Oration by Eustathios of Thessaloniki for Agnes of France: A Snapshot of Political Tension Between Byzantium and the West, *Byzantion* 73 (2003) 112-126.

⁷⁴⁹ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος εοικῶς ἐπιβατηρίῳ ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγκίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν*, 254.44-55: Ὡς δὲ ἐγγὺς ἦν ὁ γλυκὺς τῆς ἐλπίδος καρπός, ἡ τοῦ ποθουμένου θέα, καὶ τρυφᾶν ἐξῆν τοὺς φιλοθεάμονας, ἐξεκενοῦτο μὲν ἡ πόλις ἐπ’ αὐτήν, συνέρρεον δὲ πάντες ἐπὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς ὄψεως, καὶ οὐδεὶς ὅστις ἐπὶ τοσοῦτον ἐθελόκακος ἦν καὶ τὸ καλὸν ὁκνῶν, ὥς μὴ θέλαιν κοινωνὸς εἶναι τῆς πανηγύρεως· ἔπληθεν ἡ αἰγιαλίτις ἅπασα καὶ ὄρον ἐποιεῖτο τοῦ θαλαττίου ὕδατος τὸ συστηματικὸν φῶλον τῆς πόλεως, οἱ καὶ κύματα μέγα βοῶντα ὑπερφωνοῦντες τὰς εὐφημίας ἀνύψουν ἕως καὶ εἰς οὐρανόν· οἱ ἐπὶ τῶν τειχισμάτων τῆς πόλεως, ἀλλ’ αὐτοὺς ἐστοιβασμένους οἷον εἶδεν ἄν τις ἐπ’ ἀλλήλους καὶ τεῖχος τούτῳ ἐπὶ τείχει ἑαυτοὺς σχεδιάζοντας· καὶ ὁ ἐκεῖθεν εὐφημητήριος ἀντεπηγῶν τοῖς κάτωθεν ἁρμονίαν ἐκίρνα, βαρεῖαν μὲν καὶ οἷαν καταβομβεῖν ἀκοάς, ἐπαζίαν δὲ ὁμῶς τῆς εορτῆς·

Στην άφιξη της Αγνής αναφέρεται και το εικονογραφημένο ποίημα του Codex Vaticanus gr. 1851, ανωνύμου συγγραφέα⁷⁵⁰. Το επιθαλάμιο ποίημα, το οποίο δεν σώζεται ολόκληρο, κατανέμεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος γίνεται λόγος για τις διαπραγματεύσεις της επιγαμίας. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας ζήτησε με γραπτή αίτηση προς έναν ηγεμόνα, ο οποίος σύμφωνα με τους μελετητές είναι ο Λουδοβίκος Ζ΄, τη σύναψη επιγαμίας μεταξύ του υιού του και της κόρης του ξένου ηγεμόνα. Ο ηγεμόνας, αποδεχόμενος την πρόταση, στέλνει στην Κωνσταντινούπολη ειδικό απεσταλμένο (*συγχαριάριο*) για να αναγγείλει την επικείμενη άφιξη της πριγκίπισσας. Στη συνέχεια το ποίημα κάνει λόγο για τα ευχάριστα συναισθήματα που προκλήθηκαν στον αυτοκράτορα, τους ευγενείς, αλλά και τον λαό, στο άκουσμα των νέων: *τίς τῆς καρδιᾶς του τὴν χαρὰν / νὰ ἰσχύσῃ καταλέξῃν, / τίς τοῦ λαοῦ τὴν χαρμονὴν / καὶ τῶν πιστῶν του πάντων...*⁷⁵¹ Στο δεύτερο μέρος πρωταγωνίστρια είναι η πριγκίπισσα η οποία καταφθάνει στην Κωνσταντινούπολη. Για την υποδοχή της νύφης και της συνοδείας της, ο αυτοκράτορας έστειλε εβδομήντα και παραπάνω γυναίκες συγγενείς του, μία εκ των οποίων πρόσφερε στην πριγκίπισσα βυζαντινό ένδυμα ώστε να είναι κατάλληλα ενδεδυμένη. Στο τελευταίο μέρος, η πριγκίπισσα παρουσιάζεται να μεταβαίνει *πλησίον τοῦ τοίχους ἔξωθεν / τῆς πόλεως τῆς μεγάλης, / τοῦ κάστρου τοῦ περιφανοῦς / τῆς χώρας τῶν ῥωμαίων*, όπου επρόκειτο να συναντήσει την Μαρία, αδελφή του μελλοντικού συζύγου της⁷⁵². Η τοποθεσία που έγινε η συνάντηση και, ουσιαστικά, επίσημη υποδοχή και παρουσίαση στην αυτοκρατορική οικογένεια, δεν μπορεί να οριστεί με βεβαιότητα. Από τους στίχους του ποιήματος, καθώς και τη μικρογραφία που απεικονίζει τη συνάντηση σε μία σκηνή, οδήγησε τους μελετητές στη σκέψη ότι επρόκειτο για το *Φιλοπάτιον* (στο βόρειο τμήμα των τειχών, απέναντι από το παλάτι των Βλαχερνών), το οποίο αναφερθήκαμε εκτενώς στο κεφάλαιο για το κυνήγι⁷⁵³.

⁷⁵⁰ Στην πρώτη έκδοση του ποιήματος, το 1901, από τον J. Strzygowski, αυτό είχε αποδοθεί σε γάμο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (*Das Epithalamion des Paläologen Andronikos II*, *BZ* 10 (1901) 546-567). Έναν χρόνο αργότερα, ο Σ. Παπαδημητρίου διατύπωσε την άποψη, που έγινε αποδεκτή, ότι το επιθαλάμιο ποίημα χρονολογείται το 1179 και αναφέρεται στον αρραβώνα του Αλεξίου Β΄ με την Αγνή της Γαλλίας (Ο επιθαλάμιος Ανδρονίκου II, τοῦ Παλαιολόγου, *BZ* 11 (1902) 452-460). Για το ποίημα βλ. Spatharakis, *The Portrait*, 210-230, ο οποίος συνοψίζει τις απόψεις των αναφερθέντων μελετητών και παραθέτει σε σειρά το κείμενο. Βλ. ακόμη M. Jeffreys, *The Vernacular* εισιτήριοι for Agnes of France, στο: *Byzantine Papers. Proceedings of the first Australian Byzantine Studies Conference Canberra, 17-19 May 1978*, Australia 1981, 101-115· C. J. Hilsdale Cecily, Constructing a Byzantine "Augusta:" A Greek Book for a French Bride, *The Art Bulletin* 87/3 (2005) 458-483· C. Hennessy, A child bride and her representation in the Vatican Epithalamion, cod. gr. 1851*, *BMGS* 30/2 (2006) 115-150.

⁷⁵¹ Spatharakis, *The Portrait*, 221-222.

⁷⁵² Spatharakis, *The Portrait*, 225.

⁷⁵³ Βλ. σ. 88-90. Maguire, *Philopation*, 74-75.

Μολονότι η Αγνή έφθασε στην Κωνσταντινούπολη το καλοκαίρι του 1179, ο αρραβώνας με τον Αλέξιο Β΄ έγινε στις 2 Μαρτίου 1180⁷⁵⁴. Παρών στην τελετή, όπως αναφέρθηκε, ήταν ο Γουλιέλμος της Τύρου, από τον οποίο μαθαίνουμε ότι έλαβε χώρα στην αίθουσα του Τρούλλου στο παλάτι των Βλαχερνών⁷⁵⁵.

Ο Μανουήλ Α΄ για τον εορτασμό των αρραβώνων παρέθεσε συμπόσιο στους ευγενείς, στα ανάκτορα⁷⁵⁶, ενώ πρόσφερε γεύματα στον Ιππόδρομο για τον λαό της Κωνσταντινούπολης. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο οποίος παρευρέθηκε στο γεγονός, περιέγραψε, με ιδιαίτερη ζωντάνια, το πλούσιο λαϊκό συμπόσιο, σε λόγο, εν είδει εκφράσεως, που συνέθεσε λίγες ημέρες μετά τα γεγονότα⁷⁵⁷. Ο Ευστάθιος τονίζει ότι πλήθος κόσμου είχε γεμίσει τους μικρούς και μεγάλους δρόμους (*ἄμφοδοι και λεωφόροι*), όμως, το μεγαλύτερο πλήθος είχε συγκεντρωθεί στον Ιππόδρομο, ουσιαστικά στοιβάχθηκε στις εξέδρες των δύο πλευρών (*διόλου γὰρ ὁ λαός ἐν αὐτοῖς εἰς πύκνωμα ἐστοιβάζετο*). Για την εκδήλωση τοποθετήθηκαν ξύλινα πρόχειρα κατασκευασμένα τραπέζια στην αρένα. Τα τραπέζια ξεκινούσαν από τον χώρο της αφετηρίας των ηνίοχων στο ΒΑ τμήμα του ιπποδρόμου και έφθαναν έως τους καμπτήρες, σημείο στο οποίο έκαναν στροφή τα άλογα για να συνεχίσουν την πορεία τους στην απέναντι πλευρά. Τραπέζια είχαν τοποθετηθεί και στην απέναντι πλευρά, μετά τη στροφή, στην ΝΑ πλευρά του ιπποδρόμου. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Ευστάθιος, δεν ήταν πολλά στον αριθμό, καθώς το συγκεκριμένο τμήμα του ιπποδρόμου (ΒΔ των εξεδρών) ήταν εκτεθειμένο στον χειμερινό αέρα. Γύρω από τα τραπέζια, τα οποία ήταν καλυμμένα με τραπεζομάντηλα, είχαν τοποθετηθεί ξύλινοι πάγκοι (*κλισμοί ή δίφροι*) για να κάθεται ο κόσμος. Ο Ευστάθιος σχολιάζει το γεγονός ότι οι στάβλοι του ιπποδρόμου είχαν μετατραπεί σε κουζίνες⁷⁵⁸. Από τα λεγόμενά του προκύπτει ότι προσφέρθηκαν δυο γεύματα, πιθανώς ένα την ημέρα των αρραβώνων, στις 2 Μαρτίου και ένα την επομένη ημέρα (3 Μαρτίου)⁷⁵⁹. Το πρώτο γεύμα, κατά τον Ευστάθιο, ήταν πιο χαρούμενο, ενώ το δεύτερο ήταν περισσότερο σεμνό και σοβαρό, χωρίς να λείπει όμως η διασκέδαση⁷⁶⁰. Στο δεύτερο γεύμα είχαν ορισθεί άνθρωποι οι οποίοι φρόντιζαν για την τήρηση της τάξης. Και σε αυτό υπήρχε αφθονία φαγητού

⁷⁵⁴ Για το ζήτημα αν έγινε αρραβώνας ή γάμος, το οποίο δίχασε τους ερευνητές βλ. Παναγοπούλου, *Διπλωματικοί γάμοι*, 371, όπου είναι συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁵⁵ Γουλιέλμος της Τύρου, τ. Β΄, 450.

⁷⁵⁶ Ευστάθιος, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν*: 172.76-81.

⁷⁵⁷ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν, ὅτε οἱ τῶν βασιλικῶν παίδων ἐτελοῦντο γάμοι*. Για τον λόγο του Ευσταθίου βλ. Πολέμης, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν*. Stone, *Eustathios and the wedding banquet*.

⁷⁵⁸ Ευστάθιος, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν*: 171-173.

⁷⁵⁹ Stone, *Eustathios and the wedding banquet*, 39.

⁷⁶⁰ Ευστάθιος, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν*: 175.5-9.

και κρασιού, ωστόσο, όταν οι παρευρισκόμενοι χόρταιναν, δεν σηκώνονταν για να χορέψουν και να αστερευτούν⁷⁶¹. Ο Ευστάθιος παραθέτει σπαρταριστές λεπτομέρειες του συμποσίου, όπως τους πεινασμένους που άρπαζαν το φαγητό από τα τραπέζια, άλλους που γέμιζαν με φαγητό και κρασί μικρούς κάδους για να πάρουν στο σπίτι τους ή τους μεθυσμένους που παραπατούσαν και έπεφταν καταγής σαν να τους παρέσυρε το ποτάμι, προκαλώντας γέλιο στους θεατές⁷⁶².

Ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος νυμφεύθηκε την Μαργαρίτα, κόρη του βασιλέα της Ουγγαρίας, Βέλα Γ΄, στα τέλη του 1185 ή στις αρχές του 1186⁷⁶³. Ο Νικήτας Χωνιάτης μάς πληροφορεί ότι ο Ισαάκιος, για να καλύψει τα έξοδα του γάμου του, επέβαλε βαριά φορολογία στις βουλγαρικές πόλεις της περιοχής της Αγχιάλου· ενέργεια η οποία υπήρξε αιτία επανάστασης εκ μέρους των κατοίκων⁷⁶⁴. Ο Χωνιάτης συνέθεσε για τον γάμο του Ισαακίου, ακόμη επιθαλάμιο λόγο⁷⁶⁵, καθώς και *Στίχους ἐπὶ ταῖς ἀναφωνήσεσι τῶν δήμων*⁷⁶⁶, στους οποίους τονίζεται η χαρμόσυνη ατμόσφαιρα: *Ἰδοὺ καιρὸς εὐφρόσυνος καὶ χαρμονῆς ἡμέρα· / πάντες ἀγαλλιάσθωσαν, τὰ πάντα μειδιάτω / ταῖς ἐορταῖς καὶ τελεταῖς τῶν αὐτοκρατόρων*.

Τέλος, όσον αφορά στους ταυτόχρονους γάμους των θυγατέρων του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, τον Φεβρουάριο του 1200, αναφερθήκαμε αναλυτικά στο κεφάλαιο περί μίμων⁷⁶⁷. Αρκεί εδώ να υπενθυμίσουμε ότι δεν ακολουθήθηκε ο εθιμοτυπικός εορτασμός των αυτοκρατορικών γάμων, δηλαδή τελετή στο Ιερό Παλάτιο και ιππικοί αγώνες στον Ιππόδρομο. Ο γάμος τελέστηκε στο παλάτι των Βλαχερνών σε στενό οικογενειακό κύκλο. Για την διασκέδαση των παρευρισκομένων διοργανώθηκε μιμητική παράσταση ιππικών και αθλητικών αγώνων σε αυτοσχέδιο κατασκευασμένο θέατρο⁷⁶⁸.

⁷⁶¹ Ευστάθιος, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν*: 175.80-91.

⁷⁶² Ευστάθιος, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν*: 176-177.

⁷⁶³ Παναγοπούλου, *Διπλωματικοί γάμοι*, 379-386.

⁷⁶⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 368.47-48 *Τὰ δὲ γαμοδαΐσια θύειν ἀπὸ χρημάτων δημοσίων σμικρολογούμενος ἀμισθὶ ταῦτα ἐκ τῶν οἰκείων συνέλεγε χώρων*.

⁷⁶⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Ἐπιθαλάμιος ὀπηνίκα ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος ἠγάγετο εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα τοῦ ῥηγὸς Οὐγγρίας τοῦ Βελᾶ, ἥ καὶ ὠνομάσθη Μαρία· ἐγράφη δὲ βασιλικοῦ γραμματικοῦ ἔτι ὄντος*. Van Diēten, *Niketas Choniates*, 87-95.

⁷⁶⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Στίχοι τοῦ Χωνιάτου ἐπὶ ταῖς ἀναφωνήσεσι τῶν δήμων, ὀπηνίκα ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος συνεζύγη τῇ θυγατρὶ τοῦ ῥηγὸς Οὐγγρίας Βελᾶ*.

⁷⁶⁷ Βλ. σ. 136-137

⁷⁶⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 508.83-509.17.

8. Κοινωνικές συναθροίσεις – Συμπόσια

Σε προηγούμενες ενότητες έγινε ήδη λόγος για την παράθεση συμποσίων στο πλαίσιο διαφόρων εορτασμών, δημόσιου χαρακτήρα ή ιδιωτικού. Με τον όρο «συμπόσιο» δηλώνεται η συνεστίαση κατά την οποία μαζί με το φαγητό προσφέρονται ποτά στους μετέχοντες⁷⁶⁹. Εκτός από το *συμπόσιον*, στα βυζαντινά κείμενα, η παράθεση γεύματος, αποδίδεται και με τις λέξεις *ἐνώχια*, *τράπεζα*, *ἐστίασις*. Το βυζαντινό συμπόσιο δεν θυμίζει με κανέναν τρόπο τον αρχαίο κοινωνικό θεσμό του συμποσίου⁷⁷⁰. Πρόκειται για κοινωνική εκδήλωση η οποία αποσκοπούσε στη ψυχική χαλάρωση, την κοινή ευχαρίστηση όλων των συμμετεχόντων και στη διαμόρφωση και την ενίσχυση των φιλικών σχέσεων.

Είναι γνωστό ότι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, με αφορμή ευχάριστα γεγονότα, όπως γενέθλια του αυτοκράτορα, αναγόρευση, γάμος, γέννηση, πολεμική νίκη, υποδοχή ξένων ηγεμόνων αλλά και θρησκευτικές εορτές, παρέθεταν γεύμα στα ανάκτορα με προσκεκλημένους συγγενείς και στενούς φίλους του, άρχοντες και μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ήδη αναφερθήκαμε στην προτίμηση του Ισαακίου Β΄ στα συμπόσια, ο οποίος, όπως σχολιάζει επικριτικά ο Νικήτας Χωνιάτης, παρέθετε καθημερινώς «τράπεζαν Συβαρίτιδαν», με τους γλυκύτερους χυμούς, βουνά ολόκληρα από ψωμιά και κοπάδια ψαριών μαζί με πελάγη κρασιού⁷⁷¹. Φρόντιζε μάλιστα να καλεί μίμους προς τέρψιν των συνδαιτυμόνων με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον μίμο Χαλιβούρη και το λογοπαίγνιο/αστείο που ανέφερε, στο οποίο ανταποκρίθηκαν οι παριστάμενοι γελώντας⁷⁷².

Έγινε λόγος, επίσης, για συμπόσια τα οποία διοργανώθηκαν για τον εορτασμό οικογενειακών εορτών της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως συνέβη στην περίπτωση της γέννησης του Αλεξίου Β΄, στον γάμο του Μανουήλ Α΄ με τη Μαρία της Αντιοχείας και στους αρραβώνες του Αλεξίου Β΄ με την Αγνή της Γαλλίας.

⁷⁶⁹ Συμπόσιον <συμπότης < συν+πότης.

⁷⁷⁰ Το αρχαίο συμπόσιο χωριζόταν σε δύο στάδια. Το πρώτο στάδιο ήταν αφιερωμένο στο φαγητό. Το δεύτερο στάδιο ήταν αφιερωμένο σε συζητήσεις (κυρίως φιλοσοφικού περιεχομένου), στη διασκέδαση και στην κατανάλωση ποτού. Κατά την τέλεση του συμποσίου ακολουθούσαν ένα συγκεκριμένο τυπικό. Πολλές φορές για τη διασκέδαση των συμποσιαστών καλούνταν χορευτές, ακροβάτες και εταίρες. Στη γιορτινή ατμόσφαιρα συνέτειναν μερικές φορές και διάφορα παιχνίδια, είτε πνευματικά (αινίγματα, γρίφοι) είτε επιδειξιότητας, όπως ο κότταβος ή ο ασκολιασμός. Το συμπόσιο ως πρακτική εισήγαγε κι ένα πραγματικό λογοτεχνικό ρεύμα, τη «συμποσιακή λογοτεχνία» (π.χ. το *Συμπόσιον* του Πλάτωνα, το ομώνυμο έργο του Ξενοφώντα, *Το Συμπόσιον των Επτά Σοφών* του Πλουτάρχου, οι *Δειπνοσοφισταί* του Αθήναιου).

⁷⁷¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 441.

⁷⁷² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 441.20-442.30.

Είναι σαφές ότι η συμποτική *εὐφροσύνη* επιτυγχάνονταν με την κατανάλωση φαγητού και ποτού, και την παρουσίαση ψυχαγωγικών θεαμάτων, όπως χορός, μουσική και θεατρικές παραστάσεις. Η άφθονη κατανάλωση οίνου συχνά μπορούσε να προκαλέσει την άσεμνη συμπεριφορά των συμμετεχόντων⁷⁷³. Στο συμβουλευτικό ποίημα *Σπανέας*, ο ανώνυμος συγγραφέας προτρέπει τον νεαρό να αποφεύγει τα συμπόσια και αν τύχει να καθίσει σε δείπνο να αποχωρήσει από το τραπέζι πριν τον νικήσει το κρασί και εμπεριέλθει στην κατάσταση της μέθης, διότι αποτελεί πηγή μεγάλων κακών, βλάπτει όχι μόνο το σώμα αλλά και την ψυχή⁷⁷⁴.

Σε μία τέτοιου είδους εκτροπή από την αρμόζουσα κοινωνική συμπεριφορά αναφέρεται ο Νικήτας Χωνιάτης στη διήγησή του σχετικά με τον χαρακτήρα του Ιωάννη Καματηρού, εξάδελφου του Μανουήλ Α΄ και με το αξίωμα του λογοθέτη του δρόμου. Σύμφωνα με τον ιστορικό, έκανε έντονη την παρουσία του στα αυτοκρατορικά τραπέζια με τα περίφημα αστεία που έλεγε και την προτίμηση του στο φαγητό, το ποτό, τη μουσική και το χορό. Σε δείπνο του Μανουήλ ο Καματηρός στοιχημάτισε με τον αυτοκράτορα, σε άφθονα χρυσά νομίσματα και πολύτιμα υφάσματα, αν θα μπορούσε να πιεί όλο το νερό της δεξαμενής που άλλοτε βρισκόταν στην αυλή του τρικλίνου του Νικηφόρου Β΄ Φωκά, πάνω από τον Βουκολέοντα, και από τον αυτοκράτορα είχε μεταφερθεί στον μεγάλο τρίκλινο που ο ίδιος είχε κτίσει στις Βλαχέρνες. Χωρίς καθόλου ο λογοθέτης να χάσει καιρό, έσκυψε στη γεμάτη νερό δεξαμενή και ήπие όλο το νερό, κόβοντας μόνο μία φορά τη συνέχεια της πόσης. Κατάπληκτος ο αυτοκράτορας κατέβαλε στο συγγενή του το στοίχημα που είχε βάλει⁷⁷⁵.

Όπως για την αυτοκρατορική οικογένεια και την αριστοκρατία, κατά τον ίδιο τρόπο και για τον λαό, εκτός από τον γάμο, τα βαφτίσια και τα γενέθλια, αφορμή για συνάντηση και συνεστίαση συγγενών και φίλων αποτελούσαν διάφορα αναπάντεχα, αλλά ευχάριστα γεγονότα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας σύναξης είναι το συμπόσιο και πανηγύρι με πλούσια εδέσματα, κρασί και τραγούδι για τον εορτασμό της επανένωσης των πρωταγωνιστών με τους γονείς τους στο μυθιστόρημα του Θεόδωρου Προδρόμου⁷⁷⁶. Το ίδιο μοτίβο ακολουθεί και ο Ευγενιανός στο μυθιστόρημά του *Δροσίλλα και Χαρικλῆς*. Το ζευγάρι εορτάζει το τέλος της περιπέτειάς του με δείπνο, μουσική και χορό στο σπίτι της Βαρυλλίδος⁷⁷⁷.

⁷⁷³ Ο Κεκαυμένος συμβουλεύει τον νέο να αποφεύγει τα συμπόσια, ακόμα και αν τον χλευάσουν ως ακοινώνητο και φιλάργυρο, επειδή είναι τόπος μωρολογίας και φλυαρίας (*Στρατηγικόν*, 140).

Σύμφωνα με τη Νεαρά 117 του Ιουστινιανού και τη Νεαρά 31 του Λέοντος ΣΤ΄, ο σύζυγος δικαιούται να διαζευχθεί τη γυναίκα του, αν εκείνη διανυκτέρευσε εκτός σπιτιού ή συμμετείχε σε συμπόσιο με ανάρμοστη συμπεριφορά.

⁷⁷⁴ *Σπανέας*, 185.266-186.275.

⁷⁷⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 114.15-28.

⁷⁷⁶ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη και Δοσικλῆς*, 135.229-231· 141.403-405· 159.380-382.

⁷⁷⁷ Νικήτας Ευγενιανός, *Δροσίλλα και Χαρικλῆς*, 187.272-188.279.

Τέλος, το γεύμα αποτελούσε έκφραση φιλοξενίας και καλής συμπεριφοράς. Ο Τιμαρίων τονίζει με έκπληξη το πόσο πλουσιοπάροχα και με προθυμία φιλοξενήθηκε από φίλους του που έμεναν κοντά στη διαδρομή του ταξιδιού του στη Θεσσαλονίκη⁷⁷⁸. Στον Θεόδωρο Πρόδρομο, η Ροδάνθη και ο Δοσικλής μετά την άφιξή τους στη Ρόδο έλαβαν πρόσκληση για δείπνο στο σπίτι του Γλαύκωνα. Χορός και τραγούδι συνόδευε το πλούσιο τραπέζι. Ο Στρατοκλής τραγουδούσε, ενώ ο Ναυσικράτης χόρευε⁷⁷⁹. Αστεία και γέλια συμπλήρωναν την εύθυμη ατμόσφαιρα⁷⁸⁰.

9. Παιχνίδια ενηλίκων

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, το παιχνίδι είναι μία ελεύθερη δραστηριότητα, οργανωμένη ή αυθόρμητη, ενηλίκων και παιδιών, που αποσκοπεί στην ψυχαγωγία και διασκέδαση⁷⁸¹. Το παιχνίδι, βέβαια, αποτελεί παναθρώπινη δραστηριότητα με αδιάκοπη συνέχεια από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα⁷⁸².

⁷⁷⁸ Τιμαρίων, 110.40-112.43 και άπλως, ἥν οὐδείς ὅστις ἡμᾶς ἰδὼν οὐκ ἐξένισεν. ἐστιάσεις δὲ τούτων πολυτελεῖς καὶ ἡδείας τί ἂν καταλέγοιμι, ἅπαζ ὑποθέμενος ταύτας τῷ λόγῳ σατραπικὰς καὶ τυραννικὰς;

⁷⁷⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος, Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς, 22.105-110

οὕτω μὲν εἶχε τῆς καθέδρας ἡ θέσις·

καὶ πάντες εἰσιτῶντο λαμπροῖς σιτίοις.

ὑπὸ Στρατοκλεῖ λιγυρῶς κεκραγότες,

ψδῆς ἀγαθῆς ἐμμελῶς ἤγουνμένω.

εὐθὺς δ' ἀναστὰς τοῦ πότου Ναυσικράτης

ὄρχησιν ὥρχησατο ναυτικώτεραν.

⁷⁸⁰ Θεόδωρος Πρόδρομος, Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς, 23.115-118

ἄλλοις ἐραστὸν τῆς μελωδίας πλέον

τὸ στρέμμα καὶ λύγισμα τοῦ Ναυσικράτους,

ἀγροικικὸν μὲν (τί γὰρ ἦ Ναυσικράτους;),

οὐ μὴν γελώτων ἐνδεὲς καὶ χαρίτων·

⁷⁸¹ Βλ. σ. 18-19

⁷⁸² Οι πρώτες αναφορές σε παιχνίδια προέρχονται από τον αρχαίο αιγυπτιακό πολιτισμό (περίπου 3000 π.Χ.). W. Crist – A.E. Dunn-Vaturi – A. J. de Voogt, *Ancient Egyptians at Play Board Games Across Borders*, London 2016, 46. Για τα παιχνίδια στην κλασική αρχαιότητα υλοποιείται ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο *Locus Ludi: The Cultural Fabric of Play and Games in Classical Antiquity*, όπου βρίσκεται συγκεντρωμένη όλη η σχετική βιβλιογραφία (<https://locusludi.ch/bibliography/>).

Το παιχνίδι στο Βυζάντιο είναι ένα θέμα που έχει μελετηθεί πολύ λίγο. Ο πρώτος που ασχολήθηκε είναι ο Φ. Κουκουλές στο έργο του *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, στο οποίο αφιερώνει τα κεφάλαια «Τα παιδικά παίγνια» και «Παίγνια ανδρών» (τ. Α1, 161-224). Για τα βυζαντινά παιχνίδια βλ. ακόμα Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Β', Αθήνα 1950, 366-369· Α. Karpozelos, *Games Board, ODB*, τ. Β', 820· M. Grünbart, *Spiele, LexMA*, τ. Ζ', 2111· Μ. Τουρτόγλου, Τα τυχερά παιχνίδια στα βυζαντινά νομικά κείμενα, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 5 (1996) 97-100· Χ. Λάζος, *Παίζοντας στον χρόνο: αρχαιοελληνικά και βυζαντινά παιχνίδια 1700 π.Χ. – 1500 μ.Χ.*, Αθήνα 2002· D. R. Reinsch, *Das Berliner "Kugelspiel". Eine Luxusversion des später verbotenen Glücksspiels equi lignei / ξύλινον ιππικόν*, στο: Α. Αβραμέα – Α. Λαΐου – Ε. Χρυσός (επιμ.): *Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα 2003, 443-449· Σ. Τρωιάνος, *Κυνήγι της τύχης και μασκαράτες στον κόσμο του Βυζαντίου*, *Λαογραφία* 41 (2007-2009) 411-431· Ch. Roueché, *Late Roman and Byzantine Game Boards at Aphrodisias*, στο: I.L. Finkel (επιμ.), *Ancient Board Games in Perspective: Papers*

Εξαιρετικά πολύτιμη πηγή για τα παιχνίδια στην αρχαιότητα αποτελεί το κείμενο του Σουητώνιου με τίτλο *Περὶ τῶν παρ' Ἑλλήσι παιδιῶν*, το οποίο δεν σώζεται, ωστόσο, αποσπάσματά του παραδίδονται από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης⁷⁸³. Ας σημειωθεί ότι ο Ευστάθιος, ως γνωστόν, εξοικειωμένος με την αρχαία ελληνική γραμματεία, στο έργο του συχνά παραθέτει χωρία αρχαίων συγγραφέων, αυτολεξεί ή σε παράφραση, πολλές φορές όμως χωρίς αναφορά, γεγονός το οποίο δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν οι πληροφορίες που παρέχει αφορούν την εποχή του ή προέχονται από απολεσθείσες πηγές. Την ίδια δυσκολία αντιμετωπίζει ο μελετητής και για το θέμα των παιχνιδιών. Παρά ταύτα, τα σχόλια του Ευσταθίου στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια είναι διαφωτιστικά, τόσο για τα αρχαία, όσο και για τα παιχνίδια της περιόδου που μας απασχολεί. Σε γενικές γραμμές, πενιχρές μαρτυρίες περί του θέματος στην υπό εξέταση εποχή εντοπίζονται σε διάφορων ειδών κείμενα, όπως ιστοριογραφικά, νομικά, επιγράμματα, λεξικά και σχόλια σε αρχαίους συγγραφείς.

Κατά την μελέτη των παιχνιδιών, δεν διαπιστώθηκε ότι στην αρχαιότητα και τους βυζαντινούς χρόνους υπήρχε ταξινόμηση των παιχνιδιών⁷⁸⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη η αναζήτηση της προέλευσης των επιμέρους παιχνιδιών. Πολλά από τα παιχνίδια των Βυζαντινών προέρχονται από την αρχαιότητα, ενώ άλλα έχουν εισαχθεί από άλλους πολιτισμούς.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των παιχνιδιών κατά τον 12ο αιώνα, ίσως θα πρέπει να επισημανθεί, το εν μέρει αυτονόητο, ότι τα παιχνίδια όχι μόνο αποτελούσαν μέσο ψυχαγωγίας αλλά είχαν και έναν κοινωνικό ρόλο, καθότι κατά κανόνα σε αυτά συμμετείχαν περισσότερα του ενός προσώπων. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Ιωάννη Μόσχου στον επιτάφιο λόγο του για τον Λουκά Νοταρά ότι στην οικία του δούκα προσέρχονταν άνδρες νεαρής

from the 1990 British Museum Colloquium, with Additional Contributions, London 2007, 100-105· H. Αναγνωστάκης – Α. Λαμπροπούλου, Το άθρυμα στο Βυζάντιο, στο: Κ. Γκουγκουλή – Δ. Καρακατσάνη, (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα 2008, 68-89· P. Odorico, Le backgammon de Kékaumenos. À propos d'un passage peu clair et d'une bataille peu connue. *ZRVI* 50 (2013) 423-431· Φ. Σπίγγου, Πῶς δεῖ εὐρίσκειν τὸ δακτύλιον: Byzantine Game or a Problem from Fibonacci's Liber Abaci? Unpublished notes from ms. Athen. EBE 2429, *Byzantion* 84 (2014) 357-369.

⁷⁸³ Ο Jean Taillardat προσπάθησε να ανασυνθέσει το κείμενο του Σουητώνιου: *Suétone Περὶ βλασφημιῶν, Περὶ παιδιῶν (extraits Byzantins)*, Paris 1967. Άλλες πλούσιες σε πληροφορίες πηγές για τα παιχνίδια είναι το *Ὄνομαστικόν* του Πολυδεύκη, το λεξικό του Ησύχιου και η *Σουίδα*.

⁷⁸⁴ Αντιθέτως στη σημερινή εποχή, κατά το νομικό δίκαιο, τα παιχνίδια διακρίνονται, αναλόγως με τον παράγοντα τύχη και την τεχνική δεξιότητα του παίκτη, σε: 1. *τυχερά παιχνίδια*, καθώς βασικό ρόλο στην έκβασή τους παίζει η τύχη. Τέτοιου είδους παιχνίδια, παραδείγματος χάριν, είναι οι κύβοι, 2. *μικτά παιχνίδια*, τα οποία εξαρτώνται τόσο από την τύχη όσο και από τις διανοητικές ικανότητες του παίκτη, όπως είναι το τάβλι, 3. *τεχνικά παιχνίδια*, που μοναδικός παράγοντας για την εξέλιξη του παιχνιδιού είναι η τεχνική και διανοητική ικανότητα του παίκτη. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν το σκάκι και η ντάμα.

ηλικίας, οι οποίοι *πεττοῖς πρὸς ψυχαγωγίαν ἔχρῳντο*⁷⁸⁵. Η ροπή των Βυζαντινών προς τα παιχνίδια ήταν ισχυρή και επηρέαζε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Τόσο στο εκκλησιαστικό όσο και στο κοσμικό δίκαιο γίνεται λόγος στα παιχνίδια, γεγονός που δείχνει τη σημασία τους για τη βυζαντινή κοινωνία.

Οι πληροφορίες για τα παιχνίδια, όπως αναφέρθηκε, είναι περιορισμένες, και όσον αφορά τον 12ο αιώνα οι συγγραφείς υπογραμμίζουν ομόφωνα ότι η «κυβεία», η «πεττεία», ο «αστραγαλισμός» και το «ζατρίκιον» αποτελούσαν αγαπητά παίγνια στην εποχή τους.

Ο όρος «κυβεία» δήλωνε, εκτός από το παιχνίδι με τα ζάρια, γενικότερα τα τυχερά παιχνίδια που είχαν ως στόχο το κέρδος· «κυβευτής» ή «κοττιστής» ήταν γενικότερα ο παίκτης. Οι *κύβοι* αντιστοιχούν στα σημερινά ζάρια, ήταν εξάπλευροι, από ξύλο ή πέτρα και έφεραν σε κάθε πλευρά τους σημάδια σε άρτιο ή περιττό αριθμό⁷⁸⁶. Από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης προκύπτει ότι τον 12ο αιώνα το παιχνίδι παιζόταν με δυο κύβους και όχι με τρεις όπως στην αρχαιότητα, αλλαγή η οποία επήλθε κατά τη ρωμαϊκή εποχή και διατηρείται έως σήμερα⁷⁸⁷. Από τον σχετικά μεγάλο αριθμό μαρτυριών, φαίνεται ότι στους βυζαντινούς χρόνους η κυβεία αποτελούσε ένα από τα πιο διαδεδομένα παιχνίδια. Ωστόσο, είναι ασαφής η χρήση των όρων *κυβεία* και *πεττεία* με συνέπεια να μην είναι βέβαιος ο μελετητής για το είδος του παιχνιδιού που αναφέρεται σε συγκεκριμένη περίπτωση. Ακριβέστερα, ο όρος *πεσσεία*, ο οποίος κανονικά δήλωνε το παιχνίδι επιδεξιότητας χρησιμοποιείτο προκειμένου να δηλώσει και την κυβεία, η οποία ήταν τυχερό παιχνίδι. Ο Ευστάθιος αρχικά κατατάσσει την *πεσσεία* στα τυχερά παιχνίδια (ετυμολογεί τη λέξη *πεσσός* από το *πεσεῖν* με διπλασιασμό του -σ-, το οποίο δήλωνε κάτι που συνέβαινε τυχαία), στη συνέχεια, όμως, τονίζει *Ἰστέον δὲ ὅτι φανερά*

⁷⁸⁵ Ἰωάννης Μόσχος, *Ἐπιτάφιος λόγος ἐπὶ τῷ ἐνδοξοτάτῳ καὶ ἐκλαμπροτάτῳ μακαρίτῃ μεγάλῳ δουκὶ κυρῷ Λουκᾷ τῷ Νοταρᾷ, Ἰωάννου τοῦ Μόσχου*, 419. Τον ψυχαγωγικό αλλά και παιδαγωγικό χαρακτήρα των παιχνιδιών επισημαίνουν και αρχαίοι συγγραφείς όπως ο Σοφοκλής με τις φράσεις *τερπὸν ἀργίας ἄκος* και *χρόνου τε διατριβὰς σοφωτάτας* (S. Radt, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, τ. Δ', Göttingen 1977, 386-387), ο Ευριπίδης με τη φράση *πεσσῶν ἡδομένους μορφαῖσι πολυπλόκοις* (*Ιφιγένεια ἐν Αὐλίδι*, στ. 196-197) και ο Φλάβιος Φιλόστρατος (2ος-3ος αι. μ.Χ.) με τη μαρτυρία *οὐ ράθυμον παιδιὰν ἀλλ' ἀγχίνουν τε καὶ ἔσω σπουδῆς* (*Ἡρωικός* 33.4). Ο Νεοπλατωνικός φιλόσοφος Ερμείας (5ο αι. μ.Χ.), στα σχόλια του στον *Φαίδρο* του Πλάτωνα γράφει: *ἔπειτα πεττεῖαν καὶ κυβεῖαν κατηριθμήσατο, τῷ ὄντι λοιπὸν περὶ τὰ αἰσθητὰ καταγόμενος, ἅπερ χαριεντισμοῦ χάριν παραδέδοται, καὶ αὐτὰ χρήσιμα ὄντα καὶ δυνάμενα ἀφέλκειν ἡμᾶς τῶν ἄλλων ἐπιθυμιῶν ἐν λογικῇ παιδείᾳ τάττων τὸ ἄλογον* (C. M. Lucarini – C. Moreschini (επιμ.), *Hermias Alexandrinus: In Platonis Phaedrum Scholia*, Berlin 2012, 268).

⁷⁸⁶ Οι *κύβοι* αναφέρονται στις γραπτές πηγές και ως *πεσσοί*, *βόλοι* ή *βόλια*, *κόττοι* ή *κόττια* και *ζάρια*. Το δε *πεττεῖν* δηλώνεται και με τη λέξη *ταβλίζειν*. Σημειωτέον ότι η ορολογία για τα βυζαντινά παιχνίδια προέρχεται κυρίως από την αρχαία γραμματεία. Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Α1, 193-194, 205.

⁷⁸⁷ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. Γ', 921.22-922.1: *Οὐκ ἂν δὲ εἴη ἐνταῦθα κενόν, ἐπισημῆνασθαι ὅτι τε τρισὶ τὸ παλαιὸν κύβοις ἔχρῳντο καὶ οὐ δύο κατὰ τοὺς ὕστερον* και τ. Α', 28.25-26: *καὶ ὅτι ἔχρῳντο οἱ παλαιοὶ τρισὶ κύβοις. καὶ οὐχ' ὥσπερ οἱ νῦν, δυοί.*

διαφορά ἐστὶ κύβων καὶ πεσσῶν παρὰ τοῖς παλαιοῖς.⁷⁸⁸ Ενδεχομένως ἡ Άννα Κομνηνὴ εἶχε ὑπόψιν τῆς αὐτῆς ταύτιση ὅταν διαμαρτυρόταν επανειλημμένα γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τῶν αριστοκρατῶν στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ καὶ θρηνοῦσε γιὰτὶ οἱ ευγενεῖς εγκατέλειπαν τὶς σοβαρὲς ασχολίες τοὺς γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ (τυχερά) παιχνίδια καὶ σὲ ἄλλες ανεπίτρεπτες διασκεδάσεις: *ἀλλὰ νῦν οὐδ' ἐν δευτέρῳ λόγῳ τὰ περὶ τούτων τῶν μετεώρων καὶ ποιητῶν καὶ αὐτῶν συγγραφέων καὶ τῆς ἀπὸ τούτων ἐμπειρίας· πεττεία δὲ τὸ σπούδασμα καὶ ἄλλὰ τα ἔργα ἀθέμιτα*⁷⁸⁹. Ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἡ συγγραφέας σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου τῆς ἀναφέρεται, χωρὶς νὰ ἀσκεῖ κριτικὴ, στὴν ἐνασχόληση τοῦ Ἀλεξίου Α΄ μετὸ σκάκι, τὸ ὁποῖο κατατάσσεται σήμερα στὰ πνευματικὰ παιχνίδια. Επομένως, φαίνεται ὅτι ἡ δυσἀρέσκειά τῆς οφειλόταν στὴ δοκιμὴ τῆς τύχης καὶ τοῦ εὐκόλου κέρδους, στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζαν τὰ κυβευτικά καὶ δὲν ἀπορρίπτει συλλήβδην τὰ παιχνίδια. Ἐνας ἄλλος συγγραφέας ποὺ μεταδίδει μιὰ ἐντονη αἴσθησις επικριτικῆς στάσης ἀπέναντι στὴν κυβεία εἶναι ὁ Νικήτας Χωνιάτης. Σύμφωνα μετὸν ἱστορικὸ, ὁ Ἰσαάκιος Β΄, λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Λατίνους, ἀποδοκίμαζε τὴ συμπεριφορὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ, Ἀλεξίου Δ΄, ὁ ὁποῖος εἰς γὰρ τὰς τῶν βαρβάρων σκηνὰς μετὰ μετρίων ὁπαδῶν περαιούμενος συνεκραιπάλα τοῖς ἐν αὐταῖς καὶ συνδιημερεύων ἐκύβευεν⁷⁹⁰.

Ὁ ὅρος *πεττεία* ἢ *πεσσεία*, ἀρχικὰ, ἀναφερόταν σὲ μιὰ ομάδα παιχνιδιῶν, νοητικῶν δραστηριοτήτων, τὰ ὁποῖα παίζονταν μετὰ ψηφίδες (*πεσσοί* ἢ *πεττοί*), τὶς ὁποῖες μετακινούσαν οἱ παῖκτες πάνω σὲ χαραγμένη τετράγωνη ἐπιφάνεια⁷⁹¹. Ἡ *πεττεία* ἀποτελεῖ τὴν παλαιότερη μορφή ἐλληνικοῦ ἐπιτραπέζιου παιχνιδιοῦ· ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ὅμηρο ὡς παιχνίδι τὸ ὁποῖο πρόσφερε ευχαρίστησις τοὺς μνηστήρες ποὺ ἐπαιζαν μπροστὰ στὶς πύλες τῆς οἰκίας τοῦ Ὀδυσσεύ: *πεσσοῖς προπάροιθε θυράων θυμὸν τέρπειν*⁷⁹². Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, σχολιάζοντας τὸν ὁμηρικὸ στίχο, δράττεται τῆς ευκαιρίας καὶ ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὰ παιχνίδια τῆς ἀρχαιότητος *πεττεία* καὶ *κυβεία*, παραδίδοντας ταυτοχρόνως πληροφορίες γιὰ τὴ δικὴ τοῦ ἐποχὴ⁷⁹³. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν Ὀδύσσεια δὲν περιγράφεται ὁ τρόπος διεξαγωγῆς τοῦ παιχνιδιοῦ, ὅπως θὰ κάνει ἀργότερα ὁ Ἀθήναιος στο

⁷⁸⁸ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. Α΄, 27.53-58. Καὶ ὁ Ησύχιος στὸ *Λεξικόν* τοῦ, στὸ λήμμα *πεσσά πεντάγραμμα*, γράφει: *διαφέρει δὲ πετ(τ)εῖα κυβείας. ἐν ἧ μὲν γὰρ τοὺς κύβους ἀναρρίπτουσιν· ἐν δὲ τῇ πετ(τ)εῖα αὐτὸ μόνον τὰς ψηφίδας μετακινουσι.*

⁷⁸⁹ Άννα Κομνηνὴ, *Ἀλεξιάς*, 485.23-25.

⁷⁹⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 557.16-18.

⁷⁹¹ Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα προκύπτει ὅτι υπήρχαν τρία εἶδη *πεττείας* στὴν ἀρχαιότητα: α) τὰ *πεσσά πεντάγραμμα*, β) ὁ *διαγραμματισμός*, καὶ γ) τὸ παιχνίδι *πόλεις* ἢ *χώρα παίζειν*. Λάζος, *Παίζοντας στὸ χρόνο*, 471.

⁷⁹² *Ὀδύσεια*, 1.107. Γιὰ τὸ παιχνίδι τῶν μνηστήρων βλ. τὴν κοινωνιολογικὴ προσέγγισις τῆς Leslie Kurke, *Ancient Greek Board Games and How to Play Them*, *Classical Philology* 94 (1999) 247-267.

⁷⁹³ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. Α΄, 27.49-29.50.

έργο του Δειπνοσοφισταί. Τα λόγια του Αθήναιου παραθέτει αυτολεξεί ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, κατονομάζοντας μάλιστα την πηγή, σε άλλο σημείο των σχολίων του, στο οποίο αναφέρεται στον Ευρύμαχο, έναν από τους μνηστήρες⁷⁹⁴.

Όσον αφορά το ζήτημα της προέλευσης του εν λόγω παιχνιδιού, η ελληνική παράδοση απέδιδε την εφεύρεση των πεσσών και των κύβων στον τραγικό ήρωα του Τρωικού πολέμου, τον Παλαμήδη, ο οποίος φέρεται ότι επινόησε τους πεσσούς στην Αυλίδα προκειμένου να αποσπάσει την προσοχή και να διασκεδάσει το στράτευμα που υπέφερε από λιμό⁷⁹⁵. πληροφορία την οποία παραδίδουν και σε σχόλιά τους στα ομηρικά έπη ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης⁷⁹⁶, ο Ιωάννης Τζέτζης⁷⁹⁷ και ο Ισαάκιος Πορφυρογέννητος⁷⁹⁸. Ο Ευστάθιος, μάλιστα, μνημονεύει και τον Ηρόδοτο⁷⁹⁹, ο οποίος παρουσίαζε ως επινοητές των παιχνιδιών τους Λυδούς⁸⁰⁰, καθώς και τον Πλάτωνα, ο οποίος στο έργο του *Φαῖδρος* αποδίδει την επινόηση των πεσσών στους Αιγυπτίους⁸⁰¹. Από την πλευρά του ο Ισαάκιος Πορφυρογέννητος

⁷⁹⁴ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Α', 71.20-31.

⁷⁹⁵ Στον Παλαμήδη, εκτός από τους πεσσούς, απέδιδαν την επινόηση ορισμένων γραμμάτων, των αριθμών, των μέτρων και σταθμών, της στρατιωτικής οργάνωσης κ.ά. Για τις εφευρέσεις του Παλαμήδη βλ. Γ. Ζωγράφου-Λύρα, *Ο μύθος του Παλαμήδη στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1987, 253-276· E. Wüst, Palamedes, *RE*, τ. 18.2, 2500-12. Η σύνδεση του Παλαμήδη με την κυβεία είναι εμφανής και σε αρχαιολογικά ευρήματα, όπως το ευρεθέν ζάρι του 7ου αι. π.Χ. που απεικονίζει σε μία πλευρά του το πρόσωπό του. S. Karusu, Der Erfinder des Würfels, Das älteste griechische mythische Portrait, *Athenische Abteilung* 88 (1973) 55-65. Με το παιχνίδι των πεσσών συνδέεται ακόμη μία σειρά παραστάσεων σε αγγεία που εικονίζουν δυο πολεμιστές να παίζουν. Η πιο γνωστή είναι η ενεπίγραφη παράσταση του Εξηκία σε αμφορέα του Βατικανού, στην οποία απεικονίζεται ο Αχιλλέας να παίζει με τον Αίαντα επιτραπέζιο παιχνίδι. Το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται και σε άλλα έργα τέχνης, ενίοτε με προσθήκη της παρουσίας της Αθηνάς. Βλ. Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, Ἡρώες πεσσεύοντες, *Ελληνικά* 27 (1974) 12-38.

⁷⁹⁶ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. Α', 346.17-24 και Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Α', 28.4-5, 17-18.

⁷⁹⁷ Ιωάννης Τζέτζης, *Υπόθεσις τοῦ Ὁμήρου*, 72.968-74.996: Ὁ Παλαμήδης γὰς αὐτὸς ἡ πάνσοφος καρδία, ὡς ἐφευρὼν τὰ γράμματα, τὰς ψήφους, τὸ ταβλίζειν, ... Για τα σχόλια του Τζέτζη στην αρχαία γραμματεία βλ. F. Budelmann, Classical Commentary in Byzantium: John Tzetzes on Ancient Greek Literature, στο: R. Gibson (επιμ.), *The Classical Commentary. History, Practices, Theory*, Leiden 2002, 141-169.

⁷⁹⁸ Ισαάκιος Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου*, 82-83. Πρόκειται για τον τρίτο υιό του Αλεξίου Α' Κομνηνού, αδελφό του Ιωάννη Β' Κομνηνού. Για τον βίο και το έργο του βλ. S. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, München 1985, 8-18· Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α' 238-254. Με το όνομα του παραδίδονται δυο πραγματείες αφιερωμένες στα Ομηρικά έπη: α) *Περὶ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου*, β) *Περὶ ιδιότητος καὶ χαρακτήρων τῶν ἐν Τροίᾳ Ἑλλήνων τε καὶ Τρώων*. Για τα εν λόγω έργα βλ. A. Kazhdan, Komnenos, Isaac, *ODB*, τ. Β', 1144-1146· Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Β' 441· F. Pontani-Venezia, The First Byzantine Commentary on the Iliad: Isaac Porphyrogenitus and his Scholia, *BZ* 99/2 (2007), 551-596.

⁷⁹⁹ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 1 («Κλειώ»), 94.

⁸⁰⁰ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Α', 27.58-60.

⁸⁰¹ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Α', 28.20-25. Όπως δηλώνει ο Ευστάθιος, οι σχολιαστές του Πλάτωνα θεωρούν ότι ο φιλόσοφος δεν αναφέρεται στο παιχνίδι της πεττείας, αλλά στο πεττευτόνιο, δηλ. μία πινακίδα όμοια με αυτή των πεσσών, πάνω στην οποία οι Αιγύπτιοι παρακολουθούσαν και σημείωναν αστρονομικά φαινόμενα.

συνδέει το παιχνίδι με τον μυστικισμό και τη μαγεία, παραλληλίζοντας τον πίνακα του παιχνιδιού και τα ψηφία με το κοσμικό σύμπαν, τους πλανήτες, τα άστρα και τον ζωδιακό κύκλο⁸⁰².

Ο *αστραγαλισμός* είναι ένα από τα αρχαιότερα παιχνίδια, με την προέλευσή του να χάνεται στα βάθη της προϊστορίας, το οποίο όμως, εξακολούθησε να επιβιώνει στα βυζαντινά χρόνια. Από τις σπάνιες αναφορές που υπάρχουν στα βυζαντινά κείμενα, σημειώνουμε εκείνη του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, με την οποία επιβεβαιώνει την ύπαρξη του παιχνιδιού και επί της εποχής του: *μέχρι γὰρ καὶ ἐσάρτι, οὕτως ἀστραγαλίζουσι καὶ μάλιστα ὄνειοις, οἱ τοιαῦτα πεττεύοντες εἴτε παίζοντες*⁸⁰³. Το παιχνίδι πήρε το όνομά του από τους *αστραγάλους*, τα οποία ονομάζονταν και *κόττια* επί Βυζαντίου. Οι *αστράγαλοι* ήταν κότσια ζώων (προβάτων ή μεγαλύτερων ζώων), τα οποία οι παίκτες είτε μετακινούσαν επάνω σε μία επιφάνεια είτε τα έριχναν όπως τα ζάρια. Δεν διαθέτουμε περιγραφή της διεξαγωγής του παιχνιδιού, είναι πιθανό, ωστόσο, ότι η θέση την οποία έπαιρνε ο αστράγαλος ριπτόμενος είχε διαφορετική σημασία και προσδιόριζε τη βαθμολογία· κάθε θέση μάλιστα είχε ειδική ονομασία⁸⁰⁴.

Ένα άλλο παιχνίδι, για το οποίο είναι λιγιστές οι πληροφορίες, είναι το παιχνίδι της *ορτυγίας*, καθώς φαίνεται ότι μόνο η Άννα Κομνηνή κάνει σύντομη μνεία. Η ιστορικός αποδοκίμαζε όσους ως κύρια ενασχόληση είχαν τη διασκέδαση και τα τυχερά παιχνίδια και παραμελούσαν τα γράμματα και την παιδεία⁸⁰⁵. Από το *Όνομαστικόν* του Πολυδεύκη πληροφορούμεθα ότι το παιχνίδι της *ορτυγίας* προϋπέθετε την τοποθέτηση εντός ενός κύκλου είτε δυο ορτυκιών τα οποία μάχονταν μεταξύ τους, είτε ενός, το οποίο κτυπούσε κάποιος με το δάκτυλό του· αν το πτηνό έφευγε από τον κύκλο, έχανε ο κύριος του⁸⁰⁶. Η έλλειψη πρόσθετων αναφορών σε βυζαντινά κείμενα στο παιχνίδι της ορτυγίας, προκαλεί, για ακόμη μία φορά, το ερώτημα αν πράγματι διατηρήθηκε το παιχνίδι επί βυζαντινής εποχής ή η Άννα

⁸⁰² Ισαάκιος Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου*, 82-83. Πρβλ. Σούδα, λήμμα Τάβλα: *ὄνομα παιδιᾶς. ταύτην ἐφεῦρε Παλαμίδης εἰς διαγωγὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ σὺν φιλοσοφίᾳ πολλῇ· τάβλα γὰρ ἐστὶν ὁ γῆινος κόσμος, ἰβ' δὲ κάσοι ὁ ζωδιακὸς ἀριθμὸς, τὸ δὲ ψηφοβόλον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ζ' κοκκία τὰ ζ' ἄστρα τῶν πλανητῶν, ὁ δὲ πύργος τὸ ὕψος τοῦ οὐρανοῦ· ἐξ οὗ ἀνταποδίδεται πᾶσι πολλὰ καὶ κακὰ. ἄλλοι δὲ λέγουσι....*

⁸⁰³ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Α', 71.31-32.

⁸⁰⁴ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Α', 29.33-44· Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, Βιβλίο Θ', 100-102· Λάζος, *Παίζοντας στο χρόνο*, 178.

⁸⁰⁵ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 162.54-57 *τὰ πρὸ τούτου χλιδώντων τῶν πλειόνων καὶ παίζόντων ἀνθρώπων καὶ ὀρτυγίαις καὶ ἄλλοις αἰσχίοσι παιγνίοις ἐνασχολουμένων διὰ τὴν χλιδὴν, λόγον δὲ καὶ παιδευσιν ἅπασαν τεχνικὴν ἐν παρέργῳ τιθεμένων.*

⁸⁰⁶ Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, Βιβλίο Θ', 108-109.

Κομνηνή, καθώς θεωρείται μία από τους κύριους εκπροσώπους του αττικίζοντος λόγου, χρησιμοποιεί τον αρχαίο όρο *ορτυγία* για να δηλώσει τα τυχερά παιχνίδια επί της εποχής της⁸⁰⁷.

Στο *ζατρίκιον*, το σημερινό σκάκι, από τους συγγραφείς του 12ου αι. αναφέρεται μόνο η Άννα Κομνηνή. Ο όρος *ζατρίκιον* είναι εξελληνισμένη λέξη από τη μεσαιωνική περσική *chatrang*, που δήλωνε το παιχνίδι του σκακιού⁸⁰⁸. Συνδέθηκε εξ αρχής με την πολεμική τέχνη, καθώς η ενασχόληση μαζί του αποτελούσε παράλληλα και άσκηση για τη διεξαγωγή μάχης⁸⁰⁹. Σύμφωνα με την συγγραφέα, το 1094, οι συνωμότες αδελφοί Ανεμά επέλεξαν ως κατάλληλο χρόνο για την ολοκλήρωση του σχεδίου τους και δολοφονία του Αλεξίου Α', *ἐπεὶ γὰρ ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ τὸ διυπνισθῆναι κατὰ δέειλιν ἐώαν τὴν ἐκ τῶν πολλῶν φροντίδων ἐγγινομένην ἄλμην καταγλυκαίνειν ἐθέλων ἐνίστε συμπαίστορας εἶχε τῶν συγγενέων τινὰς παίζων τὸ ζατρίκιον (παιδιὰ δὲ τοῦτο ἐκ τῆς τῶν Ἀσσυρίων τρυφῆς ἐξευρημένον καὶ εἰς ἡμᾶς ἐκείθεν ἐληλυθός)*⁸¹⁰. Μολονότι οι σύγχρονοι ιστορικοί εξακολουθούν να διαφωνούν για την ακριβή προέλευση του σκακιού, οι περισσότεροι συμφωνούν ότι εμφανίστηκε στην Ινδία όχι νωρίτερα από τον έκτο αιώνα μ.Χ.⁸¹¹ Αργότερα οι Πέρσες γνώρισαν το παιχνίδι από τους Ινδούς, το οποίο μεταφυτεύθηκε στις δυτικές χώρες⁸¹². Στο Βυζάντιο εισήχθη το παιχνίδι πιθανώς κατά

⁸⁰⁷ Ο Φ. Κουκουλές ερμήνευσε με την κυριολεκτική σημασία τον όρο στο χωρίο της Άννας Κομνηνής. Συγκεκριμένα αναφέρει «κατὰ τον ΙΑ' δ' αιώνα σαφῶς τὸ ἀναφέρει Ἄννα ἡ Κομνηνή, λέγουσα ὅτι πρὸ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ πολλοὶ ἡσχολοῦντο ὀρτυγίαις καὶ ἄλλοις αἰσχίοσι παιγνίοις». Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Α1, 224.

⁸⁰⁸ Murray, *History of Chess*, 164.

⁸⁰⁹ Για το *ζατρίκιον* στο Βυζάντιο βλ. Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Α1, 219-221· Α. Karpozelos – Α. Kazhdan, *Chess, ODB*, τ. Α', 420. Γενικά για το σκάκι και την ιστορία του βλ. H.J.R. Murray, *History of Chess*, Oxford 1913· M. Yalom, *Birth of the Chess Queen* (μτφρ. *Η γέννηση της βασίλισσας του σκακιού*, Ε. Κλαδούχου, Αθήνα 2009), New York 2004. Ενδιαφέρουσα είναι η προσπάθεια αναπαράστασης του τρόπου διεξαγωγής του βυζαντινού σκακιού από τους Α. Khalfine – Ε. Troyan, *Computer analysis of the two versions of Byzantine chess*, Mathematics department, Cornell University, 2007 (arXiv:math/0701598). Για το σκάκι και άλλα επιτραπέζια παιχνίδια ως μέσο διασκέδασης σε σταυροφορικά κράτη βλ. M. Sebbane, *Board Games: A Crusader Pastime*, στο S. Rozenberg (επιμ), *Knights of the Holy Land. The Crusader Kingdom of Jerusalem*, Jerusalem 1999, 286-291, που παραδίδεται και σχετική μικρογραφία χειρογράφου.

⁸¹⁰ Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 373.70-76.

⁸¹¹ Αρχικά το ινδικό σκάκι παιζόταν με πιόνια, η μορφή των οποίων απέδιδε πραγματικά χαρακτηριστικά, έμοιαζαν με μικροσκοπικό στρατό. Στον αραβικό κόσμο, η μουσουλμανική θρησκεία δεν επέτρεπε την απεικόνιση υπαρκτών όντων, με συνέπεια τα πιόνια να διαμορφωθούν σε αφηρημένα κομμάτια. Την ρεαλιστική απεικόνιση ανθρώπινων όντων και ζώων συναντούμε πάλι στο σκάκι της Ευρώπης τον 8ο αιώνα. Στην Ισπανία διασώζεται πιόνι σκακιού του 12ου αιώνα, στο οποίο απεικονίζεται σκηνή κονταρομαχίας (T. Daryaei, *Chess, Medieval Islamic Civilization. An Encyclopedia*, τ. Α', 148-149).

⁸¹² Το παλαιότερο εγχειρίδιο σκακιού είναι περσικής προέλευσης και έχει συνταχθεί τον 6ο αι. με τον τίτλο *Wizārišn ī Catrang ud Nihišn ī Nēw-Ardašīr* (Η εξήγηση του σκακιού και η δημιουργία του ταβλιού). Σύμφωνα με το κείμενο, επί Χοσρόη Α', ο Ινδός ηγεμόνας έστειλε στην περσική αυλή ένα σκάκι φτιαγμένο από ελεφαντόδοντο και ξύλο και προκάλεσε τους σοφούς του σάχη να μαντέψουν πώς διεξάγεται το παιχνίδι. Ένας ικανός σοφός μπόρεσε να λύσει τον γρίφο. Τότε, ο Χροσόης, ανταποδίδοντας την ίδια πρόκληση, επινόησε το παιχνίδι *nard* (προκάτοχο του ταβλιού) και το έστειλε στην Ινδία. Αξίζει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη ιστορία αποτελεί μία εκ των διηγήσεων στην περσική λογοτεχνία για το πώς έφτασε το σκάκι από την Ινδία στην Περσία.

τη διάρκεια του όγδοου αιώνα, σύμφωνα με βυζαντινές αλλά και αραβικές πηγές⁸¹³. Την περσική καταγωγή του παιχνιδιού, εκτός από την Άννα Κομνηνή, επιβεβαιώνει και το *Ονειροκριτικό του Αχμέτ*. Ο συγγραφέας στο κεφάλαιο 239 με τίτλο «*Ἐκ τῶν Περσῶν καὶ Αἰγυπτίων περὶ ζατρικίου*» ερμηνεύει τη σημασία ενός ονείρου στο οποίο κάποιος έπαιζε σκάκι⁸¹⁴.

Τέλος, όσον αφορά τα παιχνίδια τον 12ο αιώνα, τα οποία αποτελούν το αντικείμενο του κεφαλαίου, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά κάποιου παιχνιδιού με το οποίο ήταν απασχολημένος ο νεαρός αυτοκράτορας Αλέξιος Β΄. Κατά τον Νικήτα Χωνιάτη, ο πρωτοσεβαστός Αλέξιος Κομνηνός διατηρούσε τον έλεγχο στην αυτοκρατορική αυλή και γνώριζε κάθε κίνηση, έστω ακόμη και αν κάποιος προσέτρεχε στην αυτοκράτειρα ή στον αυτοκράτορα την ώρα που έπαιζε σβόλους για να ζητήσει βοήθεια: *Εἰ δέ τι καὶ διαπεπράχει λαθὼν ἕτερος, ἢ τῆς βασιλίσσης δεηθεὶς ἢ τὸν βασιλέα καρνατιζόμενον εὐρὼν ἢ ρίμμῳ λιθιδίων καταλαβὼν προσανέχοντα*⁸¹⁵. Για το είδος του παιχνιδιού και τον τρόπο διεξαγωγής του δεν διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες. Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει η βυζαντινή μετάφραση της *Χρονικής διήγησης* του Νικήτα Χωνιάτη, στην οποία ο συγγραφέας αποδίδει το χωρίο ως εξής: *εἰ δ' ἴσως καὶ ἔλαθε καὶ ἐγένετο ἔργον τι εὐεργεσίας, ἢ παρὰ τῆς δεσποίνης ἢ καὶ παρὰ τοῦ βασιλέως ὅτε τὰ καρύδια ἔπαιζεν, ἐφεῦρε τρόπον ὡς ἂν μὴ δὲ τοῦτο ἐνεργεῖται*⁸¹⁶.

Όσον αφορά την ονοματολογία, αρχικά, η περσική λέξη *shah* η οποία σημαίνει βασιλιάς, χρησίμευσε για να δηλώσει το σκάκι. Αργότερα, μέσω της λατινικής λέξης *scacchus* έχουμε: *σκάκος* στα μεσαιωνικά ελληνικά και *σκάκι* στη νέα ελληνική, *scacchi* στα ιταλικά, *Schach* στα γερμανικά, *échecs* στα γαλλικά και *chess* στα αγγλικά. T. Daryae, On the Explanation of Chess and Backgammon, California 2010· T. Daryae, Chess, The *Oxford Dictionary of Late Antiquity*, 320.

⁸¹³ Murray, *History of Chess*, 163-164. Ο Κουκουλές, λανθασμένα, θεώρησε ως πρόδρομο του ζατρικίου, το παιχνίδι το οποίο μνημονεύεται αρχικά ως «*equi lignei*» στον *Ιουστινιάνειο Κώδικα* (3.43.2) και μεταφράστηκε αργότερα στα *Βασιλικά* (60.8.6) και στον *Νομοκάνονα του Φωτίου* (τιτλ. 13, 29) ως «ξύλινον ιππικόν» (*Βίος και πολιτισμός*, τ. Α1, 219). Όπως προκύπτει από τα νεώτερα πορίσματα της έρευνας πρόκειται για τυχερό παιχνίδι, το οποίο αποτελεῖτο από μία ξύλινη επικλινή κατασκευή, με πύργο και λοξοειδείς κλίμακες που τις διαπερνούσαν τρύπες. Σύμφωνα με τους κανόνες του παιχνιδιού τέσσερεις χρωματιστοί βόλοι ρίχνονταν από τον πύργο, ο πρώτος που έφτανε στην τελευταία τρύπα κέρδιζε (*Σύνταγμα κανόνων*, τ. Α΄, 329). Το 1834 κοντά στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης βρέθηκε μαρμαρίνη κατασκευή, χρονολογούμενη πριν την απαγόρευση του παιχνιδιού το 534. D. R. Reinsch, Das Berliner "Kugelspiel". Eine Luxusversion des später verbotenen Glücksspiels equi lignei / ξύλινον ιππικόν, στο: Α. Αβραμέα – Α. Λαΐου – Ε. Χρυσός (επιμ.): *Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα 2003, 443-449.

⁸¹⁴ Για ερμηνεία ονείρου σχετικό με παιχνίδι σκακιού βλ. και στο *Ονειροκριτικόν* του Γερμανού, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (αρ. 70).

⁸¹⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 229.71-73: *Εἰ δέ τι καὶ διεπεπράχει λαθὼν ἕτερος, ἢ τῆς βασιλίσσης δεηθεὶς ἢ τὸν βασιλέα καρνατιζόμενον εὐρὼν ἢ ρίμμῳ λιθιδίων καταλαβὼν προσανέχοντα*.

⁸¹⁶ *Βυζαντινή μετάφραση της Χρονικής Διηγέσεως του Νικήτα Χωνιάτη*, 185.13-15.

Ήδη από όσα αναπτύχθηκαν γίνεται αντιληπτό ότι οι Βυζαντινοί, ως επί το πλείστον, διασκέδαζαν κατά τον 12ο αι. με δυο βασικές κατηγορίες παιχνιδιών: επιδεξιότητας και τύχης. Σε αντίθεση με τα πρώτα, η ενασχόληση με τα τυχερά παιχνίδια θεωρείτο μεμπτή και η εξάπλωσή τους ως φαινόμενο ηθικής και πνευματικής παρακμής. Η Εκκλησία τηρούσε εχθρική στάση· μέσω των κανόνων επιδιωκόταν η αποχή των πιστών από τέτοιου είδους δραστηριότητες⁸¹⁷. Αλλά και η πολιτεία, διακρίνοντας τους κινδύνους από την διάδοση των τυχερών παιχνιδιών, επεδίωκε τον περιορισμό τους⁸¹⁸. Συγκεκριμένα, οι πρώτες νομοθετικές ρυθμίσεις εντοπίζονται στον *Πανδέκτη*, οι οποίες συμπληρώθηκαν με την έκδοση δυο νέων νόμων λίγο μετά την άνοδο του Ιουστινιανού στον θρόνο⁸¹⁹. Οι συγκεκριμένες διατάξεις περιελήφθησαν αργότερα στα *Βασιλικά*, οι οποίες παρέμειναν στις μετέπειτα μορφές κωδικοποίησεως⁸²⁰. Βεβαίως, το κοσμικό και το εκκλησιαστικό δίκαιο δεν στάθηκε δυνατόν να ανακόψουν την έμφυτη τάση της δοκιμής της τύχης, της διασκέδασης και του εύκολου κέρδους. Η επανάληψη της απαγόρευσης σε νομοθετήματα των επόμενων αιώνων μαρτυρεί ότι δεν κατέστη δυνατόν να ανακοπεί.

Ο κίνδυνος που συνεπαγόταν το *παίζειν επί χρήμασι* και το *συνθηκίζειν* (στοιχήματα) είχε συχνά ως συνέπεια την απώλεια περιουσιών. Αυτό καθίσταται σαφές και από την σχετική μαρτυρία του συγγραφέα του παραινετικού ποιήματος «Σπανέας» ο οποίος συμβουλεύει τον νεαρό: *Υιέ μου, τὸ ἔχεις πρόσεχε, πῶς νὰ τὸ ἐξοδιάζης, / καὶ κτῆσαι το εἰς ἔπαινον πλέον διὰ τὴν ψυχὴν σου· / μὴ τὸ ἐξοδιάζης, πρόσεχε, εἰς καπηλεῖα καὶ πόρνας, / καὶ εἰς παιγνίδια μὲ μωρούς, ὅτι περιγελοῦν σε / καὶ θλίψης φίλους συγγενεῖς πάντας καλοὺς ἀνθρώπους*⁸²¹. Τα στοιχήματα επιτρέπονταν σύμφωνα με τον *Ιουστινιάνειο Κώδικα* μόνο στις περιπτώσεις πέντε ρητῶς κατονομαζόμενων περιπτώσεων, στα οποία όμως το διακύβευμα δεν επιτρεπόταν να υπερβαίνει το ένα νόμισμα⁸²². Ο περιορισμός του ενός νομίσματος δεν μνημονεύεται στα

⁸¹⁷ Οι Πατέρες καταδικάζουν έντονα την εξάπλωση του πάθους για τα τυχερά παιχνίδια. Παραδείγματος χάριν, ο Ιωάννης Χρυσόστομος διαμαρτύρεται ότι στις οικίες πιστών υπήρχαν αντί βιβλίων κύβοι και πούλια. Όμιλία 32 στον άγιο Ιωάννη, απόστολο και ευαγγελιστή (PG 59, στ. 186) και Όμιλία 6 Περί διδαχῆς και νοουθεσίας (PG 63 στ. 611).

⁸¹⁸ Για νομοθετικές ρυθμίσεις περί τυχερών παιχνιδιών βλ. Trombley, *The council in Trullo*: Μ. Τουρτόγλου, Τα τυχερά παιχνίδια στα βυζαντινά νομικά κείμενα, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 5 (1996) 97-100· Πιτσάκης, *Μορφές δρωμένων*: Τρωιάνος, *Κυνήγι της τύχης και μασκαράτες*: J. Hallebeek, On the origin of the constitution *Aleatrum lusus* (C. 3,43,1) and its insertion into the *Codex Justinianus*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 81:1-2 (2013) 129-43.

⁸¹⁹ *Πανδέκτης* 11.5.1-4· *Cod. Just.* 3.43.1-2.

⁸²⁰ *Βασιλικά* 60.8.

⁸²¹ *Σπανέας*, 232.137-141.

⁸²² *Cod. Just.* 3.43.

*Βασιλικά*⁸²³. Βέβαια δεν επρόκειτο για παιχνίδια αλλά για αθλήματα. Στον Νομοκάνονα του Φωτίου, όπου καταχωρίστηκε η απόδοση του κειμένου των δυο διατάξεων, ο Βαλσαμών επεξηγεί το είδος του κάθε επιτρεπόμενου παιχνιδιού, ταυτίζοντάς τα με πέντε αθλήματα του κλασικού πεντάθλου⁸²⁴.

Από τη διάταξη του κεφαλαίου 10 της *Νεαράς* 123 του Ιουστινιανού, η οποία απαγόρευε στα μέλη του κλήρου όχι μόνο να παίζουν αλλά και να παρακολουθούν ως θεατές, φαίνεται ότι το πάθος για την κυβεία δεν είχε καταλάβει μόνο κοσμικούς⁸²⁵. Παρόμοια διάταξη περιλαμβάνετο στον *Κώδικα*, στον οποίο ο Ιουστινιανός επέβαλε στους παραβάτες κληρικούς τριετή απομάκρυνση από τα εκκλησιαστικά τους καθήκοντα και τον περιορισμό τους σε μοναστήρι⁸²⁶. Προφανώς, οι εν λόγω διατάξεις δεν μπόρεσαν να περιορίσουν το φαινόμενο, διότι αργότερα επί Λέοντος Στ' με την *Νεαρά* 87 επανέρχεται το πρόβλημα των κυβευόντων κληρικών, επιβάλλοντας τον τριετή περιορισμό σε μοναστήρι. Όπως είναι φυσικό, η ενασχόληση με τα τυχερά παιχνίδια αποδοκιμάστηκε και από τις εκκλησιαστικές αρχές. Οι κανόνες ΜΒ' και ΜΓ' των Αποστόλων απαγόρευαν τη συμμετοχή, μελών της εκκλησιαστικής ιεραρχίας (επίσκοπος, πρεσβύτερος, διάκονος, υποδιάκονος, αναγνώστης, ψάλτης) και λαϊκών, σε παιχνίδια κυβείας⁸²⁷. Την απαγόρευση των Αποστολικών κανόνων επανέλαβε ο Ν' κανόνας της Πενθέκτης Συνόδου: *Μηδένα τῶν ἀπάντων, εἴτε λαϊκῶν εἴτε κληρικῶν, κυβεύειν ἀπὸ τοῦ νῦν· εἰ δέ τις τοιοῦτο φωραθείη πράττων, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη καθαιρείσθω, εἰ δέ λαϊκὸς ἀφοριζέσθω*⁸²⁸.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο, μία άλλη πτυχή που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι, καθώς φαίνεται, το παιχνίδι της κυβείας συνδέθηκε και από τους βυζαντινούς συγγραφείς με το άστατο του βίου, οι οποίοι το προέβαλαν ως το σύμβολο του απρόβλεπτου των καταστάσεων⁸²⁹. Στο μοτίβο της μεταστροφής της τύχης αναφέρεται, επίσης, ο Θεόδωρος

⁸²³ *Βασιλικά* 60.8.2: *Κωλύεται τις παίζειν ἐπὶ χρήμασι πλὴν τοῦ δι' ἀρετὴν τρέχειν ἢ πηδᾶν ἀκοντίζειν παλαίειν μάχεσθαι.*

⁸²⁴ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Α', 329: *Γίνωσκε δὲ ὅτι μονόβολον λέγεται ὁ δρόμος, κοντομονόβολον, τὸ πήδημα, κυντανὸς κόνταξ χωρὶς τῆς πόρπης ὁ ἀκοντισμὸς ἄνευ περόνης, ἥτοι σιδήρου, ἀπὸ Κυῖντου τινὸς οὕτω κληθεῖς, περιχυτὴ ἢ πάλῃ, καὶ ἵπικὴ τὸ ἵπποδρόμον.*

⁸²⁵ *Νεαρά* 123,10.

⁸²⁶ *Cod. Just.* 1.4.2.

⁸²⁷ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β', 58.

⁸²⁸ *Κανόνες Πενθέκτης*, 44.21-23 (κανὼν Ν').

⁸²⁹ Στο μοτίβο του κινδύνου αναφέρεται ἡδη ο Πλάτων στους *Νόμους* (Βιβλίο ΙΒ, 968e) με την παροιμία *ἢ τρίς ἐξ ἢ τρεῖς κύβους*, την οποία παραθέτει αυτολεξεί και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: *ὅθεν καὶ παροιμία ἐπὶ τῶν μηδὲν διὰ μέσου κινδυνευόντων τὸ ἢ τρίς ἐξ ἢ τρεῖς κύβους ἀπὸ τοῦ μεγίστου καὶ ἐλαχίστου ἀριθμοῦ, ἧς μέμνηται Πλάτων ἐν Νόμοις εἰπὼν.* (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. Γ', 922.1-4). Στην κυβεία της αρχαιότητας ο αριθμὸς τρία και ο αριθμὸς ἑξὶ εἶναι ἀντίστοιχα ο μικρότερος και ο μεγαλύτερος που μπορεῖ να φέρει ο παίκτης ρίχνοντας τους κύβους.

Πρόδομος σε επίγραμμά του με τίτλο *Εἰς ταῦλαν· Ἐκ παιδιᾶς, ἄριστε, τῆς ἐκ τῶν κύβων / Προσθεῖς ἐναργὲς εἰκόνισμα καὶ τύπον / Τοῦ πανστροφου τέ καὶ πολυστροφου βίου, / Ἡ μᾶλλον εἶπεῖν ζωγραφήσας τὸν βίον / Ἄντικρυς ὄντα παιδιᾶς μηδὲν πλέον*⁸³⁰.

10. Λουτρά

Τα πρώτα δημόσια κτήρια που λειτούργησαν ως λουτρά εμφανίζονται τον 5ο αι. π.Χ., ως χώροι άμεσα συνδεδεμένοι με τα γυμνάσια, για τον καθαρισμό του σώματος μετά την εκγύμναση των αθλητών. Κατά την ελληνιστική περίοδο, η χρήση τους γνώρισε μεγάλη διάδοση και οι οικονομικές συνθήκες της εποχής επέτρεψαν την οικοδόμηση νέων αυτόνομων και συχνά μεγάλων διαστάσεων συγκροτημάτων κοντά στα γυμνάσια και τις παλαίστρες.

Επί ρωμαϊκής εποχής, αντικαταστάθηκαν από νέο τύπο λουτρών, τις *θήρμες*, κτήρια με σύνθετη αρχιτεκτονική και μεγάλη επιβλητικότητα, όπου, εκτός από τις κύριες εγκαταστάσεις για το λουτρό των επισκεπτών, υπήρχαν ακόμη βοηθητικοί χώροι άσκησης, παρακολούθησης καλλιτεχνικών δρώμενων και διαλέξεων, μελέτης, ακόμα και γευμάτων μεταξύ φίλων⁸³¹. Η επίσκεψη στις θέρμες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή των Ρωμαίων⁸³².

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο η ρωμαϊκή παράδοση συνεχίζεται με τα λουτρά να παραμένουν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αστικής ζωής⁸³³. Εκτός από την κύρια λειτουργία τους ως χώρων καθαρισμού, υπήρξαν κέντρα κοινωνικής ζωής, τόποι κοινωνικής συνεύρεσης και ψυχαγωγίας, όπου οι Βυζαντινοί περνούσαν αρκετό χρόνο⁸³⁴.

Στα βυζαντινά κείμενα απαντούν οι όροι *λουτρόν*, *λοετρόν*, *λούσμα*, *βαλανείον*. Η ύπαρξη των κτηρίων αυτών σε διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας αποκαλύπτει τη σημασία όχι για μόνο για τη φροντίδα του σώματος αλλά και για τις κοινωνικές προεκτάσεις της λειτουργίας του λουτρού⁸³⁵. Μάλιστα, ο Προκόπιος στο *Περί κτισμάτων* θεωρεί τα βαλανεία

⁸³⁰ Έκδ. Α. Mai, *Nova Patrum Bibliotheca*, VI,2 σ. 183.

⁸³¹ Yegül, *Bathing in the Roman World*, 18.

⁸³² Για τα λουτρά στην αρχαιότητα ενδεικτικά βλ. Yegül, *Baths and bathing in classical antiquity*· G. Fagan, *Bathing in public in the Roman world*, Michigan 1999· Yegül, *Bathing in the Roman World*· S. K. Lucore – M. Trümper, *Greek baths and bathing culture: new discoveries and approaches*, Leuven - Paris – Walpole 2013.

⁸³³ Για τα βυζαντινά λουτρά βλ. Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', 419-467· A. Lumpe, *Zur Kulturgeschichte des Bades in der byzantinischen Ära*, *ByzF* 6 (1979) 151-166· Mango, *Daily Life*, 338-341· Berger, *Das Bad*· Magdalino, *Church, Bath and Diakoneia*· Ap. Karpozilos – A. Kazhdan – R. Browning – M. Johnson, *Baths, ODB*, τ. Α', 271-272.

⁸³⁴ Mango, *Daily Life*, 338.

⁸³⁵ Για λουτρά σε διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας βλ. Berger, *Das Bad*, 46-55· Yegül, *Baths and bathing in classical antiquity*, 324-349· Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century*, 325-343.

χαρακτηριστικό ευδαίμονος πόλεως⁸³⁶. Η *Notitia urbis Constantinopolitanae* (περ. 425) καταγράφει εννέα μεγάλα και 153 μικρότερα λουτρά στην πόλη της Κωνσταντινούπολης, με πιο φημισμένο εκείνο του Ζευξίππου, το οποίο χρονολογείται στην εποχή του Σεπτίμιου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.)⁸³⁷.

Ορισμένα από αυτά τα κτίσματα ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής διακοσμούνται με ψηφιδωτά κοσμικού και θρησκευτικού περιεχομένου, μαρμάρινα δάπεδα, ζωγραφικούς πίνακες και αγάλματα, που συνέβαλαν στην αναψυχή των επισκεπτών⁸³⁸. Σύμφωνα με τη ρωμαϊκή κατασκευαστική παράδοση, τα κτήρια διατήρησαν τη διάταξη σε τρεις χώρους (*οἶκους*)⁸³⁹. Ο πρώτος στέγαζε τη δεξαμενή του ψυχρού λουτρού (αντίστοιχο με το ρωμαϊκό *frigidarium*), ο δεύτερος το ημίθερμο (*μέσος* ή *χλιωνόμενος οἶκος* ή *χλιαροψύχιον*, αντίστοιχο ρωμαϊκό *tepidarium*) και ο τρίτος το θερμό (*ένδον* ή *θερμός οἶκος*, αντίστοιχο ρωμαϊκό *caldarium*). Από τις βασικές εγκαταστάσεις ήταν η δεξαμενή θερμού και ψυχρού ύδατος (*κολυμβήθρα* ή *κόλυμβο* ή *δεξαμενή*). Η θέρμανση του νερού και των χώρων επιτυγχάνονταν με υπόκαυστα⁸⁴⁰. Άλλοι χώροι στέγαζαν αίθουσα αναμονής, αποδυτήρια και άλλους βοηθητικούς χώρους⁸⁴¹. Ορισμένοι οικονομικά ευκατάστατοι είχαν τη δυνατότητα να φέρουν μαζί τους, εκτός από ειδικά ρούχα για το λουτρό, μαλακά στρώματα και καλύμματα, τα οποία τοποθετούσαν στους βοηθητικούς χώρους, προκειμένου να αναπαυτούν μετά το λουτρό ή/και να δειπνήσουν⁸⁴².

Τα λουτρά διακρίνονταν σε τρία είδη: τα ιδιωτικά, σε βασιλικά ανάκτορα και επαύλεις πλουσίων, τα δημόσια και τα μοναστηριακά, κτισμένα εντός ή πλησίον του περιβόλου μονών⁸⁴³. Τα δημόσια λειτουργούσαν όλες τις ημέρες της εβδομάδας, ακόμη και τις Κυριακές,

⁸³⁶ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, V, 4, 17: ἔνθα δὴ καὶ ἱερὰ τεμένη πολλὰ καὶ ξενῶνας καὶ λουτρῶνας ἐν δημοσίῳ ἐδείματο καὶ ὅσα ἄλλα ἐνδείκνυται πόλιν εὐδαίμονα.

⁸³⁷ C. Mango, Zeuxippos, Baths of, *ODB*, τ. Γ', 2226· R. Guiland, Les thermes de Zeuxippe, *JÖB* 15 (1966) 261-271.

⁸³⁸ Ο Λέων Χοιροσφάκτης (9ο αι.) συνέγραψε *Ἐκφρασιν εἰς τὸ λοετρὸν τὸ ἐν τῇ βασιλείῳ αὐλῇ ὑπὸ Λέοντος τοῦ αὐτοκράτορος οἰκοδομηθέν*, αφιερωμένη, σύμφωνα με τον Magdalino, στο λουτρό του Οικονομίου, κοντά στο Τζυκανιστήριο των ανακτόρων. Το ποίημα του Χοιροσφάκτη, χρονολογείται επί Βασίλειου Α', είναι γραμμένο σε ομηρική γλώσσα και αποτελείται από 100 ανακρεόντειους στίχους. Ο συγγραφέας περιγράφει λεπτομερώς το μοναδικό εικαστικό σύνολο, με ψηφιδωτά, αγάλματα, μηχανικές κατασκευές και ανάγλυφα, που κοσμούσαν το λουτρό. Για το έργο του Χοιροσφάκτη βλ. P. Magdalino, *The Bath of Leo the Wise*, στο: A. Moffatt (επιμ.), *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Canberra 1984, 225-40· P. Magdalino, *The Bath of Leo the Wise and the "Macedonian Renaissance" Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial and Ideology*, *DOP* 42 (1988) 97-118· Σ. Γουλούλης, Ἐκφραση του λουτρού του Λέοντα Χοιροσφάκτη: ερμηνεία ενός κοσμικού εικαστικού συνόλου του 5ου αι., *Βυζαντινά* 26 (2006) 415-468.

⁸³⁹ Για το λουτρό ως οικοδόμημα βλ. Berger, *Das Bad*, 85-113.

⁸⁴⁰ Berger, *Das Bad*, 102-108· K. M. Kiefer – W. Loerke, Hypocaust, *ODB*, τ. Β', 965.

⁸⁴¹ Berger, *Das Bad*, 108-113.

⁸⁴² Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', 455.

⁸⁴³ Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', 426.

και τα επισκέπτονταν άνθρωποι κάθε φύλου, ηλικίας και κοινωνικής προέλευσης, συνήθως πριν το μεσημεριανό ή βραδινό γεύμα⁸⁴⁴.

Η παράδοση των λουτρών συνεχίστηκε στο σύνολο της αυτοκρατορίας χωρίς διακοπή τουλάχιστον μέχρι τον 7ο αιώνα, εποχή κατά την οποία η χρήση τους εξασθένησε και αρκετά υπέπεσαν σταδιακά σε αχρησία, εξαιτίας της μείωσης του πληθυσμού και του υψηλού κόστους συντήρησής τους⁸⁴⁵. Στις σωζόμενες λουτρικές εγκαταστάσεις της περιόδου παρατηρείται σταδιακή εγκατάλειψη του κτηρίου ή επαναχρησιμοποίησή του ως ναός ή αποθήκη. Ορισμένα, πάντως, συνέχισαν τη λειτουργία τους, αν και σε περιορισμένη κλίμακα συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Το βέβαιο είναι ότι έπαψαν να αποτελούν μέρος της καθημερινότητας, αν και παρέμεναν σε λειτουργία κυρίως για λόγους υγιεινής ή, πιθανώς, ως ένδειξη πολυτέλειας, υπογραμμίζοντας ότι η πρακτική της λούσεως δεν έπαψε να αποτελεί εκδήλωση κοινωνικότητας, σωματικής απόλαυσης και θαλπωρής.

Λουτρά τον 12ο αιώνα

Κατά τον 12ο αιώνα, η λειτουργία των λουτρών εξακολούθησε να είναι περιορισμένη. Παρόλο που οι μαρτυρίες της εποχής είναι εξαιρετικά λιγοστές, φαίνεται ότι στα μεγάλα αστικά κέντρα και την πρωτεύουσα η διαθεσιμότητα λουτρικών συγκροτημάτων παρέμεινε ανεπτυγμένη. Δεν φαίνεται όμως να συμβαίνει το ίδιο στις επαρχίες, ακόμη και πολύ κοντά στην πρωτεύουσα, αν κρίνουμε από τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Μανασσή, ο οποίος, στο προοίμιο της έκφρασης κυνηγιού σπίνων και ακανθίδων, αναφέρει ότι λόγω έλλειψης *λουτηρίων θερμών* στη μία πλευρά της Προποντίδας, αναγκάστηκε να μεταβεί στην αντικρινή ακτή, ώστε να μπορέσει να επισκεφθεί κάποιο λουτρό. Ο λόγιος σχολιάζει το γεγονός ότι επέλεξε τη λουτροθεραπεία για ιατρικούς λόγους, καθώς υπέφερε από δερματική πάθηση⁸⁴⁶.

Αναλόγως, ο Μιχαήλ Χωνιάτης σχολιάζει την οικτρή κατάσταση των βαλανείων της Κέας. Ο μητροπολίτης διαμαρτύρεται σε επιστολή προς τον ιατρό Νικόλαο Καλοδούκη, με αφορμή τη δυσάρεστη εμπειρία του μετά από επίσκεψη στον χώρο αυτόν, επίσης για λόγους υγείας. Ο Χωνιάτης δηλώνει ότι οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν ως λουτρό οικίσκους, τους οποίους διαπερνούσε το νερό, χωρίς όμως να θερμαίνεται εντελώς. Η εγκατάσταση δεν ήταν καλή και κύματα ψυχρού αέρα μαζί με καπνό διαπερνούσαν τον κυρίως χώρο του βαλανείου,

⁸⁴⁴ Berger, *Das Bad*, 114.

⁸⁴⁵ Mango, *Daily Life*, 352.

⁸⁴⁶ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἑκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 6.1-3.

με συνέπεια οι λουόμενοι να υποφέρουν από τις αναθυμιάσεις και αναγκάζονταν να καλύπτουν το κεφάλι τους για να μην «καταψυχθούν»⁸⁴⁷.

Από τις ελάχιστες αυτές μαρτυρίες φαίνεται ότι για τη μεγάλη μερίδα του πληθυσμού εκτός των μεγάλων πόλεων, οι επισκέψεις στα λουτρά μειώθηκαν αισθητά τον 12ο αιώνα. Ακόμη μειώθηκε και η συχνότητα των επισκέψεων με πιθανότερη τη μία φορά τον μήνα⁸⁴⁸. Βέβαια, στα ποιήματα του Πτωχοπρόδρομου γίνεται λόγος για δυο φορές τον μήνα:

*αὐτὸς τὸν μῆναν δεύτερον*⁸⁴⁹ εἰς τὸ λουτρὸν ὑπάγει,
*Σὺ δ' ἀπὸ Πάσχα εἰς ἕτερον λουτρὸν οὐδὲν ἐβλέπεις*⁸⁵⁰

Αλλού και για τρεις φορές την εβδομάδα:
Αὐτὸς μικρὸς οὐδὲν εἶδεν τὸ τοῦ λοετροῦ κατώφλιν,
*καὶ τώρα λουτρακίζεται τρίτον τὴν ἐβδομάδαν*⁸⁵¹

Σε επίσκεψη στο λουτρό τρεις φορές την εβδομάδα από τον Ισαάκιο Β' αναφέρεται, επίσης, ο ανώνυμος συγγραφέας της *Συνόψεως Χρονικῆς*⁸⁵². Την αγάπη του Ισαακίου στα λουτρά επιβεβαιώνει και ο Νικήτας Χωνιάτης⁸⁵³.

Ωστόσο, οι αυτοκράτορες του 12ου αι. ακολούθησαν την παράδοση των προκατόχων τους, φροντίζοντας για την ανέγερση λουτρών. Ο ιστορικός της άλωσης, μαρτυρεί ότι ο Ισαάκιος Β' ανήγειρε πολυτελή λουτρά στο Ιερό Παλάτιο και το παλάτι των Βλαχερνών⁸⁵⁴, ενώ σε άλλο σημείο κατακρίνει τη συμπεριφορά του Αλεξίου Γ', ο οποίος, παρά την παρότρυνση των συμβούλων του να ασχοληθεί με την προετοιμασία του στρατού, αδιαφορούσε για τη διοίκηση του κράτους, απασχολούμενος με την κατασκευή λουτρών και την καλλιέργεια αμπελώνων⁸⁵⁵. Την ενασχόληση με τα λουτρά αλλά και τις προτιμήσεις των αυτοκρατόρων κατακρίνει η Άννα Κομνηνή, όταν εξαιρεί τη γενναιότητα του πατέρα της, τονίζοντας ότι εκείνος ακολουθούσε

⁸⁴⁷ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί* (επιστολή 115), 191-192.

⁸⁴⁸ Ap. Karpozilos – A. Kazhdan – R. Browning – M. Johnson, *Baths, ODB*, τ. Α', 271.

⁸⁴⁹ Ο Eideneier στην έκδοση των ποιημάτων του Πτωχοπρόδρομου παραδίδει τη γραφή «δεύτερον», ενώ σε προγενέστερη έκδοση οι D.C. Hesseling και H. Pernot παραδίδουν τη γραφή «τέταρτον» (*Poemes prodromiques en grec vulgaire*, Amsterdam 1910, 52.80).

⁸⁵⁰ *Πτωχοπρόδρομος*, 144.90-91.

⁸⁵¹ *Πτωχοπρόδρομος*, 119.62-63.

⁸⁵² *Σύνοψις χρονική*, 409.1-3: *Ἐτρύφα καθ' ἡμέραν λαμπρῶς, συβαριτικὴν παρατιθέμενος τράπεζαν, καὶ λουτροῖς ἐχρῆτο τῆς ἐβδομάδος τρίς, μύροις καὶ εὐωδίαις ἀπάσαις περιαντλούμενος, ...*

⁸⁵³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 441.7-17.

⁸⁵⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 442.33-38.

⁸⁵⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 540.33-37.

το στράτευμα και δεν παρέμενε στα ανάκτορα για να απολαύσει τα λουτρά, όπως συνήθιζαν άλλοι βασιλείς ⁸⁵⁶.

Φαίνεται ότι η προσφιλής αυτή ψυχαγωγία για τους εύπορους κύκλους της πρωτεύουσας και τον αυτοκράτορα, αποτέλεσε δείγμα φιλοξενίας, όπως είδαμε από την ένταξη επισκέψεων σε δημόσια λουτρά που περιλήφθηκαν στο πρόγραμμα για την ψυχαγωγία του Απελχασήμ, εμίρη της Νίκαιας, υψηλού προσκεκλημένου του Αλεξίου Α΄ στην πρωτεύουσα ⁸⁵⁷.

Για τις γυναίκες, οι οποίες δεν διέθεταν πολλές ευκαιρίες για διέξοδο από τα του οίκου, η επίσκεψη στα λουτρά πρέπει να αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της κοινωνικής ζωής, οπωσδήποτε και πηγή ευφορίας. Από τις ελάχιστες μαρτυρίες στο θέμα αυτό, ανήκει στον Θεόδωρο Πρόδρομο, ο οποίος στο έργο Ροδάνθη και Δοσικλής περιγράφει σκηνή με την πρωταγωνίστρια να μεταβαίνει σε λουτρό με τη συνοδεία δυο υπηρετριών ⁸⁵⁸.

Η λειτουργία των λουτρών δεν ήταν σύμφωνη με τα ασκητικά ιδεώδη της Εκκλησίας, όμως, όσο λειτουργούσαν δεν της ήταν δυνατό να προβεί σε ενέργειες εναντίον αυτών ⁸⁵⁹. Είναι γεγονός ότι ακόμη και κληρικοί ενέδιδαν στους πειρασμούς των λουτρών. Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση προέρχεται από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, ο οποίος συνέταξε ένα σατιρικό κείμενο, εν είδει ήθοποιας, εμπνευσμένο, όπως είναι εύλογο, από πραγματικά γεγονότα, με το ευφάνταστο περιεχόμενο της πλοκής να διαδραματίζεται στους χώρους ενός λουτρού ⁸⁶⁰. Σύμφωνα με το έργο, ο μητροπολίτης Μωκησσοῦ Νεόφυτος επισκέφτηκε τα λουτρά την επομένη του θανάτου του πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄ του Αγκιάλου (1178), ενέργεια η οποία εξόργισε τον μέγα Οικονόμο Ιωάννη Παντέχνη, ο οποίος έδωσε εντολή, όσο ο μητροπολίτης απολάμβανε τη διαδικασία, να κλέψουν τα προσωπικά του αντικείμενα και να τα προσφέρουν στους πτωχούς. Η ήθοποιά κορυφώνεται με την περιγραφή της αντίδρασης του μητροπολίτη, όταν αντιλήφθηκε την κλοπή. Αφού εξεπλάγη αντικρίζοντας το κρεβάτι του άδειο, στη συνέχεια περιγράφει λεπτομερώς όλα όσα αφαιρέθηκαν, δηλαδή πολυτελή σκεπάσματα, πετσέτες και άλλα είδη που έφερε μαζί για διευκόλυνσή του. Ο

⁸⁵⁶ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 364.71-74 *τί δέ; τοὺς μὲν προμάχους μετεκαλεῖτο, αὐτὸς δὲ ἀναπεπτώκει ῥαστώνης ἀπολαύων καὶ βαλανείοις χρώμενος, ὅποια εἰώθασιν οἱ τὸν βοσκηματώδη βίον προελόμενοι βασιλεῖς; οὐμενον, ἀλλ' οὐδὲ περὶ τὰ ἀνάκτορα ὅλως ἐνδιατρίβειν ἔτι ἠνείχετο.*

⁸⁵⁷ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 192.59-66.

⁸⁵⁸ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, 25.178-180, 186-187· 34.440.441.

⁸⁵⁹ Για τη σχέση των λουτρών με την Εκκλησία βλ. Berger, *Das Bad*, 34-45· Magdalino, *Church, Bath and Diakoneia*.

⁸⁶⁰ *ποίους ἂν εἶπε λόγους ὁ Ὁμωκήσων, ὅτε τῇ ἐπαύριον μετὰ θάνατον τοῦ πολλὰ εὐεργετήσαντος αὐτὸν ἀγιωτάτου πατριάρχου κυρίου Μιχαήλ, τοῦ τοῦ Ἀγκιάλου, λουόμενος ἀφῆρέθη ἐξ ἀποστολῆς τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τοῦ Παντεχνῆ τοῦ ἔξω στῶμα καὶ τὰ ἱμάτια καὶ τὰ λοιπὰ τὰ ἀστείως αὐτίκα δοθέντα πτωχοῖς.* ἐκδ. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Frankfurt, 1832 [ανατύπ., Amsterdam 1964], 328-332· Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. Α΄, 188-190.

Νεόφυτος ήταν βέβαιος ότι δεν επρόκειτο για μεμονωμένο συμβάν αλλά προσχεδιασμένη ενέργεια. Καταλήγει να λοιδορεί τον εαυτό του για την κατάσταση στην οποία βρέθηκε, φοβούμενος φυσικά τον χλευασμό των συγχρόνων του.⁸⁶¹

Ως προς τη λειτουργία των χώρων αυτών κατά τον 12ο αι. φαίνεται ότι συνεχίσθηκε και τις Κυριακές. Όταν τέθηκε στον Βαλσαμόνα η ερώτηση *Ἀκίνδυνόν ἐστι κατὰ τὴν Κυριώνυμον ἡμέραν εἰς βαλανεῖον ἀπέρχεσθαι, καὶ θερμοῖς λουτροῖς ἀπονίπτεσθαι, ἢ οὐ;* απάντησε πως τα λουτρά δεν πρέπει να λειτουργούν την Κυριακή, ώστε οι υπάλληλοι του λουτρού και οι πιστοί να επιτελούν τα θρησκευτικά καθήκοντά τους⁸⁶².

Οι Πατέρες της Εκκλησίας, σε αντίθεση με την αρνητική στάση του ακραίου ασκητισμού περί αλουσίας, αναγνώριζαν τις ευεργετικές επιδράσεις του λουτρού στο ανθρώπινο σώμα, καυτηρίαζαν όμως πρακτικές, όπως η από κοινού λούση ανδρών και γυναικών. Τον 4ο αιώνα με τον κανόνα Λ΄ της εν Λαοδικεία Συνόδου απαγορεύθηκε *ἐν βαλανείῳ μετὰ γυναικῶν ἀπολούεσθαι*⁸⁶³. Απαγόρευση, η οποία επαναλήφθηκε με τον κανόνα ΟΖ΄ στην Πενθέκτη⁸⁶⁴. Ο Βαλσαμών στην ερμηνεία του κανόνα της Πενθέκτης διευκρινίζει ότι η απαγόρευση δεν ίσχυε για τα έγγαμα ζευγάρια, καθώς *σάρξ γὰρ μία εἰσί, καὶ οὐδέν τι ἄσεμνον δοκεῖ γίνεσθαι μέσον αὐτῶν, μὴ διεστηκότων ἀλλήλων τοῖς σώμασιν*⁸⁶⁵.

Βέβαια, όπως αναφέρθηκε, η λειτουργία των λουτρών συνδέθηκε και με τα μοναστήρια, καθώς δεν έλειπαν οι περιπτώσεις που συντηρούσαν δεύτερο λουτρό ή επέτρεπαν τη χρήση του λουτρού της μονής σε συγκεκριμένες ημέρες από τους λαϊκούς έναντι αμοιβής⁸⁶⁶. Από το τυπικό της μονής Κοσμοσώτειρας της Αίνου (1152), πληροφορούμαστε ότι η μονή διέθετε δυο λουτρά, ένα για τους μοναχούς και τους ασθενείς και ένα στον περίβολο της μονής για το κοινό⁸⁶⁷. Μάλιστα, το λουτρό για το κοινό λειτουργούσε την Τετάρτη και την Παρασκευή μόνο για τις γυναίκες⁸⁶⁸.

⁸⁶¹ Για τα λουτρά στο έργο του Ευσταθίου βλ. Κουκουλές, *Λαογραφικά Ευσταθίου*, τ. Α΄, 157-165.

⁸⁶² *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Δ΄, 486-487.

⁸⁶³ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Γ΄, 197-198. Σύμφωνα με την ριζ΄ *Νεαρά* του Ιουστινιανού το *συλλοúεσθαι τὴν γυναῖκα ἀνδράσιν ἐξωτικοῖς* υπήρξε αιτία διαζυγίου.

⁸⁶⁴ *Κανόνες Πενθέκτης*, 52.

⁸⁶⁵ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 485.

⁸⁶⁶ Για λουτρά των μονών ενδεικτικά βλ. H. Hunger, *Zum Badewesen in byzantinischen Klöstern*, στο: *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongreß, Krems a. der Donau, 18.-21. 9. 1978*, Wien 1980, 353-364.

⁸⁶⁷ Για την ιστορία της μονής και το τυπικό βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, *Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της Μονής Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας*, Κομοτηνή 1994· Thomas – Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, τ. Β΄, 782-858· M. Varvounis, Όψεις της καθημερινής ζωής του 12ου αιώνα στη Θράκη με βάση το τυπικόν της μονής της Κοσμοσώτειρας, στο: Ch. Bakirtzis – N. Zekos – X. Moniaros (επιμ.), *Byzantine Thrace. Evidence and remains. Komotini, 18-22 April 2007. Proceedings*, Amsterdam 2011, 203-243.

⁸⁶⁸ *Τυπικόν της μονής Κοσμοσώτειρας*, 133-136.

Σύμφωνα με το τυπικό της μονής του αγίου Μάμαντος⁸⁶⁹, ο πάτρωνας της μονής, Γεώργιος Καπαδόκης, φρόντισε να αποδίδεται στους μοναχούς κάθε μήνα το αντίτιμο για την επίσκεψή τους σε εξωτερικά λουτρά και την αγορά σαπουνιού, εφόσον η μονή αρχικά δεν διέθετε δικό της λουτρό⁸⁷⁰. Αργότερα, σύμφωνα με το πρώτο σημείωμα στο τυπικό, ο αδελφός του κτήτορα, Θεοχάριστος έκτισε λουτρό στη μονή, το οποίο χρησίμευε για την παρηγορία των μοναχών, αλλά και για την οικονομική ενίσχυση της μονής. Είναι προφανές ότι τις υπόλοιπες μέρες που δεν το επισκέπτονταν οι μοναχοί ήταν πιθανότατα ανοικτό στο κοινό⁸⁷¹.

11. Θέατρο λογίων

Η μελέτη της κοινωνίας και της λογοτεχνικής παραγωγής του 12ου αιώνα, επανειλημμένως, έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα του *θεάτρου των λογίων*⁸⁷². Δύο ερωτήματα που απασχόλησαν έντονα την έρευνα είναι α) ύστερα από εκτενή φιλολογική ανάλυση των κειμένων μπορεί να διαπιστωθεί αν τα υπό εξέταση κείμενα γράφτηκαν με σκοπό την προφορική παρουσίαση και συγκεκριμένα αν είχαν σχέση με το *ρητορικό θέατρο* (λ.χ. τα μυθιστορήματα)⁸⁷³; β) ποιο ήταν το δίκτυο των λογίων και ποια η σχέση τους με μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και της αριστοκρατίας;

⁸⁶⁹ Για την ιστορία της μονής και το τυπικό βλ. Σ. Ευστρατιάδης, Τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, *Ελληνικά* 1 (1928) 245-314· Thomas – Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, τ. Γ', 973-1041.

⁸⁷⁰ Τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, 283.35-37: ἐκάστῳ δὲ μηνὶ ὀφείλει δίδοσθαι τοῖς ὅλοις ἀδελφοῖς λόγῳ λουτροῦ ἐνὸς ὑπὲρ τε σαπωνίου καὶ βαλανικοῦ ποσὸν τὸ ἄρκοῦν, εἴγε μὴ πρόσεστι τῇ μονῇ λουτρόν. (κεφ. ΚΗ' *Περὶ ἐνδymενίας τῶν μοναχῶν καὶ περὶ βαλανικοῦ καὶ σαπωνίου*).

⁸⁷¹ Τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, 306.39-40: Λουτρόν ἐπωκοδομήθη εἷς τε τὴν τῶν μοναχῶν παρηγορίαν, ἀλλὰ καὶ πρόσδοδον τῇ μονῇ περιποιούμενον.

⁸⁷² Για το ρητορικό θέατρο βλ. Magdalino, *Μανουήλ Α'*· I. P. Medvedev, The so-called Θέατρα as a form of communication of the byzantine intellectuals in the 14th and 15th centuries, στο: Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου 4-6 Οκτωβρίου 1990*, Αθήνα 1993, 227-235· Mullett, *Aristocracy and patronage*. Toth, Rhetorical Theatron in Late Byzantium: The Example of Palaiologan Imperial Orations, στο: M. Grünbart (επιμ.) *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*. Berlin–New York 2007, 427-446· I.E. Bourbounhakis, Rhetoric and Performance, στο: P. Stephenson (επιμ.), *The Byzantine world*, London – New York 2010· E. Jeffreys, Literary trends in the Constantinopolitan courts in the 1120s and 1130s, στο: A. Bucossi – A.R. Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, London 2016, 110-120· Grünbart, *Inszenierung und Repräsentation der byzantinischen Aristokratie*, 185-187.

⁸⁷³ Ενδεικτικά βλ. A. F. Stone, Eustathios of Thessaloniki and the performance of rhetoric: the case for “theatron”, *Βυζαντινά* 26 (2006) 7-17· A. F. Stone, Aurality in the Panegyrics of Eustathios of Thessaloniki, στο: M. Grünbart (επιμ.) *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*. Berlin – New York 2007, 419-428· Stone, *Euthymios Malakes in Theatron*· Jeffreys, *Four Byzantine Novels*· L. Delbó Katalin, Performance in den byzantinischen Romanen des 12. Jahrhunderts und das Theatron, *Graeco-Latina Brunensia* 21/1 (2016) 21-30.

Μία πτυχή, η οποία δεν έχει εξεταστεί, είναι κατά πόσον τέτοιου είδους συναθροίσεις αποτελούσαν μορφή ψυχαγωγίας για τους λογίους, αλλά και για όσους παρευρίσκονταν, όπως ο αυτοκράτορας, μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ή ευγενείς. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, για την παρούσα εργασία, υπήρξε έντονος προβληματισμός αν πρέπει να συμπεριληφθεί στα υπό εξέταση υποκεφάλαια. Η σκέψη αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι οι συγγραφείς του 12ου αι. δεν είναι διαφωτιστικοί ως προς τον τρόπο οργάνωσης. Πέρα από αόριστες αναφορές που αφορούν τη σχέση εξάρτησης των λογίων από πάτρωνες, τα κείμενα δεν παραθέτουν καθόλου λεπτομέρειες σχετικά με το τί διεξαγόταν κατά τις συγκεκριμένες συναντήσεις. Ωστόσο, προκειμένου ο αναγνώστης να σχηματίσει μία ολοκληρωμένη εικόνα του τρόπου ψυχαγωγίας των διαφόρων κοινωνικών ομάδων του 12ου αιώνα, κρίθηκε σκόπιμο, να σχολιαστούν εδώ επιγραμματικά ορισμένες εκφάνσεις.

Οι κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα συνετέλεσαν στην ανάδειξη μιας ξεχωριστής κοινωνικής ομάδας, εκείνης των επαγγελματιών διανοουμένων. Είναι γεγονός ότι ορισμένοι συγγραφείς της εποχής ανέπτυσαν στενούς δεσμούς με την αυτοκρατορική αυλή και την αριστοκρατία είτε με αντάλλαγμα χρήματα και φήμη είτε για να κερδίσουν την εκτίμηση κάποιου ευγενούς. Στο πλαίσιο αυτής της εξαρτημένης σχέσης πάτρωνα-προστατευόμενου εντάσσεται ο θεσμός του «ρητορικού θεάτρου ή θεάτρου των λογίων». Αξίζει να σημειωθεί ότι η έννοια του θεάτρου ως δημόσια ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων υπήρχε ήδη από την ύστερη αρχαιότητα, ωστόσο, από τον 12ο αιώνα και εξής αποκτά μεγαλύτερη σημασία.

Ο όρος *θέατρο*, όπως έχει ήδη επισημανθεί, παρουσιάζει πολυσημία στα βυζαντινά κείμενα⁸⁷⁴. Μεταξύ των σημασιών που τού αποδόθηκαν είναι «η απαγγελία ενός κειμένου

⁸⁷⁴ Βλ. σ. 128-129

μπροστά σε κοινό»⁸⁷⁵. Εκτός από *θέατρον* ή *ρήτορικόν θέατρον*⁸⁷⁶ ή *λογικόν θέατρον*⁸⁷⁷, τέτοιου είδους συνάξεις χαρακτηρίζονταν από τους συγγραφείς και ως (*ιερός*) *σύλλογος*.

Σύμφωνα με τον P. Magdalino «το *θέατρο* συνδύαζε λειτουργίες όπως είναι οι εξετάσεις, η συνέντευξη, η διάλεξη, η ψυχαγωγία, η φιλολογική δημοσίευση και πολλές άλλες, καθώς αποτελούσε ουσιαστικά την ιεροτελεστία μέσω της οποίας ο άνθρωπος των γραμμάτων επεδείκνυε τα διαπιστευτήρια και τις φιλοδοξίες του σε μια εξύμνηση της θέσης την οποία έλπιζε να κατακτήσει»⁸⁷⁸.

Επομένως, οι λόγιοι της εποχής φαίνεται ότι συνδέονταν με ισχυρούς δεσμούς τόσο με μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας όσο και με άλλα σημαίνοντα πρόσωπα. Για την Ειρήνη Δούκαινα και την Άννα Κομνηνή γνωρίζουμε ότι σπουδαίοι λόγιοι συνέθεσαν έργα είτε τα οποία αφιέρωναν σε εκείνες είτε κατόπιν εντολής ή προτροπής τους. Δεν υπάρχουν, ωστόσο, ενδείξεις αν διατηρούσαν στην αυλή τέτοιου είδους *θέατρα*.

Αναμφίβολα, ο πιο γνωστός λογοτεχνικός κύκλος του 12ου αιώνα είναι εκείνος της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης⁸⁷⁹. Σύζυγος του δευτερότοκου υιού του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, Ανδρονίκου, αναδείχθηκε σε σπουδαία προστάτιδα των γραμμάτων. Είχε συγκεντρώσει γύρω της σημαντικούς λογίους της εποχής, όπως τον Κωνσταντίνο Μανασσή, τον Ιωάννη Τζέτζη, τον Θεόδωρο Πρόδρομο κ.ά.

Παρά την ιδιαίτερη βαρύτητα που απέκτησε το *ρητορικό θέατρο* στον πνευματικό κόσμο του 12ου αιώνα, δεν έλειψε η αρνητική κριτική εκ μέρους ορισμένων διανοουμένων της εποχής. Ο Νικόλαος Καταφλώρον, σπουδαίος ρήτορας και διδάσκαλος του 12ου αιώνα, σε εκτενές εγκώμιο ενός διοικητή Ελλάδος, στηλιτεύει τη συμπεριφορά των ρητόρων της

⁸⁷⁵ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*. Ο όρος *θέατρο* με το εν λόγω περιεχόμενο επισημάνθηκε για πρώτη φορά από τον H. Hunger, ο οποίος θεώρησε το *θέατρο* γενικά ως την απαγγελία ενός κειμένου ενώπιον κάποιου κοινού (*Reich der neuen Mitte*, Graz-Wien-Köln 1965, 341). Αντιθέτως, η M. Mullett υποστήριξε ότι το *θέατρο* χαρακτηριζε αποκλειστικά τους λογοτεχνικούς κύκλους στους οποίους ο λόγιος παρουσίαζε το έργο του και το κοινό ασκούσε κριτική.

⁸⁷⁶ Ο Ευθύμιος Μαλάκης, σε λόγο του προς τον Μανουήλ Α΄, εύχεται να μην ξαναχρειαστεί να απουσιάσει ο αυτοκράτορας αφήνοντας κενό το θέατρο στο οποίο συμμετείχε: *μηδὲ μνήμη σε πολέμου διαναστήση τοῦ θρόνου καὶ κενωθῇ τὸ θέατρον* (*Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύριον Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, ἐκφωνηθεὶς ὅτε εἰσῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ σουλτᾶνος προσελθὼν αὐτῷ*, 163.12-13 και 162.20 όπου χαρακτηρίζει τη σύναξη *ρήτορικόν θέατρον*).

⁸⁷⁷ Ο Μιχαήλ Ιταλικός αναφέρει το *λογικόν θέατρον* στο οποίο αναγνώστηκε δυνατά επιστολή του Νικηφόρου Βρυεννίου: *εἰς γὰρ λογικὸν θέατρον δοθεῖσα ἡ ἐπιστολὴ καὶ ἀνελιχθεῖσα φθόγγον ἀφῆκε καὶ μέλος...* (*Επιστολαί*, 154.8-9).

⁸⁷⁸ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 539

⁸⁷⁹ E. Jeffreys – M. Jeffreys, Who was the Sebastokratorissa Eirene?, *Byzantion* 64 (1994) 40-68· A. Rhoby, Verschiedene Bemerkungen zur Sebastokratorissa Eirene und zu Autoren in ihrem Umfeld, *Nea Rhome* 6 (2009) 305-336· E. Jeffreys, The sebastokratorissa Irene as Patron, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 60 (2012) 177-194.

Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι συνθέτουν πολλά έργα και καλωπίζουν τα κείμενά τους με περισσή φροντίδα με σκοπό να προσελκύσουν την εύνοια των ευγενών και να συχνάζουν στα σπίτια τους⁸⁸⁰.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, γύρω στο 1170, με το κείμενο *Πρὸς τοὺς αἰτιωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον* απάντησε σε όσους τον κατηγορούσαν ότι δεν ήθελε να επιδεικνύεται⁸⁸¹. Ο μητροπολίτης αναλύει το φαινόμενο της ρητορικής επίδειξης, αλλά και της εκπαιδευτικής διαδικασίας τον 12ο αι. Τονίζει ότι δεν τον δελέαζαν οι τιμές που απολάμβαναν λόγιοι της εποχής οι οποίοι είχαν αναλάβει ένα εκπαιδευτικό λειτούργημα. Ο Χωνιάτης επέμενε να ζει με ταπεινό τρόπο και να αποστρέφεται τα σπίτια των πλουσίων. Κατά την άποψή του, η γνώση δεν θα πρέπει να θεωρείται μέσο για την απόκτηση χρημάτων αλλά για την ανύψωση της ψυχής.

Παρομοίως, ο Νικηφόρος Βασιλάκης, στον αυτοβιογραφικό πρόλογο που προέταξε στη συλλογή των έργων του⁸⁸², για να δικαιολογήσει ότι έγραψε λίγα εγκωμιαστικά ρητορικά έργα, τονίζει ότι δεν σύχναζε στα σπίτια των ισχυρών ούτε είχε την ανάγκη και τη διάθεση να κολακεύει κάποιους. Ο ίδιος, αυστηρός κριτής του έργου του, επιδοκιμάζει τους συναδέλφους του, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονταν για τη γνώση αλλά για την κοινωνική ανέλιξη και την κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων. Πιστεύει ότι τα θέατρα βλάπτουν την καλή λογοτεχνία, καθώς εκεί συγκεντρώνονται μέτριοι συγγραφείς.

⁸⁸⁰ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 534-535· Μ. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι και σκυλευτές νεκρών. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 14 (2001) 143-166.

⁸⁸¹ Έκδ. Σ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τ. Α΄, Αθήνα 1968, 7-23. Ε. Bourbouhakis, The End of ἐπίδειξις. Authorial Identity and Authorial Intention in Michael Choniates' *Πρὸς τοὺς αἰτιωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον*, στο: Α. Pizzone (επιμ.), *The Author in Middle Byzantine Literature*, Berlin 2014, 201-243.

⁸⁸² Έκδ. Α. Garzya, *Nicephori Basilacae, Orationes et Epistolae*, Leipzig 1984, 1-9. Για τον *Πρόλογο* του Βασιλάκη βλ. Α. Garzya, Intorno al prologo di Niceforo Basilace, *JÖB* 18 (1969) 57-71· Μ. Angold, Autobiography and Identity: The Case of the Later Byzantine Empire, *BSI* 60 (1999) 36-59· Ι.Δ. Polemis, A note on the Praefatio of Nikephoros Basilakes, *BZ* 94 (2001) 605-607· Δ. Αθανασιάδου-Στεφανουδάκη, Ο «Πρόλογος» του Νικηφόρου Βασιλάκη και η διαμάχη με τους αντιπάλους του, *Ελληνικά* 57 (2007) 169-77· Α. Pizzone, Anonymity, Dispossession and Reappropriation in the *Prolog* of Nikephoro Basilakes, στο: Α. Pizzone (επιμ.), *The author in middle Byzantine Literature. Modes, Functions and Identities*, Boston - Berlin 2014, 224-243.

ΒΙΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ

Η ψυχαγωγία, όπως έχει ήδη σημειωθεί, αποτελεί ένα ευρύτατο πεδίο χαράς και ευχάριστων εμπειριών του ανθρώπου. Είναι εμφανές ότι στις δραστηριότητες, τις οποίες έχουμε εξετάσει έως το σημείο αυτό, κυριαρχούσε η χαρά και η ευχαρίστηση. Το γεγονός όμως ότι υπήρχαν, επίσης, μορφές ψυχαγωγίας, συχνά βίαιες και τρομακτικές, δείχνει να έρχεται σε αντίθεση. Οι άνθρωποι, διαχρονικά, ελκύονται και διασκεδάζουν μέσω του φόβου των άλλων και της έντασης που προκαλείται στους ίδιους από το βίωμα, καταστάσεις που φυσιολογικά θα απέφυγαν στην κανονική ζωή⁸⁸³. Τέτοιου είδους παράδειγμα βίαιου θεάματος στα κείμενα του 12ου αι. παραδίδεται στην έκφραση κυνηγιού του Κωνσταντίνου Μανασσή, ο οποίος χαρακτηρίζει ως *άστεϊον θέαμα* τα αιχμαλωτισθέντα πουλιά στις βέργες με ιξό που ανασαίνουν βαριά⁸⁸⁴. Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του Νικήτα Χωνιάτη ανοικτού γεύματος, το οποίο παρέθεσε ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος, μετά την καταστολή της επανάστασης του Βάρνα (Σεπτέμβριος 1187), σε όποιον επιθυμούσε να προσέλθει και να θαυμάσει τα κατορθώματά του⁸⁸⁵. Σύμφωνα με τον ιστορικό, κατά τη διάρκεια του γεύματος, ο αυτοκράτορας για να διασκεδάσουν οι παρευρισκόμενοι ζήτησε το κεφάλι του πεθαμένου Βάρνα να μετατραπεί σε μπάλα για να το κλωτσάνε από τη μία πλευρά στην άλλη, δείχνοντας ότι αποτρόπαιες πράξεις λειτουργούσαν ως τρόποι ψυχαγωγίας στους βυζαντινούς χρόνους⁸⁸⁶.

Με άλλα λόγια, οι εκδηλώσεις που συνήθως ψυχαγογούσαν τους Βυζαντινούς δεν παρουσίαζαν όλες ευχάριστο θέαμα. Κάποιες από αυτές ήταν βάναντες και αποτρόπαιες. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι εκτελέσεις και ακρωτηριασμοί, ποινές που κατά κανόνα επιβάλλονταν σε άτομα που είχαν διαπράξει εγκλήματα καθοσιώσεως, συγκέντρωναν μεγάλο αριθμό θεατών, οι οποίοι τις παρακολουθούσαν με ιδιαίτερη ευχαρίστηση. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η σκληρότητα και τα βασανιστήρια συχνά αποτελούσαν πηγή ψυχαγωγίας για τους Βυζαντινούς, και η παρακολούθηση σκηνών σωματικής κακοποίησης ήταν αποδεκτή ως

⁸⁸³ M. Wistrand, *Entertainment and Violence in ancient Rome*, Göteborg 1992· D. Miron, *Enjoyment of Violence*, στο: J. Bryant – D. Roskos-Ewoldsen – J. Cantor (επιμ.), *Communication and Emotion. Essays in Honor of Dolf Zillmann*, Mahwah N.J. 2003, 445-472.

⁸⁸⁴ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων*, 9.97.

⁸⁸⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 388.59-62 *Καὶ τοιοῦτο μὲν ὁ τότε ἀγὼν εἴληφε πέρας, αὐτὸς δὲ ὁ βασιλεὺς τραπόμενος εἰς ἐστίασιν πᾶσαν τῶν ἀρχείων ἀνῆκε πύλην αὐλειον καὶ παράθυρον προσκίνητον, ὥστε τοὺς βουλομένους εἰσιέναι καὶ θεᾶσθαι αὐτὸν τροπαιοῦχον.*

⁸⁸⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 388.63-389.67 *ἐπεισὸδὸν τι οὐκ εὐπρεπὲς καὶ ἄθυρμα ἐπιδείπνιον τὴν τοῦ Βρανᾶ παρεισαχθῆναι κεκέλευε κεφαλὴν. ἡ δὲ ὥς εἰσῆκτο, ἐπ' ἐδάφους ἔρριπτο, σεσηρῦα καὶ μεμκυῖα τῷ ὀφθαλμῷ, ὧδὲ τε κάκεῖσε δίκην σφαίρας διαγομένη τε καὶ μεταγομένη διηκοντίζετο.*

διασκέδαση και δημόσιο θέαμα⁸⁸⁷. Πρόκειται βέβαια για τη γνωστή ψυχολογία του όχλου. Σημειωτέον, ότι η σωματική κακοποίηση ως αφορμή για διασκέδαση δεν αποτελεί καινοτομία της βυζαντινής κοινωνίας· ήδη από την αρχαιότητα αλλά και έως σήμερα έχουμε ανάλογες μαρτυρίες.

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους, συχνά, προς μεγαλύτερη προσβολή του ενόχου και για παραδειγματισμό του λαού, στους καταδικασθέντες για οποιοδήποτε παράπτωμα, πλην της κύριας ποινής, επιβαλλόταν επιπροσθέτως η διαπόμπευση⁸⁸⁸. Η ποινή αυτή, για την οποία αντλούμε πληροφορίες κυρίως από τις περιγραφές των ιστορικών, καθώς η μνεία της διαπόμπευσης στις νομικές πηγές είναι σπανιότατη, αποδιδόταν ανεξαρτήτως σε απλούς πολίτες, εξέχοντα πρόσωπα της Εκκλησίας και της πολιτείας, ακόμη δε και σε αυτοκράτορες⁸⁸⁹.

Το 1094, επί Αλεξίου Α΄, σχεδιάστηκε επαναστατική κίνηση εναντίον του με πρωτεργάτες τους αδελφούς Ανεμά, από τους οποίους διακρινόταν ο Μιχαήλ. Η συνωμοσία οργανώθηκε από στρατιωτικούς και αξιωματούχους της πολιτικής διοικήσεως, αλλά δεν στέφθηκε με επιτυχία⁸⁹⁰. Μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας και τη φυλάκιση των ενόχων, οι πρωταίτιοι της επαναστατικής κινητοποιήσεως υποβλήθηκαν στην εξευτελιστική ποινή της διαπόμπευσης.

Για την διαπόμπευση του Μιχαήλ Ανεμά κύρια πηγή πληροφόρησης είναι η *Άλεξιάς* της Άννας Κομνηνής. Σύμφωνα με την συγγραφέα, άτομα κάθε ηλικίας συνέρρεαν στην αγορά για να παρακολουθήσουν το θέαμα. Τονίζει δε ότι και η ίδια, μαζί με τις αδελφές της, μπόρεσε να δει κρυφά τον εξευτελισμό των ενόχων⁸⁹¹.

Η ποινή της διαπόμπευσης εφαρμόσθηκε με κούρεμα της κεφαλής στην αρχή, και εν συνεχεία περιφορά των ενόχων στην αγορά της πόλης, επάνω στη ράχη βοδιών⁸⁹². Οι «σκηνικοί», άνθρωποι του θεάματος και υπεύθυνοι της διαπόμπευσης, παρέλαβαν τους

⁸⁸⁷ Garland, *An appreciation of the Byzantine sense of humor*, 26.

⁸⁸⁸ Για τη διαπόμπευση στο Βυζάντιο βλ. Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ΄, 184-208· P. Magdalino, *Tourner en dérision à Byzance*, στο: E. Crouzet-Pavan, J. Verger, *La dérision au Moyen Âge*, Paris, 2007, 55-72· D. Heher, *Heads on stakes and rebels on donkeys. The use of public parades for the punishment of usurpers in Byzantium (c. 900–1200)*, στο: L. M. Cioffi, Lorenzo – J. Devoge (επιμ.), *Porphyra. VIes Rencontres annuelles internationales des doctorants en études byzantines 2013*, 12-20.

⁸⁸⁹ Σ. Τρωιάνος, *Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο*, στο: Σ. Τρωιάνος (επιμ.), *Εγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2001, 48.

⁸⁹⁰ Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, 241· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 89.

⁸⁹¹ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 375.27-29: ἅπαντα μὲν οὖν ἡλικία ἐς τὴν τοιαύτην θεὸν συνέτρεχεν, ὥς καὶ ἡμᾶς, τὰς τοῦ βασιλέως θυγατέρας, ἐξελθούσας λαθραῖαν τὴν θεὸν ποιεῖσθαι.

⁸⁹² Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 374.16-19: τὸν δὲ Ἀνεμᾶν καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ ὡς πρωταιτίους καὶ τὴν ἐν χρῶ κουρὰν τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ πώγωνος ψιλώσας διὰ μέσης πομπεῦσαι τῆς ἀγορᾶς παρεκελεύσατο, εἶτα ἐξορυχθῆναι τοὺς ὀφθαλμούς.

συνωμότες και τους οδήγησαν προς τα ανάκτορα⁸⁹³. Καθόλη τη διάρκεια της πομπής, οι διαπομπευόμενοι γίνονταν αντικείμενο διακωμώδησης από τους σκηνικούς και από επιδέξιους στιχοπλόκους με περιπαικτικά ασμάτια⁸⁹⁴.

Ύστερα από παρέμβαση της βασίλισσας Ειρήνης Δούκαινας, κατά παράκληση της κόρης της Άννας, αποφεύχθηκε η τύφλωση του Μιχαήλ και μετατράπηκε σε ποινή καθεύξεως σε πύργο⁸⁹⁵.

Αρκετά χρόνια αργότερα, δεν είχε την ίδια τύχη ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός, ο οποίος μετά από σειρά βασανιστηρίων έχασε τη ζωή του τον Σεπτέμβριο του 1185⁸⁹⁶. Μέσω της γλαφυρής περιγραφής του Νικήτα Χωνιάτη πληροφορούμεθα όλες τις αποτρόπαιες και βάνανυσες πράξεις εις βάρος του αυτοκράτορα εκ μέρους του λαού αλλά και μελών της αριστοκρατίας⁸⁹⁷.

Η κακοποίηση του Ανδρονίκου άρχισε αμέσως μετά τη σύλληψή του *ἐμφανισθεὶς δὲ οὕτως ἔχων καὶ παραστὰς Ἰσαακίῳ τῷ βασιλεῖ ὕβρεσι βάλλεται, κατὰ κόρρης ῥαπίζεται, τοὺς γλουτοὺς ἐπικρούεται, τὴν γένυν τίλλεται, τοὺς ὀδόντας ἐκριζοῦται, τὴν κεφαλὴν ψιλοῦται τριχῶν, εἰς κοινὸν ἐκδίδεται παίγνιον πᾶσι τοῖς συνελθοῦσιν, ...*⁸⁹⁸. Αφού έμεινε για λίγο στη φυλακή, ακολούθησε η μαρτυρική διαπόμπευση στην πόλη και στον Ιππόδρομο. Ανεβασμένος πάνω σε καμήλα, τυφλός και με άθλια εξωτερική εμφάνιση επιδεικνυόταν στον κόσμο⁸⁹⁹. Κάτοικοι της πόλεως συγκεντρώθηκαν στην αγορά για να παρακολουθήσουν το θέαμα και με απίστευτη οργή και μανία καταφέρονταν εναντίον του αυτοκράτορα παρόλο που πριν από λίγο καιρό τον επευφημούσαν ως σωτήρα⁹⁰⁰. Η άτιμη διαπόμπευση του Ανδρονίκου Α΄ κατέληξε στον Ιππόδρομο, όπου τον κρέμασαν ανάποδα από δυο χάλκινους στύλους επάνω στους οποίους

⁸⁹³ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 374.19-22: *παραλαβόντες οὖν τούτους οἱ σκηνικοὶ καὶ σάκκους περιβαλόντες, τὰς δὲ κεφαλὰς ἐντοσθίοις βοᾶν καὶ προβάτων ταινίας δίκην κοσμήσαντες, ἐν βουσὶν ἀναγαρόντες καὶ ἐγκαθίσαντες οὐ περιβάδην, ἀλλὰ κατὰ θατέραν πλευρὰν τούτους διὰ τῆς βασιλικῆς ἤγον αὐλίδος.*

⁸⁹⁴ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 374.22-375.25: *ῥαβδοῦχοι ἔμπροσθεν τούτων ἐφαλλόμενοι καὶ ἄσμάτιόν τι γελοῖον καὶ κατάλληλον τῇ πομπῇ προσάδοντες ἀνεβόων, λέξει μὲν ἰδιώτιδι διηρημοσμένον, νοῦν δὲ ἔχον τοιοῦτον.*

⁸⁹⁵ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 375.34-36: *ἐγὼ δέ, βουλομένη τὸν ἄνδρα τοῦ τοιοῦτου ρύσασθαι κακοῦ, τὴν βασιλίδαν καὶ μητέρα ἅπαζ καὶ δις προὔκαλούμην ἐς θέαν τῶν πομπευομένων.*

⁸⁹⁶ Brand, *Byzantium Confronts the West*, 72-73· Jurewicz, *Andronikos I*, 118· Angold, *Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, 478· Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*, 622-625· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 181.

⁸⁹⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 349.10-350.38.

⁸⁹⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 349.1-4.

⁸⁹⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 349.10-11: *Μεθ' ἡμέρας δέ τινας καὶ τὸν ἕτερον τῶν ὀφθαλμῶν ἐξορύττεται καὶ καθεστθεὶς ἐπὶ καμήλου ψωριώσης διὰ τῆς ἀγορᾶς θριαμβεῖται, ...*

⁹⁰⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 349.14-15: *ἀλλ' οἱ εὐηθέστατοι καὶ ἀπαιδευτότατοι τῆς Κωνσταντίνου οἰκήτορες. 350.23-24 ἀλόγῳ δὲ θυμῷ καὶ παραλογωτέρῳ νοῦ φερόμενοι οὐδέν τι τῶν κακῶν ἐνέλιπον, ὃ μὴ εἰς Ἀνδρόνικον ἀνοσίως εἰργάσαντο.*

απεικονίζονταν μια λύκαινα και μια ύαινα αντιμέτωπες.⁹⁰¹ Έδωσε τέλος στη ζωή του κάποιος στρατιώτης, ο οποίος διαπέρασε το ξίφος του στο σώμα του Ανδρονίκου.

⁹⁰¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 350.33-38.

ΣΤ. ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ BYZANTINΩΝ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρά την ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη ότι το Βυζάντιο ήταν ένας κόσμος που τον χαρακτήριζε αυστηρότητα, θρησκευτικότητα, συνεχείς πόλεμοι, αλλά και συνωμοσίες που οδηγούσαν σε ανατροπές αυτοκρατόρων και εμφυλίους πολέμους, δεν έλειπαν από την καθημερινή ζωή του πληθυσμού ώρες χαλάρωσης και ψυχαγωγικές δραστηριότητες.

Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών και οι καθημερινές συνήθειες, ως προς την ψυχαγωγία τους, δεν ήταν πάντοτε ίδιες σε όλη τη διάρκεια της ζωής της Αυτοκρατορίας. Οι παράμετροι, που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του τρόπου διασκέδασης των Βυζαντινών κατά τη μακρά αυτή περίοδο, είναι οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις που σημειώνονταν, η επιρροή του Χριστιανισμού και οι διαπολιτισμικές σχέσεις με ξένους λαούς. Σε ό,τι αφορά την πρωτοτυπία στον τρόπο ψυχαγωγίας, οι Βυζαντινοί φαίνεται ότι εν μέρει υιοθέτησαν συνήθειες των Ρωμαίων προκατόχων τους, όπως ήταν ο ιππόδρομος, ο θρίαμβος, τα λουτρά κ.ά., τις οποίες προσαρμόσαν σύμφωνα με τις νέες πολιτισμικές και θρησκευτικές συνθήκες. Κατά τη μελέτη της εξέλιξης του τρόπου ψυχαγωγίας των Βυζαντινών, από τη πρωτοβυζαντινή περίοδο ως τον 12ο αιώνα, διαπιστώθηκαν οι εξής αλλαγές: α) υπήρξαν μορφές ψυχαγωγίας που διατηρήθηκαν σε μεγάλο βαθμό ίδιες, όπως το κυνήγι, οι οικογενειακές εορτές, ο θρίαμβος, τα τυχερά παιχνίδια, β) ορισμένα είδη παρέμειναν έως τον 12ο αι., διαφοροποιήθηκαν όμως στον χαρακτήρα, όπως ο ιππόδρομος, οι μίμοι, τα λουτρά, γ) νέα είδη εμφανίστηκαν με την πάροδο του χρόνου ως συνέπεια της διαπολιτισμικής επαφής του Βυζαντίου με ξένους λαούς, όπως το τζυκάνιον, το ζατρίκιον και οι κονταρομαχίες (στην περίπτωση κατά την οποία η έρευνα παραμένει στην ισχύουσα άποψη ότι εισήχθησαν από τους Σταυροφόρους επί Μανουήλ Α΄, ερώτημα για το οποίο διατυπώθηκαν ορισμένες σκέψεις στην παρούσα εργασία), και δ) μορφές που εξαλείφθηκαν, όπως οι μονομαχίες και γενικά τα αιματηρά θεάματα, καθώς και η παντομίμα.

Δεν διαθέτουμε κάποιας μορφής κείμενο ή πραγματεία ειδικά αφιερωμένη στην έννοια της ψυχαγωγίας, με την οποία οι Βυζαντινοί λόγιοι να αποπειρώνται να παρουσιάσουν μια συστηματική ανάλυση των απόψεων και των τρόπων διασκέδασής τους. Οι σχετικές αναφορές είναι διάσπαρτες και αποσπασματικές και βρίσκονται σε διάφορα είδη κειμένων.

Κατά την έρευνα για την έννοια της ψυχαγωγίας στο Βυζάντιο, ο μελετητής έρχεται αντιμέτωπος με ποικίλες δυσκολίες και οφείλει να δώσει απαντήσεις σε μεθοδολογικά

ερωτήματα, πριν διαμορφώσει άποψη και ειδικά πριν προχωρήσει στη διατύπωση απόψεων ή συμπερασμάτων.

Σε μία συνοπτική θεώρηση, τα προβλήματα που συχνά αντιμετωπίζει είναι: α) η γενικότητα και η ασάφεια των γραπτών πηγών, καθώς συχνά οι συγγραφείς αναφέρονται απλώς ευκαιριακά στο θέμα, με αφορμή άλλο γεγονός που αφηγούνται, β) πολλά έργα που συντάχθηκαν για συγκεκριμένο σκοπό και δεν στόχευαν στην απόδοση της ακριβούς πραγματικότητας, γ) ορισμένα κείμενα, εξαιτίας του συμπληματικού χαρακτήρα τους, πολύ συχνά δεν αποτυπώνουν την πραγματικότητα της εποχής τους, αλλά εκείνη παλαιότερων εποχών, δ) γνωστή είναι ακόμη η ασάφεια στη χρήση των όρων από τους βυζαντινούς συγγραφείς, καθώς πολλές φορές με μία λέξη αποδίδουν πολλές έννοιες (π.χ. η λέξη θέατρο), και ακόμα πιο συχνά για ένα φαινόμενο της εποχής τους, κάνουν χρήση αρχαίων ελληνικών εκφράσεων, ε) η αναφορά του βυζαντινού συγγραφέα σε ψυχαγωγικές δραστηριότητες ενδέχεται να αποτελεί μέσο εγκωμιασμού ή κριτικής στο αναφερόμενο πρόσωπο, παραποιώντας σημαντικά την πραγματικότητα, στ) τέλος, πληθώρα πληροφοριών σχετικά με την διασκέδαση παραδίδεται σε ρητορικά κείμενα της περιόδου, όπως εγκώμια, επιτάφιοι, χαιρετισμοί υποδοχής, γαμήλιοι λόγοι και *ἐκφράσεις* με θέματα ψυχαγωγικές δραστηριότητες (κυνήγι, ιπποδρομία, κονταρομαχία). Τα εν λόγω κείμενα, χωρίς αμφιβολία, διέπονται από τις συνήθεις ρητορικές συμβάσεις. Παρ' όλα αυτά δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι δεν παρέχουν αληθινές πληροφορίες αναφορικά με τον τρόπο ψυχαγωγίας, έστω και με μεγαλύτερη έμφαση.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, η αξιοποίηση των πληροφοριών που προσφέρουν τα κείμενα απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Δύο παράμετροι τις οποίες οφείλει ο ερευνητής να έχει υπόψιν του είναι το λογοτεχνικό είδος και οι προθέσεις του συγγραφέα.

Δημόσια θεάματα

Οι Βυζαντινοί αξιοποιούσαν πάντοτε τις περιστάσεις για να εκφράσουν χαρά και ικανοποίηση επ' ευκαιρία διαφόρων γεγονότων. Η πολεμική επιτυχία εναντίον εχθρών της αυτοκρατορίας, η υποδοχή ξένων ηγεμόνων ή πρέσβων, το γενέθλιο της πόλης, η αναγόρευση του αυτοκράτορα κ.ά. είναι τελετές που εντάσσονται στο πλαίσιο της δημόσιας ζωής των κατοίκων, όπως επίσης και στον ρόλο του αυτοκράτορα ως επίσημου ηγεμόνα της αυτοκρατορίας.

Σε αντίθεση με προγενέστερους αιώνες, για την εποχή των Κομνηνών-Αγγέλων δεν διασώζονται ειδικές πραγματείες για το τελετουργικό της αυλής, όμοιες με το έργο *Ἐκθεσις*

περί της βασιλείου τάξεως του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου. Πληροφορίες αντλούμε κυρίως από τα ιστοριογραφικά κείμενα και τους πανηγυρικούς λόγους της εποχής.

Ο αυτοκράτορας, ως φυσική ενσάρκωση του κράτους, ήταν απαραίτητο να παρίσταται στις επίσημες εορτές. Όπως είναι γνωστό, σύμφωνα με τη βυζαντινή ιδεολογία, ο αυτοκράτορας εκλεγόταν από τον Θεό και διοικούσε ως επίγειος εκπρόσωπός του. Οι δημόσιες τελετές ήταν σχεδιασμένες κατά τέτοιον τρόπο ώστε να αντικατοπτρίζουν αυτή τη θεϊκή χάρη⁹⁰².

Οι υποδρομίες εξακολουθούσαν να είναι ο δημοφιλέστερος τρόπος δημόσιας ψυχαγωγίας, ενώ ο Ιππόδρομος της πρωτεύουσας ήταν σημείο συνάντησης του αυτοκράτορα, των αξιωματούχων και του λαού και προκαλούσε τον θαυμασμό των ξένων επισκεπτών. Ο ιππόδρομος συνδέθηκε από την αρχή περισσότερο από κάθε άλλο θέαμα με την αυτοκρατορική προπαγάνδα, το πρόσωπο του αυτοκράτορα και το τελετουργικό της Αυλής. Αρματοδρομίες πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο του ετήσιου εορτολόγιου, αλλά και με την ευκαιρία έκτακτων γεγονότων, όπως ήταν η τέλεση θριάμβου είτε κατά την επίσκεψη κάποιου ξένου ηγεμόνα είτε για τον εορτασμό ευχάριστων γεγονότων στην αυτοκρατορική οικογένεια (γέννηση, γάμος). Το κτήριο του Ιπποδρόμου αποτελούσε μέρος της βυζαντινής κοινωνίας και έκφραση της κοινωνικής της διαστρωμάτωσης. Ο αυτοκράτορας και η οικογένειά του ήταν οι πρώτοι τη τάξει θεατές όλων των θεαμάτων. Τη θέση κάθε κοινωνικής ομάδας καθόριζαν κοινωνικά, επαγγελματικά, οικονομικά, φυλετικά και ηλιακά κριτήρια.

Μία από τις πιο ευχάριστες στιγμές για τους Βυζαντινούς ήταν, όταν επέστρεφε ο αυτοκράτορας ή ένας στρατηλάτης νικητής από εκστρατεία, και επίσημοι αξιωματούχοι και λαός επιφύλασσαν πανηγυρική υποδοχή. Ο θρίαμβος είχε εξ αρχής έντονο πολιτικό χαρακτήρα αλλά και το στοιχείο του θεάματος προς τέρψη του φιλοθεάμονος κοινού. Ο εορτασμός περιλάμβανε παρέλαση του στρατεύματος με επικεφαλής τον αυτοκράτορα, των αιχμαλώτων και των λαφύρων στους δρόμους της πρωτεύουσας, ιππικούς αγώνες στον ιππόδρομο, θρησκευτικές τελετές και συμπόσια. Για τον λαό, ο οποίος εγκατέλειπε τις εργασίες του προκειμένου να παρακολουθήσει το θέαμα, κατασκευάζονταν ειδικές εξέδρες. Χωρίς αμφιβολία αποτελούσε ξεχωριστό γεγονός στην καθημερινή ζωή των κατοίκων, καθώς ήταν μία από τις σπάνιες ευκαιρίες να αντικρύσουν τον αυτοκράτορα.

Δημόσιο χαρακτήρα διέθεταν οι παγανιστικές εορτές, με την έννοια ότι διοργανώνονταν εκδηλώσεις, όπου παρευρισκόταν ολόκληρη η πόλη. Πρόκειται για εορτές με προέλευση από την κλασική αρχαιότητα, οι οποίες ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή είχαν αποσυνδεθεί από

⁹⁰² Kazhdan – Constable, *People and Power*, 61 · Rautman, *Daily Life*, 108.

το εθνικό παρελθόν τους και μέρος αυτών παρέμεινε μέχρι τον 12ο αιώνα ως μορφή διασκέδασης. Σύμφωνα με τις πηγές τέτοιοι εορτασμοί λάμβαναν χώρα ελεύθερα στις οδούς της πόλης και συμμετείχε πλήθος λαού, ακόμη και ιερείς. Ωστόσο, μαρτυρία για την παρουσία του αυτοκράτορα δεν παραδίδεται.

Στοιχεία δημοσίου χαρακτήρα με αυστηρό αυλικό τελετουργικό περιλάμβαναν, επίσης, εορτές της ιδιωτικής ζωής του αυτοκράτορα και μελών της οικογένειάς του, όπως γεννήσεις, αρραβώνες και γάμοι. Στα κείμενα της περιόδου τονίζεται η χαρμόσυνη ατμόσφαιρα που επικρατούσε, καθώς και το γεγονός ότι ολόκληρη η κοινωνία της Κωνσταντινούπολης συμμετείχε στους εορτασμούς. Εκτός από ιπποδρομίες, ο αυτοκράτορας παρέθετε γεύμα στην αυτοκρατορική αυλή, παρουσία της οικογένειας, αξιωματούχων και μελών της Εκκλησίας. Στον λαό προσφέρονταν γεύματα στις οδούς ή στον Ιππόδρομο, όπως περιγράφει με ιδιαίτερη ζωντάνια ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης σε λόγο με θέμα τον αρραβώνα του Αλεξίου Β΄ με την Αγνή της Γαλλίας. Στην περίπτωση που επρόκειτο για σύναψη επιγαμίας μεταξύ των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας με μέλη ξένων άλλων βασιλικών ηγεμονικών οίκων, ξεχωριστή σημασία είχε η υποδοχή των πριγκιπισσών στην Κωνσταντινούπολη. Η υποδοχή τους γινόταν σε πανηγυρική ατμόσφαιρα, προσφέροντας ακόμη μία ευκαιρία στους κατοίκους για διασκέδαση.

Πέρα από αυτά, ένα είδος δημόσιου θεάματος, το οποίο όμως δεν αποτελούσε καθαυτή μορφή ψυχαγωγίας, ήταν η διαπόμπευση. Η ποινή της διαπόμπευσης σκόπευε στην περιφορά ενός προσώπου δημοσίως με στόχο τον γενικό χλευασμό. Σύμφωνα με τα ιστορικά κείμενα του 12ου αι., στα οποία παραδίδεται γλαφυρά η περιγραφή της διαπόμπευσης των αδελφών Ανεμά επί Αλεξίου Α΄, καθώς και του ίδιου του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄, τα ταπεινά ένστικτα των ανθρώπων τούς ωθούσαν να απολαμβάνουν και να διασκεδάζουν με την άσκηση βίας σε τρίτα πρόσωπα. Στη διαπόμπευση του Ανεμά, η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι άτομα κάθε ηλικίας συνέρρεαν για να δουν το θέαμα, ενώ η ίδια με την αδελφή της παρακολουθούσαν τα τεκταινόμενα κρυφά. Αντίστοιχα, στη διαπόμπευση του Ανδρονίκου Α΄, ο Νικήτας Χωνιάτης μαρτυρεί την από κοινού συμμετοχή στο θέαμα μελών τόσο των ανώτερων κοινωνικών ομάδων (αριστοκράτισσες γυναίκες), όσο και των κατώτερων, όπως πόρνες ή *εὐηθέστατοι καὶ ἀπαιδευτότατοι τῆς Κωνσταντίνου οἰκήτορες καὶ τούτων οἱ ἄλλαντοπῶλαι πλέον καὶ βυρσοδέψαι καὶ ὅσοι τοῖς καπηλείοις διημερεύουσι*⁹⁰³. Φαίνεται ότι ο δημόσιος χλευασμός αποτελούσε μια μορφή έκφρασης του κοινού αισθήματος με εκδηλώσεις που ενέχουν ψυχαγωγική μορφή.

⁹⁰³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 349.14-16.

Ιδιωτική ψυχαγωγία του αυτοκράτορα, των μελών της αυτοκρατορικής αυλής και της αριστοκρατίας

Από τα τέλη του 11ου και καθόλη την διάρκεια του 12ου αιώνα, ο θεσμός της οικογένειας ενισχύθηκε, ήδη με το παράδειγμα της ίδιας της αυτοκρατορικής οικογένειας, στην οποία συγκεντρώθηκαν πλείστες εξουσίες. Ο Αλέξιος Α΄ θεωρούσε τους άμεσους απογόνους και συγγενείς του ως κύριο στήριγμα του θρόνου του και προήγαγε μέλη της οικογένειάς του στην κορυφή της κοινωνικής και της πολιτικής ιεραρχίας, παραχωρώντας τιμητικούς τίτλους αυτοκρατορικής προέλευσης. Με αυτόν τον τρόπο κατάφερε να τους εξυψώσει πάνω από τη γραμμή που ως τότε διαχώριζε τον αυτοκράτορα από τους υπηκόους του⁹⁰⁴.

Εξετάζοντας την ιδιωτική ζωή των Κομνηνών αυτοκρατόρων μέσα από τη μελέτη των κειμένων του 12ου αιώνα, διαπιστώνεται ότι στον πόλεμο, στις επίσημες τελετές και σε ώρεςσχόλης ο αυτοκράτορας περιβαλλόταν από πρόσωπα, με τα οποία τον συνέδεαν δεσμοί αίματος και αγχιστείας. Ως προς τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες των προσώπων αυτών, ο αυτοκράτορας διασκέδαζε επί το πλείστον στο παλάτι με τη συμμετοχή της αυτοκρατορικής οικογένειας και μελών της αριστοκρατίας. Επιπλέον, η ενασχόληση με τυχερά και επιτραπέζια παιχνίδια, το κυνήγι και η οργάνωση συμποσίων στα ανάκτορα, συνοδευόμενα από παραστάσεις μίμων, ήταν μερικές από τις ιδιωτικές ασχολίες του αυτοκράτορα και της αυλής του.

Οι βυζαντινοί ιστορικοί αναφέρονται συχνά σε στιγμές ψυχαγωγίας και χαλάρωσης των αυτοκρατόρων. Ο Νικήτας Χωνιάτης αφηγείται με μεγάλο θαυμασμό πως ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός σε περιόδους κρίσης υποβαλλόταν σε βαριές κακουχίες για χάρη των υπηκόων του και εγκατέλειπε τις ανέσεις των ανακτόρων, για να συμμετάσχει και ο ίδιος στις εκστρατείες. Ο ιστορικός, ωστόσο, δεν διστάζει να επικρίνει ορισμένες καθημερινές συνήθειές του. Η ιδιωτική ζωή του αυτοκράτορα απείχε πολύ από εκείνη του πατέρα του που την χαρακτήριζε αυστηρότητα και λιτότητα. Όσο στις εκστρατείες υπέμενε τις κακουχίες, τόσο κατά την διαμονή του στα ανάκτορα ζούσε μία έκλυτη και τρυφή ζωή με δείπνα και διασκεδάσεις⁹⁰⁵. Γράφει χαρακτηριστικά ότι σε νεαρή ηλικία ο Μανουήλ επιδιδόταν σε ερωτικές συνενυρέσεις, ακόμη και με γυναίκες του οικογενειακού περιβάλλοντός του⁹⁰⁶. Μετά τον θάνατό του, την εξουσία ανέλαβε ο γιός του Αλέξιος Β΄, ο οποίος, καθώς βρισκόταν σε νεαρή ηλικία, αδιαφορούσε για τα καθήκοντα του, ενώ απολάμβανε με τη συντροφιά συνομηλίκων του

⁹⁰⁴ Magdalino, *Μανουήλ Α΄*, 298-9.

⁹⁰⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 206.57-63.

⁹⁰⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 54.67-72.

κυνήγια και ιππικούς αγώνες⁹⁰⁷. Ο Ανδρόνικος Α΄, πάλι, λάτρης της γυναικείας συντροφιάς, όπως και ο εξάδελφος του Μανουήλ, συχνά αποσυρόταν σε επαύλεις του Βοσπόρου συνοδευόμενος από αυλητρίδες και εταίρες. Εκεί, συχνά ενώπιον στενών συγγενών του και μελών της αυλής, *διὰ παραπετάσματος ὀλίγοις τῶν ἐκ τῆς βασιλείου αὐλῆς ὅπανόμενος, καὶ τούτων οἷπερ ἐκείνῳ μάλιστα προσωκείωντο*⁹⁰⁸, χαιρόταν με συντροφιά όμορφες φίλες του τη γαλήνη της εξοχής και τις απολαύσεις μιας ηδονικής και γεμάτης πάθη ζωής⁹⁰⁹.

Ο Χωνιάτης γράφει με σκωπτικό ύφος ότι ακόμη και ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος ζούσε πολυτελώς οργανώνοντας εντυπωσιακά συμπόσια ακόμη και κατά τη διάρκεια της ημέρας⁹¹⁰. Φίλος εκλεκτών εδεσμάτων με ευωδιαστά κρασιά και της ευχάριστης, ευτράπελης συντροφιάς, χαιρόταν με συγγενείς του αστεϊσμούς, πειράγματα και ελαφρά τραγούδια, χωρίς να απουσιάζουν μίμοι και γελωτοποιοί⁹¹¹.

Με βάση τα αναφερθέντα, συμπεραίνουμε ότι η πλειοψηφία των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνών και Αγγέλων είχε ως τρόπο ψυχαγωγίας και αναψυχής τρυφηλές δραστηριότητες. Τέτοιου είδους επιλογές φαίνεται ότι αποτελούσαν μέρος της αυτοκρατορικής κοινωνικής ζωής, σε τέτοιο βαθμό ώστε αυτοκράτορες ή μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας που ζούσαν λιτή ζωή να περιγράφονται με θαυμασμό από τους ιστορικούς⁹¹². Χαρακτηριστικά, η Άννα Κομνηνή εξαίρει τη γενναιότητα του πατέρα της και τονίζει ότι ακολουθούσε το στράτευμα και δεν παρέμενε στα ανάκτορα για να απολαύσει λουτρά, όπως συνέβαινε με άλλους βασιλείς⁹¹³. Κατά τα γραφόμενα, ο Αλέξιος αναπαυόταν και διασκεδάζε λίγο, διατηρώντας δύναμη χαλιναγώγησης και προσαρμοστικότητας του σώματός του⁹¹⁴. Και ο γιός του Ιωάννης Β΄ αποτελούσε υπόδειγμα μετρημένης ζωής. Η Κομνηνή τονίζει το γεγονός ότι ο αδελφός της ζούσε χωρίς διασκεδάσεις, εορτές και τεράστια έξοδα. Από τις μαρτυρίες των πηγών δίνεται η εντύπωση ότι κύριο μέσο ψυχαγωγίας του ήταν η ενασχόληση με το κυνήγι.

⁹⁰⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 223.9-14.

⁹⁰⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 321.27-29.

⁹⁰⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 321.20-21.

⁹¹⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 441.9-12 *ἐτρώφα καθ' ἡμέραν λαμπρῶς παρατιθέμενος τράπεζαν Συβαρίτιδα καὶ τῶν ἡδυτάτων χυμῶν γευόμενος βουνίζων τε τοὺς ἄρτους καὶ λόχμην κνωδάλων ἰχθύων τε διάπλευσιν καὶ πόντον οἶνοπα δεικνὺς τὴν ἐστίασιν.*

⁹¹¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 441.18-20 *Χαίρων δὲ ταῖς εὐτραπέλαις καὶ τοῖς ἐκ τῆς ἀπαλῆς Μούσης ἄσμασιν ἀλισκόμενος ἐγερσιγέλως τε ἀνθρωπίσκοις συμπαράφωρον οὐκ ἐπεζύγου κέρκωσιν τε καὶ μίμοις καὶ παρασίτοις καὶ ἀοιδοῖς τὰ βασίλεια.*

⁹¹² Garland, *An appreciation of the Byzantine sense of humor*, 3.

⁹¹³ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 364.71-74.

⁹¹⁴ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 453.94-97.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα θέμα, το οποίο λόγω της φύσης των κειμένων δεν κατέστη δυνατόν να διερευνηθεί επαρκώς ως μορφή ψυχαγωγίας είναι το *θεάτρο των λογίων*. Πρόκειται για συναθροίσεις κατά τις οποίες οι λόγιοι παρουσίαζαν τα έργα τους με στόχο την εύνοια πλουσίων και ισχυρών μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας ή της αριστοκρατίας. Ως τόποι συνάντησης μπορούσαν να είναι είτε η αυτοκρατορική αυλή είτε οικίες αριστοκρατών. Τα κείμενα της περιόδου αναφέρονται έμμεσα στην εξαρτημένη σχέση του πάτρωνα με τον λόγιο, ωστόσο, δεν προβαίνουν σε περιγραφή του τρόπου διεξαγωγής της συγκεκριμένης εκδήλωσης-συνάθροισης καθώς και του ψυχαγωγικού της χαρακτήρα.

Όπως έχει επισημανθεί από την έρευνα, μετά την επικράτηση της παράταξης των Κομνηνών, η ανώτατη στρατιωτική αριστοκρατία αναδείχθηκε στην κυρίαρχη κοινωνική ομάδα της αυτοκρατορίας. Ο χαρακτήρας της βυζαντινής ιεραρχίας υπέστη ριζική μεταβολή, καθώς τα υψηλότερα αξιώματα απονέμονταν αποκλειστικά στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Όσες οικογένειες δεν ανήκαν σε ένα είδος φατρίας το οποίο είχε δημιουργηθεί γύρω από τη δυναστεία των Κομνηνών, υποβιβάζονταν στις τάξεις της υπαλληλικής αριστοκρατίας⁹¹⁵. Οι αλλαγές αυτές στον κοινωνικό χαρακτήρα της βυζαντινής αριστοκρατίας συνοδεύτηκαν από την εμφάνιση ενός στρατιωτικού ιδεώδους. Ήδη από τον 11ο αιώνα, μαζί με τις παλιές αρετές, όπως τη φιλανθρωπία, τη δικαιοσύνη και την ευσέβεια, επαινούνται δύο ακόμη ιδιότητες, η πολεμική ανδρεία και η ευγενική καταγωγή⁹¹⁶. Τον 12ο αιώνα ο αυτοκράτορας ή ευγενής-πολεμιστής παρουσιάζεται ως το γενικό και εξιδανικευμένο πρότυπο⁹¹⁷.

Είναι αληθές ότι πολλές ψυχαγωγικές δραστηριότητες συνδέονταν με το αριστοκρατικώς διάγειν και με τη στρατιωτική εκπαίδευση των Βυζαντινών. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, σε ποίημα για τη γέννηση του υιού του σεβαστοκράτορα Ανδρονίκου, Αλεξίου, αναφέρεται στην ιδεώδη εκπαίδευση ενός νεαρού αριστοκράτη, ο οποίος όφειλε να είναι επιδέξιος στο παιχνίδι του *σφαιρισμού*, καλός κυνηγός και σκοπευτής, και να γυμνάζεται για τον πόλεμο

*Κάνταῦθα σφαίριζε γοργῶς, ἀρίστως κυνηγέει,
ἵππευε, τόξευε καλῶς, γυμνάζου πρὸς τὰς μάχας*⁹¹⁸.

⁹¹⁵ Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, 117.

⁹¹⁶ A. Kazhdan, Ο τέλειος μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής; Ο συγκερασμός των κοινωνικών ιδανικών στο Βυζάντιο, *Δωδώνη* 15 (1986) 212.

⁹¹⁷ Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, 168-186.

⁹¹⁸ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα* (Gedicht XLIV: *Στίχοι πολιτικοί εἰς τὴν γέννησιν τοῦ υἱοῦ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἀνδρονίκου, κυροῦ Ἀλεξίου*), 410.171-172.

Στη μυθιστορία του Ευγενιανού, ο ήρωας Χαρικλής είναι εκπαιδευμένος στις παραδοσιακές ενασχολήσεις της αριστοκρατίας, την ιππασία και το κυνήγι⁹¹⁹.

Σχετική με τα στρατιωτικά ενδιαφέροντα των Κομνηνών ήταν και η προτίμησή τους σε διάφορα έφιππα αθλήματα, όπως το *τζυκάνιο* και οι κονταρομαχίες.

Ιδιωτική ψυχαγωγία του λαού

Είναι γνωστό ότι ελάχιστο ποσοστό από τα σωζόμενα κείμενα παρέχει πληροφόρηση για την καθημερινότητα, τις συνήθειες και τις πρακτικές του ευρύτερου πληθυσμού και, όταν αυτό συμβαίνει, μόνο περιστασιακά ή συγκυριακά. Οι πηγές του 12ου αιώνα από τη φύση τους επικεντρώνονται σε εντυπωσιακά γεγονότα, που συνδέονται με στρατιωτικές νίκες, τη διπλωματία και την οικογένεια του αυτοκράτορα. Οι πληροφορίες για τον τρόπο ψυχαγωγίας του απλού λαού δεν είναι ιδιαίτερα επαρκείς, είναι όμως ικανές να δια φωτίσουν συνθετικά περί του θέματος.

Είναι ευνόητο ότι οι Βυζαντινοί, τουλάχιστον στα αστικά κέντρα, δεν ζούσαν περιορισμένοι, ασχολούμενοι μόνο με ιδιωτικές υποθέσεις, στερούμενοι κοινωνικών δραστηριοτήτων και επαφών. Γνωρίζουμε από μαρτυρίες των συγγραφέων ότι υπήρξαν ιδιαίτερα φιλοθέαμονες, και μάλιστα στα μεγάλα κέντρα⁹²⁰. Εκτός από τη συμμετοχή στα δημόσια θεάματα, ευχάριστα γεγονότα της προσωπικής ζωής, όπως οι γάμοι και βαπτίσεις, αποτελούσαν αφορμή για διασκέδαση με γεύμα, μουσική και χορό. Επιπλέον, το κυνήγι δεν ήταν μόνο συμπληρωματικό εισόδημα για τον βιοπορισμό, αποτελούσε, όπως και για τον αυτοκράτορα και το περιβάλλον του, ψυχαγωγική ασχολία, όχι βέβαια με την ίδια μορφή.

Η συμμετοχή των γυναικών στην ψυχαγωγία

Αν και η οικογένεια παρέμεινε σημαντικός θεσμός καθόλη τη διάρκεια ζωής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στα τέλη του 11ου και τον 12ο αιώνα παρατηρούνται αλλαγές στις παραδοσιακές οικογενειακές δομές. Σε έναν αυστηρά πατριαρχικό κοινωνικό περίγυρο, θα περιμέναμε οι γυναίκες να αποτελούν μια κλειστή και περιθωριοποιημένη ομάδα. Ωστόσο,

⁹¹⁹ Νικήτας Ευγενιανός, *Δροσίλλα καὶ Χαρικλῆς*, 348.

⁹²⁰ Ο Μ. Βασίλειος ομιλεί για πόλεις, οι οποίες παντοδαποῖς θεάμασι θαυματοποιῶν ἀπὸ βαθέος ὄρθρου μέχρι ἐσπέρας αὐτῆς ἐστιῶσι τὰς ὄψεις (Ὁμιλίας Θ' εἰς τὴν ἑξαήμερον, ἐκδ. Ε. Α. de Mendieta – Σ. Υ. Rudberg, *Basilius von Caesarea. Homilien zum Hexaemeron*, Berlin 1997, 57.2-3).

αυτή η μάλλον στερεότυπη κοινωνική συμπεριφορά, με τον τρόπο που αποδίδεται συχνά στα κείμενα δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα.

Οι γυναίκες είχαν σταθερή παρουσία στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης⁹²¹. Στην αυλή των Κομνηνών η απομόνωση δεν αποτελεί πλέον χαρακτηριστικό της κοινωνικής ζωής της Βυζαντινής⁹²². Οι γυναίκες της αυτοκρατορικής αυλής, δεν περιορίζονται, όπως τους προηγούμενους αιώνες, στον γυναικωνίτη, αλλά μοιράζονται καθημερινά με τους άνδρες τον ίδιο χώρο, όπως προκύπτει από τα κείμενα, τουλάχιστον για λίγη ώρα⁹²³.

Στο πλαίσιο αυτό και ως προς την ψυχαγωγία, σχετικές αναφορές των ιστορικών προβάλλουν την παρουσία γυναικών της αριστοκρατίας σε αυτοκρατορικές τελετές στην αυλή και σε δημόσια θεάματα. Ο Χωνιάτης, στην περιγραφή δείπνου στην αυλή του Ισαακίου, ομιλεί για τὸν τῶν γυναικῶν χορὸν ἐκ παλλακῶν καὶ συγγενῶν τοῦ βασιλέως κεκροτημένον, υποδεικνύοντας την παρουσία συγγενών του αυτοκράτορα⁹²⁴. Ακόμη, ο ιστορικός, κάνοντας λόγο για τον γάμο των θυγατέρων του Αλεξίου Γ', δηλώνει ρητά την παρουσία της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης στο γαμήλιο συμπόσιο που ακολούθησε της θρησκευτικής τελετής στο παλάτι των Βλαχερνών⁹²⁵.

Ο ενεργός ρόλος των γυναικών στην κοινωνική ζωή και στις «διασκεδάσεις» εκ του αντιθέτου, διαπιστώνεται από τη συμμετοχή τους σε περιστατικά διαπόμπευσης. Στην τιμωρία και διαπόμπευση του Ανδρόνικου Α' Κομνηνού κατείχαν ενεργό ρόλο γυναίκες της αριστοκρατίας και συγκεκριμένα οι σύζυγοι των ανδρών που θανατώθηκαν ή τυφλώθηκαν από τον Ανδρόνικο. Όταν ο αυτοκράτορας βρισκόταν φυλακισμένος, υποβλήθηκε σε μια σειρά βασανιστηρίων, πριν αρχίσει η διαπόμπευσή του στην αγορά και τον Ιππόδρομο. Μεταξύ των συμμετεχόντων ήταν γυναίκες, οι οποίες κτυπούσαν τον Ανδρόνικο στο πρόσωπο⁹²⁶, καθώς και μία πόρνη, η οποία πλησίασε τον Ανδρόνικο και έριξε στο πρόσωπό του καυτό νερό⁹²⁷. Ενεργός συμμετοχή γυναικών στη διαδικασία της διαπόμπευσης του Ανεμά δεν μαρτυρείται

⁹²¹ Garland, *Street-life*, 165.

⁹²² Garland, *Life and Ideology*, 390.

⁹²³ Garland, *Imperial Women*, 178.

⁹²⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 441.25-26.

⁹²⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 509.6-9.

⁹²⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 349.5-7 *ἐμπαροινεῖται καὶ ὑπὸ γυναικῶν καὶ τύπτεται πυγμαῖς κατὰ στόματος, καὶ τούτων ὅποσαι μάλιστα ἢ θανάτῳ ὑπ' Ἀνδρονίκου ἀπεβάλοντο τοὺς συνεύνους ἢ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀπεσβεσμένους ἀπέλαβον.*

⁹²⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 350.30-32.

από την Άννα Κομνηνή, ωστόσο, τονίζει, όπως είδαμε προηγουμένως, ότι παρακολούθησε η ίδια κρυφά το θέαμα μαζί με τις αδελφές της⁹²⁸.

Την αντίθεση μεταξύ του εθιμοτυπικού και της πραγματικότητας διακρίνουμε και στην ιδιωτική ψυχαγωγία της απλής γυναίκας. Οι αμφιβολίες της Ροδάνθης για το αν είναι πρόπον να συμμετάσχει στο δείπνο στο οποίο τους είχε προσκαλέσει ο Γλαύκωνας και να καθίσει μαζί με τους άνδρες⁹²⁹, αλλά και το σχόλιο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στην Οδύσσεια για τα συμπόσια στην αρχαία Ελλάδα, ότι, δηλαδή, τότε συνήθιζαν να τρώνε οι γυναίκες μαζί με τους άνδρες⁹³⁰, υποδηλώνει την απομόνωση της γυναίκας από τέτοιου είδους εκδηλώσεις, πιθανώς και την ενδεικνυόμενη θεάρεστη στάση για το γυναικείο φύλο. Στην πράξη πάντως η τακτική αυτή δεν ακολουθείται πιστά. Ο Δοσικλής καθησύχασε την Ροδάνθη λέγοντας ότι, εφόσον ήταν προσκεκλημένη της οικοδέσποινας Μυρτιπνός, δεν έπρεπε να αρνηθεί την πρόσκληση. Στο δείπνο παρευρίσκονταν ακόμη οι άγαμες κόρες της Μυρτιπνός. Αντίστοιχα, στο μυθιστόρημα του Ευγενιανού *Δροσίλλα και Χαρικλῆς*, μετά την επανένωση του ζευγαριού και το τέλος της περιπέτειάς του, η ηλικιωμένη Βαρυλλίς παρέθεσε δείπνο στο οποίο συμμετείχε η Δροσίλλα⁹³¹.

Αισθητή είναι η παρουσία αυλητριδών και εταίρων στην ιδιωτική ψυχαγωγία του αυτοκράτορα, όπως είδαμε προηγουμένως αναφερόμενοι στον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό και τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο, γνωστούς λάτρεις της γυναικείας συντροφιάς. Τέτοιου είδους γυναίκες παρευρίσκονταν και σε αυτοκρατορικά δείπνα, όπως μαρτυρείται στη διήγηση του Χωνιάτη για το δείπνο του Ισαακίου Β΄: *τὸν τῶν γυναικῶν χορὸν ἐκ παλλακῶν...*⁹³².

Εκκλησία

Ως γνωστόν, η επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση συνηθειών της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών. Η Εκκλησία, με εκπροσώπους τους μεγάλους Πατέρες, τάχθηκε κατά των ψυχαγωγικών θεαμάτων από τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας. Τήρησε στάση αρνητική, επειδή τόσο εορταστικές

⁹²⁸ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 375.27-29: *ἅπαντα μὲν οὖν ἡλικία ἐς τὴν τοιαύτην θεᾶν συνέτρεχεν, ὡς καὶ ἡμᾶς, τὰς τοῦ βασιλέως θυγατέρας, ἐξελθούσας λαθραῖαν τὴν θεᾶν ποιεῖσθαι.*

⁹²⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη και Δοσικλῆς*, 21.74-75

πῶς οὖν, Δοσίκλεις, εἰσιοῦσα τὴν θύραν

τόσων μετ' ἀνδρῶν συμφάγω γυνὴ μία;

⁹³⁰ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. Α΄, 63.31-32: *ὅτι σύνηθες ἦν τὸ παλαιόν, φοιτᾶν τὰς γυναῖκας εἰς τὰ τῶν ἀνδρῶν συμπόσια.*

⁹³¹ Νικήτας Ευγενιανός, *Δροσίλλα και Χαρικλῆς*, 187.272-188.279.

⁹³² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 441.25-26.

εκδηλώσεις, όπως οι ιπποδρομίες, οι θεατρικές παραστάσεις κ.ά. όσο και τα παγανιστικά στοιχεία, που εξακολουθούσαν να επιβιώνουν σε διάφορες τελετές, εθεωρείτο ότι διέφθειραν την ψυχή και το σώμα των χριστιανών. Η Εκκλησία στηλίτευε την απρεπή συμπεριφορά, τα οργιώδη γλέντια και γενικά την έκλυση των ηθών των κατοίκων των πόλεων.

Ο σκληρός πόλεμος της Εκκλησίας εναντίον θεαμάτων εκφράστηκε στη διδασκαλία των Πατέρων και τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων. Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, τα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας περιλαμβάνουν πληθώρα πληροφοριών σχετικά με τη μορφή, τα ήθη και τη δημοτικότητα των θεαμάτων, και παρέχουν λεπτομερή πληροφόρηση για τις πρακτικές, τις συνήθειες και τις αντιλήψεις στο χριστιανικό Βυζάντιο, στοιχεία που λείπουν από τη γραμματεία του 12ου αιώνα.

Η αντίδραση και οι απαγορεύσεις της Εκκλησίας δεν περιορίστηκαν, βέβαια, στους λόγους και στους αναθεματισμούς των ιεραρχών. Η μια μετά την άλλη, οι Οικουμενικές Σύνοδοι στράφηκαν εναντίον του θεάτρου, των ιπποδρομιών, των παγανιστικών τελετών κ.ά, και απαγόρευσαν την παρακολούθηση παραστάσεων από τον κλήρο και τους πιστούς.

Οι αποστολικοί και συνοδικοί κανόνες και τα κείμενα των σχολιαστών τους αποτελούν σημαντική κατηγορία κειμένων, κατάλληλων για συνθετική ανάλυση του φαινομένου, όχι μόνο στατικά, σε μεμονωμένα σημεία, αλλά στην ιστορική του εξέλιξη. Οι σπουδαιότεροι ερμηνευτές των ιερών κανόνων του 12ου αιώνα ήταν οι Ιωάννης Ζωναράς, Αλέξιος Αριστηνός και Θεόδωρος Βαλσαμών, οι οποίοι κατέλαβαν κοσμικά ή εκκλησιαστικά αξιώματα. Το έργο των ερμηνευτών αυτών αποτελεί σημαντική πηγή πληροφόρησης για την καθημερινή ζωή κατά τον 12ο αιώνα. Οι εξηγητές συχνά επισημαίνουν την αναντιστοιχία των διατάξεων με την ακολουθούμενη στην εποχή τους πρακτική.

Από την επανάληψη των εκκλησιαστικών διατάξεων καταφαίνεται πως οι Βυζαντινοί δεν ακολουθούσαν πιστά τις υποδείξεις της Εκκλησίας. Μολονότι οι εκκλησιαστικές αρχές απαγόρευαν σε όλες τις βαθμίδες του κλήρου την παρακολούθηση ακατάλληλων θεαμάτων επισείοντας την ποινή του αφορισμού, από τις μαρτυρίες των πηγών γίνεται σαφές ότι δεν ακολουθούνταν αυτοί.

Σε πολλά σημεία της παρούσας μελέτης έχουμε αναφερθεί αποσπασματικά σε πολλά σημεία της παρούσας μελέτης σε κανόνες που σχετίζονται με μορφές διασκέδασης στα βυζαντινά χρόνια. Συνοψίζοντας, με τους κανόνες ΚΔ' και ΝΑ' της εν Τρούλλω Συνόδου και τον ΙΕ' της εν Κερθραγένη απαγορεύεται η παρακολούθηση παραστάσεων στον ιππόδρομο. Οι ΕΒ' και ΞΕ' της εν Τρούλλω ομιλούν για την κατάργηση των παγανιστικών εορτών. Στους ΝΓ', ΝΔ' της εν Λαοδικεία και ΚΔ', ΝΑ' της εν Τρούλλω γίνεται αναφορά στους γάμους και την υποχρεωτική αποχώρηση των ιερέων, όταν εισέρχονται στο συμπόσιο οι θυμελικοί. Οι

ΜΕ΄ και ΞΓ΄ της εν Καρθαγένη έχουν ως αντικείμενο την μετάνοια των σκηνικών, και δίνουν επί τη ευκαιρία ορισμό του βυζαντινού μίμου. Αναφορά στους μίμους έχουμε επίσης στους ΚΔ΄ και ΝΑ΄ της εν Τρούλλω. Με τους κανόνες ΝΕ΄ της εν Λαοδικεία και Ξ΄ της εν Καρθαγένη απαγορεύθηκε η διοργάνωση συμποσίων, ομοίων με τα αρχαία ελληνικά. Ο Ν΄ της εν Τρούλλω απαγορεύει στους κληρικούς να κυβεύουν. Τέλος, με τον ΞΑ΄ της εν Καρθαγένη, η Εκκλησία ζητεί την κατάργηση των ψυχαγωγικών θεαμάτων την Κυριακή και στις θρησκευτικές εορτές.

Τέλος, ο Θεόδωρος Βαλσαμών κάνει λόγο για κατάργηση εορτών κατόπιν σχετικών αποφάσεων πατριαρχών του 12ου αιώνα⁹³³. Συγκεκριμένα, ένα θέαμα, το οποίο κατ' εξοχήν έτερπε τους Βυζαντινούς, ήταν εκείνο των μεταμφιεσμένων. Οι μεταμφιέσεις, συνήθειες κατά τις αρχαίες εθνικές πομπές, διατηρήθηκαν μετά την αποδοχή και επικράτηση του Χριστιανισμού, παρά τον σφοδρό κατ' αυτών πόλεμο της Εκκλησίας, η οποία έβλεπε σε αυτές τη συνέχιση του εθνικού βίου. Σε μακροσκελές ποίημα ο Χριστόφορος Μυτιληναίος (11ος αι.) περιγράφει πομπή μασκοφόρων σπουδαστών των νοταριανών σχολών την ημέρα της εορτής των αγίων Μαρκιανού και Μαρτυρίου⁹³⁴. Κατά τον Βαλσαμόνα, οι σχολικές μεταμφιέσεις και παρελάσεις υφίσταντο μέχρι τον 12ο αιώνα, όταν ο πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης όρισε την κατάργησή τους⁹³⁵. Η δεύτερη απόφαση προέρχεται από τον πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄ του Αγχιάλου και αφορά την κατάργηση παγανιστικής εορτής με φωτιές, η οποία διεξαγόταν την 23η Ιουνίου⁹³⁶.

Διπλωματία και διασκέδαση

Η διπλωματία, ως κύριο μέσο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής, κατείχε σημαντική θέση στην πολιτική, ιδεολογική και πολιτιστική ζωή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας⁹³⁷. Διπλωματικές αποστολές, υποδοχή ξένων πρεσβειών, επιγαμίες, δώρα, ανάμιξη στις

⁹³³ Angold, *Church and Society*, 457-467

⁹³⁴ Χριστόφορος Μυτιληναίος, ... *άπελεύσεως τούς νοταρίους*, (ποίημα 136), έκδ. E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Lipsiae 1903, 91-98.

⁹³⁵ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 451-452: *Τὰ μέν τοι ποτὲ γινόμενα ἀπρεπῇ παρὰ τῶν νοταρίων παιδοδιδασκάλων κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν ἀγίων Νοταρίων, μετὰ προσωπειῶν σκηνικῶν διερχομένων τὴν ἀγοράν, πρὸ χρόνων τινῶν κατηργήθησαν, καθ' ὅρισμὸν τοῦ ἀγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυροῦ Λουκά.*

⁹³⁶ *Σύνταγμα κανόνων*, τ. Β΄, 459: *ἃ δὴ πάντα ὁ ῥηθεὶς ἀγιώτατος πατριάρχης μετὰ πάσης ἐπιμελείας καταργηθῆναι ἐπέτρεψεν ὁ καὶ γέγονε.*

⁹³⁷ Για τη βυζαντινή διπλωματία βλ. ενδεικτικά J. Shepard – S. Franklin (επιμ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, Aldershot 1992· B. Βλυσίδου – Σ. Λαμπάκης – Μ. Λεοντσίνη – Τ. Λουγγής (επιμ.), *Σεμινάρια περί βυζαντινής διπλωματίας*, Αθήνα 2006.

εσωτερικές υποθέσεις διαφόρων χωρών, παρακίνηση ενός εχθρού εναντίον κάποιου άλλου κ.ά. είναι ορισμένοι τρόποι άσκησης διπλωματίας εκ μέρους των Βυζαντινών. Ακόμη, για την επιτυχία των σκοπών τους, οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν την δύναμη του χρήματος, την εντυπωσιακή πολυτέλεια και μεγαλοπρέπεια της αυλής καθώς και τη λάμψη της χριστιανικής θρησκείας.

Τον 12ο αιώνα το Βυζάντιο είχε να αντιμετωπίσει πλήθος εχθρών κατά μήκος των συνόρων του. Σε αυτή την πολύπλοκη και επισφαλή διεθνή κατάσταση, η διπλωματία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην εξωτερική πολιτική, καθότι δεν ήταν εύκολο να διεξάγει πολέμους συγχρόνως σε πολλαπλά μέτωπα. Στα αυτοκρατορικά ανάκτορα της Κωνσταντινούπολης συναντούσε κανείς πλήθος ξένων διπλωματών, ακόμη και αρχηγούς δυνάμεων, οι οποίοι φιλοξενούνταν κατά καιρούς εκεί.

Οι διπλωματικοί θεσμοί, ιδιαίτερα όσον αφορά το τελετουργικό της αποστολής και υποδοχής διπλωματικών αποστολών, ήταν ιδιαίτερα συγκεκριμένοι⁹³⁸. Έδρα της άσκησης διπλωματίας υπήρξε πάντοτε η Κωνσταντινούπολη. Η διπλωματική δραστηριότητα καθοριζόταν στα ανάκτορα και διευθυνόταν από τον αυτοκράτορα. Τους ξένους πρέσβεις, που έφταναν στα σύνορα του Βυζαντίου, ειδικοί απεσταλμένοι φρόντιζαν για την υποδοχή τους και την άνετη και ασφαλή διακίνησή τους. Όταν έφταναν στη Βασιλεύουσα, τους υποδέχονταν αυλικοί που τους οδηγούσαν στους ξενώνες και τους παρείχαν τα απαραίτητα. Εν συνεχεία, οριζόταν ακρόαση από τον αυτοκράτορα, ώστε ο πρέσβης να εκθέσει το αίτημα του ηγεμόνα του.

Κατά την παραμονή των πρέσβεων στην Κωνσταντινούπολη, και ενώ διεξάγονταν οι σχετικές συνομιλίες και διαπραγματεύσεις, οργανώνονταν προς τιμή τους ποικίλες μεγαλοπρεπείς εορτές. Μεταξύ των περιποιήσεων, τις οποίες παρείχαν πλουσιοπάροχα οι βασιλείς, ήταν η πρόσκληση των πρέσβεων με τους ακόλουθούς τους σε επίσημο γεύμα στα ανάκτορα. Μάλιστα, μετά το πέρας του γεύματος, προς τέρψιν των παρευρισκομένων δίνονταν και παραστάσεις μίμων. Συχνά δε τελούνταν ιππικοί αγώνες στον Ιππόδρομο προς τιμή τους.

Πόλεμος και διασκέδαση

Ως γνωστόν, οι εμπόλεμες καταστάσεις δεν ήταν κάτι το σπάνιο για τον άνθρωπο του Μεσαίωνα, αποτελούσε μία σχεδόν καθημερινή πραγματικότητα για τους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο περιβαλλόμενο από αντιπάλους βρισκόταν συνεχώς σε

⁹³⁸ Για την υποδοχή ξένων πρεσβειών βλ. Κουκουλέζ, *Βίος και πολιτισμός*, τ. Β1, 47-51.

κατάσταση επιφυλακής, έτοιμο να αντιμετωπίσει επιθέσεις. Με κάθε μέσο επεδίωκε τη διατήρηση των συνόρων αλλά και την επικυριαρχία επί διαφόρων λαών. Το Βυζάντιο βασιζόταν για την επιβίωσή του στην διπλωματία και τον στρατό. Όταν η διπλωματία δεν μπορούσε να φέρει αποτελέσματα, τότε παρενέβαινε ο στρατός. Η δυναστεία των Κομνηνών ακολούθησε την παράδοση των στρατηλατών αυτοκρατόρων, οι οποίοι περνούσαν μεγάλο μέρος της ζωής τους στα πολεμικά μέτωπα, ηγούμενοι αυτοπροσώπως του στρατού.

Ως προς την ψυχαγωγία, τα μέλη του βυζαντινού στρατού εν καιρώ πολέμου είχαν ανάγκη, να διασκεδάσουν στα διαλείμματα μεταξύ των πολεμικών συγκρούσεων ή μετακινήσεων, για να μειώσουν την υπερένταση στην οποία ευρίσκονταν⁹³⁹. Μία ευχάριστη δραστηριότητα σε περίοδο αναμονής και απραξίας για το στράτευμα, ήταν το κυνήγι, δραστηριότητα που προσφερόταν επιπλέον για την εκγύμναση των στρατιωτών και τη διατήρηση των πολεμικών ικανοτήτων τους.

Πολλές φορές το ενδιαφέρον για τέτοιου είδους δραστηριότητες υπερσκίαζε το καθήκον για τη μάχη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι αυτοκράτορες και οι ηγέτες του βυζαντινού στρατού παραδίδονταν σε τρυφηλές δραστηριότητες και δυσκολεύονταν να επιστρέψουν στο πεδίο της μάχης ή πρόβαλλαν αδυναμία στην εκπλήρωση των καθηκόντων τους. Η Άννα Κομνηνή επιρρίπτει έμμεσα την ευθύνη για την αρνητική έκβαση της σύγκρουσης μεταξύ των Βυζαντινών με τον ηγεμόνα της Κιλικίας Ταγγρέ, στον στρατηγό Ασπιέτη. Αν και γενναίος πολεμιστής, ο Ασπιέτης παραδόθηκε στις απολαύσεις και, σύμφωνα με την Κομνηνή, όταν ήλθε η ώρα της μάχης, φάνηκε αδύναμος μπροστά στον Ταγγρέ⁹⁴⁰. Σε άλλη περίπτωση, ο Ισαάκιος Β΄, μετά από αποτυχημένη προσπάθεια κατάληψης του φρουρίου Λοβιτζό, την άνοιξη του 1188, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όμως η ενασχόλησή του με το κυνήγι και οι υποδομιές τον εμπόδισαν να επιστρέψει στο πεδίο της μάχης⁹⁴¹.

Σημαντικό παράγοντα για την επιτυχή έκβαση μίας πολεμικής αναμέτρησης αποτελούσε η προσαρμογή της τακτικής στις ιδιαιτερότητες του αντιπάλου και η αξιοποίηση κάθε είδους αδυναμίας του. Διάφορες μορφές διασκέδασης χρησιμοποιήθηκαν ως μέρος της «πολεμικής τακτικής». Συγκεκριμένα, η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι ο Αλέξιος Α΄, το 1086, προσκάλεσε τον Απελχασήμ, εμίρη της Νικαίας στην Κωνσταντινούπολη, με στόχο την απόσπαση της προσοχής του, ώστε να μην αντιληφθεί ότι ο βυζαντινός στρατός κατασκευάζει οχυρό στη Νικομήδεια. Ο Αλέξιος διοργάνωσε προς τιμήν του ιππικούς αγώνες στον Ιππόδρομο και

⁹³⁹ Για την ψυχολογική προπαρασκευή των στρατιωτών βλ. Κ. Καραπλή, *Κατευόδωσις στρατού. Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, Αθήνα 2010.

⁹⁴⁰ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 362.14-19.

⁹⁴¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 399.46-50.

παρείχε στον εμίρη μεγάλα ποσά για να επισκεφτεί τα λουτρά και να απασχοληθεί σε κυνήγια⁹⁴².

Σε μία απόπειρα συνοπτικής θεώρησης επιχειρήσαμε να συλλάβουμε, στο μέτρο του δυνατού, πτυχές της έννοιας της ψυχαγωγίας καθώς και δραστηριοτήτων που αποτέλεσαν μορφές ψυχαγωγίας/διασκέδασης για τους Βυζαντινούς κατά την περίοδο των Κομνηνών και Αγγέλων. Αξιοποιήθηκε υλικό από τα περισσότερα κείμενα της εποχής, και, όπου κρίθηκε απαραίτητο, προγενέστερων ή μεταγενέστερων περιόδων, προκειμένου να δοθεί μία σφαιρική αντίληψη για το θέμα. Από την έρευνα προκύπτει το συμπέρασμα ότι, μολονότι οι βυζαντινοί συγγραφείς αναφέρονται αποσπασματικά και στο πλαίσιο μιας ευρύτερης θεματικής, εστιάζοντας κυρίως στον βίο των αυτοκρατόρων και την Κωνσταντινούπολη, από τα στοιχεία των πηγών καθίσταται σαφής η ανθρώπινη διάσταση της ψυχαγωγίας στο Βυζάντιο. Η κοινωνία του 12ου αιώνα παρουσίαζε μία ανοικτή, δεκτική στάση προς την ψυχαγωγία, η οποία αποτελούσε μέρος της καθημερινότητας όλων των μελών της. Εκδηλώσεις δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα έδιναν συχνά αφορμή για αναψυχή και ανάπαυλα από τον καθημερινό μόχθο, αλλά και άριστη ευκαιρία για κοινωνική συναναστροφή. Κατά τον 12ο αιώνα, οι διαπολιτισμένες επαφές με ξενούς λαούς δεν συνετέλεσαν σε θεμελιώδεις αλλαγές στον τρόπο ψυχαγωγίας των Βυζαντινών. Όσον αφορά το *τζυκάνιον* και το *ζατρίκιον*, δύο νέα είδη διασκέδασης για τους Βυζαντινούς, τα οποία εισήχθησαν από την Ανατολή, τον 5ο και τον 8ο αιώνα αντίστοιχα, μεσολάβησαν αρκετοί αιώνες, επομένως, για τους Βυζαντινούς του 12ου αιώνα αποτελούσαν πλέον μέρος της καθημερινότητας. Το θέμα της επίδρασης στον τρόπο ψυχαγωγίας των Βυζαντινών από τους Δυτικούς λόγω της επαφής στην οποία ήλθαν κατά τη διάρκεια των Σταυροφοριών, όπως αναφέρθηκε, χρήζει περαιτέρω έρευνας. Ορισμένοι μελετητές εξέφρασαν την άποψη ότι οι κονταρομαχίες εισήχθησαν από τη Δύση επί Μανουήλ Α΄. Ωστόσο, στην παρούσα μελέτη κατέστη σαφές ότι η κονταρομαχία, είτε ως θέαμα είτε ως στρατιωτική εκπαίδευση, ήταν ήδη γνώριμη στους Βυζαντινούς. Επομένως τίθεται το ερώτημα αν οι πλούσιες αναφορές των πηγών σε διεξαγωγή κονταρομαχιών κατά τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄ δεν οφείλονται στο γεγονός ότι εισήχθησαν εκείνη την εποχή, αλλά στη γενική προτίμηση που έδειχνε ο αυτοκράτορας στον δυτικό ιπποτικό τρόπο ζωής, με συνέπεια να αυξηθεί η συχνότητα διοργάνωσης αγώνων διαδορατισμού, εφόσον είχε γνωρίσει ήδη μεγάλη διάδοση στη Δύση.

⁹⁴² Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 192.59-66.

Αναφορικά με τη στάση της Εκκλησίας προκύπτει ότι διατήρησε επί της ουσίας ανεκτική στάση. Δεν παραδίδονται λόγοι από εκπροσώπους της, όμοιοι με εκείνους του Ιωάννη Χρυσοστόμου, με τους οποίους να καταδικάζουν την ψυχαγωγία. Επίσης, δεν θεσπίστηκαν νέοι κανόνες που απαγόρευαν μορφές ψυχαγωγίας. Από τους κανονολόγους της εποχής και το πλούσιο ερμηνευτικό έργο τους πληροφορούμεθα σχετικά με τους κανόνες που ευρίσκονταν σε ισχύ τον 12ο αιώνα αλλά και πτυχές του τρόπου διασκέδασης στην υπό εξέταση περίοδο. Εξαίρεση αποτελούν δυο αποφάσεις πατριαρχών για την κατάργηση εορτών με ειδωλολατρικά στοιχεία.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα μελέτη ας υπενθυμίσουμε τα λόγια του Αριστοτέλη στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* για τη σημασία που έχει για τον άνθρωπο η διασκέδαση και η ανάπαυση⁹⁴³, όπως επίσης και το γεγονός ότι η επιλογή της ψυχαγωγίας καθορίζεται από το κοινωνικό και κυρίως πνευματικό επίπεδο του κάθε ανθρώπου: *καὶ ἡ τοῦ ἐλευθερίου παιδιὰ διαφέρει τῆς τοῦ ἀνδραποδώδους, καὶ πεπαιδευμένου καὶ ἀπαιδευτοῦ*⁹⁴⁴.

⁹⁴³ Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1128b: *Δοκεῖ δὲ ἡ ἀνάπαυσις καὶ ἡ παιδιὰ ἐν τῷ βίῳ εἶναι ἀναγκαῖον.*

⁹⁴⁴ Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1128a.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ-ΣΕΙΡΕΣ

<i>Ann. Assoc. Ét. Gr.</i>	<i>Annuaire de l' Association pour l'encouragement des Études Grecques en France</i> , τ. 1-21, Paris 1867-1887
<i>BMGS</i>	Byzantine and Modern Greek Studies
<i>BSI</i>	Byzantinoslavica
<i>ByzF</i>	Byzantinische Forschungen
<i>BZ</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>CFHB</i>	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
<i>CSHB</i>	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
<i>EEBS</i>	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
<i>EKEE</i>	Ἐπετηρίς τοῦ κέντρου ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν
<i>ΕΕΦΣΠΑ</i>	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
<i>JGR</i>	<i>Jus Graecoromanum</i> , ἐκδ. I καὶ II. Ζέπος, τ. I-VIII, Αθήνα 1931
<i>JÖB</i>	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
<i>PG</i>	<i>Patrologiae cursus completeus. Series Graeca</i> I-CLXI, ἐκδ. J. – P. Migne, Paris 1857-1866 (ανατ. Αθήνα 1989)
<i>ZRVI</i>	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

Β. ΛΕΞΙΚΑ – ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα 1936-1950.

Dictionnaire de l' académie française, Paris ⁹1992-2011.

Duden – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache.

J. Grimm – W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch (DWB)*, Leipzig 1854-1961.

Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 1969-2012.

E. Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Amsterdam 1971.

Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2009.

G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.

LexMA

Lexikon des Mittelalters, έκδ. R. Auty (κ.ά.), München - Zürich 1977-1995.

H. G. Liddell - R. Scott, *A Greek-English Lexicon. With a Revised Supplement*, Oxford ⁹1996.

Μπαμπινιώτης,
*Λεξικό της νέας
ελληνικής*

Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα ²2005.

Γ. Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2010.

ODB

Oxford Dictionary of Byzantium, έκδ. A. P. Kazhdan, Oxford 1991.

- RE *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, G. Wissowa – W. Kroll, Munich, 1894-1980.
- D. N. Stavropoulos – A. S. Hornby, *Oxford English-Greek Learner's Dictionary*, Oxford 1977.
- The New Oxford Dictionary of English*, Oxford 1998.
- The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, έκδ. O. Nicholson, Oxford 2018.
- Χρηστικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2014.

Γ. ΠΗΓΕΣ

- | | |
|--|--|
| Άννα Κομνηνή, <i>Ἀλεξιάς</i> | Άννα Κομνηνή, <i>Ἀλεξιάς</i> , έκδ. D. R. Reinsch – A. Kambylis, <i>Annae Comnenae. Alexias</i> , [CFHB 40], Berlin 2001. |
| Αστέριος Αμασειάς,
<i>Λόγος κατηγορικὸς τῆς
ἐορτῆς τῶν Καλανδῶν</i> | Αστέριος Αμασειάς, <i>Λόγος κατηγορικὸς τῆς ἐορτῆς τῶν Καλανδῶν</i> , έκδ. C. Datema, <i>Asterius of Amasea. Homilies I-XIV</i> , Leiden 1970, 39-43. |
| Αχμέτ, <i>Ὀνειροκριτικόν</i> | Αχμέτ, <i>Ὀνειροκριτικόν</i> , έκδ. F. Drexel, <i>Achmetis Oneirocriticon</i> , Lipsiae 1925. |
| Βασίλειος Πεδιادίτης,
<i>Ἑκφρασις ἀλώσεως
ἀκανθίδων</i> | Βασίλειος Πεδιادίτης, <i>Ἑκφρασις ἀλώσεως ἀκανθίδων</i> , έκδ. Απ. Καρπόζηλος, <i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i> 23 (1981) 284-298. |
| | Βασίλειος Αχριδηνός, <i>Τοῦ γεγονότος Θεσσαλονίκης κῶρ Βασιλείου τοῦ Ἀχριδηνοῦ λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ ἐξ Ἀλαμανῶν δεσποίνῃ</i> , έκδ. R. Gentile Messina, <i>Basilius Achridenus. Epitafio per l'imperatrice alamanna. Introduzione, testo critico, traduzione e commento</i> , Catania, 2008. |

- Βασιλικά* *Βασιλικά*, έκδ. H. J. Scheltema – V. van der Wal – D. Holwerda, Groningen 1953.
- Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλης*, έκδ. και αγγλ. μτφρ. M. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, London 1907 (ανατ. New York 1964).
- Βίος Βασιλείου* *Βίος Βασιλείου*, έκδ. I. Sevcenko, *Theophanis Continuati Liber V. Vita Basilii Imperatoris* [CFHB 42], Berlin 2011.
- Βίος Ευθυμίου*, έκδ. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP. Text, Translation, Introduction and Commentary* [Bibliothèque de Byzantion 3], Bruxelles 1970 (BHG 651).
- Βίος Νίκωνος Μετανοείτε*, έκδ. D. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*, Brookline Mass. 1987
- Βυζαντινή μετάφραση της Χρονικής Διηγήσεως του Νικήτα Χωνιάτη* *Βυζαντινή μετάφραση της Χρονικής Διηγήσεως του Νικήτα Χωνιάτη*, έκδ. Τ. Ντέιβις, *Η μετάφραση της Χρονικής Διηγήσεως του Νικήτα Χωνιάτη*, Διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2004.
- Γενέσιος, Βασιλεῖαι* *Γενέσιος, Βασιλεῖαι*, έκδ. A. Lesmüller-Werner – I. Thurn, *Iosephi Genesisii Regum libri quattor* [CFHB 14], Berlin-N. York 1978.
- Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή* *Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. Α', Lipsiae 1903.
- Γεώργιος Λακαπηνός, Ἐπιστολαί*, έκδ. S. Lindstam, *Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae Epistulae XXXII cum Epimerismis Lacapeni*, Göteborg 1924.
- Γεώργιος Παχυμέρης, Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* *Γεώργιος Παχυμέρης, Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, έκδ. A. Failler, *Georges Pachymères, Relations Historiques* [CFHB 24/1-5], I-V, Paris 1984-2000.

	Γρηγόριος Αντίοχος, <i>Ἐπιτάφιος λόγος εἰς τὸ ἀοίδιμον βασιλέα κῦρ Μανουήλ</i> , έκδ. W. Regel, <i>Fontes Rerum Byzantinorum</i> , τ. Β΄, Leipzig 1982, 191-228.
<i>Cod. Just.</i>	<i>Codex Justinianus</i> , έκδ. P. Krueger – Th. Mommsen, Berolini 1877 (Dublin – Zürich ¹⁴ 1967).
<i>Cod. Th.</i>	<i>Codex Theodosianus</i> , έκδ. P. Krueger, Berolini 1923-1926.
Γουλιέλμος της Τύρου	Γουλιέλμος της Τύρου, μτφρ. E. Atwater Babcock – A.C. Krey, <i>William Archbishop of Tyre, A History of Deeds Done Beyond the Sea</i> , τ. Α΄-Β΄, New York 1943.
Ἔκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως	Ἔκθεσις περὶ βασιλείου τάξεως, έκδ. I. I. Reiske, <i>Constantii Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae</i> [CSHB], Bonnae 1829.
Ἔκφρασις ξύλοκονταρίων	Ἔκφρασις ξύλοκονταρίων, έκδ. P. Schreiner, <i>Ritterspiele in Byzanz</i> , <i>JÖB</i> 46 (1996) 227-242.
	Επίκτητος, <i>Ἐγχειρίδιον</i> , έκδ. W.A. Oldfather, <i>Epictetus: The Discourses as reported by Arrian, the Manual, and Fragments</i> , τ. Β΄ [Loeb Classical Library], London-Gambridge 1928 (ανατ. 1952).
Ευθύμιος Μαλάκης, Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύριον Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, ἐκφωνηθεὶς ὅτε εἰσῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ σουλτᾶνος προσελθὼν αὐτῷ	Ευθύμιος Μαλάκης, <i>Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύριον Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, ἐκφωνηθεὶς ὅτε εἰσῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ σουλτᾶνος προσελθὼν αὐτῷ</i> , έκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, <i>Noctes Petropolitanæ</i> , St. Petersburg 1913, 162-187.
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, <i>Ἀλωση</i>	Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, <i>Ἀλωση Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς το 1185</i> , έκδ. St. Kyriakidis, <i>La espugnazione di Tessalonica</i> , Palermo 1961.
	Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, <i>Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἀγιωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος</i> , έκδ. P. Wirth, <i>Eustathii</i>

Thessalonicensis, Opera Minora [CFHB 32], Berlin 2000, 202-228.

Ευστάθιος
Θεσσαλονίκης,
*Παρεκβολαὶ εἰς
Ὀδύσσειαν*

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*,
έκδ. G. Stallbaum, *Eustathii Archiepiscopi
Thessalonicensis. Commentarii ad Homeri Odysseam*, τ.
Α΄-Β΄, Leipzig 1825 (ανατ. Hildesheim, Olms 1960).

Ευστάθιος
Θεσσαλονίκης,
Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, έκδ. M.
van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis
commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. Α΄-Δ΄,
Leiden 1971-1987.

Ευστάθιος
Θεσσαλονίκης,
Ἐπιστολαί

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. F. Kolovou,
Die Briefe des Eustathios von Thessalonike, Munich-
Leipzig 2006.

Ευστάθιος
Θεσσαλονίκης, *Λόγος
ἐοικῶς ἐπιβατηρίῳ
ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐκ
Φραγγίας ἐλεύσει τῆς
βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν
μεγαλόπολιν*

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἐοικῶς ἐπιβατηρίῳ
ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγγίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς
νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν*, έκδ. P. Wirth, *Eustathii
Thessalonicensis, Opera Minora* [CHFB 32], Berlin 2000,
250-260.

Ευστάθιος
Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἐπὶ
τοῖς θεωρικοῖς
δημοτελέσι
τραπεζώμασιν, ὅτε οἱ τῶν
βασιλικῶν παίδων
ἐτελοῦντο γάμοι*

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς
δημοτελέσι τραπεζώμασιν, ὅτε οἱ τῶν βασιλικῶν παίδων
ἐτελοῦντο γάμοι*, έκδ. P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis,
Opera Minora* [CHFB 32], Berlin 2000, 170-181.

Ευστάθιος Μακρεμβολίτης, *Τὰ κατ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν*,
έκδ. M. Marcovich, *Eustathius Macrembolites. De
Hysmines et Hysminiae amoribus libri XI*, Munich 2001.

Εφραίμ, *Χρονικὴ Ἱστορία*

Εφραίμ, *Χρονικὴ Ἱστορία*, έκδ. Ο. Λαμπίδης, *Ἐφραίμ
Αἴνιος, Χρονογραφία* [CFHB 27], Αθήνα 1990.

Θεόδωρος Γάζης, *Κυνὸς ἐγκώμιον*, PG 161, στ. 985-998.

Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, *Κοσμική Δήλωση*, έκδ. N. Festa, *Giornale della Società Asiatica Italiana* 12 (1899) 1-52.

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Επίγραμμα Εἰς ταῦλαν*, έκδ. A. Mai, *Nova Patrum Bibliotheca*, VI, 2, 183.

Θεόδωρος Πρόδρομος,
Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς*, έκδ. M. Marcovich, *Theodori Prodromi de Rhodanthēs et Dosiclis amoribus libri IX*, Stuttgartiae 1992.

Θεόδωρος Πρόδρομος,
Ιστορικά ποιήματα

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, έκδ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, Wien 1974.

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Λόγος εἰς τὸν Πορφυρογέννητον κυρὸν Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνὸν*, έκδ. E. Kurtz, *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos*, *BZ* 16 (1907), 99-119.

Θεόδωρος Πρόδρομος,
Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες*, έκδ. T. Migliorini, Teodoro Prodromo, *Amaranto*, *Medioevo Greco* 7 (2007) 183-247.

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἐπιθάλαμος τοῖς τοῦ εὐτυχεστάτου καίσαρος υἱοῖς*, έκδ. P. Gautier, *Nicephore Bryennios Histoire; Introduction, Texte, Traduction et Notes* [CFHB 9], Brussels 1975, 340-355.

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Περὶ τοὺς διὰ πενίαν βλασφημοῦντες τὴν Πρόνοιαν*, *PG* 133, στ. 1291-1302.

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Σχελιαστικοὶ ἐπὶ τῇ ἀτιμίᾳ τοῦ λόγου*, έκδ. N. Zagklas, *Theodore Prodromos: The Neglected Poems and Epigrams (Edition, Commentary and Translation)*, Διδ. διατρ., Wien 2014, 288.

Θεόδωρος Πρόδρομος, *Τοῦ φιλοσόφου τοῦ Προδρόμου στίχοι δεητήριοι*, έκδ. A. Maiuri, *Una nuova poesia di Theodoro Prodromo in greco volgare*, *BZ* 23 (1920) 397-407.

- Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, έκδ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', Βενετία 1872 (ανατύπ. Αθήνα 1972), 1-556.
- Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα*, έκδ. A. Pignani, *Teodoro Studita Catechesi-epitafio per la madre (testo in parte edito per la prima volta, introduzione, traduzione e indici)*, Naples, 2007.
- Θεοφάνης, *Χρονογραφία* Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, I-II, Leipzig 1883-1885 (ανατύπ. New York 1980).
- Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*, έκδ. P. Gautier, *Theophylacti Achridensis. Orationes, Tractatus, Carmina* [CFHB 16], Thessalonicae 1980, 214-243.
- Ιουλιανός Ασκαλωνίτης *Ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀρχιτέκτονος ἐκ τῶν νόμων ἦτοι ἡθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ*, έκδ. C. Saliou, *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon: droit et architecture en Palestine au Vie siècle*, Paris 1996.
- Ισαάκιος Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου* Ισαάκιος Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου*, έκδ. H. Hinck, *Polemonis Declamationes*, Lipsiae 1873, 80-88.
- Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν* Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, έκδ. M. Pinderi, *Ioannis Zonarae. Epitomae Historiarum*, τ. Α'-Β' [CSHB], Bonnae 1841, 1844, ο τόμος Γ' σε συνεργασία με τον T. Büttner-Wobst, Bonnae 1897.
- Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, έκδ. L. Scopeni, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV* [CSHB], Bonnae 1828.
- Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή* Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, έκδ. A. Meineke, *Ioannis Cinnami. Epitome* [CSHB], Bonnae 1836.
- Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἐκατέρων τῶν μηνῶν*, έκδ. A. Bandy, *On the Months (De Mensibus)*, Lewiston 2013.

- Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Malalae. Chronographia* [CFHB 35], Berlin 2000.
- Ιωάννης Μόσχος, *Ἐπιτάφιος λόγος ἐπὶ τῷ ἐνδοξοτάτῳ καὶ ἐκλαμπροτάτῳ μακαρίτῃ μεγάλῳ δουκὶ κυρῷ Λουκᾷ τῷ Νοταρᾷ, Ἰωάννου τοῦ Μόσχου*, έκδ. E. M. Legrand, *Ἰωάννου τοῦ Μόσχου ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Λουκᾷ Νοταρᾷ, Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς εταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 2 (1883) 413-424.
- Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Skylitzae Synopsis historiarum* [CFHB 5], Berlin-New York 1973.
- Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* (πανομοιότυπη έκδοση), επιστ. επιμ. Α. Τσελίκας, Αθήνα 2000.
- Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. P.A.M. Leone, *Ioannes Tzetzes Epistulae*, Leipzig 1972.
- Ιωάννης Τζέτζης, *Υπόθεσις τοῦ Ὁμήρου ἀλληγορηθεῖσα παρὰ Ἰωάννου τοῦ γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου*, έκδ. A. J. Goldwyn – D. Kokkini, *John Tzetzes, Allegories of the Iliad* [Dumbarton Oaks medieval library 37], Cambridge Massachusetts 2015.
- Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, έκδ. P.A.M. Leone, *Ioannes Tzetzae Historiae (Chiliades)*, Naples, 1968.
- Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐπίγραμμα σε Ὀππιανό*, έκδ. Colonna, Il comment di Giovanni Tzetzes agli ‘Halieutica’ di Oppiano, στο: *Lanx satura N. Terzaghi oblata*, Genova 1963, 101-104.
- Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ ἀναχωρήσεως*, έκδ. J. de Arnim, *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant Omnia*, τ. Β΄, Berlin 1962.
- Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος εἰς τὰς Καλάνδας*, PG 48, στ. 953-962.

	Ιωάννης Χρυσόστομος, <i>Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις, καὶ ὅτι μοιχοὺς ἀπηρτισμένους ποιεῖ, καὶ ὅτι ἀθυμίας αἴτιον πολέμου τοῦτο, καὶ εἰς τὸν Ἀβραάμ</i>, PG 56, 541-554. Ιωάννης Χρυσόστομος, <i>Περὶ γυναικῶν καὶ κάλλους</i> (Λόγος ΙΔ'), PG 63, 657-666.
Κανόνες Πενθέκτης	Κανόνες Πενθέκτης, ἐκδ. H. Ohme, <i>Concilium Constantinopolitanum A. 691/2 in Trullo habitum (Concilium Quinisextum)</i>, Berlin 2013
Κεκαυμένος, Στρατηγικόν	Κεκαυμένος, <i>Στρατηγικόν</i>, ἐκδ. G. G. Litavrin, <i>Sovety i rasskazy. Poucenije vizantiiskogo polkovodca XI veka</i>, Sankt-Peterburg 2003.
Κωνσταντίνος Μανασσής, Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων	Κωνσταντίνος Μανασσής, <i>Ἐκφρασις κυνηγεσίου γεράνων</i>, ἐκδ. E. Kurtz, <i>Ešče dva neizdannyh proizvedenija Konstantina Manassi</i> (Δύο ανέκδοτα έργα του Κωνσταντίνου Μανασσή), <i>Vizantijskij Vremennik</i> 12 (1906) 69-88.
Κωνσταντίνος Μανασσής, Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων	Κωνσταντίνος Μανασσής, <i>Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων</i>, ἐκδ. K. Horna, <i>Analekten zur byz. Literatur, Progr. Sophiengymn.</i>, Wien 1905, 3-35.
Κωνσταντίνος Μανασσής, Ἐκφρασις ἀνθρώπου μικροῦ	Κωνσταντίνος Μανασσής, <i>Ἐκφρασις ἀνθρώπου μικροῦ</i>, ἐκδ. Ch. Messis – I. Nilsson, <i>Constantin Manassès, la description d' un petit homme</i>, <i>JÖB</i> 65 (2015) 169-194. Κωνσταντίνος Μανασσής, <i>Μονωδία ἐπὶ ἀστρογλήνῳ</i>, ἐκδ. K. Horna, <i>Einige unedierte Stücke des Manasses und Italikos</i>, στο: <i>Jahresbericht des k. k. Sophiengymnasiums in Wien 1901/1902</i>, Wien 1902, 3-26.
Κωνσταντίνος Μανασσής, Σύνοψις χρονική	Κωνσταντίνος Μανασσής, <i>Σύνοψις χρονική</i>, ἐκδ. O. Lampsidis, <i>Constantini Manassis, Breviarum Chronicum</i> [CFHB 36], Αθήνα 1996. Κωνσταντίνος Μανασσής, <i>Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν</i>, ἐκδ. E. Τσολάκης, <i>Συμβολή στη μελέτη του ποιητικού έργου του Κωνσταντίνου Μανασσή και κριτική</i>

έκδοση του μυθιστορήματος "Τὰ κατὰ Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέα", Θεσσαλονίκη 1967.

Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ γένος Ὀππιανοῦ διὰ στίχων πολιτικῶν ἐμμέτρων, ἐκδ. A. Colonna, *De Oppiani vita antiquissima, Bolletino del Comitato per la preparazione de l' edizione nazionale dei Classici Greci e Latini* 12 (1964) 33-40.

Κωνσταντίνος
Παντέχνης, Ἑκφρασις
κυνηγεσίου

Κωνσταντίνος Παντέχνης, Ἑκφρασις κυνηγεσίου περδίκων καὶ λαγωῶν, ἐκδ. E. Miller, *Description d'une chasse à l'once par un écrivain byzantine du XIIe siècle de notre ère, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques* 6 (1872) 28-52.

Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, ἐκδ. G. Moravcsik, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio* [CFHB 1], Washington D.C. 1967.

Κωνσταντίνος Ζ΄
Πορφυρογέννητος, *Περὶ
τῶν βασιλικῶν ταξειδίων*

Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν βασιλικῶν ταξειδίων*, ἐκδ. J. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus Three Treatises on Imperial Military Expeditions* [CFHB 28] Wien 1990.

Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία*, ἐκδ. I. Bekker, *Leonis Grammatici Chronographia* [CSHB], Bonn 1842.

Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*

Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, ἐκδ. C.B. Hase, *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti* [CSHB], Bonnae 1828.

Λέων ΣΤ΄, *Τακτικά*, ἐκδ. G. Dennis, *The Taktika of Leo VI* [CFHB 49], Washington 2010.

Λιβάνιος, Ἑκφρασις θήρας, ἐκδ. R. Foerster, *Libanii opera*, τ. Η΄, Leipzig 1915, 487-489.

Λιβάνιος, Ἑκφρασις
Καλανδῶν

Λιβάνιος, Ἑκφρασις Καλανδῶν, ἐκδ. R. Foerster, *Libanii opera*, τ. Η΄, Leipzig 1915, 472-477.

Λιβάνιος, Ἑκφρασις
πανηγύρεως

Λιβάνιος, Ἑκφρασις πανηγύρεως, ἐκδ. R. Foerster, *Libanii opera*, τ. Η΄, Leipzig 1915, 538-540.

Λιβάνιος, *Λόγος εἰς τὰς Καλάνδας* (Oratio IX), έκδ. R. Foerster, *Libanii opera*, τ. Α΄, Leipzig 1903, 393-398.

Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, έκδ. B. Scott, *Liudprand of Cremona, Relatio de legatione Constantinopolitana*, London 1993.

Μαγγάνειος Πρόδρομος,
*Εἰς τὸν αὐτὸν
αὐτοκράτορα ἐν παιδιᾷ
εὐφυῶς δορατίζοντα καὶ
γενναίως μετὰ σημαίας
ὑπερβολικῆς*

Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Εἰς τὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα ἐν παιδιᾷ εὐφυῶς δορατίζοντα καὶ γενναίως μετὰ σημαίας ὑπερβολικῆς*, έκδ. E. Miller, *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Grecs*, II, 193-94.

Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, για τη θριαμβευτικὴ τοῦ εἰσοδο σὴν Ἀντιόχεια*, έκδ. E. Miller, *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Grecs*, II, 319-326.

Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ἐπάσματα εἰς τὸν γάμον τοῦ υἱοῦ τοῦ σεβαστοκράτορος τοῦ αἰοδίου κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ*, έκδ. E. Miller, *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Grecs*, II, 288-293.

Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ἄσματα εἰς τὸν γάμον τῆς κυρᾶς Εἰρήνης τῆς θυγατρὸς τῆς ἐξηρημένης Κομνηνῆς, τῆς πρώτης θυγατρὸς τοῦ οἰδίου σεβαστοκράτορος κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ πορφυρογεννήτου*, έκδ. E. Miller, *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Grecs*, II, 764-765.

Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ποιήματα*, έκδ. S. Bernardinello, *Theodori Prodromi De Manganis*, Padova 1972.

Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, *Νεαραί*, έκδ. R. Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, *Fontes Minores* 6 (1984) 99-204.

Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, έκδ. G. T. Dennis - E. Gamillscheg, *Das Strategikon der Maurikios* [CFHB 17], Wien 1981.

- Μελέτιος μοναχός, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, έκδ. J. A. Cramer, *Meletius, De natura hominis*, στο *Anecdota Graeca e codd. manuscripts bibliothecarum Oxoniensium*, τ. Γ', Oxford 1836 (ανατ. Amsterdam 1963), 1-157.
- Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, *Ἑκφρασις ἵπποδρομίας* Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, *Ἑκφρασις ἵπποδρομίας*, έκδ. K. Horna, Eine unedierte Rede des Konstantinos Manasses, *Wiener Studien* 28 (1906) 171-204.
- Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία* Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία*, έκδ. Ευ. Τσολάκης, *Michaelis Attaliatae Historia* [CFHB 50], Αθήνα 2011.
- Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική* Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, έκδ. I. Bekker, *Michaelis Glycae, Annales* [CSHB], Bonnae 1836.
- Μιχαήλ Ιταλίκος, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον ἐπὶ τοῖς κατὰ Συρίαν ἀγῶσιν αὐτοῦ*, έκδ. P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et Discours*, Paris 1972, 245-270.
- Μιχαήλ Ιταλίκος, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον* Μιχαήλ Ιταλίκος, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, έκδ. P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et Discours*, Paris 1972, 276-294.
- Μιχαήλ Ιταλίκος, *Ἐπιστολαί*, έκδ. P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et Discours*, Paris 1972.
- Μιχαήλ Πανάρετος, *Χρονικόν*, έκδ. Ο. Λαμψίδης, Μιχαήλ Πανάρετος, *Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, *Ἀρχεῖον Πόντου* 22 (1958) 5-128 καὶ αυτοτελώς, Αθήνα 1958.
- Μιχαήλ Ῥήτωρ, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν* Μιχαήλ Ῥήτωρ, *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν*, έκδ. W. Regel, *Fontes Rerum Byzantinorum*, τ. I, Leipzig 1982, 165-182.
- Μιχαήλ Σύρος Μιχαήλ Σύρος, έκδ. J.-B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, I-IV, Paris 1899-1910 (ανατύπ. Bruxelles 1963).

Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μακάριον μητροπολίτην Χωνῶν κύριον Νικήταν*, ἐκδ. Σ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τ. Α΄, Αθήνα 1968, 24-71.

Μιχαήλ Χωνιάτης, *Πρὸς τοὺς αἰτιωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον*, ἐκδ. Σ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τ. Α΄, Αθήνα 1968, 7-23.

Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae, Epistulae* [CFHB 41], Berlin 2001.

Μιχαήλ Ψελλός,
Χρονογραφία

Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, ἐκδ. D. R. Reinsch, *Michaelis Pselli Chronographia*, Berlin – Boston 2014.

Νεῖλος Αγκυρανός, *Ἐπιστολαί*, PG 79, 82-582.

Νικήτας Ευγενιανός,
Δροσίλλα καὶ Χαρικλῆς

Νικήτας Ευγενιανός, *Δροσίλλα καὶ Χαρικλῆς*, ἐκδ. F. Conca, *Nicetas Eugenianus. De Drosillae et Chariclis amoribus*, Amsterdam 1990.

Νικήτας Χωνιάτης,
Χρονικὴ διήγησις

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, ἐκδ. J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae. Historia*, [CFHB 11] New York – Berlin 1975.

Νικήτας Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. I. van Dieten, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae* [CFHB 3], Berlin-New York 1972.

Νικήτας Χωνιάτης, *Ἐπιθαλάμιος ὁπηνίκα ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος ἠγάγετο εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα τοῦ ῥηγὸς Οὐγγρίας τοῦ Βελᾶ, ἥ καὶ ὠνομάσθη Μαρία· ἐγράφη δὲ βασιλικοῦ γραμματικοῦ ἔτι ὄντος*, ἐκδ. I. A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae. Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin 1972, 35-44.

Νικήτας Χωνιάτης, *Στίχοι τοῦ Χωνιάτου ἐπὶ ταῖς ἀναφωνήσεσι τῶν δήμω, ὁπηνίκα ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος συνεζύγη τῇ θυγατρὶ τοῦ ῥηγὸς Οὐγγρίας Βελᾶ*, ἐκδ. I. A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae. Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin 1972, 44-46.

- Νικηφόρος Βασιλάκης, *Ἐγκώμιον κυνός*
Νικηφόρος Βασιλάκης, *Ἐγκώμιον κυνός*, έκδ. Α. Pignani, *Progimnasmata e Monodie*, Napoli 1983, 133-138.
- Νικηφόρος Βασιλάκης, *Λόγος εἰς τὸν ἀοίδιμον βασιλέα κῆρ Ἰωάννην τὸν Κομνηνόν*, έκδ. Α. Garzya, *Nicephori Basilacae, Orationes et Epistolae*, Leipzig 1984, 49-74.
- Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ὑλη Ἱστορίας*, έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire* [CFHB 9], Bruxelles 1975.
- Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*
Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, έκδ. L. Schopen - I. Bekker, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, Bonn 1829-1855.
- Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ἐπιστολαί*, έκδ. P. Leone, *Nicephori Gregorae Epistulae*, I- II, Mateo 1982.
- Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον*
Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν βασιλέα κυρὸν Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον*, έκδ. Μ. Αναγνώστου, *Νικηφόρος Χρυσοβέργης. Βίος καὶ ἔργο*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2013, 367-380.
- Νικόλαος Καλλικλῆς, *Στίχοι στοὺς δώδεκα μῆνες*
Νικόλαος Καλλικλῆς, *Στίχοι στοὺς δώδεκα μῆνες*, έκδ. R. Romano, *Nicola Callicle, Carmi: testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico*, Naples 1980.
- Νικόλαος Μεσαρίτης, *Ἐκφρασις ἐκκλησίας ἁγίων Ἀποστόλων*
Νικόλαος Μεσαρίτης, *Ἐκφρασις ἐκκλησίας ἁγίων Ἀποστόλων*, έκδ. G. Downey, Nikolaos Mesarites. Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople, *Transactions of the American Philosophical Society* 47 (1957) 855-924.
- Ξενοφών, *Κυνηγετικός*
Ξενοφών, *Κυνηγετικός*, έκδ. E. C. Marchant, *Xenophon. Scripta Minora* [Loeb Classical Library 183], Cambridge 1925, 366-457.
- Πανδέκτης
Πανδέκτης / *Digesta (Corpus Iuris Civilis I)*, έκδ. Th. Mommsen – P. Krueger, Berlin 1911 (ανατ. Hildesheim 2000).

Παράφρασις εἰς τὰ Διονυσίου Ἰζευτικά	Παράφρασις εἰς τὰ Διονυσίου Ἰζευτικά, ἐκδ. Μ. Παπαθωμόπουλος, Ἄνωνύμου Παράφρασις εἰς τὰ Διονυσίου Ἰζευτικά, Ἰωάννινα 1976.
Πάτρια	Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδ. Th. Preger, <i>Scriptores Originum Constantinopolitanarum</i> , Lipsiae 1901.
Πεπαγωμένος, Κυνοσόφιον	Πεπαγωμένος, <i>Κυνοσόφιον</i> , ἐκδ. R. Hercher, <i>Claudii Aeliani Varia Historia, Epistulae, Fragmenta</i> , Lipsiae 1866, 587–599.
Πεπαγωμένος, <i>Περὶ τῆς τῶν ἱεράκων ἀνατροφῆς τε καὶ θεραπείας</i>	Πεπαγωμένος, <i>Περὶ τῆς τῶν ἱεράκων ἀνατροφῆς τε καὶ θεραπείας</i> , ἐκδ. R. Hercher, <i>Claudii Aeliani Varia Historia, Epistulae, Fragmenta</i> , Lipsiae 1866, 335–516.
Πεπαγωμένος, Ὀρνεοσόφιον	Πεπαγωμένος, Ὀρνεοσόφιον, ἐκδ. R. Hercher, <i>Claudii Aeliani Varia Historia, Epistulae, Fragmenta</i> , Lipsiae 1866, 519–584.
	Πλάτων, <i>Νόμοι Ζ'</i> , ἐκδ. J. Burnet, <i>Platonis opera</i> , I–V, Oxford 1907 (ανατ. 1967).
Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν	Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν, ἐκδ. E. Bethe, <i>Pollucis Onomasticon</i> , I–III, Stuttgart-Leipzig 1998.
Πρίσκος, Ἱστορία	Πρίσκος, <i>Ἱστορία Βυζαντιακὴ καὶ τὰ κατ' Ἀττίλαν ἐν βιβλίοις ἢ</i> , ἐκδ. R. C. Blockley, <i>The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire</i> , τ. Β', Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, Liverpool 1983, 222–400.
Πτωχοπρόδρομος	Πτωχοπρόδρομος, ἐκδ. H. Eideneier, <i>Ptochoprodromos</i> , Köln 1991.
	Σιμπλίκιος, <i>Ἐξήγησις εἰς τὸ τοῦ Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον</i> , ἐκδ. I. Hadot, <i>Simplicius. Commentaire sur le Manuel d'Epictète</i> , Leiden 1995.
Σκιζηνός, Διδασκαλίαν	Τοῦ σοφωτάτου οἰκουμενικοῦ διδασκάλου τοῦ Σκιζηνοῦ διδασκαλία ἐπὶ τῇ κατὰ τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ γεννήσει τοῦ πορφυρογεννήτου κῆρ Ἀλεξίου τοῦ υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος κῆρ Μανουὴλ τοῦ

	Κομνηνοῦ, έκδ. W. Regel, <i>Fontes Rerum Byzantinorum</i> , τ. Β΄, Leipzig 1982, 362-369.
Σπανέας	Σπανέας, έκδ. Γ. Αναγνωστόπουλου, <i>Ο Σπανέας. Κριτική έκδοση με βάση όλα τα σωζόμενα χειρόγραφα</i> , Αθήνα 2010.
Σουητώνιος, <i>Περὶ παιδιῶν</i>	Σουητώνιος, <i>Περὶ παιδιῶν</i> , έκδ. J. Taillardat, <i>Suétone Περὶ βλασφημιῶν, Περὶ παιδιῶν (extraits Byzantins)</i> , Paris 1967.
Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού	Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού, έκδ. I. Bekker, <i>Georgii Monachi Vitae recentiorum imperatorum: Theophanes Continuatus Chronographia</i> [CSHB], Bonnae 1838, 763-924.
Συνέχεια Θεοφάνη	Συνέχεια Θεοφάνη, έκδ. I. Bekker, <i>Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus</i> [CSHB], Bonnae 1838, 3-481.
Συνέχεια Σκυλίτζη	Συνέχεια Σκυλίτζη, έκδ. Ε. Τσολάκης, <i>Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus)</i> , Θεσσαλονίκη 1968.
Σύνοψις Βασιλικῶν	Σύνοψις Βασιλικῶν, έκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal, <i>Synopsis Basilicorum</i> , Αθήνα 1931 (ανατ. 1962) (=JGR V).
Σύνοψις χρονική	Ανώνυμος, <i>Σύνοψις χρονική</i> , έκδ. Κ. Ν. Σάθας [Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 7], Βενετία-Παρίσι 1984.
Σύνταγμα κανόνων	Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε Ἀγίων καὶ Πανευφύμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἀγίων Πατέρων, έκδ. Γ.Α. Ῥάλλης – Μ. Ποτλῆς, τ. Α΄-Στ΄, Αθήνα 1851-1859.
	Σωζομενός, <i>Ἐκκλησιαστική Ἱστορία</i> , έκδ. J. Bidez - G.C.Hansen, <i>Sozomenus. Kirchengeschichte</i> , Berlin 1960
Τιμαρίων	Τιμαρίων ἢ <i>Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων</i> , έκδ. R. Romano, <i>Timarione o delle avventure che lo riguardano</i> , στο: R. Romano (έκδ.), <i>La satira bizantina dei secoli XI-XV</i> , Torino 1999, 101-175.

	Τυπικόν της μονῆς Κοσμοσωτείας, έκδ. Γ. Κ. Παπάζογλου, <i>Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της Μονῆς Θεοτόκου της Κοσμοσωτείας</i>, Κομοτηνή 1994.
Τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος	Τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, έκδ. Σ. Ευστρατιάδης, <i>Ελληνικά</i> 1 (1928) 245-314. Χριστόφορος Μυτιληναῖος, <i>Ποιήματα</i>, έκδ. M. De Groote, <i>Christophori Mitylenaii versuum variorum collectio cryptensis</i> [Corpus Christianorum. Series Graeca 74], Turnhout 2012, 3-139. Χριστόφορος Μυτιληναῖος, <i>Εἰς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἡρακλέως, τὸν ἱστάμενον ἐν τῷ παλατίῳ τῶν Ἀρετῶν</i>, έκδ. E. Kurtz, <i>Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios</i>, Leipzig 1903.
Χρονικό του Μωρέως	Χρονικό του Μωρέως, έκδ. Π. Καλονάρος, <i>Χρονικὸν τοῦ Μωρέως</i>, Αθήνα 1940. Ψευδο-Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, <i>Τέχνη περὶ τῶν πανηγυρικῶν</i>, έκδ. A. Manieri, <i>Pseudo-Dionigi di Alicarnasso. I discorsi per le feste e per i giochi: (Ars rhet. I e VI Us.-Rad.)</i>, Roma 2004.
Ψευδο-Ζωναράς	Ψευδο-Ζωναράς, έκδ. J.A.H. Tittmann, <i>Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis</i>, 2 vols., Leipzig 1808 (ανατ. Amsterdam 1967).
Ψευδο-Κωδινός	Ψευδο-Κωδινός, έκδ. J. Verpeaux, <i>Pseudo-Kodinos, Traité des offices</i>, Paris 1966.
Ψευδο-Οππιανός, <i>Κυνηγετικά</i>	Ψευδο-Οππιανός, <i>Κυνηγετικά</i>, έκδ. M. Papat homopoulos, <i>Oppianus Apameensis Cynegetica. Eutecnius Sophistes Paraphrasis Metro Soluta</i>, Monachii-Lipsiae 2003.
Ψευδο-Συμεών	Ψευδο-Συμεών, έκδ. I. Bekker, <i>Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus</i> [CSHB], Bonnae 1838, 603-760.

Δ. ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ-Βελένη, *Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο*

Π. Αδάμ-Βελένη, *Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο*, Θεσσαλονίκη 2006.

Π. Αθανασιάδη, *Ιουλιανός: μία βιογραφία*, Αθήνα 2001.

Δ. Αθανασιάδου-Στεφανουδάκη, Ο «Πρόλογος» του Νικηφόρου Βασιλάκη και η διαμάχη με τους αντιπάλους του, *Ελληνικά* 57 (2007) 169-77.

Αλεξόπουλος, *Η προσωπική μονομαχία*

Θ. Αλεξόπουλος, *Η προσωπική μονομαχία στον βυζαντινό κόσμο (11ος-15ος αι.)*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2016.

Η. Αναγνωστάκης – Α. Λαμπροπούλου, Το άθυρμα στο Βυζάντιο, στο: Κ. Γκουγκουλή – Δ. Καρακατσάνη, (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα 2008, 68-89.

Αναγνώστου, *Νικηφόρος Χρυσοβέργης*

Μ. Αναγνώστου, *Νικηφόρος Χρυσοβέργης. Βίος και έργο*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2013.

Βαρζός, *Γενεαλογία των Κομνηνών*

Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984.

Α. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Η αναγέννησις των γραμμάτων κατά τον ΙΒ' αιώνα εις το Βυζάντιον και ο Όμηρος*, Αθήνα 1971-1972.

Ι. Βιβιλάκης, *Το κήρυγμα ως performance*, Αθήνα 2013.

Ι. Βιβιλάκης, *Η θεατρική ορολογία στους Πατέρες της Εκκλησίας. Συμβολή στη μελέτη της σχέσεως Εκκλησίας και Θεάτρου*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 1996.

Π. Βλαχάκος, *Τιμαρίων. Ένα ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004.

- Β. Βλυσίδου – Σ. Λαμπάκης – Μ. Λεοντσίνη – Τ. Λουγγής (επιμ.), *Σεμινάρια περί βυζαντινής διπλωματίας*, Αθήνα 2006.
- Βοζίκας, *Η πανήγυρις στο Βυζάντιο* Γ. Βοζίκας, Η πανήγυρις στο Βυζάντιο: η κοινωνική διάσταση της θρησκευτικής εμπορικής της πλευράς και το εορταστικό της πλαίσιο, *Βυζαντινός Δομός* 10-11 (1999-2000) 39-68.
- Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, Αθήνα ²1996.
- Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος – 12ος αι.)*, Αθήνα 2008.
- Η. Γιαρένης, Προσλήψεις της αρχαιότητας στο έργο του Νικολάου Μεσαρίτη, στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (επιμ.), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο Βυζάντιο κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους*, Αθήνα 2014, 79-106.
- Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου* Σ. Γιάτσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1988.
- Γιάτσης, *Ιστορία της άθλησης* Σ. Γιάτσης, *Ιστορία της άθλησης και των αγώνων στον ελληνικό κόσμο κατά τους ελληνορωμαϊκούς, τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Μ. Γίωση – Α. Μελίστα, *Έξαίσιοι γέλωτες. Το γέλιο στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, Αθήνα 2017.
- Σ. Γουλούλης, Έκφραση του λουτρού του Λέοντα Χοιροσφάκτη: ερμηνεία ενός κοσμικού εικαστικού συνόλου του 5ου αι., *Βυζαντινά* 26 (2006) 415-468.
- Δελέογλου, *Ιωάννης Κίνναμος* Α. Δελέογλου, *Συμβολή στη μελέτη του ιστορικού έργου του Ιωάννου Κιννάμου*, Σέρρες 2016.
- Δ. Δεληολάνης, *Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη του Νικηφόρου Φωκά*, Αθήνα 1997.
- Σ. Ευστρατιάδης, Τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, *Ελληνικά* 1 (1928) 245-314.

- Γ. Ζωγράφου-Λύρα, *Ο μύθος του Παλαμήδη στην αρχαία ελληνική γραμματεία*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1987.
- ΙΕΕ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ': Βυζαντινός Ελληνισμός, Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί χρόνοι, Αθήνα 1980.
- Ε. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, Παραστάσεις πολεμιστών και κυνηγών στα βυζαντινά αγγεία, *Αρχαιολογικό Δελτίον* 36 (1981) 127-138.
- Κανελλόπουλος, *Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης* Ν. Κανελλόπουλος, *Περί της στρατιωτικής εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012) 157-171.
- Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 2006.
- Κ. Καραπλή, *Κατευόδωσις στρατού. Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, Αθήνα 2010.
- Απ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Γ', Αθήνα 2009.
- Δ. Κατάρτα, *Ο Παντόμμος στην Αυτοκρατορική περίοδο: μια «λογοτεχνική συζήτηση» ανάμεσα στον Αίλιο Αριστείδη, τον Λουκιανό και τον Λιβάνιο*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Πατρών 2018.
- Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, Άκτα και Θρίαμβοι στο «Έκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως», *Βυζαντικά* 14 (1994) 393-450.
- Α. Κόλια-Δερμιτζάκη (επιμ.), *Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της αυτοκρατορίας: οι απόψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους*, Αθήνα 1994.
- Τ. Γ. Κόλιας, Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών, *Δωδώνη* 18 (1989), 17-41.
- Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός* Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και πολιτισμός*, τ. Α'-Στ', Αθήνα 1948-1955.

- Κουκουλές,
Λαογραφικά Ευσταθίου Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1950.
- Λάζος, *Παίζοντας στο χρόνο* Χ. Λάζος, *Παίζοντας στον χρόνο: αρχαιοελληνικά και βυζαντινά παιχνίδια 1700 π.Χ. – 1500 μ.Χ.*, Αθήνα 2002.
- Α. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Α' - Γ', Αθήνα 2006
- Στ. Λαμπάκης, *Οι Καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1982.
- Στ. Λαμπάκης, Η ιστοριογραφία της εποχής των Κομνηνών και των Παλαιολόγων, στο: Τ. Λουγγής – Ε. Kislinger (επιμ.), *Βυζάντιο, Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Α', Αθήνα 2014, 369-389.
- Λαμπροπούλου, *Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο* Α. Λαμπροπούλου, *Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά τη μεσαιωνική εποχή*, στο: Χ. Αγγελίδη (επιμ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ/ΕΙΕ (15-17 Σεπτεμβρίου 1988)*, Αθήνα 1989, 291-310.
- Σ. Λάμπρος, Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταρίων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, *Νέος Ελληνομνήμων* 5 (1908) 3-18.
- Σ. Λάμπρος, Ἦτο ὁ Ῥωμανὸς Βοῦλας γελωτοποιός; *Νέος Ελληνομνήμων* 9 (1912) 301-304.
- Ο. Λαμπρίδης, Πῶς εἰσάγουν εἰς τὰ κείμενά των οἱ ἐξηγηταὶ τῶν κανόνων τὰς εἰδήσεις διὰ τὸν σύγχρονόν των κόσμον, στο: Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, Αθήνα 1991, 211-227.
- Λασκαράτος, *Νοσήματα* Ι. Λασκαράτος, *Νοσήματα βυζαντινῶν αυτοκρατόρων*, Διδ. διατρ., Ιόνιο Πανεπιστήμιο 1995.
- Λεοντσίνη, *Πτηνά* Μ. Λεοντσίνη, *Οικόσιτα, ωδικά και εξωτικά πτηνά. Αισθητική πρόσληψη και χρηστικές όψεις (7ος-11ος αι.)*,

στο: Η. Αναγνωστάκης - Τ. Κόλιας - Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος–12ος αι.)*, ΕΙΕ, Αθήνα 2011, 285-317.

Μ. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι και σκυλευτές νεκρών. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλῶρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 14 (2001) 143-166.

Τ. Λουγγής, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας, τ. Α' (324-1204)*, Αθήνα ²1998.

Β. Λυμπερόπουλος, Ο αυτοκρατορικός θρίαμβος ως εκδήλωση της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας, *Διαχρονία* 6 (2004) 69-80.

Λυμπερόπουλος, *Το βυζαντινό τζυκάνιο*

Β. Λυμπερόπουλος, Το βυζαντινό τζυκάνιο. “Παιδιά ὀλισθηρά παντή καί κινδυνώδης”, *Διαχρονία* 1 (1997) 6-16.

Μαλιάρας, *Βυζαντινά μουσικά ὄργανα*

Ν. Μαλιάρας, *Βυζαντινά μουσικά ὄργανα*, Αθήνα 2007.

Κ. Μανάφης, *Γραμματολογικά και κείμενα συγγραφέων IB' αιώνας*, Αθήνα 1976.

Μαυρομμάτη, *Φύση και άνθρωπος*

Κ. Μαυρομμάτη, *Φύση και άνθρωπος στις επιστολές της υστεροβυζαντινής περιόδου (13ος-15ος αι.)*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2014.

Κ. Μέκιος, *Ο μέγας δομέστικος του Βυζαντίου Ιωάννης Αζούχος και ο πρωτοστράτωρ υιός αυτού Αλέξιος*, Αθήνα 1932.

Α. Μέντζος, *Το προσκόνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994.

Γ. Μέριανος, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2008.

Θ. Μπαζαίου-Barabas, Το εντοίχιο ψηφιδωτό της γης στο ιερό παλάτιο και οι "εκφράσεις" του Κωνσταντίνου

- Μανασσή και Μανουήλ Φιλή: Ρεαλισμός και Ρητορεία, *Σύμμεικτα* 9 (1994) 95-115.
- Λ. Μπαρμπαρίτσα, Παραστάσεις αυτοκρατορικών θριάμβων του 12ου αιώνα: εικονογραφικές περιπτώσεις με βάση επιγράμματα, *Διαχρονία* 6 (2004), 52-68.
- Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- Η. Νέσσερης, *Η παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12ο αιώνα*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2014
- Θ. Νημάς, *Η «Έκφρασις κυνηγεσίου γεράνων» του Κωνσταντίνου Μανασσή*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, Αθήνα 1991.
- Παναγοπούλου,
Διπλωματικοί γάμοι
- Α. Παναγοπούλου, *Οι διπλωματικοί γάμοι στο Βυζάντιο (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2006.
- Α. Παπαγεωργίου, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα 2017.
- Ε. Παπαγιάννη, 'Η ὀργάνωση τῶν ἐμποροπανηγύρεων κατὰ τὴ νομοθεσία καὶ τὴ νομολογία τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, στο: *Αναμνηστικός τόμος καθηγητῆ Αντωνίου Μ. Αντάπαση*, Αθήνα, 2013, 815–820.
- Ε. Παπαγιάννη – Σ. Τρωιάνος, Διατάξεις τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας εἰς τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον τῶν Ἀριστηνοῦ, Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος, *ΕΕΒΣ* 45 (1981/82) 204-210.
- Παπαδημητρίου,
*Νοσήματα και
ατυχήματα*
- Ν. Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου (324-1261)*, Αθήνα 1996.
- Σ. Παπαδημητρίου, Ὁ ἐπιθαλάμιος Ἀνδρονίκου ΙΙ, τοῦ Παλαιολόγου, *BZ* 11 (1902) 452-460.
- Μ. Παπαθωμόπουλος, *Ανωνύμου Παράφρασις εἰς τὰ Διονυσίου Ἱερευτικά*, Ιωάννινα 1976.

Γ. Κ. Παπάζογλου, *Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της Μονής Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας*, Κομοτηνή 1994.

Παπακυριακού, *Τα δημόσια θεάματα*

Χ. Παπακυριακού, *Τα δημόσια θεάματα στο Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος κατά την ύστερη αρχαιότητα. Οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων από την Αντιόχεια, την Έφεσο και την Κωνσταντινούπολη*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2012.

Μ. Πέτροβιτς, *Ὁ Νομοκάνων εἰς ἸΔ' τίτλους καὶ οἱ βυζαντινοὶ σχολιασταί*, Αθήνα 1970.

Α. Πυλάλη-Παπαστερίου, *Ἡρώες πεσσεύοντες*, *Ελληνικά* 27 (1974) 12-38.

Πιτσάκης, *Μορφές δρωμένων*

Κ. Πιτσάκης, *Μορφές 'δρωμένων' σε βυζαντινές νομικές πηγές*, στο: *Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις*, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Κομοτηνῆς* 25-27 Νοεμβρίου 1994, Αθήνα 1996, 153-171.

Πιτσάκης, *Μία αφανής μαρτυρία για την εορτή των Αγίων Νοταρίων*

Κ. Πιτσάκης, *Μία αφανής μαρτυρία για την εορτή των Αγίων Νοταρίων στην Κωνσταντινούπολη*, *Βυζαντινά* 21 (2000) 419-434.

Μ. Πλωρίτης, *Μίμος και μίμοι*, Αθήνα 1998.

Μ. Πλωρίτης, *Το θέατρο στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999.

Πολέμης, *Ἀνέκδοτος λόγος τοῦ Σαμουήλ τοῦ Μαυρόποδος*

Ι. Πολέμης, *Ἀνέκδοτος λόγος τοῦ Σαμουήλ τοῦ Μαυρόποδος*, *Ελληνικά* 45 (1995) 49-63.

Πολέμης, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασι*

Ι. Πολέμης, *Ὁ λόγος Ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασι τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης*, *Παρνασσός* 36 (1994) 402-420.

Δ. Πολυχρονάκης, *Πιερότοι ποιητές στην εποχή της παρακμῆς. Το γέλιο ως επιθανάτιος ρόγχος*, Αθήνα 2015.

Β. Πούχνερ, *Η «Γκιάστρα» στην ελληνική παράδοση, Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994) 107-163.

- Ε. Ράγια, *Η κοιλάδα του Κάτω Μαιάνδρου στη βυζαντινή εποχή, ca 600-1300. Γεωγραφία και Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Σάθας, *Ιστορικών δοκίμιον περί του θεάτρου*
- Κ. Ν. Σάθας, *Ιστορικών δοκίμιον περί του θεάτρου και της μουσικής των Βυζαντινών*, Βενετία 1878.
- Σινάκος, *Κυνήγι*
- Α. Σινάκος, Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος–12ος αι.), στο: Η. Αναγνωστάκης - Τ. Κόλιας - Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος–12ος αι.)*, ΕΙΕ, Αθήνα 2011, 71-84.
- Α. Σκλαβενίτη, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, Αθήνα 2019.
- Φ. Σπίγγου, Πώς δεῖ εὐρίσκειν τὸ δακτύλιον: Byzantine Game or a Problem from Fibonacci's Liber Abaci? Unpublished notes from ms. Athen. EBE 2429, *Byzantion* 84 (2014) 357-369.
- Ε. Σταματιάδης, *Ο Ιππόδρομος της Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1868.
- Ι. Ε. Στεφανής, *Χορικίου σοφιστού Γάζης, Συνηγορία μίμων*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Χ. Τουλ, Ποῖον ἦτο το αἴτιον του θανάτου του Ιωάννου Κομνηνού, *Παρνασσός* 20 (1978) 172-189.
- Μ. Τουρτόγλου, Τα τυχερά παιχνίδια στα βυζαντινά νομικά κείμενα, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 5 (1996) 97-100.
- Τριαντάρη, *Επίκτητος, Εγχειρίδιον*
- Σ. Τριαντάρη, *Επίκτητος, Εγχειρίδιον. Η τέχνη του βίου: ο φιλοσοφημένος βίος του πολιτικού*, Θεσσαλονίκη 2015.
- Τριάντη, *Μουσική και μουσικοί στο Βυζάντιο*
- Κ. Τριάντη Λατέλη, *Μουσική και μουσικοί στο Βυζάντιο. Κοσμικοί μουσικοί και μουσική κατά την περίοδο των Παλαιολόγων (1261-1453)*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2013.
- Τρωιάνος, *Κυνήγι της τύχης και μασκαράτες*
- Σ. Τρωιάνος, Κυνήγι της τύχης και μασκαράτες στον κόσμο του Βυζαντίου, *Λαογραφία* 41 (2007–2009) 411-431.

- Τρωιάνος, *Οι ημέρες αργίας* Σ. Τρωιάνος, *Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια*, *Δίκη* 33 (2002) 202-229.
- Σ. Τρωιάνος, *Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο*, στο: Σ. Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2001, 13-65.
- Τρωιάνος, *Πηγές βυζαντινού δικαίου* Σ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή ³2011.
- Κ. Χοτζεμπέκογλου, *Το ιατρικό έργο του Μελετίου Μοναχού Περί της του ανθρώπου κατασκευής. Με κριτική έκδοση του κεφαλαίου Περί στοιχείων*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2019.
- Α. Χριστοφιλόπουλος, *Ἡ σχέσις τῶν κανόνων πρὸς τοὺς νόμους καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών*, *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 69-73.
- Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη ²1999-2001.
- Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1204. Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα 2004.
- Μ. Χρόνη-Βακαλοπούλου, *Αναφορές των βυζαντινών πηγών στα πτηνά και στα εξ αυτών προερχόμενα προϊόντα*, *ΕΕΦΣΠΑ* 39 (2008) 281-303.
- Κ. Χρυσόγελος, *Κωμική λογοτεχνία και γέλιο τον 12ο αιώνα: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μανασσή*, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 26 (2016) 141-161.
- P. A. Agapitos, Michael Italikos: Klage auf den Tod seines Rebhuhns, *BZ* 82 (1989) 59-68.
- P. Agapitos – D. Reinsch (επιμ.), *Der Roman im Byzanz der Komnenezeit. Referate des internationalen Symposiums an der Freien Universität Berlin, 3. Bis 6. April 1998*, Frankfurt am Main 2000.

- G. Åkerström-Hougen, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos: A Study in Early Byzantine Iconography*, Stockholm 1974.
- M. Alexiou – D. Cairns (επιμ.), *Greek Laughter and Tears. Antiquity and After*, Edinburgh 2017.
- Anderson, *Hunting* J. K. Anderson, *Hunting in the Ancient World*, Berkeley 1985.
- Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία* M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London 1984 (μτφρ. *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, Ε. Καργιανιώτη, Αθήνα 1997).
- M. Angold, *Nicholas Mesarites: His Life and Works*, Liverpool 2017.
- M. Angold, *Autobiography and Identity: The Case of the Later Byzantine Empire*, *BSI* 60 (1999) 36-59.
- M. Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX-XIII Centuries*, Oxford 1984.
- Angold, *Church and Society* M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge 1995.
- C. Azzara, Tzukanion. Un gioco equestre con la palla alla corte di Bisanzio, *Ludica. Annali di storia e civiltà del gioco* 2 (1996) 20-26.
- B. Baldwin, *Timarion. Translated with Introduction and Commentary*, Detroit 1984.
- D. Balestracci, *La festa in armi: giostre, tornei e giochi del Medioevo*, Roma 2003.
- R. Barber – J. R. V. Barker, *Tournaments: Jousts, Chivalry, and Pageants in the Middle Ages*, Woodbridge 1989.
- J. Bardill, *The monuments and decoration of the Hippodrome in Constantinople*, στο: B. Pitarakis (επιμ.),

- Hippodrom/Atmeydani, A stage for Istanbul's History*, Istanbul 2010, 149-184.
- Bardill, *Architecture and Archaeology of the Hippodrome* J. Bardill, *Architecture and Archaeology of the Hippodrome*, στο: B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrom/Atmeydani, A stage for Istanbul's History*, Istanbul 2010, 91-148.
- J. Barringer, *The Hunt in Ancient Greece*, Baltimore 2001.
- S. G. Bassett, The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople, *DOP* 45 (1991) 87-96.
- Beard, *The Roman Triumph* M. Beard, *The Roman Triumph*, Harvard 2007.
- Beaton, *Ερωτική μυθιστορία* R. Beaton, *The Medieval Greek Romance*, London-New York ²1996 (μτφρ. *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*, Ν. Τσιρώνη, Αθήνα 1997).
- Beck, *Δημώδης λογοτεχνία* H.G. Beck, *Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur*, München 1971 (μτφρ. *Ιστορία της βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*, Ν. Eideneier, Αθήνα 2009).
- J. Beneker – C. Gibson, *The Rhetorical Exercises of Nikephoros Basilakes. Progymnasmata from Twelfth-Century Byzantium* [Dumbarton Oaks Medieval Library], Harvard-Cambridge-London 2016.
- N. Bergamo, Tzykanion, il gioco imperiale a Bisanzio, *Studi sull'Oriente Cristiano* 17 (2013) 241-258.
- Berger, *Das Bad* A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit*, München 1982.
- A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos*, Berlin 1988.
- S. P. Bergjan, Das hier ist kein Theater, und ihr sitzt nicht da, um Schauspieler zu betrachten und zu klatschen – Theaterpolemik und Theatermetaphern bei Johannes Chrysostomos, *Zeitschrift für antikes Christentum* 8 (2005) 567-592.

A. M. Bernardi, Regards croisés sur les origines de Rome: la fête des Brumalia chez Jean Malalas et Jean Lydos, στο: S. Agusta Boularot – J. Beaucamp – A.M. Bemardi – E. Caire (επιμ.), *Recherches sur la chronique de Jean Malalas*. τ. Β', Paris 2006, 53-67.

D. Bingham Hull, *Hounds and Hunting in Ancient Greece*, Chicago-London 1964.

E. Bolognesi – R. Franceschini, Winter in the Great Palace: The Persistence of Pagan Festivals in Christian Byzantium, *ByzF* 21 (1995) 117-133.

H. Börm, Justinians Triumph und Belisars Erniedrigung. Überlegungen zum Verhältnis zwischen Kaiser und Militär im späten Römischen Reich, *Chiron* 43 (2013) 63-91.

L. Bosshart – I. Macconi, Media Entertainment, *Communication Research Trends* 18.3 (1998) 1-48.

G. Boter, *The Encheiridion of Epictetus and its Three Christian Adaptations*, Leiden 1999.

E. Bourbouhakis, Rhetoric and performance, στο: P. Stephenson (επιμ.), *The Byzantine World*, London-New York 2010, 175-187.

E. Bourbouhakis, The End of ἐπίδειξις. Authorial Identity and Authorial Intention in Michael Choniates' Πρὸς τοὺς αἰτωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον, στο: A. Pizzone (επιμ.), *The Author in Middle Byzantine Literature*, Berlin 2014, 201-243.

Brand, *Byzantium
Confronts the West*

C. Brand, *Byzantium Confronts the West*, 1180-1204, Cambridge, Massachusetts 1968.

C. Brittain – T. Brennan, *Simplicius: On Epictetus Handbook 1-26*, London 2002.

R. Browning, The Death of John II Comnenus, *Byzantion* 31 (1961) 229-35.

R. Browning, Theodore Balsamon's Commentary on the Canons of the Council in Trullo as a Source on Everyday Life in Twelfth-Century Byzantium, στο: X. Αγγελίδη (επιμ.), *H*

καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ/ΕΙΕ (15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Αθήνα 1989, 421-427.

L. Brubaker, The Vienna Dioskorides and Anicia Juliana, στο: A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn (επιμ.), *Byzantine Garden Culture*, Washington D.C. 2002, 189-214.

A. Bryer, Byzantine Games, *History Today* 17/7 (July 1967) 453-459.

A. Bucossi – A. R. Suarez, *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, London 2016.

F. Budelmann, Classical Commentary in Byzantium: John Tzetzes on Ancient Greek Literature, στο: R. Gibson (επιμ.), *The Classical Commentary. History, Practices, Theory*, Leiden 2002, 141-169.

P. Burkert, The Performative Turn in Recent Cultural History, στο: A. Öztürkmen – E. Birge Vitz (επιμ.), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, Belgium 2014, 541-555.

J. B. Burton, Byzantine Readers, στο: T. Whitmarsh (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Novel*, Cambridge 2008, 272-281.

Bury, *Ceremonial Book* J. Bury, The ceremonial book of Constantine Porphyrogennetos, *English Historical Review* 22 (1907) 209-227 και 426-448.

Caillois, *Τα παιχνίδια και οι άνθρωποι* R. Caillois, *Les Jeux et les Hommes*, Paris 1958 (μτφρ. Τα παιχνίδια και οι άνθρωποι. Η μάσκα και ο ίλιγγος, Ν. Κούρκουλος, Αθήνα 2001).

Cameron, *Circus Factions* Al. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976.

Cameron, *Porphyrius* Al. Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, Oxford 1973.

- L. Calder, *Cruelty and sentimentality: Greek attitudes to animals, 600-300 BC*, Oxford 2011.
- Carlson, *Performance* M. Carlson, *Performance. A Critical Introduction*, New York-London 2004 (μτφρ. *Performance. Μια κριτική εισαγωγή*, Ε. Ράπτου, Αθήνα 2014).
- Chalandon, *Les Comnène* F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I^{er} Comnène (1143-1180)*, Paris 1912.
- J. C. Cheynet, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Aldershot 2006.
- V. Cottas, *Le théâtre à Byzance*, Paris 1931.
- H.E. Chehabi – A. Guttman, From Iran to All of Asia: The Origin and Diffusion of Polo, *The International Journal of the History of Sport* 19 (2002) 384-400.
- D. J. Constantelos, Canon 62 of the Synod in Trullo and the Slavic problem, *Byzantina* 2 (1970) 23-35.
- R. Crawford, De Bruma and Brumalibus festis, *BZ* 23 (1920) 365-396.
- W. Crist – A. E. Dunn-Vaturi – A. J. de Voogt, *Ancient Egyptians at Play Board Games Across Borders*, London 2016.
- A. Cutler, The De Signis of Nicetas Choniates. A Reappraisal, *American Journal of Archaeology* 72/2 (1968) 113-118.
- G. Dagron, *Empereur et prêtre: Etude sur le "césaropapisme"*, Paris 1996 (αγγλ. μτφρ. *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, J. Birrell, Cambridge 2003).
- Dagron, *L'hippodrome* G. Dagron, *L'hippodrome de Constantinople. Jeux, peuple et politique*, Paris 2011.
- Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας* G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1984 (μτφρ. *Η γέννηση μιας*

πρωτεύουσας. *Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 έως το 451*, Μ. Λουκάκη, Αθήνα 2009).

K. Dark – A. Harris, The Orphanage of Byzantine Constantinople: An Archaeological Identification, *BSI* 66 (2008) 189-201.

T. Daryaee, *On the Explanation of Chess and Backgammon*, California 2010.

W. Decker, Eine Reminiszenz an die Olympischen Spiele im Byzanz des 14. Jahrhunderts, *Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum* 21 (2008) 7-13.

K. Delbó Katalin, Performance in den byzantinischen Romanen des 12. Jahrhunderts und das Theatron, *Graeco-Latina Brunensia* 21/1 (2016) 21-30.

A. Demosthenous, The Scholar and The Partridge, στο: W. Mayer – S. Trzcionka (επιμ.), *Feast, Fast or Famine. Food and Drink in Byzantium*, Australia 2005, 25-31.

G. T. Dennis, Byzantine Battle Flags, *ByzF* 8 (1982) 51-59.

G. T. Dennis, Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality, στο: H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington 1997, 131-140.

R. Doty, *Xenophon on Hunting*, New York 2001.

F. Dupont, *L'acteur-roi, le Théâtre à Rome*, Paris 1985 (μτφρ. *Η αυτοκρατορία του ηθοποιού*, Σ. Γεωργακοπούλου, Αθήνα 2003)

A. R. Dyck, Did Eustathius Compose a Commentary on Oppian's Halieutica?, *Classical Philology* 77 (1982) 153-54.

B. J. Earl, *The Role Theory of Epictetus*, Chicago 2007.

P. Easterling – E. Hall (επιμ.), *Greek and Roman Actors, Aspects of an Ancient Profession*, Cambridge 2002.

- G. Fagan, *Bathing in public in the Roman world*, Michigan 1999.
- F. Fajen, *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen zu den Halieutika des Oppian*, Meisenheim am Glan 1969.
- E. Faral, Kibotos-Civetot, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 84/2 (1940) 112-130.
- J. Fleckenstein, *Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einem vergleichenden Formen und Verhaltensgeschichte des Rittertums*, Göttingen 1985.
- R. M. Frakes – E. DePalma Digeser – J. Stephens (επιμ.), *The Rhetoric of Power in Late Antiquity. Religion and Politics in Byzantium, Europe and the Early Islamic World*, New York 2010, 172-190.
- Garland, *Life and Ideology* L. Garland, The Life and Ideology of Byzantine Women: A Further Note on Conventions of Behaviour and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources, *Byzantion* 58 (1988) 361-393.
- Garland, *Street-life* L. Garland, Street-life in Constantinople: Women and the Carnavalesque, στο: L. Garland (επιμ.), *Byzantine Women: Varieties of Experience 800-1200*, London 2006, 163-176.
- Garland, *Imperial Women* L. Garland, Imperial Women and Entertainment at the Middle Byzantine Court, στο: L. Garland (επιμ.), *Byzantine Women: Varieties of Experience 800-1200*, London 2006, 177-191.
- Garland, *An appreciation of the Byzantine sense of humor* L. Garland, “And his bald head shone like a full moon...”: an appreciation of the Byzantine sense of humor recorded in historical sources of the eleventh and twelfth centuries, *Parergon* 8 (1990) 1-31.
- A. Garzya, Intorno al prologo di Niceforo Basilace, *JÖB* 18 (1969) 57-71.
- Giatsis, *Sport in Byzantium* S. Giatsis, Sport in Byzantium, *Erytheia* 28 (2007) 15-40.

- S. Giatsis, Ο Μεγάλος Ιππόδρομος της Κωνσταντινούπολης ως χώρος της Βυζαντινής Διπλωματίας, *Nikephoros* 3 (1990) 209-223.
- Gibson, *Libanius's Progymnasmata* C. Gibson, *Libanius's Progymnasmata. Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*, Michigan 2008.
- Goffman, *H παρουσίαση του εαυτού* E. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Edinburgh 1959 (μτφρ. *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Μ. Γκόφρα – Κ. Λιβιεράτος – Δ. Μακρυνιώτη, Αθήνα 2006).
- F. Goldbeck – J. Wienand (επιμ), *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike*, Berlin 2017.
- D. Gordon – D. Suits, *Epictetus: His continuing influence and contemporary relevance*, New York 2014.
- T. Gouma-Peterson, *Anna Komnene and her Times*, New York 2000.
- P. Grace, *Polo*, London 1991.
- Graf, *Roman festivals in the Greek East* F. Graf, *Roman festivals in the Greek East. From the early empire to the Middle Byzantine era*, Cambridge, 2015.
- F. Graf, Fights about Festivals: Libanius and John Chrysostom on the Kalendae Ianuariae in Antioch, *Archiv für Religionsgeschichte* 13 (2012) 175-186.
- S. J. Green, *Grattius: hunting an Augustan poet*, Oxford 2018.
- Grünbart, *Prosopographische* M. Grünbart, Prosopographische Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes, *JÖB* 46 (1996) 175-225.
- Grünbart, *Inszenierung und Repräsentation der byzantinischen Aristokratie* M. Grünbart, *Inszenierung und Repräsentation der byzantinischen Aristokratie vom 10. bis zum 13. Jahrhundert*, Münster 2015.
- Guilland, *Topographie* R. Guilland, *Études de Topographie de Constantinople Byzantine*, Amsterdam 1969.

- R. Guiland, Les thermes de Zeuxippe, *JÖB* 15 (1966) 261-271.
- Guiland, *Étude sur l' Hippodrome de Byzance*
- R. Guiland, Étude sur l' Hippodrome de Byzance, *BSI* 27 (1966) 289-307.
- J. Haldon, Humour and the everyday in Byzantium, στο: G. Halsall (επιμ.), *Humour, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Cambridge 2002, 48-71.
- E. Hall – R. Wyles (επιμ.), *New Directions in Ancient Pantomime*, Oxford 2008.
- J. Hallebeek, On the origin of the constitution Alearum lusus (C. 3,43,1) and its insertion into the Codex Justinianus, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 81:1-2 (2013) 129-43.
- K. Hauck, Tiergärten im Pfalzbereich, στο: *Deutsche Königspfalzen: Beiträge zur ihrer historischen und archäologischen Erforschung*, τ. Α', Göttingen 1963, 30-74.
- D. Heher, Das "Philopation" im Magnanenviertel – ein topographisches Phantom, στο: J. Drauschke – E. Kislinger – K. Kührtreiber – T. Kührtreiber – G. Scharrer-Liska – T. Vida (επιμ.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Mainz 2018, 701-710.
- D. Heher, Heads on stakes and rebels on donkeys. The use of public parades for the punishment of usurpers in Byzantium (c. 900–1200), στο: L. M. Ciolfi, Lorenzo – J. Devoge (επιμ.), *Porphyra. VIes Rencontres annuelles internationales des doctorants en études byzantines 2013*, 12-20.
- C. Hennessy, A child bride and her representation in the Vatican Epithalamion, cod. gr. 1851*, *BMGS* 30/2 (2006) 115-150.
- Heucke, *Circus und Hippodrom als politischer Raum*
- C. Heucke, *Circus und Hippodrom als politischer Raum. Untersuchungen zum großen Hippodrom von Konstantinopel und zu entsprechenden Anlagen in spätantiken Kaiserresidenzen*, Hildesheim-Zürich-New York 1994.

- C. J. Hilsdale Cecily, Constructing a Byzantine "Augusta:" A Greek Book for a French Bride, *The Art Bulletin* 87/3 (2005) 458-483.
- Huizinga, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι* J. Huizinga, *Homo Ludens*, Groningen 1938 (μτφρ. *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, Σ. Ροζάνης – Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 1989).
- Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978 (μτφρ. *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. Α': Α. Γ. Μπενάκης - Ι. Β. Αναστασίου - Γ. Χ. Μακρής, τ. Β': Τ. Γ. Κόλιας - Κ. Συνέλλη - Γ. Χ. Μακρής - Ι. Βασσής, τ. Γ': Γ. Χ. Μακρής - Ι. Οικονόμου-Αγοραστού - Τ. Γ. Κόλιας - Ε. Παπαγιάννη - Σ. Τρωϊάνος - Δ. Γιάννου, Αθήνα 2000-2001).
- Hunger, *Reditus Imperatoris* H. Hunger, *Reditus Imperatoris*, στο: G. Prinzing – D. Simon (επιμ.), *Fest und Alltag in Byzanz*, München 1990, 17-35.
- H. Hunger, Zum Badewesen in byzantinischen Klöstern, στο: *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongreß, Krems a. der Donau, 18.-21. 9. 1978*, Wien 1980, 353-364.
- H. Hunger, *Reich der neuen Mitte*, Graz-Wien-Köln 1965.
- H. Hunger, *Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung*, Wien 1968.
- H. Hunger, *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII. Ein Beitrag zur Erschliessung der byzantinischen Umgangssprache*, Wien 1981.
- A. Hyland, *Equus: The Horse in the Roman World*, London 1990.
- R. Jakobi, *Nemesianus, Cynegetica*, Berlin-Boston 2014.
- Janin, *Constantinople* R. Janin, *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris ²1964.

- R. Janin, *La Géographie Écclesiastique de l' Empire Byzantin. Les églises et les monastères*, III, Paris 1969.
- E. Jeffreys, The Labours of the Twelve Months, στο: E. Stafford – J. Herrin (επιμ.), *Personification in the Greek World. From Antiquity to Byzantium*, Aldershot 2005, 309–323.
- Jeffreys, *Four Byzantine Novels* E. Jeffreys, *Four Byzantine Novels*, Liverpool 2012.
- E. Jeffreys, Literary trends in the Constantinopolitan courts in the 1120s and 1130s, στο: A. Bucossi – A.R. Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, London 2016, 110-120.
- E. Jeffreys, The sebastokratorissa Irene as Patron, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 60 (2012) 177-194.
- E. Jeffreys – M. Jeffreys, Who was the Sebastokratorissa Eirene ?, *Byzantion* 64 (1994) 40-68.
- M. Jeffreys, The Vernacular εισιτήριοι for Agnes of France, στο: *Byzantine Papers. Proceedings of the first Australian Byzantine Studies Conference Canberra, 17-19 May 1978*, Australia 1981, 101-115.
- Jenkins, *Commentary* R. J. H Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus de administrando imperio, v. II, Commentary*, London 1962.
- W. Jobst – R. Kastler – V. Scheibelreiter (επιμ.), *Neue Forschungen und Restaurierungen im byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul, Akten der Internationalen Fachtagung vom 6.-8. November 1991 in Istanbul*, Wien 1999.
- Jurewicz, *Andronikos I* O. Jurewicz, *Andronikos I. Komnenos*, Amsterdam 1970.
- A. Kaldellis, The Timarion. Toward a literary interpretation, στο: P. Odorico (επιμ.), *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat. Actes du colloque international, Paris, 5-6-7 juin 2008 en mémoire de Constantin Leventis*, Paris, 2012, 275-287.

- Kaldellis, *The Kalends* A. Kaldellis, The Kalends in Byzantium, 400–1200 AD: A new interpretation, *Archiv für Religionsgeschichte* 13 (2012) 187–203.
- A. Karpozelos, Realia in byzantine epistolography X–XIc, *BZ* 77 (1984) 20–37.
- A. Karpozelos, Realia in byzantine epistolography XIII–XVc, *BZ* 88 (1995) 68–84.
- S. Karusu, Der Erfinder des Würfels, *MDAI, Athenische Abteilung* 88 (1973) 55–65.
- Kazhdan – Constable, *People and Power* A. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982.
- Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές* A. Kazhdan – A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, Los Angeles, London 1985 (μτφρ. *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αι.*, Α. Παπάς, Αθήνα 1997).
- Kazhdan, *Latins and Franks in Byzantine Perception* A. Kazhdan, The Latins and Franks in Byzantine Perception and Byzantine Reality, στο: Α. Laiou (επιμ.) *Byzantium and the Muslim World: the Crusades from the Eastern Perspective*, Washington D.C. 2000, 83–100.
- A. Kazhdan, Ο τέλειος μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής; Ο συγκερασμός των κοινωνικών ιδανικών στο Βυζάντιο, *Δωδώνη* 15 (1986) 203–216
- A. Kazhdan – S. Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo 1997.
- Kenn, *Chivarly* M. Kenn, *Chivarly*, New Haven-London 1984.
- A. Khalfine – E. Troyan, *Computer analysis of the two versions of Byzantine chess*, Mathematics department, Cornell University, 2007 (arXiv:math/0701598).
- J. Koder, Ο όρος «Ευρώπη» ως έννοια χώρου στη βυζαντινή ιστοριογραφία, στο: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Βυζαντινολογικής*

συνάντησης «Βυζάντιο και Ευρώπη», Δελφοί 20-24 Ιουλίου 1985, Αθήνα 1987, 63-74.

J. Koder – T. Weber, *Liutprand von Cremona in Konstantinopel: Untersuchungen zum griechischen Sprachschatz und zu realienkundlichen Aussagen in seinen Werken*, Wien 1980.

Kolias, *Horse*

T. G. Kolias, *The Horse in the Byzantine World*, στο: S. Lazaris (επιμ.), *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales*, Turnhout 2012, 87-99.

Kolias, *Waffen*

T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* (Byzantina Vindobonensia 17), Wien 1988.

T. G. Kolias, *Wechselseitige Einflüsse und Begegnungen zwischen Orient und Okzident im Bereich des Kriegswesens*, στο: *Kommunikation zwischen Orient und Okzident. Alltag und Sachkultur, Krems 6-9 Oktober 1992*, Vienna 1994, 251-270.

Külzer, *Ostthrakien*

A. Külzer, *Ostthrakien* [TIB 12], Wien 2008.

L. Kurke, *Ancient Greek Board Games and How to Play Them*, *Classical Philology* 94 (1999) 247-267.

Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium*

S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Leiden 2011.

H. Laffaye, *The evolution of Polo*, McFarland 2009.

A. Laiou, *Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt*, στο: G. Prinzing – D. Simon (επιμ.), *Fest und Alltag in Byzanz*, München 1990, 53-70.

O. Lampsidis, *Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik*, Athen 1972.

M. Lauxtermann, *The Byzantine Epigram in the Ninth and Tenth Centuries*, Amsterdam 1994.

- M. Lauxtermann, John Geometres-Poet and Scholar, *Byzantion* 68 (1998) 356-380.
- A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (ελλην. μτφρ. Α. Τσοπανάκης), Θεσσαλονίκη ⁵1983.
- B. Leyerle *Theatrical Shows and Ascetic Lives: John Chrysostom's Attack on Spiritual Marriage*, Berkeley 2001.
- F. Litsas, Choricus of Gaza and His Description of Festivals at Gaza, *JÖB* 32/3 (1982) 427-436.
- Littlewood, *Gardens of the Palace* A. Littlewood, Gardens of the Palaces, στο: H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington 1997, 35-38.
- J. Ljubarskij, Der Kaiser als Mime. Zum Problem der Gestalt des byzantinischen Kaisers Michael III., *JÖB* 37 (1987), 39-50.
- A. A. Long, *Epictetus. A Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford-New York 2002 (ανατ. 2007).
- S. K. Lucore – M. Trümper, *Greek baths and bathing culture: new discoveries and approaches*, Leuven - Paris – Walpole 2013.
- A. Lumpe, Zur Kulturgeschichte des Bades in der byzantinischen Ära, *ByzF* 6 (1979) 151-166.
- S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkley-Los Angeles-London 1981.
- B. MacDougall, The Festival of Saint Demetrios, the Timarion, and the Aithiopika, *BMGS* 40/1 (2016) 136-150.
- Macrides – Magdalino, *The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism* R. Macrides – P. Magdalino, The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism, στο: P. Madgalino (επιμ.), *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, London 1992, 117-156.

- R. Macrides, History-Writing in the Twelfth Century, στο: P. Magdalino (επιμ.), *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, London 1992, 120-139.
- R. Macrides, Nomos and Kanon on Paper and in Court, στο: R. Morris (επιμ.), *Church and People in Byzantium*, Birmingham 1990, 61-85.
- Mackinnon, *Hunting* M. Mackinnon, Hunting, στο: G.L. Campbell (επιμ.), *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*, Oxford 2014, 203-215.
- Magdalino, *Church, Bath and Diakoneia* P. Magdalino, Church, Bath and Diakoneia in Medieval Constantinople, στο: R. Morris (επιμ.) *Church and People in Byzantium*, Birmingham 1990, 165-88.
- P. Magdalino, The Bath of Leo the Wise, στο: A. Moffatt (επιμ.), *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Canberra 1984, 225-240.
- P. Magdalino, The Bath of Leo the Wise and the "Macedonian Renaissance" Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial and Ideology', *DOP* 42 (1988) 97-118.
- Magdalino, *Μανουήλ Α΄* P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993 (μτφρ. *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού*, Α. Κασδάγλη, Αθήνα 2008).
- Magdalino, *The triumph of 1133* P. Magdalino, The triumph of 1133, στο: A. Bucossi – A. R. Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, London 2016, 53-70.
- P. Magdalino, The “Columns” and the Acropolis Gate: A Contribution to the Study of the Ceremonial Topography of Byzantine Constantinople, στο: N. Asutay-Effenberger – F. Daim (επιμ.), *Φιλοπάτιον. Spaziergang im kaiserlichen Garten. Beiträge zu Byzanz und seinen Nachbarn. Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*, Mainz 2013, 147-156.
- P. Magdalino, Constantinople and the “ἔξω χώραι” in the time of Balsamon, στο: Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Byzantium in the*

12th Century. Canon Law, State, and Society, Αθήνα 1991, 179-197.

Magdalino, *In Search of the Byzantine Courtier*

P. Magdalino, In search of the byzantine courtier: Leo Choirosfaktes and Constantine Manasses, στο: H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington D.C. 1997, 141-65.

P. Magdalino, Tourner en dérision à Byzance, στο: E. Crouzet-Pavan – J. Verger, *La dérision au Moyen Âge*, Paris, 2007, 55-72.

Magdalino - Nelson, *The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century*

P. Magdalino – R. Nelson, The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century, *ByzF* 8 (1982) 123-183.

Maguire – Jones, *A Description of the Jousts*

H. Maguire – L. Jones, A Description of the Jousts of Manuel I Komnenos, *BMGS* 26 (2002) 104-148.

H. Maguire, The Classical Tradition in the Byzantine Ekphrasis, στο: M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 94-102.

Maguire, *Philopation*

H. Maguire, The Philopation as a setting for imperial ceremonial and display, στο: Ch. Bakirtzis – N. Zekos – X. Moniaros (επιμ.), *Byzantine Thrace. Evidence and remains. Komotini, 18–22 April 2007. Proceedings*, Amsterdam 2011, 71-82.

Maguire, *Gardens and Parks*

H. Maguire, Gardens and parks in Constantinople, *DOP* 54 (2000) 251-264.

Maguire, *Imperial Gardens and Rhetoric*

H. Maguire, Imperial gardens and the rhetoric of renewal, στο: P. Magdalino (επιμ.), *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal of Byzantium, 4th-13th Centuries*, Aldershot 1994, 181-198.

H. Maguire, A Description of the Aretai Palace and Its Garden, *Journal of Garden History* 10 (1990) 206-215.

H. Maguire, The realities of ekphrasis, *BSI* 69 (2011) 7-19.

A. Maiuri, Una nuova poesia di Theodoro Prodromo in greco volgare. *BZ* 23 (1920) 397-407.

V. Malineau, L'apport de l'Apologie des mimes de Chorikios de Gaza à la connaissance du théâtre du Vie siècle, στο: C. Saliou (επιμ.), *Gaza dans l'Antiquité Tardive. Archéologie, rhétorique et histoire. Actes du colloque international de Poitiers (6-7 mai 2004)*, Salerno 2005, 149-169.

C. Mango, The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate, *DOP* 54 (2000) 173-88.

Mango, *A History of the Hippodrome of Constantinople* C. Mango, *A History of the Hippodrome of Constantinople*, στο: B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 36-43.

Mango, *The Art of the Byzantine Empire* C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto 1986.

P. Marciniak, The Byzantine Performative Turn, στο: K. Twardowska – M. Salamon – S. Sprawski – M. Stachura – S. Turlej (επιμ.), *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues*, Krakow 2014, 423-430.

P. Marciniak, Laughter on Display: Mimic Performances and the Danger of Laughing in Byzantium, στο: M. Alexiou – D. Cairns (επιμ.), *Greek Laughter and Tears. Antiquity and After*, Edinburgh 2017, 232-242.

Marciniak, *How to entertain the Byzantines* P. Marciniak, How to entertain the Byzantines? Some remarks on mimes and jesters in Byzantium, στο: A. Öztürkmen – E. Birge Vitz (επιμ.), *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, Belgium 2014, 125-148.

P. Marciniak, Theatre that did not exist? Theatre and performances in Byzantium, στο: V. Vackova – A. Milanova – T. Stepanov (επιμ.), ... *Byzantium as seen by the Byzantines and the others*, Sofia 2007, 177-188.

P. Marciniak, *Greek Drama in Byzantine Times*, Katowice 2004.

- Marciniak – Warcaba, *Racing with rhetoric* P. Marciniak – K. Warcaba, Racing with rhetoric: a Byzantine ekphrasis of a chariot race, *BZ* 107 (2014) 97-112.
- P. Marciniak, The Byzantine sense of humour, στο: G. Tamer (επιμ.), *Humor in der arabischen Kultur*, Berlin-New York, 2009, 127-135.
- P. Marciniak, Laughing against all the odds. Humour and Religion in Byzantium, στο: H. Geybels – W. Van Herck (επιμ.), *Humour and Religion. Challenges and Ambiguities*, London 2011, 141-155.
- K. Markatos – A. Papaioannou – M. Karamanou – G. Androutsos, The Death of the Byzantine Emperor John II Comnenus (1087-1143), *Acta Chirurgica Belgica* 118:2 (2018) 132-136.
- C. M. Mazzucchi, War and Games in Byzantium, στο: T. J. Cornell – T.B. Allen (επιμ.), *War and Games*, Rochester 2002, 73-89.
- McCormick, *Eternal Victory* M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge 1986.
- M. McCormick, Analyzing Imperial Ceremonies, *JÖB* 35 (1985) 1-20.
- I. P. Medvedev, The so-called Θέατρα as a form of communication of the byzantine intellectuals in the 14th and 15th centuries, στο: N. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου 4-6 Οκτωβρίου 1990*, Αθήνα 1993, 227-235.
- P. Melichar, *Empresses of Late Byzantium. Foreign Brides, Mediators and Pious Women*, Switzerland 2019.
- M. Meslin, *La fête des Kalendes de janvier dans l'empire romain*, Brussels 1970.
- Messis – Nilsson, *Constantin Manassès* Ch. Mesis – I. Nilsson, Constantin Manassès, la description d'un petit homme, *JÖB* 65 (2015) 169-194.

Ch. Messis, L'impureté corporelle suprême: la monstruosité à Byzance, ses perceptions et ses élaborations littéraires, στο: F. Mosetti Casaretto (επιμ.), *Il corpo impuro e le sue rappresentazione nelle letterature medievali*, Alessandria 2012, 163-198.

F. Meunier, *Le roman byzantine du XIIIe siècle: à la découverte d'un nouveau monde?*, Paris 2007.

T. S. Miller, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, Washington D.C., 2003.

D. Miron, Enjoyment of Violence, στο: J. Bryant – D. Roskos-Ewoldsen – J. Cantor (επιμ.), *Communication and Emotion. Essays in Honor of Dolf Zillmann*, Mahwah N.J. 2003, 445-472.

M. Morfakidis, El teatro profano en Bizancio: el Mimo, *Erytheia* 6/2 (1985) 205-219.

W. Müller – Wiener, *Bildlexicon zur Topographie Istanbuls. Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977.

Mullett, *Aristocracy and patronage*

M. Mullett, Aristocracy and patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople, στο: M. Angold (επιμ.), *The Byzantine aristocracy, IX-XIII centuries*, Oxford 1994, 173-201.

M. Mullett – D. Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996.

Murray, *History of Chess*

H. J. R. Murray, *History of Chess*, Oxford 1913.

F. Napolitano, Esegesi bizantina degli 'Halieutica' di Oppiano, *Rend. Accad. archeol. llet belle arti di Napoli* 48 (1973) 237-254.

L. Neville, *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian*, Oxford 2016.

- L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018.
- N. Nicholas, A Conundrum of Cats: Pards and their Relatives in Byzantium, *GRBS* 40 (1999) 253-98.
- Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες* D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge ²1993 (μτφρ. *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, Στ. Κομνηνός, Αθήνα 2010).
- Nilsson, *Komnenian Literature* I. Nilsson, Komnenian literature, στο: D. Sakel (επιμ.): *Byzantine culture. Papers from the Conference 'Byzantine Days of Istanbul' held on the occasion of Istanbul being European Cultural Capital 2010 Istanbul, May 21-23 2010*, Ankara 2014, 121-131.
- I. Nilsson, *Raconter Byzance: la littérature au XIIe siècle*, Paris 2014.
- P. J. Nordhagen, The Mosaics of the Great Palace of the Byzantine Emperors, *BZ* 56 (1963) 58-64.
- P. Odorico, Le backgammon de Kékaumenos. À propos d'un passage peu clair et d'une bataille peu connue, *ZRVI* 50 (2013) 423-431.
- I. Östenberg, *Staging the world. Spoils, Captives, and Representations in the Roman Triumphal Procession*, Oxford 2009.
- M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th Centuries)*, Leiden-Boston 2003.
- H. W. Parke, *Festivals of the Athenians*, London 1977 (μτφρ. *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*, Χ. Ορφανός, Αθήνα 2000).
- A. Pagliaro, Un giuoco persiano alla corte di Bisanzio, *Studi Bizantini e Neoellenici* 5 (1939) 521-524.
- T. Palágyi, Between Admiration, Anxiety, and Anger: Views on Mimes and Performers in the Byzantine World, στο: A. Öztürkmen – E. Birge Vitz (επιμ.), *Medieval and Early*

Modern Performance in the Eastern Mediterranean, Belgium 2014, 149-166.

A. Papageorgiou, The Political Ideology of John II Komnenos, στο: A. Bucossi – A. R. Suarez, *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, London 2016, 37-52.

M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th Centuries)*, Leiden-Boston 2003.

O. Pasquato, *Gli spettacoli in S. Giovanni Crisostomo, Paganesimo e Cristianesimo ad Antiochia e Constantinopoli nel IV secolo*, Roma 1976.

É. Patlagean, De la chasse et du souverain, *DOP* 46 (1992) 257-263.

Perisanidi,
*Entertainment in the
twelfth-century
canonical
commentaries*

M. Perisanidi, Entertainment in the twelfth-century canonical commentaries: were standards the same for Byzantine clerics and laymen?, *BMGS* 38/2 (2014) 185-200.

A. Phillips - M. Willcock, *Xenophon and Arrian on Hunting with Hounds*, Liverpool 1999.

B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010.

A. Pizzone, Anonymity, Dispossession and Reappropriation in the *Prolog* of Nikephoro Basilakes, στο: A. Pizzone (επιμ.), *The author in middle Byzantine Literature. Modes, Functions and Identities*, Boston-Berlin 2014, 224-243.

I. D. Polemis, A note on the Praefatio of Nikephoros Basilakes, *BZ* 94 (2001) 605-607.

F. Pontani-Venezia, The First Byzantine Commentary on the Iliad: Isaac Porphyrogenitus and his Scholia, *BZ* 99/2 (2007), 551-596.

- W. Puchner, Zum Ritterspiel in griechischer Tradition, *BZ* 91 (1998) 435-470.
- Puchner, *To βυζαντινό θέατρο* W. Puchner, Το βυζαντινό θέατρο, *Έπετηρίς Κέντρου Έπιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-2) 169-274.
- Puchner, *Greek Theater* W. Puchner, *Greek Theatre between Antiquity and Independence. A History of Reinvention from the Third Century BC to 1830*, Cambridge 2017.
- Puchner, *Zum Theater in Byzanz* W. Puchner, Zum Theater in Byzanz: Eine Zwischenbilanz, στο: G. Prinzing – D. Simon (επιμ.), *Fest und Alltag in Byzanz*, München 1990, 11-16.
- W. Puchner, Byzantinischer Mimos, Pantomimos und Mummenschanz im Spiegel der griechischen Patristik und ekklesiastischer Synodalverordnungen, *Maske und Kothurn* 29 (1983) 311-317.
- J. Rasmus Brandt – J. W. Iddeng (επιμ.), *Greek and Roman Festivals. Content, Meaning and Practice*, Oxford 2012.
- Rautman, *Daily Life* M. Rautman, *Daily Life in the Byzantine Empire*, London 2006.
- S. Redford, Just Landscape in Medieval Anatolia, *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes* 20.4 (2000) 313-324.
- D. R. Reinsch, Das Berliner "Kugelspiel". Eine Luxusversion des später verbotenen Glücksspiels *equi lignei* / ξύλινον ιππικόν, στο: Α. Αβραμέα - Α. Λαΐου – Ε. Χρυσός (επιμ.), *Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα 2003, 443-449.
- D. R. Reinsch, Die Bedeutung einiger Fachausdrücke des byzantinischen Polospiels und des Ringkampfes, στο: L. M. Hoffmann – Α. Monchizadeh (επιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Mainz 2005, 633-638.

- A. Rhoby, Verschiedene Bemerkungen zur Sebastokratorissa Eirene und zu Autoren in ihrem Umfeld, *Nea Rhome* 6 (2009) 305-336.
- M. Ritter, Panegyric Markets in the Byzantine Empire (5th-12th c.) and their Role in the Pilgrimage Economy, στο: D. Ariantzi – I. Eichner (επιμ.), *Für Seelenheil und Lebensglück: das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, Mainz 2018, 367-382.
- Roilos, *Amphoteroglossia* P. Roilos, *Amphoteroglossia: A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel*, Washington, D.C. 2005.
- Romano, *Timarione* R. Romano, *Pseudo-Luciano, Timarione*, Napoli 1974.
- I. Roschow, Zu "heidnischen" Bräuchen bie der Bevölkerug des Byzantinischen Reiches im 7. Jahrhundert, vor allem auf Grund der Bestimmungen des Trullanum, *Klio* 60 (1978) 483-497.
- W. Rösener, Der König als Jäger. Antike Einflüsse auf die herrschaftliche Jagd im Mittelalter, στο: W. Martini (επιμ.), *Die Jagd der Eliten von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*, Göttingen 2000, 15-38.
- Rosenqvist, *Βυζαντινή λογοτεχνία* J. O. Rosenqvist, *Die byzantinische Literatur vom 6. Jahrhundert bis zum Fall Konstantinopels 1453*, Berlin-New York 2007 (μτφρ. Η βυζαντινή λογοτεχνία από τον 6ο αιώνα ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης, Ι. Βάσσης, Αθήνα 2008).
- V. Rotolo, *Il Pantomimo. Studi e testi*, Palermo 1957.
- Ch. Roueché, Late Roman and Byzantine Game Boards at Aphrodisias, στο: I. L. Finkel (επιμ.), *Ancient Board Games in Perspective: Papers from the 1990 British Museum Colloquium, with Additional Contributions*, London 2007, 100-105.
- Roueché, *Entertainments* Ch. Roueché, Entertainments, Theatre and Hippodrome, στο: E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (επιμ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2008, 677-684.

- Ch. Roueché, The factions and entertainment, στο: B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 50-64.
- Runciman, Σταυροφορίες St. Runciman, *A History of Crusades*, New York 1951-1952 (μτφρ, *Η ιστορία των Σταυροφοριών*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 2006).
- Runciman, *The Country and Suburban Palaces of the Emperors* St. Runciman, The Country and Suburban Palaces of the Emperors, στο: A. Laiou-Thomadakis (επιμ.) *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick, N.J., 1980, 219-28.
- St. Runciman, The visit of king Amalric I to Constantinople in 1171, στο: B. Z. Kedar – H. E. Mayer – R. C. Smail (επιμ.), *Outremer. Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer*, Jerusalem 1982, 153-158.
- E. Russell, *St Demetrius of Thessalonica: Cult and Devotion in the Middle Ages*, Brussels 2010.
- D. A. Russell – N. G. Wilson (επιμ.), *Menander Rhetor. A Commentary*, Oxford 1981.
- G. Sachs, *Die Jagd im antiken Griechenland*, Hamburg 2012.
- Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century* H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Athens 2006.
- A. Savvides, Romanus Boilas: Court Jester and Throne Counterclaimant in the mid-Eleventh Century, *BSI* 56 (1995) 159-164.
- T. Scaltsa – A. S. Mason (επιμ.), *The Philosophy of Epictetus*, Oxford-New York, 2007.
- R. Schechner, *Performance Theory*, New York-London 1994 (μτφρ. *Η θεωρία της επιτέλεσης*, Ν. Κουβαράκου – Μ. Ζωγράφου – Φ. Φιλίππου, Αθήνα 2011).
- Schreiner, *Ritterspiele* P. Schreiner, *Ritterspiele in Byzanz*, *JÖB* 46 (1996) 227-242.

- Schrodt, *Sports of the Byzantine Empire*
- B. Schrodt, Sports of the Byzantine Empire, *Journal of Sport History* 8/3 (Winter 1981) 40-59.
- H. Scullard, *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981.
- M. Sebbane, Board Games: A Crusader Pastime, στο: S. Rozenberg (επιμ.), *Knights of the Holy Land. The Crusader Kingdom of Jerusalem*, Jerusalem 1999, 286-291.
- Ševčenko, *Wild Animals*
- N. Ševčenko, Wild Animals in the Byzantine Park, στο: A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn (επιμ.), *Byzantine Garden Culture*, Washington D. C. 2002, 69-86.
- J. Shepard – S. Franklin (επιμ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, Aldershot 1992.
- A. Simpson (επιμ.), *Byzantium 1180-1204: The Sad Quarter of a Century*, Athens 2015.
- A. Simpson, *Nicetas Choniates: A Historiographical Study*, Oxford 2013.
- A. Simpson – St. Efthymiadis (επιμ.), *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*, Geneva 2009.
- Skoulatos, *Les personnages*
- B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade*, Louvain 1980.
- P. Soustal, *Thrakien* [TIB 6], Vienna 1991.
- I. Spatharakis, *The Illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus graecus Z 139*, Leiden 2004.
- Spatharakis, *The Portrait*
- I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976.
- P. Squatriti, *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, Washington, D.C. 2007.
- B. Stolte, Balsamon and the Basilica, *Subseciva Groningana* 3 (1989) 115-25.

- B. Stolte, Civil Law in Canon Law: A Note on the Method of Interpreting the Canons in the Twelfth Century, στο: Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, Αθήνα 1991, 543-554
- A. Stone, The Oration by Eustathios of Thessaloniki for Agnes of France: A Snapshot of Political Tension Between Byzantium and the West, *Byzantion* 73 (2003) 112-126.
- Stone, *Eustathios and the wedding banquet* A. Stone, Eustathios and the wedding banquet for Alexios Porphyrogenetos, στο: W. Mayer – S. Trzcionka (επιμ.), *Feast, Fast or Famine. Food and Drink in Byzantium*, Australia 2005, 33-42.
- Stone, *Secular Orations* A. Stone, *Eustathios of Thessaloniki, Secular Orations 1167/8 to 1179* [Byzantina Australiensia 19], Brisbane 2013.
- Stone, *Euthymios Malakes in Theatron* A. Stone, Euthymios Malakes in Theatron, *Βυζαντινά* 30 (2011) 55-65.
- A. Stone, Eustathios of Thessaloniki and the performance of rhetoric: the case for “theatron”, *Βυζαντινά* 26 (2006) 7-17.
- A. Stone, Aurality in the Panegyrics of Eustathios of Thessaloniki, στο: M. Grünbart (επιμ.) *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, Berlin-New York 2007, 419-428.
- J. Strzygowski, Das Epithalamion des Paläologen Andronikos II, *BZ* 10 (1901) 546-567.
- T.L.F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertation geographica*, Berlin 1839.
- A. M. Talbot, The Lure of the Hippodrome in the Middle Byzantine Era, στο: B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 67-68.
- Tougher, *Having Fun in Byzantium* S. Tougher, Having Fun in Byzantium, στο: L. James (επιμ.), *A Companion to Byzantium*, Oxford 2010, 135-145.

G. J. Theocharidis, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Profantheaters im IV und V Jahrhundert, hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos, Patriarchen von Konstantinopol*, Thessaloniki 1940.

Thomas -
Constantinides Hero,
*Byzantine Monastic
Foundation Documents*

J. Thomas – A. Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, τ. Δ', Washington, D.C. 1998.

J. J. Tierney, Ancient dramatic theory and its survival in the *Apologia Mimorum* of Choricus of Gaza, στο: *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953*, Αθήνα 1958, τόμ. Γ', 259-274.

F. Tinnefeld, Zum profanen Mimos in Byzanz nach dem Verdict des Trullanums (691), *Βυζαντινά* 6 (1974) 323-343.

I. Toth, Rhetorical Theatron in Late Byzantium: The Example of Palaiologan Imperial Orations, στο: M. Grünbart (επιμ.) *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, Berlin-New York 2007, 427-446.

E. Tounta, Westliche politische Kanzleipropaganda und byzantinische höfische Literatur im dienst der Weltherrschaftsideologie: die feierliche Ankunft Berthas von Sulzbach (1142) und ihr Ableben in Konstantinopel (1160), *Βυζαντινά* 28 (2008) 137-160.

W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.

L. Trentin, Deformity in the Roman Imperial Court, *Greece and Rome* 58 (2011) 195-208.

J. Trinquier (επιμ.), *Chasses antiques: Pratiques et représentations dans le monde gréco-romain (IIIe siècle av. - IVe siècle ap. J. -C.)*, actes du colloque international de Rennes (Université Rennes II, 20. - 21.09.2007), Rennes 2009

- Trombley, *The council in Trullo* F. Trombley, *The council in Trullo (691–692). A study of the canons relating to paganism, heresy, and the invasions, Comitatus* 9 (1978) 1-18.
- V. Turner, *The Anthropology of Performance*, New York 1988.
- T. Urbainczyk, *Writing about Byzantium: The History of Niketas Choniates*, London – New York 2018.
- B. Vanderberghe, Chrysostome et les spectacles, *Zeitschrift für Religion und Geistesgeschichte* 7 (1955) 34-46.
- Van Dieten, *Niketas Choniates* I. A. Van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin-New York, 1971.
- M. Varvounis, Όψεις της καθημερινής ζωής του 12ου αιώνα στη Θράκη με βάση το τυπικόν της μονής της Κοσμοσώτειρας, στο: Ch. Bakirtzis – N. Zekos – X. Moniaros (επιμ.), *Byzantine Thrace. Evidence and remains. Komotini, 18–22 April 2007. Proceedings*, Amsterdam 2011, 203-243.
- H. Versnel, *Triumphus: an inquiry into the origin, development and meaning of the Roman triumph*, Leiden 1970.
- H. Versnel, Red herring? Comments on a new theory concerning the origin of the triumph, *Numen* 53 (2006), 290-326.
- G. Vespignani, *ΙΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ. Il circo di Costantinopoli nuova Roma dalla realtà alla storiografia*, Spoleto 2010.
- P. Vorderer, It's all entertainment-sure. But what exactly is entertainment? Communication research, media psychology, and the explanation of entertainment experiences, *Poetics* 29 (2001) 247-261.
- P. Vorderer, Entertainment Theory, στο: J. Bryant – D. Roskos-Ewoldsen – J. Cantor (επιμ.), *Communication and Emotion. Essays in Honor of Dolf Zillmann*, New York 2003, 131-153.

P. Vorderer - F. Steen – E. Chan, Motivation, στο: J. Bryant – P. Vorderer (επιμ.), *Psychology of Entertainment*, New Jersey 2006, 3-17.

Vryonis, *The Panegyris* S. Vryonis, The Panegyris of the Byzantine Saint, στο: S. Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint. University of Birmingham, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, London 1981, 196-226.

R. Warland, Vom Heros zum Jagdherrn. Transformationen des Leitbildes «Jagd» in der Kunst der Spätantike, στο: W. Martini, *Die Jagd der Eliten von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*, Göttingen 2000, 171-188.

R. Webb, Mime and the Dangers of Laughter in Late Antiquity, στο: M. Alexiou - D. Cairns (επιμ.), *Greek Laughter and Tears. Antiquity and After*, Edinburgh 2017, 219-231.

R. Webb, *Demons and Dancers: Performance in Late Antiquity*, London 2008.

W. Weismann, *Kirche und Schauspiele*, Würzburg 1972.

A. W. White, *Performing orthodox ritual in Byzantium*, Cambridge 2015.

H. Wiemken, *Der griechische Mimos. Dokumente zur Geschichte des antiken Volkstheaters*, Bremen 1972.

C. Willekes, *The Horse in the Ancient World. From Buccephalus to the Hippodrome*, London - New York 2016.

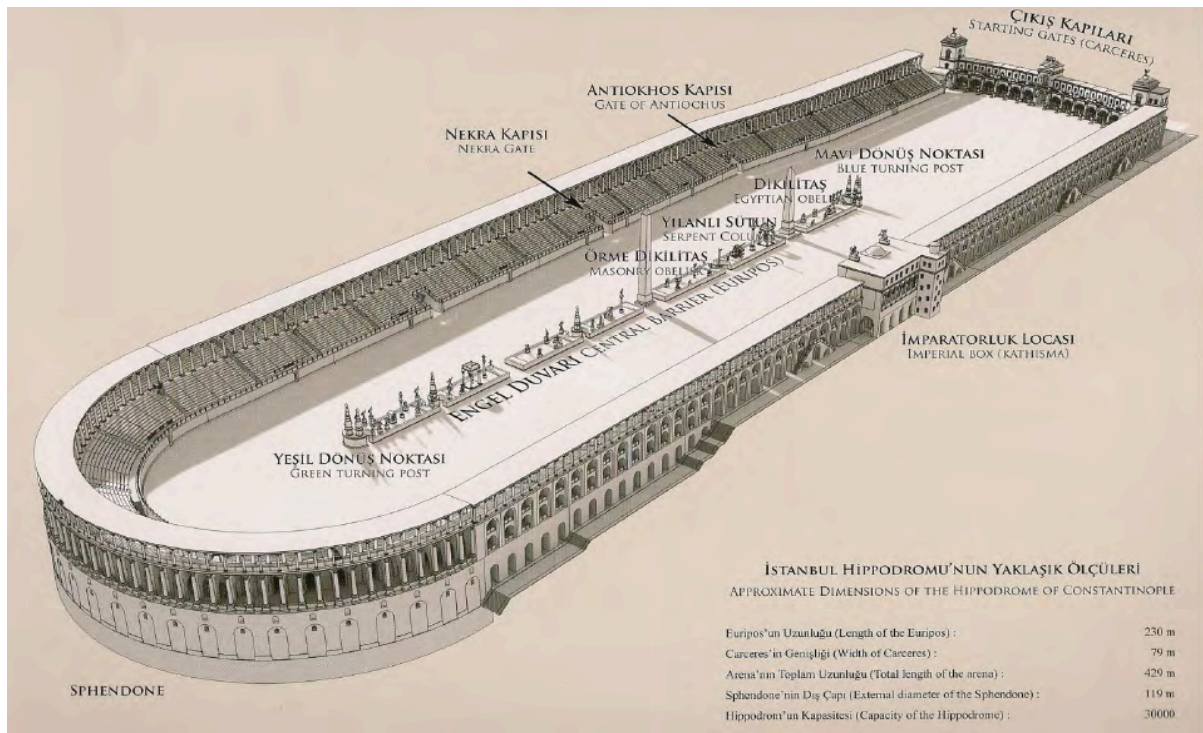
P. Wilson (επιμ.), *The Greek Theater and Festivals*, Oxford 2007.

P. Wirth, Wann wurde Alexios II. Komnenos geboren?, *BZ* 49 (1956), 65-67.

M. Wistrand, *Entertainment and Violence in ancient Rome*, Göteborg 1992.

- T. Wolińska, Constantinopolitan charioteers and their supporters, *Studia Ceranea* 1 (2011) 127-142.
- M. J. B. Wright, Appendix: Libanios, Oration IX: On the Kalends, *Archiv für Religionsgeschichte* 13 (2012) 205-212.
- M. Yalom, *Birth of the Chess Queen* (μτφρ. *Η γέννηση της βασίλισσας του σκακιού*, Ε. Κλαδούχου, Αθήνα 2009), New York 2004.
- Yegül, *Bathing in the Roman World* F. Yegül, *Bathing in the Roman World*, Cambridge 2010.
- Yegül, *Baths and bathing in classical antiquity* F. Yegül, *Baths and bathing in classical antiquity*, New York 1992.
- Zagklas, *Theodoros Prodromos* N. Zagklas, *Theodore Prodromos: The Neglected Poems and Epigrams (Edition, Commentary and Translation)*, Διδ. διατρ., Wien 2014.
- D. Zillmann – B. Jennings, Exploring the Entertainment Experience, στο: J. Bryant – D. Zillmann (επιμ.), *Perspectives on Media Effects*, Hillsdale 1986, 303-324.
- Zotz, *Joust in the Middle Ages* T. Zotz, Joust in the Middle Ages, στο: T. Cornell (επιμ.), *War and Games*, Woodbridge 2003, 91-100.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ



Εικ. 1. Ο Ιππόδρομος Κωνσταντινουπόλεως, Β. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 25



Εικ. 2. Υποθετική αναπαράσταση ίππαρέσεων Ιπποδρόμου Κωνσταντινουπόλεως, Β. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 111



Εικ. 3. Υποθετική αναπαράσταση Καθίσματος Ιπποδρόμου Κωνσταντινούπολεως, Β. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydani: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 264



Εικ. 4. Υποθετική αναπαράσταση έργων τέχνης στον εύριπο του Ιπποδρόμου Κωνσταντινούπολεως, Β. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydani: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 25



Εικ. 5. Βάση Οβελίσκου του Θεοδοσίου Α'. Απεικονίζει τον αυτοκράτορα να παρακολουθεί ιπποδρομίες από το Κάθισμα. Β. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 60



Εικ. 6. Βάση Πορφυρίου. Ο αυτοκράτορας παρακολουθεί ιπποδρομίες (ca. 500-505). Β. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 60



Εικ. 7. 8. Σκηνές από τον Ιππόδρομο. Τοιχογραφία αγίας Σοφίας Κιέβου (12ος αιώνας), Β. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010, 25



Εικ. 9. Μίμοι και ακροβάτες στον Ιππόδρομο. Τοιχογραφία αγίας Σοφίας Κιέβου (12ος αιώνας), E. Boeck, *Simulating the Hippodrome: The Performance of Power in Kiev's St. Sophia*, *The Art Bulletin* 91/3 (September 2009), 293



Εικ. 10. Ακροβατικές επιδείξεις στον Ιππόδρομο επί Ρωμανού Β'. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 141r



Εικ. 11. Αγαρηνός αιχμάλωτος, επί Θεοφίλου, επιδεικνύει τις ικανότητές του στην ιππασία στον Ιππόδρομο. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 55r



Εικ. 12. Μονομαχία Αγαρηνού αιχμαλώτου με τον Θεόδωρο Κρατερό στον Ιππόδρομο επί Θεοφίλου. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 55v



Εικ. 13. Μιχαήλ Γ΄ ως ηνίοχος στον Ιππόδρομο. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 77v



Εικ. 14. Γελωτοποιός Γρύλλος στην αυλή του Μιχαήλ Γ΄. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης *Σύνοψις Ιστοριῶν* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 78v



Εικ. 15. Θριαμβευτική πομπή Νικηφόρου Β΄ Φωκά. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης *Σύνοψις Ιστοριῶν* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 145r



Εικ. 16. Στρατιωτικές ασκήσεις στον Ιππόδρομο επί Νικηφόρου Β΄ Φωκά. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης *Σύνοψις Ιστοριῶν* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 154v



Εικ. 17. Θριαμβευτική πομπή Ιωάννη Τζιμισκή. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης *Σύνοψις Ιστοριῶν* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol. 172v



Εικ. 18. Ο Μιχαήλ Γ΄ σε κυνήγι λαγού. Μικρογραφία χειρογράφου, Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν* (12ος αι.), Madrid, Biblioteca Nacional, Matritensis gr. Vitr. 26-2, fol 85v



Εικ. 19. Συμπόσιο αρχόντων. Μικρογραφία, Βιβλίο του Ιώβ 1361-62, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Par. Gr. 135, fol 18v, *Βυζαντινὸν διατροφή και μαγειρείαι*, εικ. σ. 48, 153.



Εικ. 20. Κυνήγι την ημέρα και τη νύχτα. Ψευδο-Οππιανός, *Κυνηγετικά*, fol. 4v. I. Spatharakis, *The Illustrations of Cynegetica in Venice. Codex Marcianus graecus Z 139*, Leiden 2004



Fol. 2v



Fol. 13r

Εικ. 21. 22. Σκηνές από κυνήγι πτηνών με ξόβεργες και πουλιά κράχτες. Μικρογραφίες από τα *Κυνηγετικά* του Ψευδο-Οππιανού. I. Spatharakis, *The Illustrations of Cynegetica in Venice. Codex Marcianus graecus Z 139*, Leiden 2004



Εικ. 23

Κούπα με απεικόνιση χορού (β' μισό 12ου αιώνα). *Καθημερινή ζωή*, 200

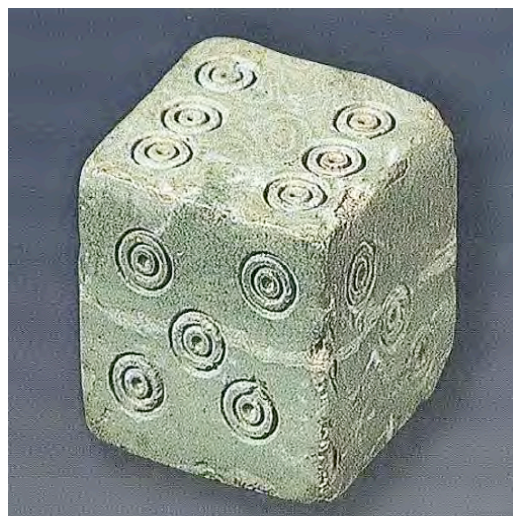


Εικ. 24

Πήλινη εφυαλωμένη κούπα με παράσταση κυνηγού (τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα). *Καθημερινή ζωή*, 137



Εικ. 25
Πήλινο πινάκιο με απεικόνιση μουσικού (β' μισό 12ου αιώνα). *Καθημερινή ζωή*, 204



Εικ. 26
Κύβος (ζάρι) από στεατίτη (μεσοβυζαντινή περίοδος), *Καθημερινή ζωή*, 211



Α' ΠΛΕΥΡΑ



Β' ΠΛΕΥΡΑ



Γ' ΠΛΕΥΡΑ



Δ' ΠΛΕΥΡΑ

Εικ. 27. *Ξόλινον ἵππικόν*, 6ο αἰ., Berlin, Staatliche Museen, Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, B. Pitarakis (επιμ.), *Hippodrome/Atmeydanı: a stage for Istanbul's history*, Istanbul 2010